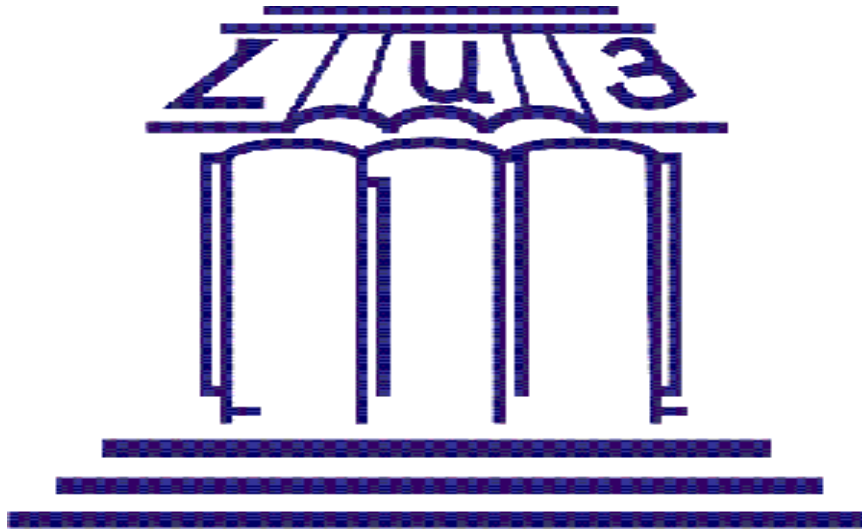

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3374

28(09)

15-96

2010

№ 1. Դոկ. Դիմումայ
Առնություն

Հրահ. Մեծապետական և Գրադարանայ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

Մեծապետական

ՄԱՐԿԱԿԱՆ

Հրահ. Դիմումայ

ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

Կրթական

ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

№ 3 X

№ 90 m^a

1362.

Հաւատարմագր

ՄԱՐԿԱԿԱՆ
Կրթական
ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

1898

1898.

1000

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հայաստանի Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսութեան
Զանգ արժանաւոր

ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

28109/

5-9-6

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

1898

ԳԱԼԱՑ

ՏՊ. ՂԵՒՈՆԴ ԲԷՆԵ. ՓԸՓԸԶԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «Ա.Ն.Ի.»

280 23-кз

10700-57

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ

ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՅ

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՅՈՒ

ՈՐԴՆՅ ՄՈՒՐԱՏ ԱՅ ԳԵՕՐԳԻՆԵՆՅ

ԵՒ

ՄՕՐ ԻՄՈՅ

ՄԱԳԹԱՂԻՆԷ ԵՐԵՅՈՒՀԻՈՅ

ԳՍՏԵՐ ԵՐԿԱՅՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԳԵՂՈՒՆԻՈՅ

Որդիական Գորովանօք

ՍԵԼՔ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ

ՅԵՌԵՋԵԱՆ

Հովհաննիս Կոնստանդնուպոլսեան հրատարակու-
ածնէն զկնի՝ այժմ կը հրատարակենք մեր նոր երկա-
սիրութիւնն՝ Պատմութիւն Քրիստոնեական Եկեղեցոյ ,
որոյ պատրաստութեան համար առաջի աչաց ունեցած-
ենք յիշեհի համանուն հեղինակութիւնն , ինչպէս ու-
նէինք առաջնոյն համար Ա. Վիկէի հանրածանօթ երկն :
Ինչ որ յայտնած էինք Հովհաննիս Կոնստանդնուպոլսեան
Յառաջարանին մէջ՝ նոյնն պարտք կը համարինք կրկնել
նաեւ ներկայ հրատարակութեան նկատմամբ : Մեր ընտ-
րած հեղինակութեան մէջ՝ կան հատածներ , որ նոյնու-
թեամբ թարգմանած ենք , կան որ համառօտած ենք ,
կան որ յապաւած ենք , կան որ ընդարձակած ենք
յաւելուածներով , միշտ ուղեցոյց եւ առաջնորդ ունե-
նալով մեզ՝ Քրիստոնէութեան տիեզերածառալ հոգին ,
զոր միշտ սիրած եւ հռչակած ենք՝ առանց խտրու-
թեան ազգի եւ ծիսական տարբերութեան :

Քրիստոնէութեան անմոլար հոգւոյ պատկերացը-
նողներէն եւ աւետարանական ճշմարտութեանց նախա-
կոչ վկայութիւններէն մին լինելով նաեւ Հայաստանեայց
Ս. Եկեղեցին , իւր Պատմութիւնն եւս , դարական կար-
գաւ , մօծած ենք համառօտիւ ներկայ հրատարակու-
թեանս մէջ , ընդարձակ տեղեկութեանց նկատմամբ ,
մատնանիշ առնելով մեր երկասիրած Եկեղեցական Պատ-
մութիւնն , որ տպագրուած է յերուսաղէմ 1872 ին :

Մեր յիշած հեղինակէն զատ՝ ունեցած ենք ի նը-
կատողութեան նաեւ այլ Եկեղեցական պատմագրու-
թիւններ , է՝ որ համառօտ , է՝ որ ընդարձակ , յորոց

եւ օգուած ենք ինչ ինչ դէպքեր եւ անուններ ստուգելու համար, յատուկ անունաց ուղղագրութեան նրկատմամբ հետեւելով աւելի Արեւելեան կամ Արարատեան Հայոց կիրառութեան, որ հեռացած չ'է նախնականէն :

Միով բանիւ, մեր կարողութեան չափով, չ'ենք ինայած՝ ո՛չ ջանք եւ ո՛չ հետազոտութիւն, որպէս զի ներկայ հրատարակութիւնն լինի միանգամայն՝ թէ՛ *Հասկատար* *Դասագիրք* վարժարանաց եւ թէ՛ անմոլար ուղեցոյց բարեպաշտ ընծերցողաց՝ ի մասին Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմական կենաց ուսումնասիրութեան :

Հասած ենք արդեօք մեր նպատակին. — այդ ուշիմ եւ բանիւրուն ընծերցողաց գնահատութեան կը թողունք. իսկ մենք բացարձակ կարող ենք ասել՝ թէ մեր ներկայ հրատարակութիւնն առաջինն է իւր տեսակին մէջ, թէ՛ ըստ ընտրութեան կարեւորացն եւ թէ՛ ըստ յարմարութեան սրտի եւ մտքի ազնուացման ու զարգացման, որոյ արդիւնւորութիւնն փորձով տեսած ենք, մեր դասախօսութեան ժամանակ՝ *Հրաման* եւ *Կեդրոնական* վարժարանաց մէջ, նկատելով աշակերտաց եւ աշակերտութեաց հարցասէր եւամոլն ու մտաւորական զարթումն : (*)

Մեր հաստատ համոզումն այս է, որ իւրաքան

(*) — Այս առթիւ, յոյժ ուրախակի է յիշել թէ՛ Ազնիւ օրիորդ *Մոյսիսի Մեղրիքեան*, որ շատ անգամ, մեր աջ բազկին յօդացաւին պատճառաւ, կ'աշխատակցէր մեզ եւ կը գրէր մեր թեւադրածներն, այնքան ոգեւորեցաւ, որ ինքնին աւաչարկեց օրինակել բովանդակ երկասիրութիւնն, ցանկալով՝ աւելի խոր տպաւորել իւր սրտին ու մտքին մէջ՝ Աւետարանական ճշմարտութեան եւ լուսոյ ծաւալման նուիրումն անձանց կենաց ու գործոց սքանչելի պատկերն :

չիւր հայ պարտաւոր է, իւր մայրենի Եկեղեցւոյ *Պատմոյթեան* զատ, լուսաւոր գաղափար ունենալ նաեւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ համրական անցից եւ այլ Եկեղեցեաց դաւանաբանական ու ծիսական բաժանումներուն վրայ։ Սոյն գիտակցութիւնն աւելի սերտ կապով կը կապէ հայու սիրտն իւր Եկեղեցւոյն հետ, անշուշտ առանց երբէք պարսաւադիր լինելու այլոց։ Վասն զի, մեր Հայոց Եկեղեցին ունի արդէն լիովին Քրիստոնէական սիրոյ եւ հոգւոյ ահեղութեան սերմն։ Աւետարանն բովանդակապէս ցոլացած է իւր Աղօթքներուն եւ Երգերուն մէջ։ Թողունք Նախնեաց ընդարձակ գրութքներն, թողունք *Ետրափան* եւ այլ նուագերգութիւնքն, մեր *ժամակարգութեան Աղօթագիրքն* կամ *ժամագիրքն*, ինքնին մի բարձրաբարձաւ խոստովանութիւն է Աստուծոյ սիրոյն առ մարդ եւ մարդոյ սիրոյն առ Աստուած։

Մեր Եկեղեցւոյն առաջին Օրհներգն՝ *Զարթիքն*, նախ քան զԱրշալոյսն, է մի հրաւեր երրակի խանդավառութեան։ *Նախ*՝ յիշել Աստուծոյ անունն, սրտիւ եւ լեզուաւ պատմել երկնաւոր թագաւորի գործքէդն, խոստովանիլ եւ օրհնել Արարիչն արարածոց՝ ի ձայն գոհութեան։ *Երկրորդ*՝ զարթուցանել Սիօնի մանուկներն, լուսոյ որդիքն, զարթուցանել արեամբ փրկեալներն եւ նոր ժողովուրդն ի փառաբանութիւն Փրկողին եւ յերգ նոր՝ Նորոգողին. զարթուցանել հարսունքն, զարթուցանել կուսանքն՝ իրենց արտասուքն պատրաստել իւր իւր լապտերաց եւ դիմաւորել Սուրբ Փետային։ *Յայտնիք*՝ երկրպագութեամբ եւ արտասուք զարթուցանել նաեւ զՏէրն Փառաց, գոչելով. « Զարթիք, ընդէ՞ր ննջեա, Տէր, մի՛ մերժեր զմեզ խալստ արի, Տէր, օգնեա մեզ, փրկեա զմեզ, մխիթարութիւն եւ ափովանք շնորհէ մեզ, անիւ եւ դողութեամբ կը խոստովանինք մեր յանցանքներն, տուր մեզ քառութիւն, տուր մեզ մեծ ողորմութիւն »։

Այս մի Օրհներգ է մնայն, իսկ բազմաթիւ Աղօթք
 հեռեն, *Սրտմանքներեն*. Քարոզներեն եւ *Արեւոհամեռեն*
 ո՛րն արդեօք յառաջ բերենք. — ամե՛նքն սքանչելի, ա-
 մե՛նքն հոգեպարար, ամե՛նքն օծուած ցողով արեան
 Փրկչին, իւրով շնորհաց Ս. Հոգւոյն եւ ողորուած լու-
 սով Տշմարիտ վարդապետութեան:

Շատանաս՛նք *Հոռազայեն* մի աղօթք եւե՛թ յառաջ
 բերել, իբր նրահոսան բղխուածք սրտի, իբր ցոլմունք
 քրիստոնէական իմաստութեան, իբր բարբառ Հաւատոյ,
 Յուսոյ, Սիրոյ առ Յիսուս Քրիստոս, որ կայ եւ մ'նայ
 միշտ 'ի *հանգնողսն* եւ 'ի *ոչորողսն յագնաց*:

«Աստուած՝ մշննջնաւոր՝, Աստուած՝ յախտնա-
 կան, որ 'ի ստորին աշխարհս լոյս ծագեցար եւ լուսա-
 ւորեցեր գեղգ 'ի խաւարային մեղաց մերոց: Որ վնան
 մեր 'ի չափաւորութիւն եկիր, անչա՛փդ Աստուած, եւ
 հեղեալ ծաւալեցեր զշնորհս Հոգւոյդ Սրբոյ յարարածս
 քո: Այժմ՝ եւ յախտեանս ժամանակաց՝ բարեբանեալ
 ես, ամենամեծդ Աստուած, ընդ Հօր եւ Ամենասուրբ
 Հոգւոյդ, այժմ՝ եւ միշտ, յախտեանս յախտնից, ամէն»:

Սոյն հոգւով վառուած էին նախնի դարուց բոլոր
 Հարբ եւ վարդապետք, ինչպէս նկարագրուած են
Քրիստոնեական Իկեղեցոյ Պատմութեան մէջ: Սոյն հո-
 գին տիրած է միշտ ամեն Տշմարիտ երկրպագուաց վը-
 րայ, իսկ ուր մարդն, իւր չափաւորութիւնն մոռնալով՝
 ձգտած է իշխել, անտի հեռացած է հոգին:

Աղօթե՛նք, որ մարդն միշտ զգայ իւր տկարութիւնն,
 միշտ հնազանդի, միշտ ապաստարէ աստուածային կամաց.
 իսկ Աստուած՝ թագաւորէ՝ յախտեան իւր եկեղեցւոյն
 վրայ, սնուցանէ՝ զնա եւ դարմանէ. առաջնորդէ՝ նմա եւ
 պաշտպանէ. *զի կեանս ոռնիցի եւ առաւել եւս ոռնիցի*:

Ս. Ե. Ս.

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ա Ռ Ա Զ Ի Ն Շ Ր Զ Ա Ն

ՅԻՍՈՒՍԷ ՔՐԻՍՏՈՍԷ ՄԻՆՉԵԻ ԿՈՍՏԱՆԳՒԸՆՈՍ

(35 - 512)

Հ Ա Տ Ա Ծ Ա .

Դ . Ա . Ր . Ա .

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔ

Րիստոնէական Եկեղեցին է միութիւն
այն երկրպագուաց, որոնք հոգւով եւ
հշմարտութեամբ կը հաւատան ՚ի Յի-
սուս Քրիստոս եւ կը վարեն այն
կեանքն, զոր Փրկիչն կը հաղորդէ նո-

ցա Հոգւով Սրբով: Եկեղեցին որպէս մարմին, որոյ գը-
լովին է Յիսուս Քրիստոս, պարտաւոր է միշտ ցոյա-
ցընել Մարդասէր Փրկչի կեանքն եւ սիրել տարածա-
նել աշխարհիս վրայ Նորա վարդապետութիւնն: Եկեղե-

ցին որպէս աւանդապահ եւ վկայ ճշմարտութեան, միշտ պատերազմ՝ ունի մոլորութեանց եւ մոլութեանց դէմ։ Այս պատճառաւ նա միշտ **ԶԻՆՈՒՈՐԵԱԼ** է։ Եկեղեցւոյ թշնամիքն մի կողմէն կը յաղթուին եւ միւս կողմէն կը նորոգեն իրենց յարձակումներն։ Նոքա հազարաւոր կերպարաններ կը զգենուն, հազարաւոր զէնքեր գործ կը դնեն, եւ եթէ երբեմն յաղթանակել կը կարծեն, իրենց յաղթանակն միշտ ժամանակաւոր է եւ աղէտաւոր։

Եկեղեցական Պատմութիւնն է նկարագիր այն պայքարներու, յաղթանակներու եւ հարուածներու, զորս քրիստոնէական ճշմարտութիւնն ունեցած է իւր յայտնութեան օրէն մինչեւ մեր օրերն։

Եկեղեցական Պատմութիւնն է նկարագիր Եկեղեցւոյ ներքին եւ արտաշին ընթացքին։ Եկեղեցական Պատմութիւնն կ'արձանագրէ եւ կ'ուսուցանէ այն ամեն ճշմարիտ իրողութիւններն, զորս յերեւան հանած է Քրիստոնէական ճշմարիտ հոգին եւ այն ամեն հալածանաց անցքերն, զորս կրած է աշխարհային ոգւոյ դիմամարտութենէն։ Եկեղեցական Պատմութիւնն կը բացատրէ մի առ մի՝ թէ ի՞նչ կապ ունեցած են իրարու հետ այն իրողութիւնքն ու անցքերն եւ համեմատելով աւետարանական ճշմարտութեանց հետ՝ կը կշռադատէ եւ կ'որոշէ լաւն ու վատն։

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Պատմութեան ուսումն է լրումն քրիստոնէական ուսման եւ կրթութեան։ Մենք պարտաւոր ենք ուսանիլ եւ իմանալ թէ ի՞նչպէս հասած է Աւետարանն մինչեւ մեր օրերն։ Պարտաւոր ենք ուսանիլ եւ իմանալ թէ՛ ի՞նչպէս կազմուած են տարբեր Եկեղեցիքն եւ ի՞նչ են իրենց տարբերութիւնքն, որով իրարմէ կը զանազանին։ Եկեղեցական Պատմութեան այսպիսի ուսումն կը լայնէ մեր սիրտն եւ կ'ընդարձակէ մեր մտաց հորիզոնն։ Նա կը տայ մեզ գործնական դա-

ներ՝ պարզելով մեր աչաց առջեւ հաւատոյ եւ հաւանութեան գեղեցիկ օրինակներ : Եկեղեցական Պատմութիւնն կը հաստատէ , կը հռչակէ Ս. Գրոց ճշմարտութիւններն , ցոյց տալով թէ ի՞նչպէս կատարուած են դարուց ի դարս Աստուածաշունչ Գրոց մէջ պարունակուած մարգարէութիւնքն ու խոստմունքն : Վերջապէս , Եկեղեցական Պատմութիւնն կը տալ մեզ այն գիտութիւնն ու լոյսն , որով կարող ենք ուղիղ ընթանալ մեր Քրիստոնէութեան մէջ եւ չը մոլորիլ տարբեր կարծիքներու եւ հերձուածներու հոսանքին մէջ :

Ա.

Աշխարհի բարոյական եւ կրօնական վիճակն

Քրիստոնէութենէն առաջ :

— — — — —

Քրիստոնէութեան սկզբնական քարոզութիւնն եղաւ Հռովմէական Պետութեան առաջին Կայսերաց օրով , որոց Թագաւորութիւնն շատ փայլուն էր եւ փողփողուն ըստ արտաքին տեսութեան :

Հռովմէական լայնածաւալ Պետութեան հպատակ ազգերն , բաղաքական երկար պատերազմներէ պարտասեալ՝ կը հանգչէին *Annus Domini* Կայսեր Տարտար եւ իմաստուն կառավարութեան ներքոյ՝ խաղաղ եւ անդորր : Եերբին վարչութիւնն կ'ամբանար , ճանապարհք եւ սուղոտայք կը հարկուէին , արծանք եւ յիշատակարանք կը բազմապատկուէին , դպրութիւնք կը ծաղկէին , գիտութիւնք եւ արուեստք կը փայլէին մեծամեծ շքեղութեամբ :

Հուլիական Հատարակապետութեան հռչակաւոր մատենագիրներուն՝ *Կրկերոնին*, *Սարգստիս*, *Յուդիս*—*Կեսարիս* եւ այլոց կը յաջորդէին եւս առաւել նշանաւոր մատենագիրք, ինչպէս էին *Յիս.*—*Լիս.* *Վիզրիստ*, *Հոյացիա* (Ովրատիոս) եւն :

Բայց պէտք է՝ որ շնանք եւ խաբուինք *Պոռտուսամ Դարոս* արտաքին փայլուն երեւութէն եւ մոռնանք նոյն շրջանի ժողովրդեան ներքին ապականութիւնն : Հռովմէացի մեծատանց ապարաններն ապերասան ցոփութեանց եւ զեղխութեանց կայաններ էին : Սակայն այս մարմարիոնով ու ոսկով փայլուն ու փողփողուն պալատներուն խանդէպ կը տեսնուէր մի ժողովուրդ, որ ողորմութեամբ եւեթ կ'ապրէր եւ 'ի ձեռս գերեաց կամ սորկաց թողուած էր ամեն արիւնտ եւ ձեռագործ :

Այիբան շատ էին անմիտ ծախքերն եւ այնքան տիրած էր աղէտն, որ կը խուսափէին ամուսնանալէ եւ Պոռտոս Կայսրն պարտաւորուած էր պտտժական օրէնք սահմանել ամուրիութեան դէմ :

Կայսրն, այս դատարկապորտ եւ ապականեալ բազմութիւնն իրեն գրաւելու համար, ստիպուած էր շարունակ ուտեստ բաշխել կամ գուարճացնել խանդէաներով եւ հրապարակային խաղերով : Առաւօտեան կանուխ կը խոնէին 'ի կրկէան, կառարջաներուն ականատես լինելու համար : Կէս օրէն զկնի կը վազէին նաւամարտներն տեանելու, որոնք կը մղուէին արուեստական ծովու վրայ, եւ որոնք շատ անգամ մահ կը պատճառէին մրցողաց : Բայց մանաւանդ աւելի կը խուճարկէին, արիւնարբու հրճուանքով, մե'րթ դէպ 'ի կռուանոցն, ուր հազարաւոր սուսերամարտիկներ պէտք է զիրար խողխողէին 'ի հաճոյս կայսեր եւ իւր ժողովրդեան, եւ մե'րթ դէպ 'ի ամփիթէատրօնն, ուր Ասիացէն եւ Ափրիկէէն բերուած

հարիւրաւոր վայրենի եւ կատաղի կենդանիք պէտք է կռուէին պատերազմի թշուառ գերիներու հետ :

Այս աղբաւտ եւ ողորմութեամբ ապրող քաղաքացիներու բազմութենէն զատ՝ կար մի աւելի մեծ բազմութիւն գերիներու կամ ստրկաց, որոնք սաստիկ տառապանաց մատնուած էին եւ համարուած էին ամեն իրաւունքէ զուրկ : Ստրուկներու զաւակներն կը պատկանէին իրենց տիրոջն : Դատաստանի ժամանակ գերին կը հարցաքննուէր սոսկալի տանջանքներով գերւոյն կեանքն կը զոհուէր մի ամենափոքր կասկածի համար : Եթէ տանտէրն սպաննուէր եւ յանցաւորն չը գտնուէր, տան բոլոր գերիներն մահուան կը դատապարտուէին : Երբ գերին տկարանար կամ ծերանար, կը դրկուէր Տիրերիս գետի որ եւ իցէ մի կղզին, եւ այն տեղ կը մտնէր անսուաղութենէ եւ թշուառութենէ : Այս աղէտալի վիճակն էր, որ համարձակութիւն կը տար իմաստասէր Սենեկային գոչելու. « Հռովմ այնքան թշնամիներ կը պարունակէ իւր ծոցին մէջ, որքան ունի գերիներ » : Այս մասին ընտ տարակոյս չը կար, բաց զարմանալին այն էր, որ առանց հեռատեսութեան՝ մեծատանց զաւակաց կրթութիւնն յանձնուած էր նոյն իսկ գերիներուն եւ սուքա ընտկանաբար, իրենց մատաղատի տէրերուն կամ աշակերտներուն շնորհն գրաւելու համար՝ կը շոյէին նոյս ամեն վատ միտումներն ու հանդիպներն :

Վարուց ապականութեան հետ նաեւ անգթութիւնն սոսկալի էր : Ամուսնածողութիւնն սովորական բան դարձած էր : Ամուսնութիւնն իսպառ կորուսած էր իւր սուրբ նշանակութիւնն եւ ընտանիքն իւր ներքին եւ բարոյաշուքիչ ազդեցութիւնն :

Այս ապականեալ հասարակութեան մէջ ի՞նչ կարող էր լինիլ կրօնքն : Նախկին հաւատալիքներն ջրնջուած էին եւ խորին արհամարանաց մատնուած եւ ար-

դէն կիկերոն ակնարկելով նախնի դիցաբանութեանն , գրած էր . « Այնքան անմիտ կը համարի՛ս զիս , որ ես հաւատամ այդ ամեն առասպելներուն » : Եւ յետոյ , երբ գաղանաքարոյ կայսերքն եւս , ինչպէս էին Կալիգուլա , Ներոն , Գոմետիանոս , որք նոյն իսկ 'ի կենդանութեան , 'ի շարս աստուածոց դատուեցան , այլ եւս ո՞ւր կարող էր մնալ ֆիմարիտ Աստուածութեան գաղափարն : Սուկալի էր նաեւ *Հրմաց* վարքն եւ իրենց խաբէութիւնքն սոսկեալ յայտնի : Վերջապէս , ինչպէս Հռովմէացոց , նոյնպէս եւ Յունաց կրօնն աշխարհի մեծատանց համար էր . այդ կրօնն՝ թշուառին համար՝ ո՛չ օգնութիւն ունէր եւ ո՛չ միտնարութիւն : Այսպէս , երբ աղէտք կը պատահէին Պետութեան , հեծանոսք մտտիապաշտութենէ կ'անկանէին յ'անհաւատութիւն , եւ քանի՛ քանի՛ անգամ՝ կործանած էին մեհեաններն ու բազմներն , աղաղակելով՝ *չոր հան բնառ տոտոռածներ* :

Կրօնքի պէտքն զգալի էր , բայց կրօնական հաստատ հաւատալիքներն ջնջուած լինելուն համար՝ կը դիմէին սնապաշտութեան , կը դիմէին , անգուսպ խելագարութեամբ՝ *մոգերոռն* , *կախարդներոռն* եւ խաբեքանէրուն : Արեւելքէն Արեւմուտք անցած քանի մի անհեմեմ պաշտամունքներ շրացուցիչ ազդեցութիւն կը գործէին կանանց եւ գերեաց վրայ , եւ Կողդիոս Կայսրն , օտար մտապաշտութիւններն արգիլելու նպատակաւ , հարկ տեսաւ մի մասնաւոր հրովարտակ հանել՝ Հրէաներն արտաքսելու համար , որոնք կը բնակէին 'ի Հռովմ : Կայսրն հրովարտակ կը հանէր , բայց շատերուն յուսոյ նայուածքն դարձած էր դէպ 'ի Արեւելք , մանաւանդ դէպ 'ի Հրէաստան , եւ այս մի շատ նշանաւոր երեւոյթ է սոյն ժամանակի կրօնական միտմանց նկատմամբ :

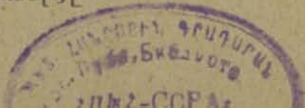
Սուէտոն պատմագիրն կ'ասէ թէ՛ « բովանդակ Արեւելից մէջ տարածուած էր այն գաղափարն , այն

մտածութիւնն թէ՛ աշխարհի իշխանութիւնն պիտի տեղի տայ, պիտի խոնարհի Յուդայի երկրէն ծագած մարդկանց առջեւ»:

Եւ արդարեւ, Հրէայք, թէեւ իսպառ նուաճուած էին այս ժամանակ Հռովմէական Պետութեան ներքոյ եւ ճնշուած՝ կէս—օտարական Հերովդէս Թագաւորէն, բայց գոգցես մանկացած էին եւ կենդանացած Մեսիայի մօտաւոր գալստեան յուսով: Նորա երեւման ժամանակ ներն հասած էին: «Ծագած էր իշխանն 'ի ցեղէն Յուդայ» (*Ճմնդոց Խթ. 10*). ինչպէս գուշակած էր Նախպետն Յակովբ, եւ կատարուելու մօտ էին Դանիէլ Մարգարէի *տարիներոս հռչակաւոր շաբաթներն* (*Թ. Գլ. 24--27 հմբ.*): (*)

Այն բարեպաշտներն, որոնք հոգւով եւ հշմարտութեամբ կ'երկրպագէին Յաւիտենականին, ինչպէս էին Սիմէօն Ծերունին եւ Աննա Մարգարէուհին, վայր-

(*) Առ Հրէայս ոչ միայն ամեն եօթներորդ օր էր *Ընչաթ*, այսինքն հանգստեան օր, այլ ամեն եօթներորդ տարի էր շաբաթ կամ հանգստեան տարի, եւ յետ եօթնիցս եօթն տարւոյն կը գար Յօբելեան տարին, որ կը ածնուէր 'ի ձայն փողոյ, զի Յօբելեան իսկ կը նշանակէ *հնչող*: Ի ձայն փողոյ գերիներն ազատ կը թողուէին: Գրաւի դրուած կալուածներն իրենց տէրերուն կը դառնային: Սոյն գթութեան օրէնքն դրուած էր, որպէս զի ստրուկներն իրենց կիներով եւ որդիներով չը մնան 'ի մշտնջենաւոր ծառայութեան: Այս տօնիւ կը յիշէին Հրէայք թէ՛ Եհովա էր տէր եւ խնամակալ ամենայնի եւ իրենք էին միայն նորա հպատակներն: Այս տարիներու շաբաթներն նշանակ էին մի ընդհանուր ազատութեան, որ պիտի կատարուէր գալստեամբ Փրկչին, ինչպէս գուշակած էր Դանիէլ:

կեան առ վայրկեան կը սպասէին խոստացեալ Մեսիայի փառաւոր գալստեան :

Բաց յայմանէ , որչափ տխուր էր Հռովմէական Պետութեան բարոյական վիճակն եւ որչափ մեծ էր տառապանքն անկեալ մարդկութեան , այնքան եւս զգալի էր վերականգնելու կարօտութիւնն ու յոյսն , որուն յայտնի ապացոյց էին բազմաթիւ զոհերն եւ յերկինս ուղղեալ պաղատանքներն : Այսպէս , ուր որ ուղղամիտ եւ անկեղծ հեծանոսք Հրէից կը հանդիպէին եւ յարաբերութիւններ կ'ունենային , իսկոյն հրէական կրօնքին կը յարէին , չը նայելով որ Հրէայք առ հասարակ մատնուած էին անարգանաց :

Ուրեմն , մարդկութիւնն պատրաստուած էր ընդունելու *Ազատարարն* , *Փրկիչն* , որ խոստացուած էր Ազգաց եւ անշուշտ այս նշանակութիւնն ունին Առաքելոյն խօսքերն . « Այլ իբրեւ եկն լրումն ժամանակին , առաքեաց Աստուած զթղի իւր » : (*Դադատ. Դ. 4*)

Բ.

Հաստատութիւն եկեղեցւոյ

Մեր Փրկիչն Յիսուս Քրիստոս , իւր շնորհաց եւ սիրոյ գործն կատարելէն զկնի , համբարձաւ առ Հայր : Իսկ աշակերտքն հաւատարիմ եւ վստահ նորա խոստմանն , կը սպասէին յերուսաղէմ՝ **ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՑ** գալստեան : Երկնաւոր Վարդապետն պատուիրած էր աշակերտաց . « *Դնացի՛ք , աշակերտեցի՛ք զ'ամենայն հեթանոսս , միջոնդ զնոսա յ'ամռան Հօր եւ Սրբոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ* » :

Սոյն պատուէրն կատարելու համար՝ աշակերտքն կարօտ էին Երկնաւոր Լուսոյ, որ առաջնորդէր նոցա ամենայն հշմարտութեամբ: Աշակերտք ժողովուած էին վերնատան մէջ եւ երբ Պէնտէկոստէի առաւօտուն Հոգին Սուրբ իջաւ նոցա վրայ հրեղէն լեզուօք, ամենքն լցան Հոգւով Սրբով եւ սկսան աւետարանել եւ քարոզել Յիսուսի Քրիստոսի մահն եւ յարութիւնն՝ այնպիսի զօրութեամբ եւ հաստատ համոզմամբ, որ մի աւուր մէջ 3000 անձինք աշակերտեցան Յիսուսի Քրիստոսի, որով եւ կազմեցաւ հաւատացելոց միութիւնն եւ հաստատեցաւ Քրիստոնէական Եկեղեցին: Քանի մի օրէն զկնի 5000 նոր հաւատացեալք եւս միացան Եկեղեցւոյն, որոնք տեսած էին կաղ մուրացկանին հրաշալի բժշկութիւնն եւ լսած Առաքելոց բարոգութիւնն: Սակաւ ժամանակի մէջ հաւատացելոց թիւն հասած էր մինչեւ տասն հազարի:

Մի ցնծալից ոգեւորութիւն, մի կենդանի եւ եղբայրական սէր կը գրաւէր եւ կը յանկուցանէր ամենեւնի սրտերն:

Քրիստոնեայքն էին *մի սիրտ և՛ մի անձն* (Գործ. Գ. 32) եւ յայտնի կ'երեւէր նոցա վարքէն ու ընծացքէն, որ նոքա նորոգութիւն զգեցած են: Նոքա սիրով կապուած էին իրարու հետ իբրեւ մի ընտանեաց անդամներ, իրարու յորդոր եւ բաջալեր կը կարգային աղօթքներով, երգերով եւ պաղատանքներով: Համապաշար իսկ իսկին ի տաճարն, և՛ առտնին յեկեղեցին գ'հացն, ուրախութեամբ առնուին զ'կերակուրն (զ'ազապն կամ կերակուրն սիրոյ). *միամտոթեամբք սրտի օրհնէին զՄատռած* եւ ունէին շնորհիս առ ամենայն ժողովուրդն (Գործ. Բ. 46):

Այսպէս կը տօնէին, կը հռչակէին Յիսուսի մահուան յիշատակն, որ պատարագեցաւ Խաչի վրայ մարդկային ազգի փրկութեան համար: Ամենայն հաւատացեալքն միասին էին, ամենայն ինչ հասարակաց էր.

իրենց ստացուածներն ու գոյքերն կը վաճառէին, կը բաշխէին այն եղբայրներուն, որոնք կարօտ էին, եւ վաճառուածներուն գինն կը բերէին եւ հասարակաց գանձանակի մէջ կը դնէին :

Որովհետեւ Քրիստոնեայք շարունակ տաճարն կ'երթային, այս պատճառաւ շատ ու շատ հաճելի էին յաջս ժողովրդեան (Գործ. Բ. 47) եւ թէեւ տաճարի իշխաններն եւ Քահանայապետներն, յետ ժամանակաց, խրստացած էին նոցա դէմ, բայց կը սանձէին իրենց կատաղութիւնն, *երկնչիւն 'ի ժողովրդեանն՝ զի մի՛ քարկոծուցիւն* (Գործ. Ե. 26), վասն զի ժողովուրդն համարձակ կը յարգէր խաչերոյն աշակերտներն (Գործ. Ե. 13) :

Սակայն երբ իւրաքանչիւր որ հասկացաւ, որ Քրիստոնէութիւնն մի նոր կրօնք է, որ կը յառաջէ հին կրօնքին տեղն բռնել, կամեցան արգելուլ աշակերտներն, որ չ'ուսուցանէն Յիսուսի անուամբ, զոր խաչած էին ազգի քահանայապետքն եւ իշխանք : Բայց որովհետեւ Պետրոս եւ Յովհաննէս արիաքար եւ աներկիւղ քարոզած էին զՅիսուս Հրէից Ատենին մէջ, նորա պատրաստ էին բոլոր բառնալ նաեւ անիրաւ դատաստանի դէմ. « Եթէ արժան իցէ առաջի Աստուծոյ՝ (ասացին Պետրոս եւ Յովհաննէս) ձեզ լսել առաւել քան Աստուծոյ, ընտրեցէ՛ք, այլ մեք ո՛չ կարեմք զո՛ր տեսաքն եւ լուար՝ չը խօսել » . (Գործ. Գ. 20) : Ի՞նչ սքանչելի խօսք, որով առաջին անգամ խիղճն պատուար կը բաշխէ բռնաւորութեան առջեւ, որ այնուհետեւ կարող չ'է անցնիլ նոյն պատուարէն : Այսպէս աշակերտք շարունակեցին քարոզել Աւետարանն եւ բանտարկուեցան, բայց օրէնսուսոյց Վամադիէն, որ մեծ յարգ ունէր ժողովրդեան առջեւ, միջամտեց այս բանին եւ խղճի ազատութեան մի իմաստուն խորհուրդ տուաւ անելով. « Թոյլ տո՛ւք դոցա, զի եթէ 'ի մարդկանէ իցէ, խոր-

հուրդդ այդ կամ գործդ քակտեսցի, ապա թէ յ'Աստուծոյ է՝ ոչ կարէք քակտել զդոսա, գուցէ եւ աստուածամարտք գտանիցիք» (Գործ. Ե. 38--39): Այս խորհրդին վրայ, կոչեցին Առաքեալներն, զան հարին, պատուիրեցին Յիսուսի անուամբ չը խօսիլ եւ արձակեցին. բայց նորա խնդարով հեռացան Ատենէն եւ ամեն օր, թէ տոնարին մէջ եւ թէ առտնին, անդադար կ'ուսուցանէին եւ կ'աւետարանէին զՅիսուս Քրիստոս:

Այսպէս, հաշտեալ Եկեղեցին աւելի զօրացաւ, աւելի հարստացաւ իւր Աստուածային ապաւինութեան մէջ, սկսաւ աղաղակ բառնալ առ Աստուած եւ այն սքանչելի աղօթքն արտասանել, որ ներշնչուած է դէպքերէն եւ որոյ մէջ կենդանի կերպիւ պատկերացած է աշխարհի իշխանայ հակառակութիւնն Աստուծոյ Որդւոյ դէմ՝ եւ որ արդէն գուշակուած էր Սաղմոսին մէջ: (*) (Գործ. Գ. 24--32):

(*) «Իւր, Տէ՛ր Աստուած, որ արարեր զ'երկինս եւ զ'երկիր եւ զ'ծով եւ զ'ամենայն որ 'ի նոսա, 'ի բերանոյ Դաւթի ծառայի քո եւ 'ի ձեռն Հոգւոյն Սրբոյ ասացեր. զ'մէ՞ խռովեցան հեծանոսք եւ ժողովուրդք խորհեցան 'ի մտտիս. յանդիման եղին թագաւորք երկրի եւ իշխանք ժողովեցան 'ի միասին վասն Տեառն եւ վասն Օծելոյ նորա: Ժողովեցան արդարեւ 'ի քաղաքիս յայտնիկ 'ի վերայ Որդւոյ քո Յիսուսի, զոր օծերն, Հերովդէս եւ Պոնտոս Պիղատոս՝ ազգօք եւ ժողովրդովք 'իւրացելի՝ առնել որչափ ձեռքն քո եւ կամք յառաջագոյն տախտակեցին լինիլ: Եւ արդ Տէ՛ր՝ հայեա՛ց 'ի սպառնալիս նոցա եւ տո՛ւր ծառայից քոց ամենայն համարձակութեամբ խօսել զ'քան քո. 'ի ձգել զձեռն քո 'ի թշկոութիւն եւ նշանս եւ արուեստս լինիլ անուամբ Սրբոյ Որդւոյ քո Յիսուսի»:

Այս նորահաստատ եկեղեցին 'ի սկզբան գրեթէ կը պահպանէր Հին Ուխտի պաշտամունքներն եւ արարողութիւններն, բայց որչափ կը սաստկանայր հալածանաց հրդեհին, այնքան կը բաժնուէր յուդայականութենէ (հրէական ծէսերէն)։ Աշակերտք հանապազօր կը կանխէին 'ի տաճարն եւ անդ էին միշտ աղօթից ժամանակ, բայց ունէին նոյնպէս վերնատան մէջ իրենց պաշտամունքն, ուր կ'ուսուցանէին, կ'երգէին, կ'աղօթէին եւ կը գոհմանային։

Եթէ որ փափաքէր քրիստոնէից միաբանութեան մէջ մտնել եւ մկրտիլ, բաւական կը համարէին հարցընել միայն՝ թէ կը հաւատա՞յ եւ կ'ընդունի՞, որ Յիսուս Քրիստոս է խոստացեալ Մեսիայն. իսկ վարուց եւ բարուց նկատմամբ՝ հարկ էր որ խպառ հեռի լինէին ստուերէն, ննագութենէ, խաբէութենէ եւն։ Անանիայի եւ իւր կնոջ Սափիրայի պատմութիւնն (Գործ. Ժ.) մի ահարկու ապացոյց է թէ քրիստոնէական ոգին ո՞րչափ հակառակ է ստուերէն։ Եթէ որ իւր ընծացքով խռովութեան առիթ լինէր, նախ կը խրատուէր, կը յանդիմանուէր, կը սաստուէր, եւ եթէ չ'ուղղուէր եւ չը զգաստանար, եկեղեցիէն կամ հաւատացելոց միաբանութենէն կը մերժուէր։

Շատ չ'անցած, Քրիստոնէական եկեղեցին սկսաւ կրել ուրիշ տառապանքներ։ Եկեղեցին մասամբ կը պարունակէր իւր մէջ օտար Հրէաներ, որ Հեղինականք կը կոչուէին, յունախօս լինելուն համար. եւ կ'արհամարուէին Երոռադիմի Հրէաներէն. հեթանոսաց հետ հարդրութիւն ունենալուն համար։ Այս նախապաշարմունք մուտ գործեցին յեկեղեցին եւ իսկոյն Հելլենական Հրէայք առիթ գտան տրտնջելու, որ իրենց այրիներն պաշտաման եւ ողորմութիւն բաշխելու ժամանակ կ'արհամարհուէին Հրէաներէն։ Առաքեալք, որոց ձեռքն

էր գլխաւորապէս հաւատացելոց միաբանութեան վերակացութիւնն , քաղցրութեամբ ընդունեցին սոյն բողոքն եւ խորհուրդ տուին եղբարց՝ եօթն *սարկաւազներ* ընտրել , որ վերակացու լինին պիտոյից վրայ , իսկ ինքեանք տասներկու առաքեալ քն շարունակեն հպատակ կալ պաշտման եւ աղօթից եւ մատակարարել Աստուծոյ բանն : Այս առաջարկն հաճոյ թուեցաւ բոլոր բազմութեանն եւ ընտրեցին եօթն սարկաւազներ , որոց անուններէն կ'եւրեւի թէ Հելենականներէն էին , եւ յորոց մի քանին նշանաւոր ծառայութիւն մատուցած են Եկեղեցւոյն , ո՛չ միայն բառ ժամանակաւորին , այլ նաեւ բառ հոգեւորին եւ յախտենականին :

Այս սարկաւազաց մէջ նշանաւոր էր մանաւանդ Ստեփաննոս , որ ստութեամբ ամբաստանուեցաւ Հրէաներէն , իբր թէ հայհոյած է Մովսիսի եւ Աստուծոյ դէմ . կոչեցաւ Ստեփնն առջեւ , ուր մի պաշտպանողական սքանչելի ատենախօսութեամբ հաստատեց , որ ո՛չ միայն իւր ամբաստանող քն , այլ եւ նոցա հայրերն անգէտ էին Մովսիսի եւ այլ մարգարէից քարոզներուն , զո՛րս նաեւ հալածեցին : Բայց Հրէայք այնքան կ'ատէին , որ չրկամեցան լսել : Ստեփաննոս քարկոծեցաւ առանց դատաստանի եւ մեռաւ , ներելով իւր դահնացն եւ աղօթելով առ Յիսուս Քրիստոս , զո՛ր կը տեսնէր *յ'երկնային եւ ՚ի փառաւոր տեսչեա* : Ստեփաննոս որ վառուած էր Հոգւով Սրբով , իւր թշնամեաց եւ հակառակորդաց մէջ ունէր նաեւ զՄաւուդ Տաքսոնացին , որ 'ի վերջոյ եղեւ անպարտելի ախոյեան քրիստոնէութեան : Մաւուդ , այս երիտասարդ Փարիսեցին , որ կը սբանէր Ստեփաննոսի սպանողաց հազուսաններն , սատիկ զգածուեցաւ առաջին մարտիրոսի ջերմ աղօթքէն եւ հաւատոքէն , եւ թէեւ բաւական ժամանակ լցուած էր նա ցաւմամբ եւ սպառնալից Յիսուսի աշակերտաց դէմ , բա՛յյ Ստեփաննոսի

մարտիրոսութեան տեսարանն ու յիշատակն մեծ տպաւորութիւն թողած էին իւր վրայ եւ այնպիսի մի խնամք էր այս, որուն պիտի չը կարենար ընդ երկար ընդդիմանալ Սողոս կամ Սաւուղ :

Գ.

*Առաջին հաշտմամբ ֆրիստնեայք կը ցրուին
եւ կը հաստատեն քանի մի նոր՝ Եկեղեցիներ*

Ս. Ստեփաննոսի մահուամբ սկսաւ առաջին հաւաքումն քրիստոնէից դէմ, որոնք ստիպուեցան բաւական մեծ թուով թողուլ Երուսաղէմն եւ « ցրուիլ 'ի գեօղս Հրէաստանի եւ 'ի Սամարիա եւ մինչեւ 'ի Փիւնիկէ եւ 'ի Կիպրոս եւ յ'Անտիոքիա » (Յործ. Ը. 1. ԺԱ. 19)։ Այս կերպիւ Աւետարանի սերմն սփռեցաւ հեռաւոր տեղեր, հաստատեցան նորանոր միաբանութիւններ կամ քրիստոնէական հասարակութիւններ եւ Աստուած յագուտ իւր Եկեղեցւոյն դարձոյց մարդկային չարութեան չար խորհրդներն :

Այսպէս, Փիլիպպոս սարկաւազն, Երուսաղէմէն հաւաքուելով, գնաց 'ի Սամարիա. նոյն քաղաքի բնակիչներուն քարոզեց զՅիսուս Քրիստոս, իւր քարոզութիւնն հաստատելով բազմաթիւ հրաշքներով։ Այն ժամանակ մոգերն դիւրութեամբ իրենց կը գրաւէին նոյն շրջանի վրդովեալ եւ խռովեալ ժողովրդեան վստահութիւնն։ Ոմն Սիմօն անուն, որ հարտար մոգ էր եւ կ'ապշեցնէր Սամարացիներն, իւր անձն կ'ընծայեցնէր իբրեւ մար-

մնառութիւն Աստուծոյ, կամ ինչպէս կ'ասէ Ս. Աւետարանիչն Ղուկաս՝ «որպէս մեծ զօրութիւն Աստուծոյ» (Գործ. Զ. 10)։ Սա կ'ուսուցանէր Սամարիայի մէջ եւ իւր նենգ վարդապետութեամբ մեծ բազմութիւն գրաւած էր առ ինքն ։

Կրօնական զգացումներն յուզուած էին, բայց գոհ մ'նացած չ'էին Սիմօնի վարդապետութենէն, ուստի երբ Փիլիպպոս եկաւ, մեծ բազմութեամբ կը դիմէին ունկընդիր լինելու նորա քարոզներուն եւ արդարեւ, սաստիկ գրաւուելով Աւետարանի զօրութենէն, իսկոյն թողին խաբերայ մոզն եւ սիրով աշակերտեցան ճշմարտութեան։ Սիմօն, այս ամենն տեսնելով, որոշեց որ ինքն եւս հեւտելի բազմութեան հոսանքին, բայց 'ի հարկէ իւր նպատակն էր այլ կերպիւ 'ի գործ դնել իւր նախկին ազդեցութիւնն կամ ճարտարութիւնն։ Նա մկրտեցաւ, բայց երբ Երուսաղէմէն 'ի Սամարիա դրկուեցան Պետրոս եւ Յովհաննէս, եւ նոցա աղօթքով Հոգին Սուրբ իջաւ նորահաւատից վրայ, թշուառ Սիմօնն եւս կամեցաւ արծաթով գնել Աստուծոյ պարգեւն եւ նոյն իշխանութիւնն ստանալ, զոր ունէին Առաքեալքն։ Սա իրարու հետ շփոթած էր Աստուծոյ շնորհն եւ մոգութիւնն եւ թէեւ առ վայր մի գղջացաւ, սակայն առաջին հերծուածոյն շարժառիթն եղաւ, եւ ըստ հին աւանդութեան, եթէ հաւատանք, գնաց 'ի Հռովմ եւ այն տեղ մեռաւ։

Այսպէս, առ ոտն կոխելով հրէական ազգին հնացած նախապաշարումներն, (Թոմ. Գ. 9) առաջին քրիստոնեայքն, ո'չ միայն հաղորդակցութիւն ունեցան Սամարացւոց հետ փրկութեան Աւետարանն քարոզելու համար, այլ նաեւ նոցա մէջ հիմնեցին Եկեղեցի։ Նոքա շատ մօտէն կը տեսնէին որ քրիստոնէութիւնն պիտի միացնէ 'ի մի մարմին բոլոր ազգերն։ Շատ չ'անցած՝ մի

Նոր յայտնութիւն եղաւ Աստուածային կամօք եւ Փիլիպպոս կոչեցաւ աւելի ընդարձակելու բրիստոնէական մշակութեան դաշտն։ Այս անգամ ո՛չ թէ Սամարացւոց, այլ հեթանոսաց պիտի աւետարանէր ճշմարտութիւնն եւ ուսուցանէր փրկութեան ճանապարհն։ Եթովպոյ կանգակայ թագուհւոյն հօգը *հերքինին*, թէ եւ ծննդեամբ հեթանոս, բայց մարգարէից գրուածոց ընթերցմամբ ոգեւորուած, պատրաստուած էր Մեսիսն ընդունելու։ Սահաւատաց Փիլիպպոսի քարոզութեանն եւ իսկոյն մկրտեցաւ։

Քրիստոնէից ցրուելով Աւետարանն տարածեցաւ անդր քան զՍամարիա շատ հեռւաւոր տեղեր, օրինակի համար ՚ի *Դամասկոս* որ մեծ եւ նշանաւոր քաղաք էր եւ ունէր Հրէից զօրաւոր գաղթականութիւնն, որոյ մէջ քրիստոնէութիւնն այնքան յառաջ գնաց, որ Սանեդրինն սկսաւ կասկածիլ։ (*Գործ. ԺԺ. 2*)։

Շուտով Կիպրացի եւ Կիւրենացի աշակերտներն գնացին յ'*Անտիոք*, որ նոյն ժամանակի կայսրութեան երրորդ բազմամարդ եւ բազմահարուստ քաղաքն էր. եւ աւետարանեցին հեթանոսաց զՅիսուս Քրիստոս։ (*Գործ. ԺԱ. 20*)։ Սորա բազմութեամբ հաւատալով՝ դարձան ՚ի Տէր, եւ Յուդայականութենէ արտաքոյ՝ հեթանոսաց մէջ եւս հիմնեցաւ Եկեղեցի, ինչպէս որ արդէն հիմնուած էր *Հայաստանեայց Եկեղեցին*։ Երբ Անտիոքայ Եկեղեցւոյն լուրն յերուսաղէմ հասաւ, իսկոյն յայցելութիւն դրկուեցաւ *Բառնաբաս*։ Սոյն Եկեղեցին շուտով զօրացաւ աստուածային շնորհօք եւ այստեղ առաջին անգամ հաւատացեալքն ստացան **ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ** անունն դրապէս որոշուելով Յովոյ յովանութենէ։

Այս ժամանակն էր, որ Պեղոս Առաքեալն խորհրդաւոր տեսլեամբ կոչուած էր ճանաչել, որ հեթանոսք եւս պէտք է ընդունուին Նոր Ռիտին մէջ, ինչպէս Հրէայք։ Երբ յայտնուեցաւ, որ վերջած է սուրբ

եւ անսուրբ էակաց մէջ եղած խտիրն (Գործ. ԺԱ. 9), երբ կը տեսնէր թէ Հոգին Սուրբ ծաւալած է իւր շնորհն Կուռնելիոս հարիւրապետին եւ նորա տան ամեն հեծա-
նոսներուն վրայ, այլ եւս ի՞նչ կը մնար Պետրոսին ա-
սել, եթէ ոչ ազդակել. «Միմէ զչուր որ արգելու[՞]լ
կարէ առ ՚ի՛չք մկրտելոյ զ՝սոսա, որք եւ զ՝Հոգին Սուրբ
ընկալան՝ որպէս եւ մեր» : (Գործ. Ժ. 47) : Բայց ե-
րուսաղէմի քրիստոնեայքն, որոնք տաճարին մօտ կը բնա-
կէին եւ տակաւին կը մատուցանէին հին օրինաց պատ-
ուիրած զոհերն, զարմացան, որ Պետրոս մտած է հեծա-
նոսի կամ անթլիատի տուն, կերած է նորա հետ եւ
վարուած է որպէս եղբայր : Առաքեալն արդարացոյց իւր
անձն, պատմելով Կուռնելիոսի դարձն եւ այն զարմա-
նալի տեսիլն, զոր Աստուած ցուցած էր նմա, եւ իւր
խօսքն վերջացոյց սոյն եզրակացութեամբ, եւ որոյ պէմ
ամենքն լռեցին. «Իսկ արդ, եթէ զ՝հասարակաց պար-
գեւն ետ Աստուած եւ նոցա՝ որպէս եւ մեզ ՚ի հաւա-
տան ՚ի Տէր Յիսուս Քրիստոս, ես զ՝ի՞նչ կարող էի ար-
գելու[՞]լ զ՝Աստուած» : (Գործ. ԺԱ. 17) :

Երուսաղէմի քրիստոնեայքն սկսան փառաւորել
զ՝Աստուած. սակայն հեծանսաց ընդունելութեամբ ե-
կեղեցւոյ մէջ, չ'էր որոշուած տակաւին, թէ նորա հա-
ւասար պիտի լինի՞ն՝ ազգաւ հրէայ քրիստոնէից, կամ
պիտի լծիատուի՞ն, թէ ոչ, եւ կամ հրէական օրինաց
պիտի հպատակի՞ն, թէ ազատ պիտի լինին : Այս կա-
րեւոր խնդիրն շատ ուշ պիտի բնութէր, լուծուէր, ՚ի
հարկէ ո՛չ առանց նորանոր ձգձգման :

Առաքելական գործոց պատմութենէն կ'երեւի թէ՛
Երուսաղէմի Եկեղեցին *Երեցունք* կարգեց : (Գործ. ԺԱ.
30) : Ինչպէս որ տարկաւազներն ընտրուած էին հաւա-
տացելոց համարութենէն, նոյնպէս ընտրուեցան եւ *Երե-*
ցունք եւ պարտաւորեցան կազմել *ժողով* կամ *Առեան*

Եկեղեցւոյ եւ ստանձնել նորա վարչութիւնն : Բայց 'ի սոցանէ կային եւ *Սարգսի*, որոնք ո'չ միայն ապագայ յայտնութիւններ կը գուշակէին Ագաքասին նման (*Գործ. փԱ. 28*), այլ սոքա եւս, Բառնաբասին նման, Հոգւոյն Սրբոյ զօրութեամբ յորդորներ կը կարողային եւ կը մխլծարէին հաւատացեալներն :

Երբ Պետրոս յ'երուսաղէմ դարձաւ, շատ չ'անցած, վերստին արժարծեցաւ հալածումն : Այս անգամ հալածումն սկսած էր ժողովրդային դառնալ : Այլ եւս ժամանակն չէր այն, յ'որում Եկեղեցին հաճելի էր բոլոր ժողովրդեան եւ *Հերովդէս -- Ագրիպաս* թագաւորն այնպէս կարծեց, որ Զեբեթիայի որդի Յակոբոս առաքեալն սպանել տալով եւս առաւել հաճելի պիտի լինի ժողովրդեան : Այս սպանումն բաւ չը համարելով՝ Պետրոս առաքեալն եւս քանտարկեց, եւ կամէր յետ Զատիին ուսանանել : Բայց հալածեալ Եկեղեցին տիւ եւ գիշեր կ'աղօթէր Պետրոսին համար, որոյ հրաշալի ազատութեան վրայ ամենքն զարմացան :

Իսկ Հերովդէս, քնաւ չ'էր մտածեր թէ իւր քանտարկեալն տակաւին կենդանի, ինքն պիտի մատնուի լաղախաս մահուան : Հերովդէս 'ի Կեսարիա գնացած էր Տիւրացւոց եւ Սիւրնացւոց վէճերն քննելու, կարգադրելու, եւ 'ի պատիւ Կղոդիոսի բժշկութեան, հանդէս կատարելու : Նա հաւատէր թագաւորութեան հանդերձ, որոյ վրայ կը շողային արեգական ճառագայթներն եւ փառաշուք պերճութեամբ կ'ատենախօսէր հրապարակաւ : Իսկ ունկնդիր ամբոխն անարգ եւ ցած շողորորմութեամբ կ'աղաղակէր « *Աստուծոյ բարեպաշտ ե ես ո'չ մարդոյ* » . (*Գործ. փ. 23*) . Բայց այս ամբարիշտ յաղթանակն շատ կարճատեւ եղաւ . Տիրոջ հրեշտակն հարուածեց այս ամբարտաւանն անշուժեւի ախտիւ, որովհետեւ փառք չը տուաւ Աստուծոյ, եւ որդնալից սատակեցաւ :

Սոյն պատուհասն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ հաւատացելոց վրայ, որոնք առաւել արիացան, տեսնելով՝ թէ այսքան պաշտպանուած են Բարձրելոյն զօրութեամբ :
« Եւ բանն Աստուծոյ ամէր եւ բազմանայր » :

Դ.

Առաքեալն Պօղոս եւ առաջին Առաքելութիւնը

Քրիստոնէութիւնն պիտի ազատուէր հրէութեան կապերէն, քայց սոյն յաղթանակն ո՞վ կարող էր ՚ի կատարածել, եթէ ո՛չ այն մեծ եւ նշանաւոր Հրէայն, որ փորձով զգացած էր թէ հրէութիւնն անգոր է փրկւելիւն եւ խաղաղութիւն հայթայթել մեղաւորին, եւ այսու պատրաստուած էր ընդունելու եւ հռչակելու իր շնորհաց աւետիսն, որ միակ միջոցն է փրկութեան.
« Արդարանամք ձեր նորին շնորհօք. » (Հռովմ. Դ.) : Սյս հրէայն, այս մեծ մարդն գոր յարոյց Աստուած իւր Աւետարանն տարածելու համար, էր Սօղոս, որ հալածիչ փարիսականութեան ծոցէն էր : Կորովամիտ էր Սօղոս, քաջասիրտ, մարդասիրութեամբ վառուած եւ բացարձակապէս նուիրուած աստուածային կամաց : Հռովմէական քաղաքացի էր, ծնուած Կիլիկիոյ Տարսոնին մէջ, որ նոյն ժամանակ գիտութեամբ ծաղկեալ քաղաք էր : Սօղոս դրկուեցաւ յ'Երուսաղէմ Ս. Գիբբն ուսումնասիրելու Գաւաղիէլ օրէնսգէտ րաբունւոյն հովանաւորութեան տակ, որ մեծ համբաւ ունէր, ու ինչպէս գիտենք, իմաստուն

միջամտութիւն ունեցաւ ՚ի նպաստ նորածին եկեղեցւոյն :
(*Գործ. Բ. 31--40*) :

Սօղոս արհեստիւ խորանակար էր, նախանձաւոր էր հայրենի օրինաց եւ ճշտութեամբ կրկատարէր ամեն պատուէրներն : Հաստատամիտ փարիսեցի էր եւ մեծ վատախումբիւն ունէր բարի գործով արդարանալու վրայ, թէեւ չը կարաց արդիւնաւորել իւր ունեցած բարոյական գաղափարն . բայց Սօղոս սաստիկ բարկացաւ, երբ լսեց որ Ս. Ստեփաննոս ցոյց կը տայ օրինաց անբաւականութիւնն ու անգօրութիւնն : Կարծիք չը կայ, որ այս առթիւ տարակոյսներ ծագեցան իւր մտաց մէջ, բայց ջանաց այս տարակոյսներէն ազատուելու համար, հալածել այն մարդիկն, որոնք տարակուսանաց մատնած էին զ'ինքն : (*Գործ. Ը. 7. թ. 1*) : Երուսաղէմի քրիստոնէայքն հալածելն բաւ չը համարելով, կամեցաւ երթալ ՚ի Գամասկոս եւ տեղւոյն քրիստոնէայքն եւս հալածել, եւ հաւանական է թէ այս ժամանակն էր, (36 թուականին) որ Յիսուս յայտնեցաւ Սօղոսին յանկարծական տեսլեամբ, որով փարատեցան տարակոյսներն, խորտակեցաւ ամբարտաւանութիւնն եւ սիրան նորոգեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ զօրութեամբ : Ինչպէս որ Մովսէս եւ Յովհաննէս Մկրտիչ նախ քան իրենց պաշտօնն սկսելն, առ ժամանակ ինչ կը բնակէին յ'անապատի, Սօղոս եւս քանի մի տարի բնակեցաւ յ'Արաբիա մենաւոր լուծեան մէջ, արժեքով զօրացնելով իւր անձն եւ պատրաստուելով այն գործոյն համար, առ որ կոչուած էր : « Եւ ո՛չ ելի յ'Երուսաղէմ, առ որ յառաջագոյն քան զիս առարեայքն էին, այլ չոգայ յ'Արաբիա, եւ դարձեալ դարձայ ՚ի Գամասկոս » : (*Գաղ. Լ. 17*) :

Արաբիայէն դառնալով ՚ի Գամասկոս, բուռն եւ ռանդեամբ վառուած կը սկսի քարոզել զՅիսուս Քրիստոս այն հրէական ժողովրդանոցներուն կամ սինագոգ-

ներուն մէջ, ուր երբեմն արծարծած էր հալածանաց հուրն : Սօղոսի հալածասիրութեան նախկին ընկերակիցներն, կատղած նորա ուրացութեան դէմ, գրգռեցին աւերիսն, որ Սօղոսն սպանեն, իսկ նա ազատեցաւ աշակերտաց ձեռքով, որոնք գիշերն վանդակաւ իջուցին քաղաքի պարսպէն եւ անտի կարողացաւ հեռանալ : (Գործ. Թ. 22) : Սօղոս Դամասկոսէն յ'երուսաղէմ գնաց, ուր սաստիկ վշտացաւ, երբ տեսաւ թէ աշակերտք կասկածանօք կը նային իւր վրայ, եւ 'ի սկզբան ո՛չ որ հաւատաց նորա սքանչելի դարձին : 'ի վերջոյ Կիպրացի նորահաւատն Բառնաբաս, որուն վրայ արդէն խօսած ենք, մօտեցաւ Սօղոսին եւ ներկայացուց Պետրոս եւ Յակոբոս առաքեալներուն . բայց Սօղոս ինքն կը յայտնէ, թէ բնաւ նոցա աշակերտած չ'է, այլ ուղղակի լուսաւորուած է Յիսուսի Քրիստոսի յայտնութենէն . « Յուցանեմ ձեզ, եղբա՛րք, զ'Աւետարանն, որ աւետարանեցաւ յ'ինէն, զի ո՛չ է ըստ մարդոյ : Քանզի եւ ո՛չ ես 'ի մարդոյ առի, եւ ո՛չ ուսայ յ'ումբէ, այլ 'ի յայտնութենէն Յիսուսի Քրիստոսի » : (Գաղ. Ը. 11 եւ 12) : Ինչպէս 'ի Դամասկոս, նոյնպէս եւ յ'երուսաղէմ, Սօղոս վառուած էր քարոզելու եռանդով, նա կը փափարէր աւետարանել իսպաղին Սատուած այն Հրէից, որոնք գործակից էին իւր կատաղի հալածմանն : Նա, 'ի միջի այլոց, իւր խօսքն ուղղեց այն Հեղինական Հրէաներուն, որոց հետ վիճած եւ մաքառած էր Ս. Ստեփաննոս, բայց այս տեղ եւս Սօղոս պարտաւորեցաւ խոյս տալ, վաղափառ մահէն ազատուելու համար : Նա գնաց 'ի Տարսոն, իւր ծննդեան քաղաքն, բայց Բառնաբաս եկաւ միացաւ Սօղոսին հետ, որ երթածն Աւետարանն քարոզեն յ'Անտիոք, ուր, ինչպէս ասացինք արդէն, կրօնական գեղեցիկ շարժումէն ծնունդ առած էր հզօր եւ ծաղկեալ Եկեղեցին : Մի տարիէն

զկնի Սօղոս դարձեալ ուղեւորեցաւ յ'Երուսաղէմ (44 թուականին), Անտիոքի Եկեղեցւոյն նուէրներն տանելու այն եղբարց, որոնք կը բնակէին 'ի Հրէաստան, ուր, ինչպէս գուշակած էր Ագաբաս, սովն կը տիրէր յ'աւուրս կողոփոս կայսեր: (Գործ. ԺԱ. 25-30): Երբ դարձաւ Սօղոս, Անտիոքի Եկեղեցին, ըստ յայտնութեան Հոգւոյն Սրբոյ, ձեռն դրաւ Սօղոսի եւ Բառնաբասի վրայ, պաշտօն տալով նոցա, որ երթան Աւետարանն քարոզեն հեթանոսաց: «Մինչդեռ 'ի պաշտաման Տեառն կային' եւ պահէին' ասէ Հոգին Սուրբ. որոշեցէ՛ք ինձ զ'Բառնաբաս եւ զ'Սօղոս 'ի գործ, յ'որ կուշեցեալ է իմ' զ'դոսս: Յայնժամ' պահեալ' եւ աղօթս արարեալ' եղին ձեռն 'ի վերայ նոցա եւ արձակեցին»: (Գործ. ԺԳ. 2): «Եւ ասէ ց'իս, Տէր. գնա', զի ես 'ի հեթանոսս հեռաւորս առաքեցից զ'քեզ»: (Գործ. ԻԲ. 21):

Սօղոս եւ Բառնաբաս երբ դարձան Երուսաղէմէն, իրենց հետ ունէին *Βολήσικησιν*, որ կոչուած էր *Մարիոս*, Այն Մարիամի որդին, որոյ մօտ հաւատացեալքն ժողովուած կ'աղօթէին (Գործ. ԺԲ. 12) Պետրոսի ազատութեան համար: Կ'ենթադրուի թէ Սօղոսի ընդարձակ խորհուրդն, զ'որ ունէր հեթանոսաց նկատմամբ, հաճոյ չը թուեցաւ Մարկոսին, որ բաժնուեցաւ Սօղոսէն, թէեւ կարի սակաւ ժամանակ, վասն զի յետոյ կը տեսնենք որ վերստին միացած են իրարու հետ (Կող. Գ. 10):

Բառնաբաս պարտաւորեց իւր ընկերն նախ այցելել իւր ծննդավայրն՝ *Կիպրոս կղզին*, յ'որ շրջեցան ծայրէ 'ի ծայր եւ գտան անդ Հռովմէական Քղեշիսի փոխանորդն *Սերգիոս* -- *Պօղոս*, մին այն մարդիկներէն, որոնք հեթանոսութենէ ձանձրացած՝ հրէութեան մէջ կ'որոնէին իրենց կրօնական պիտոյից գոհացումն: Մի հրէայ մոգ *Եղիմաս* անուն, կը ջանար օգուտ քաղել Սեր-

գիտս — Պօղոսի կրօնական բարի մտադրութենէն, ինչպէս որ Սիւօն գրեթէ նոյն եղանակաւ գրաւած էր Սաւաքիոյ բնակչաց մօքերն։ Եղիմաս փորձ փորձեց Բրդեշխի փոխանորդն շրջել 'ի հաւատոց։ Բայց Սօղոս մի նշանաւոր դաս տալու համար այդ մոգին՝ ասաց. « Եղիցիս կոյր, չը տեսանել զ'արեւ, մինչեւ 'ի ժամանակ մի » եւ կուրացաւ։ Բրդեշխի փոխանորդն տեսնելով զ'այս՝ հաւատաց, զարմօնալով Տիրոջ վարդապետութեան վրայ։ (*Գործ. ԺԳ. 12*)։

Սերգիոս — Պօղոսի քրիստոնէական դարձէն զ'կնի՝ Սօղոսն եւս Պօղոս կր վերակոչուի եւ միշտ սոյն անունն կր մնայ իւր վրայ։ Կիպրոսէն, Բառնաբաս եւ Պօղոս գնացին Փոքր Ասիոյ Պերգէ քաղաքն, ուր Մարկոս բաժնուեցաւ եւ յ'երուսաղէմ դարձաւ։ Պերգէէն անցան Պիսիդիոյ Անտիոք քաղաքն, ուր Հրէից բազմաթիւ գաղթականք կային եւ Պօղոս ամենէն առաջ յարմար դատեց սոցա քարոզել փրկութեան Աւետարանն։ Բայց Սիւնագոգի սովորական ունկնդիրներն սաստիկ ընդդիմացան Պօղոսի եւ Բառնաբասի քարոզութեանն, մինչդեռ հեծանոսք աւելի յօժարակամ ունկնդիր գտնուեցան։ Ուստի եւ Պօղոս իւր բոլոր ճշադրութիւնն դարձոյց հեծանոսաց վրայ, որոնք ուրախութեամբ եւ խմբովին դարձան 'ի Քրիստոս եւ բոլոր գաւառին մէջ տարածեցաւ Աստուծոյ խօսքն։

Հրէայք սաստիկ նախանձով բորբոքեցան, հալածանք յարուցին Պօղոսի եւ Բառնաբասի դէմ եւ արտաքսեցին իրենց սահմաններէն, որոնք եւ եկան յ' *Իկոնիոն* մերձակայ քաղաքն եւ այս տեղ եւս ենթարկեցան հալածանաց եւ հազիւ հազ մահէ ազատեցան փախչելով 'ի *Լիստրա* եւ 'ի *Դերքէ*։

Պօղոս բժշկեց մի Լիստրացի կաղ 'ի մօրէ, եւ

այս հրաշագործութիւնն այնպիսի մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, որ ժողովուրդն սկսաւ աղաղակել « Աստուածք նմանեալք մարդկան իջին առ մեզ » եւ գ' Բառնաբաս կը կոչէին *Դիոս*. ⁽¹⁾ իսկ գ' Պօղոս՝ *Հերմէս*. ⁽²⁾ եւ ցուրբ բերին զոհելու համար: Պօղոս եւ Բառնաբաս, որ Աստուծոյ ծառայք էին եւ ո'չ աստուածք, զարհուրեցան, աղաղակ բարձին, որ նոցա նման մարդիկ են, եւ հազիւ հազ կարողացան լռեցնել բազմութիւնն, որ չը զոհէ: Բազմութիւնն դժգոհ մնաց եւ մօտակայ քաղաքներէն եւս խոնուած Հրէաներէն գրգռուելով՝ քարկոծեցին գ' Պօղոս եւ քաղաքէն դուրս քարշեցին մեռեալ համարելով: Սակայն Պօղոս կենդանի էր զօրութեամբ Տեառն, եւ Բառնաբասին հետ շրջելով եւ աւետարանելով այն քաղաքաց մէջ, ուր կանխաւ քարոզած էին Աւետարանն, երէցներ ձեռնադրեցին տեղւոյն հաւատացելոց համար: Ապա մտան Անտիոք, ժողովեցին Եկեղեցին, պատմեցին՝ թէ ի՞նչ մեծամեծ գործեր կատարած է Աստուած իրենց ձեռքով եւ թէ ի՞նչ պէս բացուած է հեթանոսաց համար հաւատոյ դուռն:

⁽¹⁾ *Դիոս*, Հայերէն *Արամազդ*. գլխաւոր դիք Յունաց եւ Հռովմայեցւոց: Հեթանոսական դիցաբանութիւնն ամեն տեսակ յանցանք կ'ընծայէր սոյն աստուծոյն, բայց միշտ կը նկարագրուէր կերպարանօք եւ գնացիւք ազնիւ եւ փառահեղ:

⁽²⁾ *Հերմէս* (Յունարէն *Թարգման*). առասպելեալ աստուած, պաշտպան դպրութեան եւ հարտարախօսութեան, վաւնգի կը համարուէր Թարգման դից: Պօղոս հարտարախօսութեան համար *Հերմէս* կարծուեցաւ, իսկ Բառնաբաս պատկառելի եւ փառահեղ դիմաց համար՝ *Դիոս*:

(*Դործ. ժԴ. 27*) : Բայց Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն մէջ կային կարճամիտ եւ կրքոտ մարդիկ, որոնք իմանալով այն առաջին առաքելութեան սքանչելի եւ արդիւնաւոր յաջողութիւնն, զայրացան, որ Պօղոս հարիւրաւոր հեծանոսներ ընդունած է յ' Եկեղեցին, առանց թլիափառութեան, եւ թէ այս նոր առաքեալն կը գործէ առանց ընչու Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն եւ առանց խորհրդակցելու այլ առաքելոց հետ : Ոմանք իջին յ' Աստիոք իրենց հակառակորդաց ընծացքն դիտելու եւ լրտեսելու . « Այլ վասն սպրդողաց սուտ եղբարցն, որք սպրդեցին մտանել դիտել զ' ազատութիւն մեր, զոր ունիմք 'ի Քրիստոս Յիսուս » (*Դադ. Բ. 4*) եւ յաղթահարելու թլիափառութեան նկատմամբ : Բայց Պօղոս եւ իւր բարեկամք չ'էին կարող խոնարհիլ իրենց հակառակորդաց առջեւ եւ մոռնալ զ'այն, զոր կ'անուանէին *նշմարտութիւն Առեւտարանի* (*Դադ. Բ. 5--14*) ուստի պարտաւորեցին Աստիոքի Եկեղեցին, որ խնդիրն հանուի Երուսաղէմի Եկեղեցւոյն առջեւ, որուն համար եւ պատգամաւոր ուրոշուեցան ինքն, Բառնաբաս եւ այլ մի քանի եղբարք :

Մասնաւոր տեսակցութեան մէջ (*Դադ. Բ. 2*) զ'որ ունեցաւ Պօղոս Երուսաղէմի Եկեղեցւոյ ականաւոր անդամոց հետ, առանց դժուարութեան հաստատեց թէ 'իւր իրաւունքն եւ կոչումն, որպէս *առաքեալ հեծանոսաց*, չ'են կարող ենթարկուիլ բնաւ որ եւ իցէ հակառակութեան, զի Աստուած ինքն հրաշալի գործակցութեամբ եւ յաջողութեամբ պսակած է իւր քարոզութիւնն, եւ նա որ կոչած է զ' Պետրոս յ'առաքելութիւն հրէից', ընտրած է Նա եւ զ' Պօղոս յ'առաքելութիւն հեծանոսաց . « Զի որ յաջողեացն Պետրոսի յ'առաքելութիւն թլիափառութեան, յաջողեաց եւ ինձ 'ի հեծանոսս » (*Դադ. Բ. 8*) : Այսպէս Յակոբոս, Պետրոս եւ Յովնաննէս եղբայրակցութեան ձեռք կարկառեցին Պօղոսին, պարտաւորելով որ աշ-

խառնի հետեանոսաց համար, ինչպէս որ լինեանք եւս պիտի աշխատին աւելի հրէից համար: «Յակորոս եւ Կեփաս եւ Յովհաննէս, որք կարծեալ սիւնէն էին, ձեռն ետուն հաւանութեան ինձ եւ Բառնաբայ, զի մեր 'ի հետեանոսս եւ նորա 'ի թլիսառութեան» (Դադ. Բ. 9):

Այս մասնաւոր տեսակցութենէն կամ խորհրդակցութենէն զատ, Երուսաղէմի Եկեղեցին ունեցաւ հանրային Ժողովներ, ո'չ թէ Պօղոսի առաքելութեան խնդիրն նկատմամբ, այլ հետեանոսներն Եկեղեցւոյ մէջ ընդունելու համար: Բոլոր քրիստոնեայք մասնակցեցան այս Ժողովներուն, ինչպէս երիցունք եւ առաքեալք, նոյնպէս եւ պարզ հաւատացեալք: Ժողովականք բնաւ չը կամեցան իրենց տեսութիւններն կամ որոշումներն պարտաւորիչ առնել, եւ Ժողովն ազդեցիկ անձնաւորութիւնն էր Տեսուն եղբայրն Յակորոս, որ երիցանց դատէն էր:

Մի մեծ եւ հաւանաբար ջերմ վիճաբանութենէ գ'կնի, (Գործ. ԺԲ. 7) Ս. Պետրոս, որ տեսած էր Հոգւոյն Սրբոյ իջումն նորադարձ հետեանոսներուն վրայ, միջամտեց վիճաբանութեանն, վկայելու եւ հաստատելու համար թէ՛ բնաւ պէտք չ'է ծիսական օրինաց ենթարկել այն քրիստոնեայէն, որոնք 'ի հետեանոսաց են: Այս Պօղոս եւ Բառնաբաս ուրախացուցին Ժողովն, պատմելով թէ ի'նչ գեղեցիկ արդիւնքներ յառաջ բերած է իրենց առաքելութիւնն 'ի Փոքր¹ Ասիա, թէ ի'նչպէս հետեանոսք անձկանօք կը գրկեն Աւետարանն եւ թէ ի'նչպէս Հրէայք խտրասիրտ են այս մասին: Ժողովն սոյն պատմութիւններն լսելով յուզեցաւ եւ հաւան գտնուեցաւ ըստ ամենայնի Յակորոսի խաղաղասիրական եւ չափաւոր առաջարկութեանն: Եթէ Մովսիսական օրէնքն պարտաւորիչ է այն աշակերտներուն համար, որոնք ազգաւ Հրէայ են, հետեանոսութենէ դարձած քրիստոնեայք

եւս պարտաւոր են յայոնի նշան ունենալ, որ ուրացած են հեթանոսական սովորութիւններն : Պահանջենք խորշի՝ *ի կերպիրոց կոող*, *ի պոռնկոսթենե*, եւ *ի մուկոսառոյ եւ յարենե* : (*Գործ. ԺԵ. 20*) :

Յակոբոսի առաջարկն հաճոյ թուեցաւ բոլոր Ժողովականաց եւ որոշուեցաւ պատգամաւորներ ղրկել յ'Անտիոք *զրջաբնասիան* թղթով, որ մի ճշմարիտ տիպար է քրիստոնէական վեհութեան եւ սկնածութեան այն եղբարց նկատմամբ, որոց ուղղուած է եւ որոյ մէջ կը տեսնուի միայն մի բարի խորհուրդ եւ ո՛չ թէ հրամայական պատուէր (*Գործ. ԺԵ. 29*) : « Ի բայ կալ ի զոհն լոյ կողոց, եւ յ'արենէ եւ ի հեղձուցեղոյ եւ ի պոռնկութենէ, յ'որոց պահեալ զ'անյինս բարեոք գործէք » :

Այս Ժողովէն զկնի՝ Պօղոս եւ Բառնաբաս դարձան յ'Անտիոք, ուր հետեւեցաւ նոցա նաեւ Պետրոս : Սա, Ժողովին ժամանակ ըստ ամենայնի համամիտ էր Պօղոսի եւ իսկզան ամենեւին դժուարութիւն չը յարոյց հեթանոսութենէ դարձած քրիստոնէից հետ ազատօրէն հաղորդութիւն ունենալու համար, թայց երբ քանի մի Հրէական քրիստոնեայք եկան Հրէաստանէն, Պետրոս յանկարծ փոխեց իւր ընծացքն, բաժնուեցաւ այն հաւատացեալներէն, որոց հետ եղբայրաբար վարուած էր եւ համոզեց քանի մի աշակերտներ, ընդ որս եւ զ'Բառնաբաս, իւր օրինակին հետեւելու : Երբ Յակոբոսի առաջարկութեամբ որոշուեցաւ, որ նորադարձ հեթանոսք իրաւունք ունենան առանց թլիսաւորութեան, յ'եկեղեցի մտնելու, չ'որոշուեցաւ միանգամայն՝ թէ Հրէական քրիստոնեայք կարո՞ղ են սեղանակից լինիլ նոցա : Իւարդէն ստիպողական կարեւորութիւն չ'ունէր այս կէտն, որ շատ չ'անցած, ինքնին պիտի ջնջուէր :

Երբ Յակոբոս իմացաւ թէ, Անտիոքի մէջ, շատ ընդարձակ մեկնութիւն կը տան ղրկուած *զրջաբնասիանին*,

պատգամաւորներ յղեց, որ վերջ տան սոյն հակառակութեան: Հաւանական է թէ Երուսաղէմի պատգամաւորքն չ'ունեցան Յակոբոսի խաղաղասիրական հոգին եւ շատ աններողամիտ ու խիստ վարուեցան: Պետրոս այնպիսի մի ցաւալի վարմունք ունեցաւ, որուն այլ եւս չրկարողացաւ համբերել Պօղոս, այլ բացարձակապէս ընդդիմացաւ եւ իւր հաստատամտութեամբ յաղթանակեց. «Այլ յորժամ եկն Կեփաս (Պետրոս) յ'Անտիոք, ընդդէմ դարձայ նորա, քանզի գոգ ստգտեալ իմն էր: Քանզի մինչեւ եկեալ էին ոմանք առ 'ի Յակոբայ, ընդհեծանոսս ուտէր անխտիր. իսկ իբրեւ եկին, զատանէր եւ որոշէր զ'անձն, երկուցեալ յ'այնցանէ որ 'ի թլիատութենէ անտի էին: Եւ կեղծաւորեցան ընդ նմա եւ այլ հրէայքն, մինչեւ Բառնաբաս անգամ խոնարհեցաւ 'ի նոցա կեղծաւորութիւնն: Այլ իբրեւ տեսի թէ ո՛չ ուղիղ գնան 'ի Տշմարտութեան Աւետարանին, ասեմ ց'Կեփաս առաջի ամենեցուն, եթէ դու որ հրէայդ ես՝ հեծանոսաբար եւ ոչ հրէաբար կեաս, զիա՞րդ ստիպես հեծանոսաց լինիլ հրէաբէն»: (Գաղ. Բ. 11--14):

Սակաւ ինչ ժամանակէն զկնի, Պօղոս մեկնեցաւ Անտիոքէն՝ այց ելանելու իւր հաստատած Եկեղեցիներուն եւ Աւետարանն քարոզելու 'ի հեռաւոր տեղիս: Նա պիտի ընկերանար Բառնաբասին, բայց սա չրկամեցաւ Թողուլ զ'Մարկոս, ուստի եւ իրարմէ գժտելով բաժնուեցան: Բառնաբաս Մարկոսին հետ գնաց 'ի Կիպրոս. իսկ Պօղոս իւր հետ ունենալով զ'Շիղա (որ յ'Երուսաղէմէն յ'Անտիոք եկած պատգամաւորներէն մին էր) դարձաւ 'ի Փոքր Ասիա: (Գործ. ԺԵ. 22--40)

Ե.

Ճարունակութիւն առաջին առաքելութեանց

Պօղոս սկսաւ իւր երկրորդ առաքելական ուղեւորութիւնն, այց ելանելով այն Եկեղեցեաց, զորս հաստատած էր յ'Ասորեստան եւ 'ի Կիլիկիա:

Սոյն Եկեղեցիք կատարեալ յաջողութեան մէջ էին եւ կ'աճէին հանապազօր: Լիկաճնիոյ մէջ Պօղոս առաքեալն իւր հետն առաւ մի երիտասարդ հաւատացեալ, զոր աշակերտած էր Աւետարանին իւր նախորդ ուղեւորութեան մէջ եւ որ սոյն վայրկենէն սկսեալ օգնական եղաւ Պօղոսին եւ հաւատարմութեամբ ծառայեց իբրեւ անձնուէր որդի: (*Փիլիպ. Բ. 2*) (*Բ. Տիմոթ. Ա. 4*): Այս աշակերտն էր *Տիմոթէոս*, որոյ մայրն Հրէայ էր, իսկ հայրն հեթանոս: Սա թլփատեցաւ ակնածելով Հրէայներէն, որոնք գիտէին թէ իւր հայրն հեթանոս էր: Չեռնադրուեցաւ երիցանց ժողովէն (*Ա. Տիմոթ. Գ. 14*) եւ թէեւ երիտասարդ էր, բայց ո՛չ միայն շատ ծանր եւ փափուկ պարագայից մէջ արժանաւորութեամբ կատարեց իւր պաշտօնն, այլ նաեւ օժանդակեց նորանոր Եկեղեցեաց կազմաւորութեան եւ հաստատութեան:

Պօղոս Փռիւզիայէն անցնելու ժամանակ, թողաւ այն տեղը իւր հաւատարիմ պաշտօնակիցներէն մին՝ *Եպափրաս* կամ *Եպափրոդիտոս* անուն, որ հիմնադիրն եղաւ *Կոդուացոց*, *Հերապոլսեցոց*, եւ *Լառուսիկեցոց* ծաղկեալ Եկեղեցեաց: (*Կոլ. Ա. 7. Գ. 12. Փիլ. Բ. 25*): Պօղոս առաքեալն առելի երկար մնաց 'ի *Գաղատիա* որ

մի արգասաւոր դաշտ էր Աւետարանի սերմանց ալտ, ղաքերութեան համար: Պօղոս մեծ եռանդեամբ սկսւ ըարողել եւ մեծ արդիւնք ունեցաւ: «Ո՛չ անարգեցիք եւ ո՛չ անգունեցիք, այլ իբրեւ զհրեշտակ Սատուծոյ ընկալարուք զիս, իբրեւ գֆրիստոս Յիսուս . . . վկայ եմ Ձեզ՝ եթէ հնար ինչ էր՝ զ'աչս ձեր հանէիք եւ տայիք ինձ»: (Գաղ. Գ. 14--15): Բայց այս արդիւնքն սուսական պիտի չը մնար եւ Գաղատացւոց յարափոփոխ բնաւորութիւնն շատ վիշտ պիտի պատճառէր Պօղոսին: Երբ կը պատրաստուէր Գաղատիայէն մեկնելով շարունակել իւր առաքելութիւնն յ'Ասիա, յետս կասեցաւ այս մտադրութենէն, քանզի տեսիլ երեւեցաւ իրեն, որ Մակեդոնացի ոմն կ'աղայէր ասելով. «Անցեալ ընդ Մակեդոնիա օգնեսցես մեզ»: Այսպէս Պօղոս մեկնելով Տրովայէն, (ուր ընկերացած էր Ղուկաս բժիշկն, Գործք Առաքելոց գրքին ճարտար գրիչն) եւ *Նեսայօրսկն* կամ *Նոր քաղաքին* անցնելով գնաց *Իֆրիզիայի*, որ Մակեդոնիոյ նշանաւոր քաղաքներէն մին էր: Նա քարոզեց այն տեղ գետափին վրայ նախ կանանց, յորոց մին *Թիառտիս* քաղաքէն ծիրանավաճառ, *Լիդիա* անուն, հաւատաց *Իֆրիստոս*, մկրտեցաւ ինքն եւ իւր տունն եւ հետզհետէ քազմացաւ հաւատացելոց թիւն: Իսկ երբ առաքեալքն, դէն հալածեցին մի աղաինէ, որ մոլելով (գուշակելով) մեծ շահ կը տար իւր տէրանց եւ երբ սոցա շահու յոյն հատաւ, խուժանն յուզեցին, մեծ սղմուկ հանեցին, զօրագլուխքն պատառեցին իրենց հանդերձներն եւ զան հարկանելով ու վիրաւորելով զ'Պօղոս եւ զ'Շիղա՝ բանտարկեցին շղծայակապ: Բայց մինչ նոքա կ'օրհնէին եւ կը փառաբանէին զ'Աստուած, յանկարծակի բանտն *Ի հիմանց* շարժեցաւ, բոլոր դրոններն բացուեցան, կապերն լուծուեցան եւ բանտապետն իսկ այս հրաշքէն շարժեալ, հետեւեալ հարցումն ուղ-

դեց Պօղոսին եւ Շիղային. «Տեա՛րք, զի՛նչ պարտ է ինձ առնել, զի ապրեցայց»։ Նոքա պատասխանեցին. «հաւատա՛ ՚ի Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ ապրեսցիս դու եւ ամենայն տուն քո» (Գործ. ԺԶ. 30--31)։ Բանտապետն հաւատաց յ'Աստուած ամենայն տամբ եւ մկրտեցաւ։ Ի՛նչ օրն, երբ իմացան զօրագլուխքն կամ՝ ատենակալքն, թէ Պօղոս Հռովմայեցի է, ինքեանք իսկ ահաւարեցին բանտարկեալներն ազատել, աղաչելով եւ ներողութիւն խնդրելով։ Բանտէն ելնելէն զկնի, քանի մի քաղաքներէ անցնելով՝ եկան ՚ի *Թեսաղոնիկի*, ուր ցընծութեամբ ընդունուեցան եւ ուր նոցա քարոզութեամբ հիմսեցաւ քրիստոնէական նշանաւոր Եկեղեցիներէն մին։ Բայց քաղաքին Հրէայքն խռովեցին ամբոյն, ամբաստանելով զ'Պօղոս եւ զ'Շիղա իբրեւ խռովարար, առաջի Հռովմայեցի քաղաքապետաց եւ պարսաւորեցին փախչիլ ՚ի *Բերիա*, ուր յօժարութեամբ ընդունեցան տեղւոյն Հրէաներէն, որք *ազնոռացոյնք հիւ քան որ ՚ի Թեսաղոնիկն հին*, զի հաւապագ քննէին զ'գիրս։ (Գործ. ԺԶ. 10--14)։ Բայց Թեսաղոնիկեցի Հրէայք Պօղոսի ընդունելութեան լուրն առնելով՝ եկան աղկկեցին նաեւ Բերիոյ ժողովուրդն եւ Պօղոս ելնելով անտի անցաւ *Աթենք*, որ տակաւին Յունական քաղաքակրթութեան, փիլիսոփայութեան, կրօնի եւ արուեստի գլխաւոր կեդրոններէն մին էր։ Հրէական Սինագոգին մէջ Աւետարանն քարոզելէն զկնի՝ կամեցաւ քարոզել նաեւ Եւրիկուրեան եւ Ստոյիկեան փիլիսոփայից եւ այն հարցասէրներուն, որք *ո՛չ յ'այլ ինչ պարսպէին, թայց տակ ինչ կամ լսել նորագոյնս*։ (Գործ. ԺԶ. 21) Այս մարդիկն առաջնորդեցին Պօղոսին եւ ածին յ'Արիսպագուն, (*)

(*) Արիսպագոս, Արենի բոլոր, էր ժողովատեղի արիսպագացի կոչուած ատենակալաց։ Սոյն ժողովին

որոյ բարձրութենէն աւելի դիւրութեամբ կարող էր խօսիլ ժողովրդեան : Պօղոս պարագայէն օգուտ քաղելով եւ գովելով նոցա պաշտօնասիրութիւնն , որ բազին իսկ շինած են յ'անուն *անծանօթին Աստուծոյ* , աւետարանեց նոցա Տշմարիտ եւ կենդանի Աստուածն , որ իւր սէրն յայտնած է իւր Որդին նուիրելով մարդկային ազգի փրկութեան համար : Ունկնդիրներէն շատերն խկոյն հեռացան , բայց առանց զայրանալու : Սակայն քանի մի նշանաւոր անձինք գրաւուեցան Պօղոսի քարոզութենէն եւ հաւատացին : Սոցա մէջ էր *Դիոննիոս Արիսպագացին* եւ մի կին՝ *Դամարիս* անուն :

Պօղոս Աթէնքէն գնաց 'ի *հորնթոս* , որ յունական աշխարհի ամենէն վաճառաշահ , ամենէն հարուստ եւ ամենէն ապականեալ քաղաքն էր : Պօղոսին առաքելութիւնն 'ի սկզբան շատ աննշան էր : Եւ պարտաւորեցաւ իբր խորանակար , իւր ձեռագործով պարապիլ իւր հայրենակից *Ահիադասի* եւ *Պրիսկիդայի* ընտանեաց մէջ , զորս առաջին անգամ դարձուցած էր 'ի քրիստոնէութիւն : Ամեն շաբաթ օր Աւետարանն կը քարոզէր սինագոգի մէջ . բայց մերթ ընդ մերթ կը քարոզէր նաեւ հեմթանոսաց , իւր խօսքերն ուղղելով մանաւանդ չքաւոր դասուն եւ խօսելով շատ պարզութեամբ : « Թէպէտ եւ զ'ձեր իսկ կոչումնդ տեսիք , եղբա՛րք , զի ո՛չ բազում իմաստունք ըստ մարմնոյ եւ ո՛չ բազում հզօրք եւ ո՛չ բազում ազնուականք » : « Եւ ես ականութեամբ եւ երկիւղիւ եւ դողութեամբ բազմաւ եկի առ ձեզ : Եւ բանն

նիստերն կը կատարուէին 'ի գիշերի , կը դատաւարուէին ամեն տեսակ մոլութիւններ , մանաւանդ հայկոյութիւնք , սատուածոց եւ սրբազան խորհրդոց կատարման դէմ :

իմ եւ քարոզութիւնն ո՛չ պատիր բանիւք իմաստութեան՝
այլ արդեամբք Հոգւոյն եւ զօրութեամբ : (Ա. Կորն. Ա.
26. Բ. 3--4) : Հրէայք իրենց յամառ ընդդիմութեամբ
պարտաւորեցին զՊօղոս իւր պաշտամունքն կատարել ՚ի
տան իւր աշակերտին , որ կը կոչուէր *Տիտոս Տրաքալոս* .
նոքա կամեցան Բղէշիսի փոխանորդն՝ *Գաղիոնն* որ մե-
ծահամբաւ Սենեկայի եղբայրն էր, գրգռել Պօղոսի դէմ,
բայց սա չը կամեցաւ միջամտել սոյն վիճաբանութեանց
եւ Պօղոսի ամբաստանողներն նշաւակեցան ժողովրդեան
առջեւ , որոնք սաստիկ կ'ատէին Հրէաներն : Պօղոս
երգոս թողոթ գրեց Կորնթոսէն *Թեապոնիէի Եփէզե-*
այն , որ յուզուած էր մարգարէական յայտնութեանց
նկատմամբ : Պօղոս , Ալիւդասի եւ Պրիսկիլայի հետ ,
Կորնթոսէն Եփեսոս գալով , իւր ուղեկիցներն անդ թո-
ղաւ , եւ այն ինչ կ'ուղեւորէր յ'երուսաղէմ , իւր ուխտն
կատարելու համար , իջաւ յ'Անտիոք , ուր քանիցս գրո-
նուած էր եւ անտի կատարած էր իւր առաքելական
ուղեւորութիւններն :

Պօղոս սկսաւ իւր առաքելական երրորդ ուղեւո-
րութիւնն , այց ելանելով ՚ի Փռիւգիա եւ ՚ի Գաղատիա
հիմնած Եկեղեցիներուն : Սաստիկ վիշտ զգաց Պօղոս ,
երբ տեսաւ թէ իւր հակառակորդքն յաջողած են մա-
սամբ նուազեցնել իւր ազդեցութիւնն , առաւելութիւն
տալով փարիսական օրինականութեան , այսինքն վտաւ-
հեցնելով թէ՛ մարդ կարող է արդարանալ գործով եւ
օրինաց պահպանութեամբ՝ առանց հաւատոյ եւ ձրի
շնորհաց : Երբ Եփեսոս հասաւ , իսկոյն մի վշտագին
թուղթ գրեց *Գաղատացոց* , ընդդէմ փարիսական օրի-
նականութեան : Եփեսոս փոքր Ասիոյ նշանաւոր քաղաքն
էր , ուր Ասիական կրօնից *Ատարաքն* կը պաշտուէր *Ար-*
տեմի անուամբ , եւ մրցման ու շահու առարկայ եղած
էր արծաթագործաց եւ քանդակագործաց , որոնք կը

կերտէին կամ կը քանդակէին մեծ աստուածուհւոյն մէ-
հենի արծաթեղէն կամ ոսկեղէն պատկերներն կամ ար-
ձաններն: Այս մնացածը եւ ապականեալ քաղաքին մէջ՝
Պօղոս նախ քարոզեց Հրէից, բայց շուտով պարտաւո-
րեցաւ հեռանալ Հրէաներէն եւ ուսուցանել 'ի տան
Գիորամնայ որ մի համբաւաւոր հռետոր էր: (Գործ. ԺԺ):

Յովհաննէս Մկրտչի աշակերտներէն շատերն յօժա-
րութեամբ հաւատացին Պօղոսի քարոզութեանն. մկր-
տեցան յ'անուն Յիսուսի Քրիստոսի եւ ձեռնադրութեամբ
Պօղոսի լցան Հոգւով Սրբով: Հրէայն կախարդներ եւ
երդմնեցուցիչներ իսկ կային, յորոց ոմանք կը փորձէին
դուեր հալածել լեզասնախորհուրդ բաւերով եւ նոյն
իսկ Յիսուսի Քրիստոսի անուամբ: Այս կախարդներէն
ոմանք պատժուեցան եւ մնացեալքն 'ի խղճէ բռնա-
դատեալ, բերին իրենց կախարդական գրքերն եւ հրա-
պարակի վրայ այրեցին առաջի ամենեցուն: Այս ամեն
պատահածներէն զկնի՝ հիմնեցաւ Եփեսոսի Եկեղեցին,
որ նշանաւոր եղաւ իւր մեծ համբաւովն:

Պօղոս Եփեսոսէն գնաց 'ի Կրետէ, Աւետարանն
քարոզելու, ուր թողուց իւր Տիտոս աշակերտն: Այս
տեղէն անցաւ 'ի Կորնթոս, ուր շարագրեց իւր *Առաջին
Ժողովին* առ սկրեին իւր Տիմոթէոս, զոր թողած էր յ'Ե-
փեսոս հանդէպ վտանգաց եւ մեծ դժուարութեանց:
Շատ չ'անցած՝ Պօղոս դարձաւ յ'Եփեսոս, ուր գրեց իւր
Ժողովին առ Գիտոս, ինչպէս նաեւ իւր *Առաջին Ժողովին*
առ Կորնթացիս, որոյ իսկական նպատակն էր հարու-
ծել այն կուսակցական ոգին, որ յ'երեսն կուգար Կո-
րնթոսի հաւատացելոց մէջ, բարձրացուցանել Պօղոսի
պաշտօնն, անհետ առնել զանազան անկարգութիւն-
ներն եւ փսրատել Յարութեան նկատմամբ ծագած մո-
տի կասկածներն եւ տարակոյսներն:

Սակայն Աւետարանի յացողութենէն սաստիկ հալածանք յուզեցաւ Պօղոսի դէմ յ'Եփեսոս: Գեմեարկոս արծաթագործի Թեաղբուծեամբ՝ գրգռեցսն ամենէն, որոց շահուն վնաս կը սպառնար նոր կրօնի յաղթանակն, եւ սե՛ծ յուզմամբ յարձակեցան քրիստոնեայ բարոզիչներու վրայ, եւ Պօղոս ստիպեցաւ խոյս տալ: Նա գնաց նախ 'ի Մակեդոնիա եւ ապա 'ի Կորնթոս, ուր առաջնութիւններ հաւաքեց, զի մտադիր էր անձամբ տանիլ եւ բաշխել Պաղեստինի Եկեղեցւոյ աղքատներուն: Նա կը զգար եւ գիտէր, որ իւր սոյն ուղեւորութիւնն սուսնց վտանգի չ'է, այլ կը մնան իրեն կապանք եւ նեղութիւնք Հրէից կողմէն, որոնք սաստիկ զայրացած էին նորա դէմ, որ հրէականն թողլով՝ մե՛ծ եռամբով կ'աշխատէր Նոր կրօնի տարածման համար: Նա ի՛նչ քաղաքէ որ անցաւ, սրտաշարժ հրածեշտներ տուաւ: Օրինակի բաժար 'ի Տրոֆայ, ուր ողջացոյց երիտասարդն, որ 'ինիբել լն' զլորուած էր յ'երրորդ դատիկոնի պատուհանէն: 'ի Սքիթոն, ուր կոչել տուաւ Եփեսոսի Երէցներն եւ սրանչելի յորդորներ կարդաց: Ապա 'ի Տիարնա եւ 'ի Կեսարիա, ուր շատ խնդրեցին որ յ'երուսաղէմ չ'երթալ, բայց Պօղոս չը կամեցաւ ընդհատել իւր ուղեւորութիւնն: Երբ Երուսաղէմ հասաւ, սիրով ընդունուեցաւ տեղւոյն Եկեղեցւոյ Երէցներէն. բայց որովհետեւ Յուդայական քրիստոնեաներէն շատերն տակաւին կանխակալ կարծիքներ ունէին Պօղոսի դէմ եւ սա կը փափաքէր այս կասկածներն փարատել, ուստի Յակոբայ խորհրդով միայաւ ուխտադիրներու հետ եւ տաճարն մտաւ, որպէս զի տեսնեն թէ ինչն եւս կը միաբանի պահել օրէնքն: Սակայն այս Հրէայքն, որոնք կը ճանաչէին զ'Պօղոս 'ի Փոքր Ալիա, ելբ տեսան 'ի տաճարին, խոռչեցին ամօրին Պօղոսի դէմ, սկսեցելով թէ հե՛նձանոսներ եւս մուծած է 'ի տաճարն եւ սուրբ տեղին պղծած: Շար-

ժեցաւ քաղաքն, կուտեցաւ ժողովուրդն եւ Պօղոսն տաճարէն: Դուրս հանելով դռներն փակեցին:

Այս սոսկալի աղուէկն լռեցնելու համար՝ Հռովմայեցի հազարապետն պարտաւորեցաւ կոչել զՊօղոս ՚ի բանակն, իւր թշնամեաց կատաղութենէն ազատելու համար:

Շատ են Պօղոսի բանտարկութիւններն, զորս սուրիններով կրած է, նախ յ'Երուսաղէմ եւ ապա ՚ի Կեսարիա: Պօղոս տեսնելով թէ Հռովմայեցի Փելիքս եւ Փետտոս կառավարիչներն կը դանդաղին վերջ տալ իւր դատին, բողոքեց ՚ի վերին ատեան կայսերն Հռովմայ, ուստի եւ ղրկուեցաւ ՚ի Հռովմ 60 թուականին:

Զարհուրելի լալեկոծութենէ զկնի՝ ելաւ Պօղոս ՚ի *Παλίστινα* (Մարտա) կղզին, ուր մնաց երեք ամիս եւ հիմնեց այն տեղ եկեղեցի: Ապա նաւելով հասաւ յ'Իտալիա, ուր խնդութեամբ ընդունուեցաւ բազմաթիւ քրիստոնեաներէն: Պօղոս երկու տարի բնակեցաւ ՚ի Հռովմ իւր վարձած տան մէջ, ընդ հսկողութեամբ պահապան զինուորի: Զանազ Սինագոգի հրէաներն դարձնել ՚ի քրիստոնէութիւն, բայց չը յաջողեցաւ: Պարտաւորեցաւ քարոզել հեթանոսներուն եւ դատաւորական ատենի զինուորներէն շատերն հաւատացին ՚ի Յիսուս Քրիստոս: (*Փիլիպ. Ա. 13*):

Պօղոս թղթեր գրեց իւր աշակերտաց եւ զանազան եկեղեցեաց եւ որքան ծանրացաւ իւր գերութիւնն, եւ մենաւոր ու հեռի մնաց, եւ որքան մերժեցաւ իւր մարտիրոսութեան ժամն, այնքան զօրացաւ հաւատով, վրտահոսութեամբ եւ խաղաղութեամբ ՚ի Յիսուս Քրիստոս: «Զի եւս պսուհետեւ նուիրեալ եմ եւ ժամանակ դարձի իմոյ հասեալ կայ: Զ'բարեւոք պատերազմ պատերազմեցայ, զ'ընթացմն կատարեցի, զ'հաւատն պահեցի: Այսուհետեւ կայ մնայ ինձ արդարութեան պատկն, զ'որ

հատուցէ՛ ինձ Տէր յ'աւուր յայնմիկ արդարն դատաւոր, ո՛չ միայն ինձ, այլ եւ ամենեցուն՝ որ սիրեցին զ'յայտնութիւն նորա» : (Բ. Տիմ. Գ. 5-8) :

« Դուկաս միայն է ընդ իս, զ'Մարկոս առեալ՝ ընդ քեզ ամիցես՝ զի է ինձ պիտանի 'ի սպասաւորութիւն » : (Բ. Տիմ. 11) : « Յ'առաջնում ատենին ո՛չ ոք ինձ 'ի թիկունս եկաց, այլ ամենեքին թողին զ'իս . մի՛ համարեսցի նոցա այն . այլ Տէր օգնեաց ինձ, եւ զօրացոյց զ'իս . զի ինեւ քարոզութիւնն հաստատեսցի եւ լուիցնն ամենայն հեծանոսք, եւ ապրեցայ ես 'ի բերանոյ առիւծուն » : (Բ. Տիմ. Գ. 16-17) :

Մինչ Պօղոս փոքր Ասիայէն յ'Եւրոպա կ'ուղեւորէր Աւետարանն քարոզելու, միւս աշակերտք եւս անգործ չ'էին, այլ կ'աշխատէին քրիստոնէական հնձոց դաշտին մէջ :

Այս Աստուածառաք աւետարանիչներէ շատերն՝ իրենց կեանքն կ'ընեցին անգութ եւ անագորոյն տանջանաց մէջ : Պօղոս գլխատեցաւ . Պետրոս խաչեցաւ գլխի վայր, ըստ աւանդութեան . Մատթէոս հրով այրեցաւ . Բարթողիմէոս սրով մեռաւ (ըստ հայկական պատմական աւանդութեան՝ մորթազերծ մահուամբ) : (*) Թովմաս նիզակահար եղաւ . Անդրէաս դատապարտեցաւ 'ի խաչ 'ի ձեռն Աքայիայի բղետիին, որ զայլոցամ էր իւր կինն 'ի քրիստոնէութիւն դարձնելուն հաւար . (Եռանք. Գ. 3) . Փիլիպպոս 'ի խոր ծերութեան Երապօլիս քաղաքի մէջ խաչեցաւ : (Եռանք. Ե. 11) :

(*) Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Առաքելոց վրայ արդէն ընդարձակօրէն խօսուած է *Ազգային Եկեղեցոյ պատմութեան* մէջ, ուստի այս տեղ կրկնուելու կարելորութիւն չը կայ :

Զ.

Առաջին ընդհանուր հարածումն Քրիստոնէից
ստ Ներունիս

Քրիստոնէութիւնն արագ տարածեցաւ եւ իւր յաջողութիւնն ակներեւ էր ամանուրեք : Աւետարանն կը կործանէր այն հին օրէնքներն ու կարգերն, զորս յինքն կ'ամփոփէր կայսերական իշխանութիւնն : Քրիստոնէութիւնն կոչուած էր, հետեւապէս, ընդհարիլ աշխարհային իշխանութեան :

Կայսերը շատ կը զգուշանային, որ օտար երկիրներու մնապաշտութիւնք չը յորդեն 'ի Հռովմ' եւ մանաւանդ հակառակ էին Արեւելից պաշտամանց : « Եւ պատմեն մեզ Հրէայք զ'օրէնս՝ զ'որ չ'է արժան մեզ ընդունիլ կամ առնել, զի Հռովմայեցիք եմք » : (*Գործ. ԺԶ. 21*) :

Բաց յ'այսմանէ, Հրէութիւնն կը շփոթէին Քրիստոնէութեան հետ եւ Քրիստոնեայքն՝ Հրէից հետ, որոնք յոյժ ատելի էին յ'աչս կառավարութեան իրենց ստահակ եւ գողոգ բնաւորութեամբ : Վերջապէս հեծանոսք՝ քրիստոնէից վաշուց մարտութիւնն դատաւարտութիւն կը համարէին իրենց եւ սաստիկ կը զայրանային ու կը վշտանային : Երբ նոր կրօնն սքանչելի յաջողութիւն գտաւ նոյն ժամանակի աշխարհի մայրաքաղաքին մէջ, իսկոյն բորբոքեցաւ ժողովրդեան ատելութիւնն Եկեղեցւոյն դէմ եւ առ այս կառավարութիւնն քաջալընցաւ սոսկալի հա-

լածանք յարուցանել եւ այս հալածումներն նորոգեցան յաջորդ քանի մի դարերուն մէջ:

Ս'նծ պատմագիրն *Յակիտոս*, որ ժողովրդային նախապաշարմանց եւ ատելութեանց արծագանքն եղաւ անմտաբար, կը գրէր թէ՛ քրիստոնեայք զգուելի եղան իրենց ոճիրներով եւ առ մարդկային ցեղն տածած աւտելութեամբ: Ամեն տեսակ մեղադրանօք կը մեղադրուէին քրիստոնեայէն եւ 'ի միջի այլոց կ'ասէին թէ՛ *Քրիստոնեայք մի սպանուած մահկան մարմինն կ'որոնեն եւ որ իրան կը խմն*: Եւ կը յաւելու Տակիտոս՝ Քրիստոնէից սնապաշտութիւնն ամեն կողմէ կը տարածուէր: Ուրեմն ամեն կերպիւ պատրաստուած էին մտքերն յօժարութեամբ ընդունիլ հալածանաց արքունի հրամանն:

Եւ ահա՛ թէ ի՞նչ տեղի ունեցաւ:

Վասն եւ անագորոյնն *Ներոն*, որոյ անունն միայն բաւական է յիշեցնել ամեն ոճիր ու խայտառակութիւն, ինչ որ կարող է գործել մի բռնաւոր, Ներոն յաւակնութիւն ունէր իբր քաջ արուեստագէտ հռչակուիլ: Նա լաւ սրնգահար էր, վայելուչ կերպիւ կը վարէր կառքերն 'ի կրկէսն եւ կը կարծէր թէ իրեն հաւասարող չը կայ տաղաչափական արուեստի մէջ: Մի երեկոյ, գինարբու շուայտութենէ զկնի՝ մինչ կը կարդար իւր խրախճանակիցներուն իւր մի քերթուածն Տրովայի առման վրայ, կամելով հաստատել, որ շատ ճիշդ է իւր նկարագրութիւնն, գնաց եւ հրծիգ արար մեծ մայրաքաղաքի ամենամշուառ թաղերէն մին: Այս վերսդառնալով բարձրացաւ իւր պալատան տանեաց վրայ եւ սկսաւ արտասանել իւր քերթուածն: Բայց սոսկալի հրդեհն, որոյ հեղինակն ինքն Ներոնն էր, շուտով ծաւալեցաւ եւ արհաւրանաց մասնեցաւ քաղաքն: Հրդեհն տեւեց 6 օր, աւերեց քաղաքի երեք չորրորդ մասն, լափեց անբաւ հարստութիւններ եւ թանկագին նիւթեր եւ 'ի կո-

րուստ մասնեց հազարաւոր անձինք : Անմաւրին է նկարագրել թէ որչա՞փ զայրացած էր ժողովուրդն այս գարնուրեկի եղեռնագործութեան հեղինակին դէմ : Հրէշն Ներոն , կասկածն իրմէն հեռացնելու եւ ժողովրդի վրէժխնդիր կատաղութեանն զոհեր մատուցանելու համար , յայտարարեց թէ՛ հրձիգներն՝ քրիստոնեայքն են եւ հրամայեց որ տանջեն եւ չարչարեն քրիստոնեայքն , որպէս զի սոխպուլին խռատվանիլ իրենց վերագրուած ոճիրն : Ոմանք կենդանեաց մարմերու մէջ կարուելով ձգուեցան շուներու առաջ , որ պատառոտեն ՚ի հրճուանս խաժամուծին : Ոմանք խաչուեցան եւ կարգաւ շարուեցան Ներոնի պարտէզներուն մէջ : Այլ խծուծով պատեցան եւ ձիւծով ծեփուեցան , իբր ցից անկուեցան եւ վառեցան իբր ջահ , որպէս զի լոյս տան պարերուն եւ գիշերական խաղերուն , որոնք կը կատարուէին Կայսեր ընդարձակ պարտէզներուն մէջ : Այս գերեզմանական լուսավառութեան ժամանակ՝ Թշուառական հոսպիտն եւ կատակերգակն Ներոն , Կրկէսի կառավարի հազուստով կը նախազանէր մեծահանդէս կառարշաւներուն : Հաւանական է թէ Ս. Պողոս եւ Պետրոս ՚ի մահ մասնեցան այս հալածանաց ժամանակ 67/8 :

Ներոնի հալածանքն արտաքոյ Հռովմայ շատ հեռաւոր անդեր չը տարածեցաւ : Բայց գրեթէ նոյն ժամանակ հրէից ատելութիւնն Քրիստոնէից դէմ մի այլ նշանաւոր զոհ ունեցաւ յ'Երուսաղէմ :

Այս քաղաքի Եպիսկոպոսն , Տեառնեղբայրն *Բազիլոս* , կենդանի էր տակաւին , սիրելի էր ամենեցուն եւ ժողովրդի կողմէն ստացած էր *Արդմբ* անունն : Դպիրք եւ փարիսեցիք Ս. Յակովբայ ազդեցութեան առաջն առնոյ համար պաշարեցին զինքն , սպառնացան եւ սոխպեցին , որ ուրանայ իբր հաւատն առաջի ժողովրդեան , որ խմբուած էր Զատկական տօնի առթիւ : Տարան տա-

Տարի բարձրութեան վրայ եւ սկսան հարցանել առաջի բազմութեան . « Ասա՛ մեզ , ո՛վ Արդար , առա՛ մեզ , ի՞նչ է Քրիստոսի վարդապետութիւնն » : — « Նա է յ'երկինս , նստեալ ընդ աջմէ Ամենակալին եւ գալոց է 'ի վերայ ամպոց » : — Այս խօսքերուն լրայ բազմութեան մէջ գտնուած Քրիստոնեայքն սկսան *սխալմամբ* աղաղակել : Իսկ Յակովբայ թշնամիչն՝ երբ տեսան թէ իրենց անիրաւութեան փորձն իրենց համար նախատինք եղաւ , կատաղաբար յարձակեցան *Արդարիմ* վրայ , 'ի վայր գորեցին Տաճարի բարձրութենէն եւ սկսան քարկոծել : Սալկայն Սուրբն չը մեռաւ իսկոյն , այլ զօրանալով Հոգւով , սկսաւ աղաղակել 'ի վերայ ծնկաց . « Տէ՛ր եւ Հա՛յր , թող դոցա , զի ո՛չ գիտեն զինչ գործեն » : Քահանայապետներէն մին այս տեսարանէն զգածեալ՝ աղաղակեց . « Կացէ՛ք , այս Արդարն ձեզ համար կ'աղօթէ » :

Մի թափիչ , տովամուռ ուժգին հարաւ Արդարին գլխոյն եւ նահատակեց :

Ս. Յակոբու մահէն զկնի բուռն հալածանք յուզեցաւ Պաղեստինի Եկեղեցեաց դէմ , եւ անուրակոյս այս ժամանակն էր , որ Պօղոսի աշակերտաց միոյն ձեռամբ , հաւանական է թէ Ապօղոսի , յղեցաւ *Երրայեցոց թոռոյթն* : Այս *թոյթոյն* նպատակն էր , մխիթարել Պաղեստինի Քրիստոնեայքն , որ կը հալածուէին տաճարէն եւ կը զրկուէին իրենց հարց պաշտամունքէն , եւ մանաւանդ հասկացնել նոցա այն տաքերութիւնն , որ կար ստուերին մէջ , որ պիտի վերջանար , եւ իսկականն ու ճշմարիտ կրօնին մէջ , որ պիտի թագաւորէր 'ի յաւիտեան :

Է.

Կործանումն Երուսաղէմի

Հրէայք միշտ ծանր կը համարէին Հռովմէական իշխանութեան լուծն։ Հրէայք չ'ունէին ո՛չ ասիական մեղկութիւնն եւ ո՛չ յունական դիւրամեքութիւնն, որ կարողանային կորանալ օտար տիրապետութեան ներքոյ։ Հրէից կրօնական եւ հայրենասիրական հպարտութիւնն միշտ անշէջ կը պահէր նոցա սրտին մէջ ապստամբութեան հուրն։ Բաց յայտնանէ, պէտք է խոստովանիլ նաեւ, որ երկար տարիներ Հռովմէն հաւատառուած կուսակալաց վարժունքն ի յուսահատութիւն մղած էր Հրէաներն։ *Փնկիքս*, *Փնատոս* եւ իրենց յաջորդէն *Ալլիոնոս* եւ *Փլորոս* աւելի բռնաւորներ էին քան թէ օրինասէր կուսակալներ։ Յոյսք ՚ի կեսարիա անարգեցին Հրէից սինագոգն եւ *Փլորոս* ի նպաստ յունաց վարուեցաւ, ուստի եւ սկսաւ սոսկալի ապստամբութիւնն, որ իբր հրդեհն ծաւալեցաւ շրջակայ երկրներուն մէջ։ Հռովմայեցի պահակ զօրքն սրախողխող եղան յ'Երուսաղէմ եւ Փլորոս կուսակալն անարգանօք յետս մղեցաւ։ Այն ժամանակ Հռովմ իւր արծիւներու վրէժն լուծելու համար, զրկեց իւր անուանի զօրավարներէն մին՝ *Վեսպասիանոս*, եւ Գալիլիա նուաճեցաւ արիւնահեղ պատերազմներէ զինի։

Երբ Ներոն մեռաւ եւ Վեսպասիանոս կայսերական գահն բարձրացաւ, հրէայք դարձեալ մնացին իրենց մոլեռանդն գոռոզութեան մէջ։ Եւ չը կամեցան տես-

Նեւ այն փոթորկին նախընթաց նշաններն, որ կորուստ կ'ապ սունար իրենց: Սակայն Քրիստոնեայք այսպէս չը վարուեցան, նոքա յիշելով Տիրոջ գուշակութիւնն «Այլ յորժամ տեսանիցէք շուրջ պատեալ զօրօք գ'երուսաղէմ, յայնժամ գիտացի՛ք թէ մերձ է աներ նորա» (Ղուկ. ԻԱ, 20) քաշուեցան *Պեղդա* քաղաքն, Յորդանանու միւս կողմ եւ ուրիշ մօտակայ քաղաքներ:

Պատերազմ՝ վերստին սկսաւ անեի կատաղութեամբ եւ կեդրոնացաւ Երուսաղէմ քաղաքի շուրջն: *Տիտոս*, վեսպասիանոսի որդին, պատերազմն կարճեւու եւ դիմադրութիւնն անեի դժուարացեւու համար, քաղաքն պաշարեց ճիշտ Պատեի օրն, երբ արդէն անհամար բազմութիւն կը պարունակէր իւր մէջ տօնին առթիւ: *Յովսէպոս*, հրէայ պատմագիրն, կը պատմէ՝ գրե'թէ բոլոր ազգն, շուրջ 300,000 հոգի (որ չափազանց կ'երեւի) յանկարծ պաշարուեցաւ քաղաքին մէջ իբրեւ 'ի բանտի:

Այս պաշարման մէջ կ'երեւի Աստուծոյ մեծ դատաստանն: Հրէայ պատմագիրն կը թուէ այն կանխաշնաններն, որով գուշակուած էր այս աղէտն: Թշնամւոյն գլխատենէն առաջ Հրէայք արդէն մատնուած էին ներքին երկպառակութեանց. նոցա արիւնն գետօրէն կը հոսէր իրենց եղբարց ձեռքով, եւ մինչեւ անգամ իրենց կատաղութեան մէջ՝ հրոյ ճարակ տուին եւ աւարաւին այն պաշարեղ'ներն, գ'որս ամբարած էին սլաշալմանն տոկալու համար: 'ի զուր կարեկից հոռովմայեցիք գուծ ցոյց կը տային պաշարեալ երուն, հրէայք մոլեռանդութենէն միռօած էին սպառ սպուռ ջնջուելու: Կառավարող իշխանութիւն չը կար, այլ միայն ապստամբաց խմբեր, որոնք կ'առաջադրէին սնելն եւ սասիկ կը հարուածէին, եմէ իրենց կամէն իսկոյն չը կատարուէր: Տանեաց վրայ կը տեսնուէին կանայք, մանկունք,

տովէն ծիւրեալ եւ մաշեալ, որոնք կը հեծէին եւ կը ճր-
չային դառնապէս : Ամեն գիշեր հազարաւոր կը մեռ-
նէին եւ մինեւ անգամ սախալեցան մարդոյ միս
ուտել : Մի փափկասիրտ եւ նշանաւոր կին, *Մա-
րիամ*, դուստր Եղիազարու, չը զարհուրեցաւ ուտել իւր
որդւոյն մարմինն, չը կարծեալ բնաւ թէ կը կատարէ
նախնի մարգարէութեանց մին, որ կը վերաբերէր Իսրա-
էլի ժողովրդեան . « Եւ կերիցես զ'ճնունդս որովայնի
քո, զ'միս ուստերաց քոց եւ զ'դաստերաց քոց, զ'որ ետ
քեզ Տէր, յ'անձկութեան քում եւ 'ի նեղութեան քում,
որով նեղեացէ զ'քեզ թշնամին քո » (*Երկրորդ
օրինաց ԻԸ. 53*) :

Յովսէպոս կը պատմէ թէ՛ « Արդէն պատերազմէն
4. տարի առաջ, 'ի տօնի Տապանակին, մի պարզ գիւ-
ղացի երեւեցաւ յ'Երուսաղէմ, որ կ'աղաղակէր անդա-
դար . « Չայն յ'Արեւելից, Չայն յ'Արեւմտից, Չայն 'ի
չորից հողմոց, Չայն ընդդէմ Երուսաղէմի, Չայն ընդ-
դէմ Տաճարի, Չայն ընդդէմ նոր փեռայից եւ հարսանց,
Չայն ընդդէմ ժողովրդեան » : Քանիցս ձաղկեցին այս
շինականն, բայց իւրաքանչիւր հարուածին տակ այս ու-
ղաղակն միայն կ'ենէր նորա բերանէն . « *Չայն Երուսա-
ղէմի, Չայն Երուսաղէմի* » :

Թէ՛ հարկանողներն, թէ՛ անիծողներն, թէ՛ գեա-
ցողներն եւ թէ՛ ողբմութիւն տուողներն՝ այս աղաղակն
միայն կը լսէին . « *Չայն Երուսաղէմի, Չայն Երուսաղէմի* » .
Դատաւորաց առջեւ կոչուեցաւ, քննուեցաւ, հարուածոց
ենթարկուեցաւ, դարձեալ նոյն էր իւր աղաղակն՝ *Չայն
Երուսաղէմի* իբրեւ յիմար ազատ թողուեցաւ, բայց
երբէր չ'ընդհատեցաւ նորա աղաղակն : Իսկ քաղաքի
վերջին պաշարման ժամանակ սկսաւ դառնալ պարսպին
շուրջ եւ բոլոր գործութեամբ աղաղակել . « *Չայն տաճա-
րին, Չայն քաղաքին, Չայն յորոր ժողովրդեան* » եւ ապա

յաւելցուց « վա՛յ ե» ինձ » եւ նոյն ժամայն մեքինայէն արծակուած մի քարով վախճան եղաւ իւր կենաց :

Յովեպոս կը շարունակէ նկարագրել պաշարման սոսկալի տեսարանն, աւել աղէտներն, կենդանեաց աղաղակներն, դիակաց կուտակութիւնն, եւ նոյն իսկ Տիտոսի զարհուրանքն, երբ իրեն ցոյց տուին պարսպէն դուրս նետուած եւ իրարու վրայ դիզուած դիակներն : 'Ի վերջոյ կը յաւելու Յովեպոս « դադարեցան լալիւնք, դադարեցան ողբք եւ հեծումիւնք . լռութիւն եւ մահ կը տիրէին իրարու հանդէպ, կենդանի մնացեալքն խորին ապշումեան մէջ կը սպասէին քաղաքի առման » : Այսպէս կը կատարուէր Տիտոսի սպառնալից գուշակութիւնն . « Զի եղիցի յայնժամ նեղութիւն մեծ, որպիսի ո՛չ եղեւ 'իսկզբանէ արարածոց աշխարհի մինչեւ ց'այժմ եւ ո՛չ այլ լիցի » . (*Մատթ. իԳ. 21*) :

Վերջապէս Հռովմայեցիք, քաղաքի շուրջ պարիսպ բարձրացնելէն եւ խրամներ փորելէն զինի՝ յարձակմամբ առին քաղաքն եւ տաճարն (10 ժգոստոսի 70 թուականին Քրիստոսի) . կոտորեցին բոլոր բնակիչներն առանց խնայելու հասակն եւ սեռն, մինչեւ որ ուժաւթափ եղան : Սոյն սոսկալի կոտորածին ժամանակ, քաղաքն քանի մի կողմնէն հրդեհուած էր եւ հակառակ Տիտոսի հրամանաց, մի հռովմայեցի զինուոր քոցաւառ խանձողի կտոր նետած էր պատուհանէն 'ի տաճարն, որ այրելով անկաւ կործանեցաւ :

Փրկչի սպանողաց խնդրուածքն կատարեցաւ, որք կ'աղաղակէին . « Աքիւն դուրս 'ի վերայ մեր եւ 'ի վերայ որդւոց մերոց » : Պատերազմի հնգամեայ շրջանին մէջ միլիոնն աւելի մարդիկ մեռան թէ՛ 'ի Գալիլիա եւ թէ՛ Յուդայի երկրին մէջ : 97,000 հոգիք գերի վարեցան եւ շաբերն 'ի վաճառ հանուեցան, քոյց այնքան

ատելի էին՝ որ ոմանք գնող իսկ չ'ունեցան : Այնքան աննշան էր սոցա կեանքն յաղծողաց համար, որ Տխտոսի յաջորդ Դոմեստիանոսի տօնախմբութեան օրն, 2,500 գերլներ դատապարտուեցան Կրկէսի կատաղի գազաններու հետ կռուելու՝ ժողովրդեան զուարճութեան համար :

Այս ժամանակէն ՚ի վեր Հրէայք ցրուեցան Երկրագնտիս ամեն կողմերն եւ այս սոսկալի պատահարն օգտակար եղաւ Քրիստոնէութեան : Կործանեցաւ տաճարն, դադարեցան հին պաշտամունքն եւ Եկեղեցին ստացաւ իւր բռնն նկարագիրն : Միով բանիւ, Քրիստոնեայք այլ եւս չը շփոթեցան Հրէից հետ եւ ազատեցան հրէական ծէսերէն, որոնք արգելք էին Եկեղեցւոյ ներքին ազատ զարգացման :

Ը .

Ս. Յովհաննէս Աւեսարանիյ եւ Առաքելական դարուն վերջին եկեղեցիներն :

Ս. Պետրոս՝ Առաքելական Դարու առաջին շրջանին եւ Ս. Պօղոս՝ երկրորդին մէջ կատարեցին գլխաւորապէս իրենց աւետարանական պաշտօնն : Իսկ Ս. Յովհաննէս՝ երրորդ շրջանում ունեցաւ հզօր ազդեցութիւն : Արդէն Պօղոս կործանած էր այն անձուկ պատ-

ուսարն, որուն մէջ Յուդայականութենէ դարձած քրիստոնեայք՝ կամէին սահմանափակել Աստուծոյ շնորհքն, եւ վիճաբանութիւնք գրե'ծէ դադրած էին, ուստի Ս. Յովհաննիսին կը մնար պարզօրէն քարոզել քրիստոնէական ճշմարտութեան սկզբունքներն:

Այս նախկին *Տրդիւն Տրոտման*՝ վառուած էր եռանդուն հոգեով եւ յառաջ քան զՊօղոս կը սիրէր ճշմարտութիւնն եւ կ'ատէր մոլորութիւնն եւ հերետութիւնն: Սա եղաւ *Սիրոյ Առաքեալ*, եւ երբ արդէն շատ ծերացած էր եւ անկարող էր երկար քարոզներ խօսիլ, կը տանէին զինքն քրիստոնէից ժողովներուն՝ այս պարզ խօսքերն արտասանելու համար, « *Տրդեա'կք իմ, սիրեցե'ք զ'միմեանս* »:

Յովհաննէս՝ որդի էր Զերեմիայի, որ ձկնորս էր 'ի Գեննեսարէթ լճակի, որ եւ կը բնակէր 'ի Բէթսայի դայ: Բարեկեցիկ էր Յովհաննիսի ընտանիքն, որովհետեւ իւր հայրն վարձկաններ ունէր. (*Մարկ. Ա. 20*): Նորա մայրն այն սուրբ կանանց դասէն էր, որոնք կը պաշտէին զ'Յիսուս իրենց ինչքերով: « Եւ Յովհաննա կին Քուդայ հազարապետին Հերովդի եւ Հուշան եւ այլք բազումք, որք պաշտէին զ'նա յ'ընչից իւրեանց. (*Ղուկ. Ը. 3*): « Էին եւ կանայք, որ հայէին 'ի հեռաստանէ, յ'որս էր Մարիամ Մագժաղենացի եւ Մարիամ Յակոբու փոքրկան եւ Յովսեայ մայրն եւ Սողովմէ »: (*Մարկ. ԺԵ. 40*): Յովհաննէս ունէր տուն. « Ապա ասէ ց'աշակերտն (ց'Յովհաննէս) ահա՛ մայր քո, եւ յայնմ ժամանակէ ա'ռ աշակերտն զ'նա առ իւր »: (*Յովհ. ԺԺ. 27*):

Ինչպէս Պետրոս, նոյնպէս եւ Յովհաննէս 'ի սկզբան աշակերտեցաւ Յովհաննու Կարապետին եւ ապա իսկոյն Թողով զ'նա, յարեցաւ Յիսուսին. « Լուան 'ի

Նմանէ երկու աշակերտքն, զի խօսէր, եւ գնացին զ'հետ Յիսուսի» . (Թովհ. Ա. 37) : Յովհաննէս անմիջապէս չը թողաւ իւր ընտանիքն եւ իւր պարսպմունքն . « Եւսնպէս եւ զ'Յակոբոս եւ զ'Յովհաննէս (ան պատեալ) զ'որդիսն Զեքեմիայ, որ էին որսակիցք Սիմօնի » (Ղուկ. Ժ. 10) :

'Ի Սկզբան, Յովհաննէս՝ իւր ընկերաց Նման, չ'ուներ լուսաւոր գաղափար Մեսիայի Թագաւորութեան վրայ (Մատթ. Ժ. 20--28) . եւ մնչեւ անգամ երբեմն ցոյց տուաւ աններող եւ բռնաւոր ոգի . « Իբրեւ տեսին աշակերտքն Յակոբոս եւ Յովհաննէս՝ ասեն, Տէ՛ր, կամի՞ս, զի ասացուք եւ իջցէ հուր յ'երկնից եւ սառաւկեացէ զ'նոսա » (Ղուկ. Թ. 51) : Սակայն, տակաւ սուտակաւ ընտելանալով Յիսուսի հոգւոյն, առաւել քաջաւորութիւն ցոյց տուաւ քան միւս առաքեալքն եւ եղեւ նաեւ միակ վկայն իւր Վարդապետի վերջին վշտերուն, որ այնքան սիրեց իւր աշակերտն, որ ամենայն վստահութեամբ յանձնեց Նմա իւր մայրն : (Թովհ. ԺԹ. 26-27) :

Յիսուսի Յարութենէն զկնի, որոյ առաջին վկաներէն մին եղաւ Յովհաննէս՝ « Յայնժամ եմուտ եւ միւս աշակերտն որ եկեալն էր յառաջագոյն 'ի գերեզմանն, ետես եւ հաւատաց » (Ըովհ. Ժ. 8) աշխատեցաւ Պետրոսի հետ Աւետարանի քարոզութեան համար : Յետ ժամանակաց, Թողաւ Նա Հրէաստանն եւ գնաց յ'Եփեսոս եւ այս աեղէն շատ անգամ կ'այցելէր Փոքր Ասիոյ Եկեղեցիներն Սէր ու Խաղաղութիւն քարոզելով եւ Եպիսկոպոսաց ընտրութեան եւ ձեռնադրութեան Նախագահելով :

Յայտնի չ'է իսկապէս, Թէ ո՞ր Թուականին արքայրեցաւ Յովհաննէս 'ի Պատմոս . « Ես Յովհաննէս՝ եղբայր ձեր . . . եղէ ես 'ի կղզւոյն, որ անուանեալ կոչի Պատմոս, վասն Բանին եւ վասն վկայութեան Յիսուսի

Քրիստոսի» (*Յայտ. Ա. 9*) : Հաւանական է թէ պատահած է այս աշտոյն Պետրոսի եւ Պօղոսի մահէն սակաւ ինչ զինի : Այս միայն աներկբայելի է թէ *Յայտնութիւնն* գրուած է Յովհաննու Առետարանին եւ *Թողթերի* : շատ առաջ :

Ներոնի հալածանքն թէեւ հանրական կերպարան չ'ունէր, բայց տեւեց մինչեւ *Դոմետիանոսի* թագաւորութիւնն, մերթ այ : եւ մերթ այն գաւառի մէջ : 'ի Զմիւռնիա եւ 'ի Ֆիլատելիա շատ քրիստոնեայք բանտարկուեցան (*Յայտ. Բ. 9-10. Գ. 9*) : Անկարող լինելով լաւ որոշել քրիստոնեայքն հրէաներէն, մեծ զգուշութեամբ կը հսկէին, որ նոր խռովութիւնք չը պատահին : Դոմետիանոս մինչեւ անգամ կոչեց Տեառն Եղբայր Յուդայի թոռներն, Մեսիայի վրայ հշգրիտ տեղեկութիւններ քննելու, եւ երբ ստուգեց թէ Մեսիայի թագաւորութիւնն այս աշխարհէն չ'է, այլ հոգեւոր է, եւ մասնաւոր երբ նշմարեց թէ շատ խեղճ մարդիկ են, թէեւ Գաւթի ցեղէն, իրենց սեղն դարձուց առանց չարիք ինչ հասուցանելու :

Սակայն 95 թուականին, երբ տեսաւ Դոմետիանոս թէ նշանաւոր անձինք Քրիստոնէութեան ծոցն կը դիման, արծարծեց հալածանքն ու արհաւիրքն Դոմետիանոս 'ի մահ մատնեց շատ անձինք, ընդ որս էր իւր ազգականն՝ *Կղիմիա Փրատիոս* Բղեաշին, որոյ կինն եւս *Փրատիա Դոմիտիլլա* արքայրեց 'ի կղզին Պանտիա կամ Պանտադուր : Իսկ ոմանց միայն ստացուածէն գրաւեցան : Յետագայ տարին, երբ սպաննուեցաւ Դոմետիանոս, իւր յաջորդն *Ներվա* Թոլուեան հրովարտակ հանեց կրօնի մասին դատաւարութեանէրու համար, սակայն Դոմիտիլլա մնաց արքայանայ մէջ, ըստ որում ազգական էր բռնաւոր Դոմետիանոսին :

Այս շրջանին մէջ Եկեղեցիներն տակաւին գեղեցիկ պտուղներ կ'ընծայէին, ինչպէս էին *Գայիոս*, որ

զարդարուած էր ամեն քրիստոնէական առաքինութեամբ, եւ բազմամիւ երիտասարդք՝ որոնք յաղթած էին չարին: « Սիրելի (Գայիոս) հաւատարիմ գործես զ'այդ առ եղբար: Եւ առ օտարս, որք վկայեցին զ'քո սիրոյդ առաջի եկեղեցւոյ » (Գ. Յովհ. Ե. 6): « Գրեմ' ձեզ, երիտասարդք, զի յաղթեցիք դուք չարին » (Ա. Յովհ. Բ. 13): Բայց առաջին սէրն կը պակասէր. « Այլ ասեմ' առ քեզ (առ եկեղեցին եփեսացոց) զի զ'սէրն քո զ'առաջին թողեր » (Յայտ Բ. 4): Եռանդն ու աստուածսիրութեան հուրն կը շիջանէր. « Գիտեմ' զ'գործս քո (եկեղեցւոյն Լաւողիկեայ) զի ո'չ ցուրտ ես եւ ո'չ ջերմ. . . . այլ դու գաղջ ես եւ ո'չ ջերմ' եւ ո'չ ցուրտ » . (Յայտ. Գ. 15-16): Իսկ հերետուծիւնն սկսած էր ֆարակել 'ի տեղիս տեղիս: Այս շրջանին մէջ ծագեցաւ *Դօստոնաւ* կամ *Երեւոյթականաց* մոլորութիւնն, որ առ աչօք կամ առ երեւոյթս կը համարէր Յիսուսի մարդեղութիւնն: Այս մոլորութիւնն հերքելու համար է, որ Յովհաննէս զօրաւոր բանիւ կը հռչակէ Յիսուսի մարմնաւութիւնն. « Եւ ամենայն հոգի, որ ո'չ խոստովանի զ'Յիսուս մարմնով եկեալ, չ'է նա յ'Աստուծոյ » . (Ա. Յովհ. Գ. 3):

Այս Դօստոնեան մոլորութիւնն քաջաւեր կը լինէր շատ անկարգութեանց եւ Յովհաննէս Առաքեալն՝ այն ժամանակի *Նիկոդայեցիներն* նմանեցնելով Բաաղամ' մարգարէին ⁽¹⁾ եւ պազշոս Յեզարեյիւն ⁽²⁾ կը կոչէ *Խորք Սառանայի* (Յայտ. Բ. 14-21):

(1) Բաաղամ' գիտութիւն ունէր նշմարիտ Աստուծոյ վրայ, բայց կ'երեւի թէ կախարդ եւ սուտ մարգարէ էր, որ թէեւ Աստուծոյ հոգիէն օրհնեց իսրայէլի որդիքն, բայց յորդոր կարգաց Բաղակին՝ Մովսէսացոց թագաւորին, 'ի կռապաշտութիւն եւ 'ի պողնկութիւն հրա-

Մի այլ հերետիկոս, Կերինթոս անուն, կը պնդէր թէ աշխարհն գերագոյն Աստուծոյ ստեղծածն չ'է, այլ մի ստորին եւ թշնամի աստուածութեան, մի չար հոգւոյ, որ յօրինիչ է նիւթոյ: Սոյն հերետիկոսն յ'եփեսոս կը բնակէր եւ Քրիստոսի Աստուածութիւնն կ'ուրանար: Ահա՛ այսպիսի յանդուգն մոլորութեանց դէմ գրուած է ցովհաննու Աւետարանի *Նախաբանն*. « 'ի սկզբանէ էր բանն », որ կը հռչակէ Աստուծոյ Որդւոյ յաւիտեանսկան աստուածութիւնն:

Կուրել Իսրայէլացիներն, որով պիտի Աստուծոյ բարկութիւնն շարժուէր: (Թոռ. ԻԲ. 5-22--35. ԻԵ. 1-9. ԼԱ. 16. Բ. Պնտ. Բ. 15. Յոռդ. Ա. 11:):

(2) Կին Աքաաբու թագաւորին, որ ջանաց հաւտատել կռապաշտութիւնն եւ կը պահէր չ'որս հարիւր քուրմ՝ Աստարտայի—լիտութեան աստուածուհոյն: Երբ Բահաղու մարգարէքն սպաննուեցան, ջանաց վրէժխնդիր լինիլ Եղիային, բայց 'ի վախճանին իւր արժանաւոր պատիժն ստացաւ: (Թագ. ԺԸ. 19. ԻԱ. Դ. Թագ. Թ.):

Թ.

Եկեղեցին երկրորդ Դարու սկզբում :

Քրիստոնէութիւնն կր հալածուէր ո՛չ միայն Նեքրոնի եւ Դոմեոիանոսի նման անբարիշտ բռնաւորներէն, այլ եւ մեծ համբաւով հռչակուած կայսերը իսկ, ինչպէս են *Տրայանոս եւ Մարկոս -- Արեւիկա*, ո՛չ պակաս անողոր թշնամի էին նոր կրօնին, որ մի Աստուածութիւն քարոզելով եւ մերժելով պաշտօն մատուցանել կայսեր, բացարձակապէս կը դիմագրաւէր հեծանառութեան, զոր կը պաշտպանէին կայսերը :

Եկեղեցին մի առ ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով *Ներվայի* տիրապետութեան ժամանակ, վերստին հալածանաց ենթարկեցաւ յ'աւուրս Տրայիանոսի, որ մի քիչ զօրավար էր, հմուտ քաղաքագէտ, եւ մեծ ճարտարութեամբ կը վարէր կայսրութեան դէկն : Ինչպէս առաջին բռնակալաց օրով, այս անգամ եւս հալածանքն սկսաւ ամբոխի խռովայնութեամբ : Քանի մի քաղաքներու մէջ ամբոխն յուզեցաւ քրիստոնէից դէմ եւ սկսաւ մեծագոյն աղաղակել՝ *մա'հ, մա'հ* :

Նշանաւոր մատենագիրն՝ *Պիլանիոս կրտսեր*, Բիւթանիայ կուսակախ, կը պատմէ թէ՛ «Քրիստոնէութիւնն մեծ յառաջադիմութիւն գործած էր Փոքր Ասիոյ մէջ եւ քաղաքներէն գիւղերու մէջ տարածուած էր : Լքուած էին կոռց մեհեաններն, դադրած էին չ'աստուածոց զոյներն եւ շատ տ'ղեր ընդհատած էին հանդէսներն :

Սակայն Պիինիոս, իբր լրջամիտ մարդ, եւ ո՛չ մի ծանր
ոճիր կը դնէ Քրիստոնէից վրայ, ինչպէս կը դնէին Եւ-
րոնի ժամանակ, եւ կը գրէ Կայսերն՝ եթէ իրենց միակ
ոճիրն իսկ համարուի իրենց *քրիստոնճայ* լինելն եւ սա-
կայն սյդ մասին իսկ անմեղ են, զի ո՛չ մի յանցանք
գործած են: Տրայիանոս կը պատասխանէ թէ՛ պէտք է
զգուշանալ խաղաղ քրիստոնեայքն հալածելէ: Բայց ե-
թէ ամբաստանուին եւ դատաւորական ատենի առջեւ
մերժեն զո՞ր մատուցանել չ'աստուածոց եւ խունկ ծխել
կայսեր պատկերին առջեւ, յայնժամ պէտք է 'ի մահ
դատապարտել:

Թէեւ հալածանքն գլխաւորապէս կեդրոնացած էր
'ի Փոքր Ասիա, բայց այն գաւառներն եւս, ուր կը
ծաղկէր Քրիստոնէութիւնն, ազատ չ'էին հալածանքնե-
րէ: Կղէոպայի որդին Սիմն, որ յաջորդած էր Յակոբ
Տեառնեղծօրն՝ 'ի Տեսչութեան Երուսաղէմի Եկեղեց-
ւոյն, ամբաստանուեցաւ, քանի մի հերետիկոսներէ,
Հռովմական Ատտիկոս կուսակալին առջեւ, իբր թէ
Յուդայի Թագաւորական ցեղէն ծագած լինելով՝ խռո-
վարար դիտաւորութիւններ ունի: Թէեւ 120 տարեկան
էր, սակայն հալածիչն քանի մի օր անընդհատ հարուա-
ծոց մատնեց եւ զարմացաւ նորա արիւթեան եւ համ-
բերութեան վրայ: Ապա իսկոյն խաչել սուլաւ:

Տրայիանոսի հալածանաց ամենանշանաւոր զոհերէն
մին եղաւ Անտիոքի Եպիսկոպոսն *Իգնատիոս*, որ մի
աստուածախօս քարոզիչ էր եւ անապատ դարձուցած
էր սուտ աստուածներու տաճարներն: Նա դատապար-
տեցաւ 'ի մահ եւ վճռուեցաւ, որ գնայ 'ի Հռովմ մար-
տնչելու կատաղի գազանաց հետ: Նա կ'ուղևորէր շրջ-
ծալակապ եւ 10 զինուորներու հսկողութեան ներքոյ:
Հաստ ուրախ էր եւ կը ցնծար իգնատիոս, որ իւր ու-
ղևորութեան մէջ, ամեն կողմերէ, ուր որ կ'անցնէր,

պատգամաւորներ կ'ընդունէր, կը տեսակցէր նոցա հետ, կը խօսակցէր եւ կը մխիթարուէր, որ Քրիստոնէական եկեղեցին ամեն կողմ տարածած է իւր փրկարար սերմերն: Իգնատիոս թղթեր գրած է քանի մի եկեղեցեաց, որոնք պատգամաւորներ ղրկած էին նորա ուղեւորութեան ժամանակ եւ այս թղթոց մէջ կը տեսնուի նոյն շրջանի կրօնական կեանքն եւ բարեպաշտութիւնն:

Ադրիամու կայսրն, թէեւ մասնաւոր հրովարտակ չը հանեց, բայց շարունակեց իւր նախորդին՝ Տրայիանոսի հալածանքն, որուն շատ քրիստոնեայք զոհ գնացին:

Կային նշմարտապէս առաքելական մարդիկ՝ թէ՛ իւրեանց հաւատով, թէ՛ կեանքով, եւ թէ՛ քրիստոնէական մարդասիրութեամբ, որոնք իրենց ինչքն կը բաշխէին սողատաց եւ տարափոխիկ ախտից ժամանակ կը խնամէին հիւանդներն, կը գնէին գերիներն եւ կ'ազատէին, կամ կ'երթային քարոզել Աւետարանն այն տեղերն, ուր տակաւին քարոզուած չ'էր:

Քրիստոնէից վարք ու բարքն, իւր գերազանցութեամբ, այնքան ծանօթ եղած էր, որ այլ եւս դժուարին էր ուրանալ եւ չը հանաչել:

Այս շրջանին մէջ գրուեցան Քրիստոնէութեան առաջին *Ջատագովոյթիւնքն*:

Ջատագովաց մէջ նշանաւոր է *Կոռադրատոս*, Աթէնքի հովիւն, որ գուն գործեց ցրուեալ հօտն եկեղեցոյ փարախն ժողովել, քարոզել Աստուծոյ խօսքն եւ յորդորել 'ի հաւատ եւ 'ի բարեպաշտութիւն: Սա էր, որ *Ջատագովոյթեան* գիր ներկայացուց Ադրիանոս կայսեր, պաշտպանելով Քրիստոնէութիւնն թշնամեաց չարխօսութեան դէմ: *Կոռադրատոս* այն Ջատագովութեան մէջ կը պատմէ Փրկչի հրաշքներն, հիւանդներ բժշկելն, մեռելներ յարուցանելն եւլ:

Արիստիդէս քրիստոնեայ մատենագիրն եւս ջատագովութեան գիր տուաւ կայսեր եւ այս ջատագովութիւնքն մեծ ազդեցութիւն ունեցան նորա վրայ, մանաւանդ երբ Ասիոյ կուսակալներն եւս նոյն իմաստով տեղեկութիւններ հաղորդեցին : Այնպէս որ կայսրն հրովարտակ հանեց, հրամայելով քննել անաչառութեամբ եւ պատժել այն գրպարտիչներն, որոնք ստուծեամբ կը ջանան տանջանաց մասնել անմեղ քրիստոնեայքն :

Ադրիանոսի թագաւորութեան ներքոյ քրիստոնեայք սոսկալի հալածանք կրեցին Հրէաներէն, որոնք ապստամբած էին Արեւելեան գաւառաց մէջ : Արդէն Տրայիանոսի օրով Հրէայք ապստամբած էին Եգիպտոսի եւ Կիւրենացոց կողմանց մէջ . իսկ երբ Ադրիանոսի ժամանակ հեծանոս գաղթականք բնակութիւն հաստատեցին յ'Երուսաղէմ եւ Սողոմոնի տաճարի բարձանց վրայ Արամազդի մեհեանն կանգնեցին, Հրէայք գէնք առին այս սրբապղծութենէն մաքրելու իրենց նախնեաց սրբավայրն :

Այս ապստամբաց կ'առաջնորդէր մի սուտ մեսիայ, որ կ'անուանուէր *Բար-Քոփա*, այսինքն *Որդի Աստուծոյ*, եւ կը պնդէր թէ ինքն այն աստուծն է, որ գուշակուած է Հին Կտակարանին մէջ . «Յուցից նմա եւ այժմ, երանեցից նմա եւ ո՛չ ի մօտոյ : Ծագեսցէ աստուծ Յակոբայ եւ յարիցէ պըր յ'իսրայէլէ» (*Թոռոց. իհ. 17*) : Այս թշուառ ժողովուրդն, որ մերժած էր ճշմարիտ Մեսիայն, գրկաբաց ընդունեց սոյն խաբւրայն, սոսկալի ոճիրներ գործեց եւ ահուելի չարչարանաց մատնեց այն քրիստոնեայքն, որոնք կը մերժէին ուրանալ եւ հաջիոյել զ'Յիսուս Քրիստոս : Այս ապստամբութեան ժամանակ, որ տեւեց երեք տարի (132 — 135) 580 000 հրէայք կոտորուեցան : Արգիլուեցաւ հրէից բնաւ ոտք չը կոխել յ'Երուսաղէմ, որ այս ժամանակ նորոգուելով

Ելիոս — Աղբիւնոս կայսեր անուամբ Ելիա — Կապիտոլինս կը կոչուէր։ Այնքան սաստիկ էր Հրէից սէրն Թշուառ Սիօնին համար, որ մինչեւ անգամ արգիլուեցաւ հեռուէն իսկ նային Երուսաղէմին։ Արամազդի արձանն դրուեցաւ Ս. Գերեզմանի վրայ, Աստղիանն Գողգոթայի վրայ, իսկ Բեթղէհէմի մասերին շուրջ տնկուեցաւ մի անտառ եւ նուիրեցաւ Աղօշիս չ'աստուածոյն։ Այս ժամանակն էր որ Հրէայք ցրուեցան զանազան երկրներ եւ մինչեւ ց'այսօր նոյն վիճակին մէջ կը գտնուին, որոց թիւն կը հասնի եօթն միլիոնի։ Նոյնպէս սոյն ժամանակէն սկսան ժողովել նոքա իրենց աւանդութիւններն եւ կազմել իրենց հռչակաւոր *Թալմուտ*, որ մեծ նշանակութիւն ունի իրենց համար։

Ժ.

Առաքելական Հարֆ

Առաքելական Հարֆ կը կոչուին այն սակաւաթիւ մատենագիրքն, որոնք վերջին Առաքելոց ժամանակ կային եւ ապրեցան Երուսաղէմի երկիցս կործանման եւ աւերման շրջանին մէջ 'ի Թագաւորութեան Տիտոսի եւ Ադրիանոսի։ Սոյն Առաքելական Հարֆ իրենց գրուածոց մէջ կը փայլեցնեն Նոր Կտակարանի հրաշալի գեղեցկութիւնն։ Զենք կարող համեմատել սոցա գրուածքն չորս Աւետարաններուն եւ Պողոսի, Պետրոսի եւ Յու-

կորու թղթոց հետ . զի սոքա բացարձակ ներշնչութիւն են Հոգւոյն Սրբոյ, եւ մարդ ինքնին կարող չ'է այս բարձրութեան հասնիլ : Անշուշտ Առաքելական Հարք կարող չ'են հաւասարիլ Առաքելոց , այլ նմանիլ միայն , եւ այս մեծ պարծանք է իրենց համար : Առաքելոց գրուածքն շնչուած են 'ի վերուստ , զի նոքա կարող չ'էին այսպիսի բան գտնել եւ կարգաւորել :

Մարդն կարող չ'է տալ , ինչ որ չ'ունի, եւ ո'չ մարդկային միտքն կարող է յղանալ այնպիսի մի վարդապետութիւն , որ կը դատապարտէ մարդկային մտաց բոլոր հաւատալիքներն , շահերն եւ կրքերն : Բայց Առաքելական Հարք եւս , որպէս ուղղակի կամ անմիջական աշակերտք Առաքելոց , ունին իրենց մեծ նշանակութիւնն :

Սոքա թուով երեք են — *Կղնմես Հռովմէացի*, *Իգնատիոս Անտիոքացի*, *Պողիկարպոս Զմիւռնացի* : Կը յիշուին նաեւ Առաքելոց ժամանակակիցներու քանի մի գրուածքներ , բայց վաւերական չ'են համարուած :

Կղնմես Հռովմէացի, զ'որ պէտք չ'է շփոթել *Կղեմէս Փիլիպպեցւոյն* հետ , որ գործակցեցաւ Պողոսի (*): Կղեմէս Հռովմէացի , ըստ ասելոյ Երանոսի , կենդանի արձագանք եղաւ Առաքելոց քարոզութեանն : Սա կառավարեց Հռովմայ Եկեղեցին Լինոսի եւ Անակլետոսի հետ , որք նոյն ժամանակ Եպիսկոպոս կամ Երէց էին , ինչպէս էր Կղեմէս : Երբ Լինոս եւ Անակլետոս վախճանեցան , Կղեմէս միայն սկսաւ կառավարել Հռովմայ Եկեղեցին : Յայտնի չ'է թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս կնքեց Կղեմէս իւր կեանքն :

(*) (Փիլ. Դ. 3) Ոմանք Հռովմէացին կը համարին Պողոսի գործակիցն :

Կղեմէս յայտնի է մանաւանդ իւր թղթովն, զոր գրեց Հռովմայ եկեղեցւոյն կողմէն առ եկեղեցին Կորնթոսի, որ շատ յուզուած էր քանի մի երիցանց անիրաւ պաշտօնընկեցութեան պատճառաւ: Կղեմէս, իւր թղթով նախանձու եւ գայթակղութեան չար ոգին նկարագրելէն զինի, կը յորդորէ խռովարարներն՝ զոջալ եւ դառնալ իրենց մոլորութենէն, շեշտելով մանաւանդ Յիսուսի Քրիստոսի հեզութիւնն եւ քաղցրութիւնն: Ապա կը յիշեցնէ Կորնթացւոց՝ այն աստուածային շնորհաց Գինն եւ Մեծութիւնն, որով իրենք փրկուած են. կը յիշեցնէ աստուածային փառաւոր խոստումներն, որուն հաղորդակից են եւ վերջացնելով իւր թուղթն կը յորդորէ 'ի խաղաղութիւն եւ 'ի մարդասիրութիւն:

Մի հատուած Կղեմէսի թղթէն. —

« Ո՛հ, ինչո՞ւ բաժանումներ կան ձեր մէջ: Ո՞չ ապաքէն ունինք մենք մի եւնոյն Աստուածն, մի եւնոյն Քրիստոսն, մի եւնոյն Հոգին Սուրբ, որոյ շնորհքն տալածուած է մեր սրտերու մէջ, եւ մի եւնոյն կոչումն 'ի Տէր: Ինչո՞ւ կը պատահենք մենք նորա մարմինն, Միեմէ այնքան անմիտ ենք, որ մոռանանք թէ մենք միմեանց անդամ ենք: Չեր բաժանումն ու հերժուածն շատերն գայթակղեցուցած է, շատերն քաջաւերած է 'ի մոլորութիւն, իսկ զ'մեզ խորասուզած է դառն տրտմութեան մէջ: Կարդացէ՛ք Պօղոս երջանիկ Առաքելոյն թուղթն: Հոգին Սուրբ էր, որ կը ներշնչէր նմա գրել իւր վրայ, Կեփասի վրայ, եւ Սաղոդոսի վրայ. վասնզի նոյն ժամանակն իսկ ձեր մտքերն, ձեր հակումներն բաժնուած էին: Բայց նոյն ժամանակի վնասն այնքան ծանր չէր, որչափ ձեր ներկայի յանցանքն եւ վնասն: Դուք առաւելագոյն սէր կը տածէիք Առաքելոց վրայ: Այժմ մտածեցէ՛ք, թէ ո՞ք են, որոնք կը նսեմացնեն ձեր եղբայրական սէրն: Ամօթ է, սիրելի՛ք իմ, մեծ ամօթ, որ

Կորնթոսի Եկեղեցին այդպէս վարուի . . . բառնա՛նք վաղվաղակի գայթակղութիւնն : Անկանի՛նք յ'ոտս Յիսուսի , աղերսե՛նք արտասուօք ներել մեզ եւ հաստա , տել 'ի փառս եղբայրսիրութեան , եւն » :

Այս Գրոյն մէջ կը փայլի պարզութիւն եւ խորին սէր առ Յիսուս Քրիստոս , բա՛յց 'ի հարկէ չը հաւատարիւր Առաքելոց Թղթերուն : Երկոցունց մէջ անհուն տարբերութիւն կայ : Կղեմէս ունի իւր գրուածոյն մէջ նմանութիւններ , որ շատ տկար են : Օրինակի համար կ'աւսէ . « Քանի որ Փիւնիկն (առասպելալ Թռչուն) կը վերածնի իւր աճիւնէն , ո՞վ կը համարձակի ասել՝ թէ մարդն կարող չ'է յառնել իւր գերեզմանէն » : Քրիստոսի արեամբ քառութիւնն հաստատելու համար՝ կ'աւսէ թէ , այս մեծ զոհն գուշակուած էր այն ծիրանի ժապաւէնով , զ'որ Ռախաբ կախած էր իւր լուսամտին վրայ , լրտեսներուն նշան լինելու համար : (*Յն. Բ. 1-21: Զ. 17-25*) : Կղեմէս այնքան որոշ չը խօսիր քառութեան զոհի եւ հաւատով արդարանալու մեծ վարդապետութեան վրայ , որքան կը խօսի ապաշխարութեամբ եւ մարդասիրութեամբ մեղաց թողութիւն գտնելու վրայ :

Կղեմէսի Թուղթն 'ի հնումն մեծ յարգ ունէր եւ կը կարդացուէր Կորնթոսի Եկեղեցւոյն մէջ Ս. Գրոց ընթերցուածքէն զկնի :

Իզմատիոս Անտիոքացի , որոյ ուղեւորութեան եւ մարտիրոսութեան վրայ արդէն խօսած ենք , թողած է զանազան Թղթեր , որոյ վրայ այժմ՝ պիտի խօսիմք : Առաջ ետեմ Թուղթը կ'ընծայուէին իզմատիոսի , բայց նոր ժամանակներս գտնուեցաւ մի Ասորերէն ձեռագիր , որով ստուգուեցաւ թէ երեք Թուղթէն միայն վաւերական են , իսկ միւսներն անվաւեր եւ յետին ժամանակաց գործ : Այս վաւերական ձեռագրի գիտովն

պարզուեցաւ մի մեծ խնդիր, որ շատ ուշագրաւ է եկեղեցական պատմագիտաց համար:

Անվաւեր Թղթոց մէջ կային այնպիսի կտորներ, որոց վրայ պապականութիւնն կը յենուր իւր գերիշխանութիւնն: Օրինակի համար՝ այդ Թղթոց մէջ գրուած էր. « Մենք այն ժամանակ միայն Աստուծոյ ննսզանդած կը լինինք, երբ կը հնազանդինք Եպիսկոպոսին Հնազանդեցէ՛ք Եպիսկոպոսին ինչպէս Յիսուսի Քրիստոսի Տեսէ՛ք միմիայն Աստուած եւ Եպիսկոպոս եւնի:

Վաւերական Թղթերէն առաջինն գրուած է Զմիւռնիոյ երկտասարդ Եպիսկոպոսին՝ Պողիկարպոսին. երկրորդն՝ Եփեսացւոց՝ իրենց *Ողնոյս*՝ Եպիսկոպոսի անուամբ. իսկ երրորդն գրուած է Հռովմայեցւոց, որպէս զի կայսեր չը դիմեն եւ Անտիոքի Եպիսկոպոսն չը գրկեն մարտիրոսութեան փառքէն:

Պիտի յառաջ բերենք այս տեղ մի հատուած, որոյ մէջ կը տեսնուի Իգնատիոսի մարտիրոսանալու չափազանց եռանդն: « Կ'երկնչիմ, կը գրէ Հռովմայեցւոց, որոնք որոշած էին, եթէ հնար է, զինքն ազատել մահուանէ, կ'երկնչիմ որ ձեր միջնորդութիւնն ինձ չը վնասէ: Հագիւ հագ բարեպատեհ առիթն հասած է ժառանգել զ'Աստուած: Թողէ՛ք զիս լինիլ որս գազանաց, որպէս զի Աստուած վնի իմ ժառանգութիւնն, իմ բաժինն: Ես Աստուծոյ ցորեանն եմ, կատաղի գազանաց ստամներն թո՛ղ զիս վշրեն, աղան, որ մաքուր հաց լինիմ Աստուծոյ: Շոյեցէ՛ք, փայփայեցէ՛ք սոյն գազաններն, որ գերեզման լինին ինձ եւ չը թողուն ոչինչ, որ ծանրացնէ իմ վերջին քունն . . . : Թո՛ղ հուր լափէ՛ եւ սպառէ՛ զ'իս. Թո՛ղ խաչի յամբ եւ անողորմ մահով մեռնիմ, Թո՛ղ յօշոտեն եւ պատառ պատառ առնեն զ'իս սովալլուկ վագրերն եւ առիւծներն. Թո՛ղ ոսկերքս

ցրուին, անդամներս խորտակուին, մարմինս աղացուի. Թո՛ղ դեւք սպառեն իմ վրայ իրենց կատաղութիւնն, ես ուրախութեամբ կը կրեմ ամեն տանջանք, միայն թէ վայելեմ զ՝Յիսուս Քրիստոս եւ բերկրիմ եւնի. » (*).

Պողիկարպոս Եպիսկոպոս Զմիռնիոյ՝ Էր աշակերտ Յովհաննէս Աւետարանչի եւ երկար ժամանակ կառավարեց Զմիւռնիոյ Եկեղեցին, որ Փոքր Ասիոյ ծաղկեալ Եկեղեցիներէն մին էր, որոյ հաւատարմութիւնն եւ հաւածանաց համար ունեցած արիութիւնն գովուած է Յայտնութեան Գրքին մէջ: Անքան եռանդուն էր Պողիկարպոս եւ գործունի, որ անուանուեցաւ *վարդապետ Ասիոյ*: Սակայն նորա աշխատութեան ասպարէզն միայն Ասիա չեղաւ, նորա աշակերտներէն ոմանք, ինչպէս են իրէնէոս (Երանոս) եւ այլք, Քրիստոնէութիւնն հեռաւոր երկրներու մէջ աւետարանեցին:

Պողիկարպոս ինքն իսկ 158 թուականին գնաց ՚ի Հռովմ, Անիկերտոս Եպիսկոպոսին հետ խորհրդակցելու մի խնդրոյ վրայ, որ նոյն ժամանակ իրարմէ կը բաժնէր Արեւելեան եւ Արեւմտեան Եկեղեցիներն: Այս խնդիրն էր Զատկական Տօնի կատարման աւուր խնդիրն: Թէեւ համաձայնութիւն չը գոյացաւ Պողիկարպոսի եւ Հռովմայ Եպիսկոպոսին մէջ, բայց նոքա դարձեալ սիրով մնացին ՚ի Յիսուս Քրիստոս:

Ծերունին Պողիկարպոս ամբաստանուեցաւ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր ժամանակ եւ խոյս տալով Թաք-

(*) Սոյն եռանդուն աղաղակն արծագանք գտած է իգնատիոսի շարականին Երգողին սրտին մէջ. « Որ զբաժակն անմահութեան սիրոյ քո արբեալ երանելին իգնատիոս, որպէս ցորեան աստուածային, գազանաց մանրեալ ժանեօք՝ հաց սուրբ գտաւ Աստուծոյ »:

եաւ քաղաքէն հեռի մի գիւղի մէջ, սակայն խնդրաւներն խուզարկելով գտան զ'ինքն եւ բերին փոխ — հիւպատոսի ատեանն, որ հրամայեց իւր կեանքն փրկելու համար զոհել կռոց եւ հայհոյել զ'Յիսուս Քրիստոս : Պօղիկարպոս պատասխանեց . « Ահա՛ 86 տարի է, որ կը ծառայեմ իմ Տիրոջս եւ երբէ՛ք չարիք հասուցած չ'է ինձ, ի՞նչպէս կարող եմ ես ուրեմն հայհոյել իմ թագաւորս, որ իւր արեամբն փրկած է զ'իս » : Այն ժամանակ փոխ — հիւպատոսն հրաման տուաւ որ Պօղիկարպոս խարուկի վրայ սյրուի : Աւանդութեամբ կը պստմուի թէ՛ բորբոքեալ բոցն վնաս չը տուաւ, ուռած առագաստի նըման նորա շուրջն պատելով : Ապա հրամայեց Փոխ հիւպատոսն դաշոյնով խոցել, սպանել եւ մարմինն այրել : Պօղիկարպոս կնքեց իւր կեանքն փառաւոր նահատակութեամբ 167 կամ 169 թուականին, գրեթէ հարիւրամեայ հասակին մէջ :

Պօղիկարպոս մի թուղթ գրած է Փիլիպպեցւոց, որով ստոյգ տեղեկութիւններ կ'աւանդէ Եկեղեցեաց ներքին վիճակին վրայ : Սաստիկ կը հարուածէ արծամսիրութիւնն, որ մեծամեծ անկարգութեանց տեղի տուած էր : Նա կը հարուածէ նոյնպէս հերետութիւնն այնպիսի յանդիմանական խօսքերով, որք կը յիշեցնեն մեզ Ս. Յովհաննու Թղթերն : Պօղիկարպոս՝ ամեն Սուրբերական Հայրերէն աւելի՛ յառաջ կը բերէ իւր Թղթոյն մէջ, վրկայութիւններ Նոր կտակարանէն :

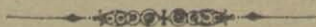
Պօղիկարպոս, իւր Թղթոյն մէջ կը յիշատակէ միայն երէցներ եւ Սարկաւագներ եւ կը քարոզէ շնորհաց փրկութիւնն, բարի գործով հանդերձ :

Պօղոսի առաքելութեան պաշտօնակից Բառնաբասին եւս մի թուղթ կ'ընծայուի, սակայն անվաւեր համարուած է, անտեղի նմանութիւններ պարունակելուն համար :

Փռիւզիոյ Հերապոլիս քաղաքի Պապիսս Եպիսկոպոսի անուամբ եւս կը գտնուին Թղթոց պատառիկներ, որոնք շատ հեռի են Նոր Կտակարանի պարզութենէն :

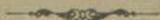
Հերմաս Հոփոսին եւս կ'ընծայուի մի գրութեամբ, որ 'ի հնդկէն շատ յարգ ունէր, եւ կը բաժնուի երեք մասն. — *Տեսիլք, Պատողեքք եւ Նմանութիւնք* : Սոյն գրութեամբի մէջ կան Քրիստոնէութեան հակառակ ինչ ինչ գաղափարներ, յորոց օգուտներ քաղած են պապականութեան ջաջագովներն :

Վերջապէս, երբ կը համեմատենք Նախնի Հարց գրութեան Նոր Կտակարանի հետ, կատարելապէս կը համոզուինք, թէ շատ լաւ վարուած է Եկեղեցին, որ 'ի շարս *Կանոնականաց* չ'է դասած այդ գրութեանն :

ԺԱ.

Յուսիկնոս Վկայ

Ալեքիանոս՝ Թագաւորեց 21 տարի՝ եւ իրեն յաջորդեց Անտոնիոս Պիոս, որ միշտ հեռի մնացած է քրիստոնէայքն հալածելէ : Այս միջոցին սոսկալի երկրաշարժներ տեղի ունեցան 'ի Փոքրն Ասիա եւ հեռմանոսներն զարհուրելով յայտարարեցին՝ թէ չ'աստուածներն 'ի վրէժխնդրութիւն գրգռուած են եւ սկսան կատաղաբար հալածել Յիսուսի Քրիստոսի աշակերտներն : Սոքա դիմեցին Անտոնիոսի օգնութեան, որ մինշնաւոր հրովարտակ հանեց Ասիոյ Քրիստոնէից նկատմամբ եւ անհա

այս հրովարտակէն յառաջ կը բերենք մի քանի հատ ուսմաներ :

« Աստուածներն պիտի ջանան գտնել այն անծինքն, որ կ'ուրանան պաշտօն մատուցանել իրենց . . . : Դուք կը մեղադրէք Քրիստոնեաներն իբրեւ անաստուած եւ չարագործ, բայց չ'էք կարող բնաւ սուսացուցանել . . . : Երբ կը տեսնէք թէ երկրաշարժն սոսկումն կը պատճառէ ձեզ, միթէ սլարտաւոր չ'է՞ք նշմարել մի եւ նոյն ժամանակ՝ թէ ի՛նչ վստահութեամբ եւ անդորրութեամբ քրիստոնեայք կ'ապաւինին Աստուծոյ : Դուք շատ սուգեալ էք եւ խապաւ չ'էք ճանաչեր Գերագոյն Աստուածն, եւ սակայն կը չարջարէք եւ կը հալածէք մինչեւ 'ի մահ Քրիստոնեայքն, որ կը ճանաչեն եւ կը պաշտեն այդ Գերագոյն Էակն» : Եւ կայսրն կը վերջացնէր իւր հրովարտակն սոյն խօսքերով. « Եթէ որ յամառի մեղադրել Քրիստոնեայքն՝ միայն *Քրիստոնեայ* լինելուն համար, թո՛ղ մեղադրեալն ազատուի եւ ամբաստանողն պատժուի » : Կայսրն չը բաւականացաւ սոյն հրովարտակաւ, այլ նոյն նպատակաւ գրեց նաեւ բոլոր բնակչաց Լարիսիոյի, Թեսաղոնիկեայ, Աթէնքի եւ բոլոր Յունաստանի :

Զ'ենք կարող ասել՝ թէ Անտոնիոս ուսումնասիրած էր երբէք եւ մանաւանդ թէ ընդունած Աւետարանն, բայց *Յոռատիկոս մկայի* մի Զատագովութիւնն, զ'որ ուղղած էր Անտոնիոսին 140 թուականին, երեւի թէ մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր նորա ընթացից վրայ, զ'որ ունեցաւ Քրիստոնէից նկատմամբ :

Յուստինոս ծնաւ 103 ին, Նապլուզ քաղաքի մէջ (հին Սլաբէմն) հեծանոս ծնողներէ : Ուսման մեծ սէր ունենալով զնաց յ'Ալէքսանդրիա, ուր լսեց հռչակաւոր փիլիսոփայից դասերն. նա հետեւեցաւ մի առ մի Ստոյիկեան, Պերիպատիկեան, Պիւթագորեան փիլիսոփայից եւ Պլատոնի աշակերտներուն : Բայց որովհետեւ

ո՛չ մին եւ ո՛չ միւսն կարող էին զովացնել նորա ծառան առ Աստուած եւ յագուրդ տալ նորա հոգեկան բարձր ձգտումներուն, որոշեց մենաւորական կեանք վարել, յուսալով թէ կը յաջողի զննել եւ տեսնել զԱստուած դէմ յանդիման :

Մի օր երբ կ'զբօսնուր ծովափանց վրայ, պատահեցաւ մի պատկառելի ծերունայ, որոյ հեզահամբոյր վարմունքէն ստիպուած՝ բացաւ նմա իւր սիրտն : Այս ծերունին Քրիստոնեայ էր : Սա խորհուրդ տուաւ Յուստինոսին, թողուլ փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութիւնն, որ շատ անտեղի բաներ կը պարունակէ, եւ հետեւիլ Աստուծային Յայտնութեան, որ կ'ուղղէ մարդու սիրտն ու միտքն եւ կ'առաջնորդէ ճշմարտութեան ուղիղ ճանապարհաւ եւ այսպէս պարտաւորեց աղօթքով կարդալ Ս. Գիրքն :

Այս խօսակցութիւնն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Յուստինոսի վրայ : Նա սկսաւ անյազաբար կարդալ Ս. Գիրքն, որոյ պարունակութեան վրայ զմայլեցաւ : Նա մի եւ նոյն ժամանակ ուսումնասիրեց Քրիստոնէից կեանքն ու կենցաղն, եւ տեսնելով նոցա անվեհեր հաստատամտութիւնն հալածանաց մէջ, աւելի եւս համոզուեցաւ Աւետարանի կենդանարար եւ նորոգող զօրութեանն : Յուստինոս այս ժամանակ բացարձակապէս գրկեց Քրիստոնէութիւնն եւ այնուհետեւ պարապեցաւ ուսուցանել զ'այն եւ ծաւալել : Նա լիովին կ'զգար, թէ ի՞նչ մեծ պատասխանատուութիւն ունի *ճշմարտութեան վիպն* եւ ո՛չ մի օր մոռացաւ սոյն պարտաւորութիւնն : Նա յաճախ կը կրկնէր. « Ով որ կարող է խօսիլ ճշմարտութիւնն եւ չը խօսիր, պիտի դատուի Աստուծմէ » :

Աւետարանն քարոզելու նպատակաւ ունեցաւ քանի մի ուղեւորութիւններ յ'Իտալիա, 'ի Փոքրն Ասիա եւ յ'Եգիպտոս. բայց նորա սովորական բնակութեան տե-

դին էր Հռովմ։ Թէեւ Քրիստոնէութիւնն ընդունած էր Յուստինոս, բայց տակաւին կը կրէր փիլիսոփայական *ադարողոնն* (վերարկուն) եւ ո՛չ Թէ միայն կը վիճէր փիլիսոփայից հետ, այլ եւ գրով կը պաշտպանէր Քրիստոնէութիւնն նոցա բուռն յարձակմանց դէմ։

Յուստինոսի գլխաւոր գրութեանքներն են՝ *Երկու թողոթ Հատագոյթութեան* ՚ի նպատ Քրիստոնէից, *Թորդոր Հեթանոսաց*, *Տրամախօսութիւն ընդ Տրիփոն Հրէի եւ Խօսք Աստուծոյ միութեան վրայ*։

Հեթանոսաց ուղղեալ *Թորդորին* մէջ՝ Յուստինոս կը խօսի այնպիսի հաստատ եւ արժանաւոր լեզուաւ, ուրուն ընտելացած չ'էին կայսերը։

Յառաջ բերենք մի հատուած Յուստինոսի Թղթէն առ կայսրն *Անտոնիոս Բարեպաշտն* (Պիոս)։ «Դուք որ ամեն տեղ հուշակուած էք բարեպաշտ, իմաստասէր, պաշտպան, բարեկամ ճշմարտութեան, արդարեւ այնպէ՞ս էք։ Այս պէտք է ապացուցանեն ձեր գործքերն։ Ես բնաւ դիտաւորութիւն չ'ունիմ շողորործել զձեզ սոյն թղթով եւ ո՛չ ընդունիլ որ եւ է շնորհ։ Կը խնդրեմ միայն որ դատէք զձեզ արդարութեան կանոնաց համաձայն, եւ լաւ է տեղեկանալէն զկնի եւ ո՛չ Թէ պարզ կասկածով Դուք կարող էք զձեզ սպանանել, բայց ոչ երբէք վնասել։ Մեր աղաչանքն ո՛չ անմիտ է եւ ո՛չ յանդուգն։ Մենք կը պահանջենք միայն, որ ճշդիւ քննուին ձեզ դէմ եղած ամբաստանութիւններն եւ եթէ հաստատուին, թո՛ղ պատժեն զձեզ խստիւ, ինչպէս որ պատշաճ է։ Բայց եթէ չը հաստատուին եւ չ'ապացուցուին, ո՞չ ապաքէն ուղիղ բանն կ'արգելու զձեզ անիրաւութեամբ վարուիլ ամբաստանելոց դէմ, եւ ո՞չ ապաքէն դուք եւս ո՛չ Թէ արդարութեամբ, այլ կըրքով վարուած կը լինիք Մեր պարտէն է ուրեմն, իսկութեամբ ծանուցան եւ ձեզ մեր գործքերն եւ

մեր մտածումներն . . . : իսկ ձեր պարտքն է լաւ քննել ամբաստանութեան շարժառիթներն եւ վարուիլ իբրեւ բարի ղեկավար : Եթէ այսպէս չը վարուիք , բնաւ երբէք պիտի չ'արդարանաք Աստուծոյ դատաստանին առջեւ ելլն . » :

Յուստինոսի երկրորդ *Զատագովոյթիանն* , որ ուղղուած է քանի մի տարիէն զկնի Մարկոս Աւրելիոսին , առաջնոյն չափ ընդարձակ չ'է :

Կայսրն չը ներեց Յուստինոսին , փիլիսոփայութիւնն թողուլ Աւետարանի համար , եւ սա որ հրապարակաւ ըմբերանաճ էր մի կիւնիկեան փիլիսոփայ , նորա ձեռքով ամբաստանուեցաւ եւ իւր վեց աշակերտաց հետ կոչեցաւ յ'ատեան Հռովմայ ոստիկանապետին :

Յուստինոս պատասխանեց Ատենակայի առաջին հարցումներուն , որոնք կը վերաբերէին Քրիստոնէական վարդապետութեան եւ այն տեղերուն՝ ուր կը ժողովուէին նորա աշակերտներն , իրենց պաշտամունքն կատարելու համար , եւ ապա ասաց . « դու կարող ես չարչարել եւ տանջել , ինչպէս եւ կամիս , սակայն կարող չ'ես զրկել զ'իս այն շնորհքէն , որ կ'ապահովէ փրկութիւնս : Այս շնորհքն կը պատկանի ամենուն , որոնք ճշմարտութեամբ եւ անկեղծութեամբ կը պատկանին Յիսուսի Քրիստոսի » : — « Դու կը հաւատաս ուրեմն Երկինք երթալ » . — « Ոչ միայն կը հաւատամ , այլ եւ գիտեմ , այլ եւ այնպիսի ստուգութիւն ունիմ , որ իսպառ հեռի է ամեն տարակուսանքէ » :

Հարցաքննութիւնն ընդհատելով՝ Ատենակայն ջանաց համոզել Յուստինոսն եւ իւր ընկերներն , որ զոհեն կռոց : « Քաւ լիցի՛ , աղաղակեց Յուստինոս , որ ես թողում ճշմարիտ կրօնն մոլորութեան եւ ամբարշտութեան համար » : — Եթէ Դուք չը հնազանդիք , գոչեց Ատենակայն , պիտի տանջուիք անողորմ չարչարանքով : —

— Երջանիկ պիտի համարիմ զ'իս ամեն չարչարանք կրել Յիսուսի անուամբ, որով միայն կարող եմ փրկուիլ եւ այսպէս վստահութեամբ ելանել նորա գերագոյն Ատենին առջեւ, ուր պիտի ժողովուին մի օր ամեն ազգեր, Յուստինոսի ընկերներն պատասխանեցին. « Կատարեցէ՛ք վաղվաղակի ձեր դիտաւորութիւնն, մենք Քրիստոնեայ ենք եւ կարող չ'ենք զոհել կռոց »: Այն ժամանակ Ատենական արտասանեց իւր վճիռն: « Նոքա, որոնք կը մերժեն զոհել կռոց, եւ հնազանդիլ կայսեր հրովարտականքուն, պիտի նախ ծեծուին եւ ապա գլխատուին ըստ օրինաց »:

Այս ետմէն մարտիրոսներն օրհնեցին զ'Աստուած, որ կ'արժանացնէր արեամբ կնքել իրենց հաւատն, որ իրենց ուրախութիւնն եւ յոյսն էր: Ապա ներքին բանտն տարուեցան եւ խարազանաճեծ լինելէն զկնի՝ գլխատուեցան:

Այսպէս մեռաւ Քրիստոնեայ փիլիսոփայն Յուստինոս 163 կամ 167 թուականին: Նորա գրուածներն զերծ չ'են սխալանքէ: Նա թերի գաղափարներ ունի քանի մի խնդրոց վրայ, ինչպէս են ապստամբ հրեշտակաց ծագումն, հոգւոյ բնութիւնն, մարդոյ ներկայ գոյութիւնն եւլն: Նա կը խօսի նոյնպէս Սոկրատի վրայ, իբր թէ իսկապէս ճանաչած է նա ճշմարիտ Աստուածն: Բայց այս սխալմունքներու հանդէպ կան մեծ գեղեցկութիւններ նորա գրուածոց մէջ եւ Յուստինոս միշտ կը մնայ Եկեղեցական պատմութեան սոյն շրջանի ամենէն երեւելի մատենագիրներէն մին:

ԺԲ.

Լիօնի եւ Վիեննայի Մարտիրոսներն

Պօղիկարպոս եւ Զմիւռնիոյ Քրիստոնեայքն, Յուստինոս եւ իւր ընկերքն՝ Մարկոս Աւրելիոսի հալածանաց միակ զոհերն չ'էին։ Լիօն եւ Վիեննա եւս ունեցան իրենց մարտիրոսներն։ Սոցա մարտիրոսութեան մանրամասն պատմութիւններն պահպանուած են մի թղթոյ մէջ, որ գրուած է սոյն Եկեղեցեաց կողմէն իրենց քոյր Եկեղեցիներուն յ'Ասիա եւ զ'որ յառաջ կը բերէ Եւսեբիոս Պատմագիր։ Այս հալածանքն տեղի ունեցաւ 177 թուականին։ Լիօնի Եկեղեցւոյ սոյն ժամանակի Եպիսկոպոսն էր *Փօթիմոս*, յոյն ազգաւ։ Նոյն պէս նշանաւոր հովիւներէն մին էր *Իրենիոս*։ Խաժաժու ժն սկսաւ նախատել եւ տանջել այն Քրիստոնեայքն, որոնք կ'երեւէին 'ի հրապարակի։ Յափշտակեցին նոցա ինչքն եւ նշանաւորներն բանտարկեցին, սպասելով Ատենականի գալտեան։ Երբ եկաւ նա, Գատաւորն սկսաւ հարցաքննել Քրիստոնեայներն սոսկալի տանջանքներով, ո'չ միայն իրենց հաւատն ուրացնելու համար, այլ եւ ստիպելով, որ խոստովանին՝ թէ գործած են այն ամբարշտութիւններն, որով կ'ամբաստանուէին խաժաժու ժէն, իբր թէ մարդկային միս կ'ուտէին գաղտնի ժողովոց մէջ եւ իրենց անձն կը մատնէին ամեն տեսակ խառնակութեան, եւ անառակութեան։

Վիտիճիոս -- *Եպագատոս* մեծատոհմիկ երիտասարդն, լսելով իւր Քրիստոնեայ եղբարց դէմ ուղղուած ամբաստանութիւններն, պարտք համարեց պաշտպանել ամբաստանեալներն եւ վկայել նոցա կենաց եւ վարուց մարութեանն : Իսկոյն հազարաւոր խառնաշփոթ ձայներու աղաղակ բարձրացաւ երիտասարդին դէմ դատաւորական ատենին շուրջ եւ երբ դատաւորն կամեցաւ իմանալ՝ թէ Քրիստոնեայ է նա արդեօք, համարձակ եւ բարձրաձայն խոստովանեցաւ իւր քրիստոնէութիւնն : Նոյն վայրկենին խառնեցաւ նա մարտիրոսաց հետ, եւ դատաւորն, ծաղրելով՝ տուաւ նմա *Քրիստոնէից փաստաբան*՝ փառաւոր անունն, առանց մտածելու՝ թէ մի բառով կ'արտասանէ երիտասարդին ճշմարիտ գովեստն : Թէ եւ օրէնքն կ'արգելուր, որ գերիներն արդարութեան ատեանն կոչուին՝ իրենց տեարց դէմ վկայութիւն տալու, բայց հակառակ սոյն օրինաց՝ բազմաթիւ գերիներ տանջանաց մատնուեցան եւ ոմանք դառն չարչարանքներէն ստիպուած՝ ասացին թէ՝ իրենց Քրիստոնեայ տէրերն կատարած են այն չարագործութիւններն, որով կ'ամբաստանուէին հրապարակաւ, եւ բազմութիւնն ու դատաւորք 'ի զայրոյթ եւ 'ի կատաղութիւն շարժեցան : Այնուհետեւ չր խնայեցին ո՛չ հասակ եւ ո՛չ սեռ, սկսան տանջանաց մատնել ծեր եւ մանուկ, այր եւ կին, եւ այսպէս կատարուեցաւ Տիրոջ խօսքն . « Այլ եկեացէ ժամանակ՝ զի ամենայն որ սպանանիցէ զ'ձեզ, համարիցի պաշտօն մատուցանել Աստուծոյ » : (*Յովհ. Ժ. Զ. 6*) :

Փօթիճոս, իննամամեայ, տկար, ծանրաշունչ եւ ծերունի Եպիսկոպոսն, բերուեցաւ յ'ատեան, եւ երբ հարցաքննին հարցուց՝ թէ ի՞նչ է Քրիստոնէից Աստուածն, նա պատասխանեց . « Դուք կը ճանաչէիք Քրիստոնէից Աստուածն, եթէ արժանի լինէիք » : Երբ սոյն խօսքերն արտասանեց, ներկայքն սկսան նախատել,

ոտքով հարկանել եւ գանակոծել: Այնպէս սատարիկ տանջեցաւ ծերունին, որ իւր հոգին աւանդեց բանտի մէջ երկու օրէն զկնի:

Վիէնայի *Մանկոս* Սարկաւագին եւս ի՛նչ հարցմունք որ առաջարկեց քննիչն, միշտ այս պատասխանն լսեց՝ *Ես Քրիստոնեայ եմ*: Պղնծէ հրատապ տախտակներով խարուեցաւ, ամփիթէատրոնի գազանաց մատնուեցաւ, բայց չ՛ուրացաւ իւր հաւատն: Նորա բարեկամն *Մատռոս*, որ չարչարակից էր նմա, նոյնպէս հաստատ մնաց իւր Քրիստոնէական հաւատոյ մէջ: Վերջապէս, հեծանոսներն առաջարկեցին երկամէ հրատապ ամօռոյ վրայ նստեցնել: Այս սոսկալի տանջանքով գոհ չ՛եղան, աւելի կատաղեցան եւ ապա գլխատեցին սոյն երկու բարեկամներն:

Սոյն մարտիրոսաց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր եղաւ *Յլանդիկա* անունով մի մանկահասակ, սկարակազմ եւ խեղճ գերուհի: Սա մատնեցաւ ամեն տեսակ տանջանաց եւ միշտ այս եղաւ իւր միակ պատասխանն. « Ես Քրիստոնեայ եմ, մենք բնաւ չար չ՛ենք գործեր »: Նա ամփիթէատրոնի մէջ կախուեցաւ խաչածել մի ձողի վրայ, բայց եւ ո՛չ մի գազան մօտեցաւ, ուստի իջուցանելով՝ բանտն դրին, նորանոր տանջանքներու մատնելու դիտաւորութեամբ: Կրկէսի արիւնահեղ խաղերու վերջին աւուր մէջ, վերստին յ՛երեւան հանեցին, *Պօնտիկոս* անուն մի 15 ամեայ պատանւոյ հետ: Նախորդ աւուրց մէջ, իրենց առաջ կատարած էին բազմամիւր Քրիստոնէից տանջանքներն, որպէս զի կարենան զարհուրեցնել եւ իրենց հաւատքէն խախտել, բայց նոքա հաստատ մնացին եւ վերջին աստիճանի յուսահատեցուցին իրենց հալածիչներն: Նախ մեռաւ *Պօնտիկոս*, իսկ *Յլանդիկա*, կատաղի գալաններէն պատառոտուելէն զկնի, ցանցի մէջ փաթաթուելով՝ ձգուեցաւ ցուլի առջեւ, որ իւր բոլոր կատաղութիւնն թափեց ողորմելի կուսին վրայ,

որ աւանդեց իւր հոգին սոսկալի տանջանաց մէջ: Նորա թշնամիչն իսկ խոստովանեցան՝ թէ ո՛չ մի կին այնքան չարչարանք կրած է:

*Ատալոս Պերգամացի*ն, որ սիւն եւ նեցուկ եղած էր Եկեղեցւոյն, պէտք էր որ նոյնպէս գազանաց մատնուէր եւ արդէն շրջեցուցած էին ամփիթէատրոնի շուրջ, մի տախտակի վրայ գրելով սոյն բառերն Լատիներէն. « Սա է Ատալոս Քրիստոնեայն »: Բայց հարցաքննիչն իմանալով որ Հռովմայ քաղաքացի է, հրամայեց որ բանտարկեն եւ գրեց կայսեր, հրաման խնդրելով, թէ ի՞նչպէս պէտք է վարուիլ Ատալոսի եւ քանի մի ուրիշ ամբաստանեւոյ նկատմամբ, որոնք նոյնպէս Հռովմայ քաղաքացի էին: Մարկոս Աւրելիոս պատասխանեց թէ՛ Քրիստոսի հաւատացողներն պէտք է դատապարտել ՚ի մահ, իսկ՝ նոքա՝ որոնք ուրացած են, պէտք է ազատ թողուլ: Կուսական այս սուծիւ մի հրապարակային հանդէս կազմեց՝ ժողովուրդն զուարճացնելու համար Մարտիրոսաց չարչարանաց տեսարանով: Նա իւր ատենան կոչեց Քրիստոնեաներն եւ վերադին հարցաքննեց, սակայն սաստիկ զարմացաւ, երբ տեսաւ՝ թէ շատերն՝ որոնք առ վայր մի տկարութեամբ ուրացած էին իրենց հաւատն, բացարձակ հռչակեցին՝ թէ *Քրիստոնէայ եմ*, ուստի եւ այլոց հետ տանջանաց մատնուեցան: Երբ Մարտիրոսաց դիակներն կը պատառոտէին կամ կ'այրուէին, նոցա մնացորդներն կամ փոշին, Հռենոս գետն կը թափէին, յիմարաբար մտածելով թէ այսու կարող են խախտել Քրիստոնէից յոյսն Յարութեան վրայ, որով այնքան կը զօրանային եւ խաղաղութեամբ կը կրէին աւան չարչարանք:

Սոյն դարուն մէջ, Քրիստոնեայք պարտաւորուած էին ո՛չ միայն նահատակութեամբ պաշտպանել իրենց հաւատն, այլ եւ բանիւ դիմադրել հերետիկոսաց:

հերոս , տկարամիտ Եպիսկոպեանն , կը պարսաւէր Քրիստոնէութիւնն , շփոթելով զ'այն յուգայականութեան նետ . բայց եւ Քրիստոնէութիւնն ունէր իւր ջատագովներն — *Սրկիտոն*՝ Եպիսկոպոսն Սարգիկիոյ . *Թեոփի*՝ Եպիսկոպոսն Անտիոքի (որ առաջին անգամ գործ դրած է *Երրորդոյ թիակն* բառն) . *Աթենագոր*՝ Աթինայի փիլիսոփայն , որ Ա. Գրոց քննական ընծերցմամբ գրկած էր քրիստոնէութիւնն եւլն :

ԺԳ.

Իրենէոս եւ Տերստոյիանոս

Այն տոսկալի հալածանաց ժամանակ , որուն վրայ արդէն խօսեցանք , նահատակուեցաւ Լիօնի Փօթինոս Եպիսկոպոսն եւ իրեն յաջորդ ընտրուեցաւ *Իրենէոս* (Երանոս) : Սա ծնած էր 'ի Փոքր Ասիա եւ աշակերտած էր Պողիկարպոսին : Յոյժ նախանձախնդիր էր հրէմարտութեան , բայց այնքան մեծ չափաւորութիւն ունէր , որ այս առիւթ *Խաղաղասէ*՝ մականունն ստացած էր : Սոյն չափաւորութիւնն , աւելի այն ժամանակ փայլեցաւ , երբ միջամտեց Ասիոյ եւ Արեւմտեան Եկեղեցեաց մէջ յուզուած խնդրոյն : Այս խնդիրն էր Չատկական տօնի կատարման աւուր խնդիրն , որով կը տարբերէին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Եկեղեցիքն եւ այս առիւթ Հռովմայ Վիկտոր Եպիսկոպոսն դատապարտած էր Արեւելեան Քրիստոնէաց Եղբայրներն : Իրէնէոս

սաստիկ պարսաւեց վիկտորի մոլեռանդն ընծացքն , եւ սոյն խաղաղասէր ջանիք տակաւ առ տակաւ անհետացան վէճն ու հակառակութիւնն եւ ամեն Եկեղեցիք շարունակեցին յարատեւել իրենց նախնական սովորութեան մէջ :

Իրէնէոս ամեն պարագայի մէջ, փայլեցաւ հալածայնութեան եւ հաւասարութեան հոգւով եւ այսու այնքան տիրեց սրտերու վրայ , որ երկրորդ դարու հռչակաւոր Եպիսկոպոսներէն մին համարուած է :

Իրէնէոս խորապէս զգածուեցաւ , երբ տեսաւ թէ հերետիկոսներ մեծ վնաս կը հասցնեն Քրիստոնէութեան սուրբ դատին եւ մեծ աղէտներ յառաջ կը բերեն , ուստի հաստատապէս որոշեց հարուածել ամեն հերետիկոսներն :

Նա *Հերձոռածոց դիմ Հինգ Գիրք* գրեց , որոնք թէեւ 'ի հնումն մեծ յարգ ունէին , բայց այժմ կորուսած են իրենց կարեւորութիւնն , վասն զի նորա ժամանակի մոլորութիւնքն այժմ անհետացած են :

Բաց յ'այսմանէ իրէնէոս , իւր փաստաբանութեան մէջ, ունի անճիշտ տեսութիւններ : Իրէնէոս 'ի մանկութեան վարժած լինելով յահախ լսել Պօղիկարպոսին , որ կը յիշեցնէր Յիսուսի սիրելի աշակերտ Յովհաննէս Աւետարանչի խօսքերն , չտիէն աւելի կարեւորութիւն կը տայ անգիր կամ բերանացի աւանդութեան եւ գոհցես կը միտի վերին հեղինակութիւն ընծայել աւանդութեան յ'Եկեղեցւոյ : Սակայն , պարտինք խոստովանիլ , որ թէ եւ իրէնէոս նախանձախնդիր պաշտպան էր Եպիսկոպոսութեան եւ աւանդութեան , բայց երբէ'ք առաւելութիւն տուած չ'է Հռովմայ Եպիսկոպոսին , միշտ հաւասար ճանաչելով իւր պաշտօնակցաց , ինչպէս որ արդէն Զատկական Տօնի վէճին առթիւ զօրեղապէս ընդդիմացաւ Հռովմայ վիկտոր Եպիսկոպոսի բանա-

դրանացն , զ'որ ուղղած էր Ասիոյ իւր պաշտօնակից Եւսիսկոպոսաց դէմ : Տարակոյս չը կայ , որ Իրէնէոսի գրքուածներն , ինչպէս իւր նախորդացն , զերծ մնացած չ'են այն նենգաւոր գրչախաղութենէն , որով մեծ մասամբ այլալըւած են Եկեղեցւոյ նախնի Հարց գրաւոր գործքերն :

Իրէնէոս ո՛չ միայն ծաղկեցոյց այն Եկեղեցին , որոյ Տեսուչն էր , այլ նաեւ Աւետարանն քարոզեց Փաղղիոյ այն մասերուն մէջ , ուր տակաւին կը տիրէր հեծանուսական խաւարն : Ապարդիւն չը մնացին նորա ջանքերն , քազմածիւ կռապաշտներ գրկեցին Քրիստոնէական հաւատն : Բայց 203 թուականին , *'Մելարիոս — Մեկերոս* Կայսրն , հալածանաց հրովարտակ հանեց Քրիստոնէից դէմ եւ երկիրն ողողեցաւ Մարտիրոսաց արեամբ՝ յ'Ասիա , յ'Եգիպտոս , ի Փաղղիա եւ մանաւանդ ի Լիօն : Աստմեռան ինն հազար հաւատացեալք ամեն հասակէ եւ ամեն կարգէ , որոց հետ նաեւ Իրէնէոս կնքեց իւր կեանքն :

Իրէնէոսի գրուածոց տեսակին եւ ձեւոյն վրայ մի գաղտնիք տալու համար յառաջ կը բերենք հետեւեալ հատուածն :

« Անհրաժեշտ հարկ էր , որ Աստուածային եւ մարդկային բնութիւնն միացեալ լինէին յ'անձին Փրկչին : Վասն զի , եթէ մեր Թշնամւոյն Յաղծողն մարդ չը լինէր , մեր ամօթն բնաւ չէր ջնջուէր , եւ նմանապէս եւ թէ մեր փրկութեան հեղինակն չը լինէր Աստուած , ի՞նչ պէս կարող էինք հաւատալ նորա ազդեցութեանն կամ զօրութեանն : Հա՛րկ էր , որ Աստուծոյ եւ մարդկան Միջնորդն , Աստուծոյ եւ մարդոյ մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար՝ գործ դնէր մե՛րթ իւր յարաբերութիւնն , զ'որ մարդկային բնութեամբ ունէր մարդկանց հետ եւ մե՛րթ իւր Աստուածային բնութիւնն , որպէս զի

այսու մարդն բարձրանար ձեռամբն Աստուծոյ եւ ուսանէր բոլորովին ընծայել իւր անձն Աստուծոյ : Հա՛րկ էր , որ նա , որ կամէր մեղքն ջնջել եւ մարդկային ազգն գնել 'ի մահուանէ , որուն դատապարտուած էր , լինէր այն , ինչ որ էինք մենք ինքնին , այսինքն մարդանար , որպէս զի մեղքն ջնջուէր 'ի ձեռն մարդոյ : Բայց ինչպէս որ միոյն յանցանօքն ամեն մարդիկ մեղաւոր եղած էին եւ կորուսած էին կեանքն , պէտք էր որ նոյնպէս միոյն հնազանդութեամբն ամենքն արդարանային եւ փրկուէին » : (*Զնորդիմ Հերձոհածոց Գիրք Գ.*) :

Տերտուղիանոս ծնաւ 'ի Կարբեդոն կամ 'ի Կարծագինէ , 160 ին , եւ էր որդի մի Հռովմայեցի հարիւրապետի : Օժտուած լինելով վառ երեւակայութեամբ եւ եռանդուն հեգեւով , նա գրեթէ պերճախօս ծնած էր : Յոյժ փայլուն կերպիւ իւր ուսմունքն աւարտելէն զկնի՝ մտաւ իրաւագիտութեան ասպարէզն եւ շատ նշանաւոր եղաւ : Սակայն անկարգ էր իւր բարոյական կեանքն : Մարտիրոսաց հաստատամտութիւնն շատ գրաւեց Տերտուղիանոսի ուշադրութիւնն եւ հետեւապէս ընդունեց Քրիստոնէական կրօնն , բայց անծանօթ են իւր սոյն դարձին մանրամասն պարագայքն : Երեսուն տարեկան էր , երբ խոնարհեցաւ ընդ լծով Աւետարանին , որոյ դէմ մաքառած էր ց'այն վայր : Տերտուղիանոս ինքն կ'ստէ հեծանութեաց . « Էր Երբեմն , որ ես եւս կ'անգոմնէի , կը թշնամանէի Քրիստոսի կրօն , ինչպէս Դուք այսօր կը թշնամանէք : Մենք ամենքս ձեզմէն էինք , որովհետեւ մարդս քրիստոնեայ չը ծնիր , այլ քրիստոնեայ կը դառնայ » : Սոյն վայրկեանէն սկսեալ Տերտուղիանոս ամեն ինչ զոհեց իւր նոր համոզմանց համար եւ պաշտպանեց զ'այն ամեն թշնամեաց դէմ : Սակայն նա սոյն նոր ասպարէզն մտաւ իւր բնական բուռն եռանդով եւ առանց խնայելու եւ ոչինչ : Վասն զի ամեն ինչ ան-

պայման էր նորա մէջ՝ թէ՛ սէրն եւ թէ՛ ատելութիւնն։ Ամեն ինչ կը կրէր նորա խորին հափուման եւ անկեղծ ու ուղիղ կրից դբօշմն, բայց սակայն սոյն կիրքն շատ անգամ կը շաղխուէր դաժանութեամբ եւ անիրաւութեամբ։

« Թշուառ եմ ես, կ'աղաղակէր նա, միշտ բորբոջուած հրով անհամբերութեան »։ Նա միշտ վիճաբանութեան մէջ էր, կը յարձակէր մե'րթ այս եւ մե'րթ այն կողմին, իւր հրաբորբոք խօսքերով եւ պերճախօս հառերով։ Նա մոռցած է շատ անգամ, իւր գրուածոց մէջ, մարդոյ թշուառութիւնն եւ վարուած է այնքան խստութեամբ, որ փոխանակ խոնարհութեան՝ ամբարտաւանութիւն կը զարթուցանէ։

Տերտուղիանոսի սոյն խիստ բնաւորութիւնն ու տեսութիւնն պատճառ եղան, որ նա յարեցաւ *Պոնտականց* աղանդին, որոյ աղանդապետն *Պոնտական* կը կարծէր թէ՛ ինքն կոչուած է 'ի Հոգւոյն Սրբոյ, մաքրել քրիստոնէական բարոյականն իւր չափազանց խիստ վարդապետութեամբ, կը դատապարտէր երկրորդ ամուսնութիւնն, հալածանքէ փախուստն, կը բազմապատկէր ծոմապահութիւններն, կ'արգելէր վերստին Եկեղեցւոյ ծոցն ընդունիլ այն քրիստոնեայէն, որոնք յ'երկիւղէ թողած էին իրենց հաւասն եւ հեծանոսութեան յարած եւլն. եւլն։ Տերտուղիանոս յետ ժամանակաց բաժնուեցաւ սոյն աղանդէն, բայց իւր անուամբ մի նոր աղանդ կազմեց, որոյ հետեւողք *Տերտուղիանք* կոչուեցան եւ սոյն աղանդն տեւեց յ'Ափրիկէ մինչեւ Ս. Օգոստինոսի ժամանակներն։ Տերտուղիանոսի չափազանց խստութիւնն եւ քրիստոնէական քաղցրութենէ ու հեղուկութենէ հեռի լինելն նշանակելով հանդերձ, չենք կարող ուրանալ նորա հմտութիւնն եւ եռանդն։ Նորա գրուածոց մէջ յիշատակութեան արժանի է *Ջատագոյնութիւնն*, որոյ մէջ

կը փայլի իւր պերճախօսութիւնն, բայց զերծ չ'է նաեւ դժուարիմաց միտութենէ : Տերտուղիանոսի գրուածոց վրայ մի գաղափար տալու համար՝ յառաջ բերենք մի քանի հատուածներ նորա *Ջատագոփոթեան* գրքէն :

« Մենք երեկեան ենք, բայց կը լցուցանենք ձեր քաղաքներն, ձեր կղզիներն, ձեր ամրոցներն, ձեր գիւղաքաղաքներն, ձեր խորհրդարաններն, ձեր զօրարանակներն, ձեր զինուորական խումբերն, պալատն, ծերակոյտն, հրապարակն : Մենք թողած ենք ձեզ՝ միայն ձեր տաճարներն կամ մեհեաններն : Առանց զէնք առնելու, առանց ապստամբելու, կարող ենք ձեզ յաղթել, միմիայն ձեզմէն բաժանուելով : Վասն զի եթէ այսպիսի մի բազմութիւն թողու զ'ձեզ եւ հեռաւոր երկիր ապաստանի, այսքան քաղաքացիներու բաժանումն, որոյ մէջ ամեն վիճակէ մարդիկ կան, բաւական է միայն զ'ձեզ պատժել : Դուք ինքնին կը սոսկաք ձեր մենաւորութենէն, տիրապետող լուծենէն, աշխարհի զարմացումէն . . . : Դուք այլ եւս մարդ պիտի չ'ունենաք, որ հրամայէք : Ձեզ պիտի մնան աւելի թշնամիք քան քաղաքակիցք » : . . . Բաց յ'այսմանէ, ձեր մանրակրկիտ անգեթութիւնքն իսկ անօգուտ են իսպառ » : Որքան Դուք զ'մեզ կը հնծէք, այնքան մենք կը բազմանանք, մեր արիւնն է սերմն Քրիստոնէից : Ձեր իմաստասէրներէն ոմանք գրած են թէ պէտք է համբերել վշտաց եւ մահուան : Բայց Քրիստոսի աշակերտաց օրինակն աւելի պերճախօս է քան այդ իմաստասիրական բոլոր գրուածներն : Եւ այս անյաղթելի հաստատամտութիւնն, զ'որ Դուք յանցանք կը համարէք մեզ, այս մի կրթութիւն է : Ո՞վ կարող է ակնատես վկայ լինիլ այն հաստատամտութեան եւ չը շարժիլ եւ չը կամենալ պատճառն ճանաչել : Երբ ճանաչեն, երբ խոր թափանցեն, միթէ չ'ե՞ն գար մեզ հետ միանալու : Միթէ չ'ե՞ն ցանկար չարչա-

րիւ, որ իրենք եւս վայելին Աստուծոյ շնորհաց լիութիւնն, առատութիւնն : Այսպէս ամա՛, շնորհակալ ենք այն դատաւճիռներուն համար, զորս կ'արձակէք մեր դէմ, քայց ո՞րչափ տարբեր է Աստուծոյ դատաստանն՝ մարդկանց դատաստանէն : Մինչդեռ դուք զ'մեզ կը դատաւարտէք, Աստուած զ'մեզ կ'արդարացնէ :

ԺԴ.

*Սեւերոսի եւ Կարակալայի Ժամանակի
հաշտամեքներն*

Սեպտիմ' -- Սեւերոս, արդէն երբ Կուսակալ էր 'ի Լիոն, սաստիկ թշնամի էր Քրիստոնէութեան, երբ Կայսր եղաւ, նորոգեց իւր անգթութիւնն Քրիստոնէից դէմ եւ 202 ին խալստ արգիլեց Աւետարանի քարոզութիւնն : Հալածանքն տարածեցաւ բոլոր Կայսրութեան մէջ, բայց բարբարոսական խստութիւնն նախ սկսաւ յ'Աղեքսանդրիա, ուր կը բերէին Քրիստոնեաներն Եգիպտոսի ամեն կողմերէն դառն տանջանքներով նախատակելու համար : Այս ժամանակն էր, որ գլխատուեցաւ *Հեռոնիոս*, հայրն հռչակաւոր Որիգենէսի, որոյ վրայ յետոյ պիտի խօսինք :

Ափրիկէի Կարմագինէ քաղաքի եւ իւր շրջակայից

մէջ շատ Քրիստոնեայք, արք եւ կանայք, գլխատեցան քրիստոնէութիւնն չ'ուրանալու համար: Աղէտալի տեսարաններ տեղի ունեցան, երբ կատաղի ամբոխի աղաղակներով քանի մի մատաղատի կանայք Ամփիթէատրոնի գազանաց մասնուեցան: Զարմանալի էր Քրիստոնէից քաջասրտութիւնն, որ զիրար համբուրելով եւ խրախուսելով կը դիմէին 'ի մահ մարտիրոսութեան: Հաւածանքն ո՛չ միայն յ'Ափրիկէ, այլ նաեւ արծարծեցաւ Պամփիլէայ կոմանոյ քաղաքի մէջ, ուր մարտիրոսացաւ *Զողիկոս*, որ քրիստոնէութիւնն պաշտպանած էր Մոնտանեանց դէմ:

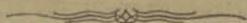
Քանի մի եկեղեցիք կամեցան արծաթով ձեռք բերել իրենց ապահովութիւնն, կաշառելով դատաւորներն, քսուներն եւ հետամտող զինուորներն: Սակայն սոյն ընթացքն սաստիկ պախարակուեցաւ անաչառ Քրիստոնեաներէն: 'Ի միջի այլոց, Տերտուղիանոս կը գրէ *Փաթոռս 'ի հայածանաց*՝ հառին մէջ. « Քանի մի ոսկով գնել այն մարդն, որ գնուած է Զիսուսի Քրիստոսի արիւնով, կա՞յ արդեօք առաւել քան զ'այս անարժան եւ նախատական վարմունք Աստուծոյ դէմ, նորա գործոց դէմ, այն Աստուծոյ դէմ, որ իւր Որդին չը խընայեց քեզ համար »:

Սեւերոս մեռաւ 211 ին, քսան եւ ութն տարի թագաւորելէն զկնի, եւ իրեն յաջորդեց իւր որդին՝ *Կառակալս*՝ որ թէեւ անագորոյն էր եւ մոլի, բայց մեծ սիրով վարուեցաւ Քրիստոնէից հետ, որոնք նորա թագաւորութեան ժամանակ կատարեալ խաղաղութիւն վայելեցին:

Ժ Ե .

Աղեքսանդրեան Դպրոցն եւ Ռիգիկէն

Մեր Քրիստոնէական թուականի երկրորդ Գարուն մէջ Աղեքսանդրիա մեծ քաղաքն դարձած էր փայլուն վառարան Քրիստոնէական մտածութեան եւ ուսմանց : Ամեն կրօնքներ եւ իմաստասիրութիւնք իրարու մօտեցած եւ խառնուած էին : Ամեն մարդ հետամուտ էր ուսումնասիրութեան եւ արուեստի : Հռովմէական լայնածաւալ Պետութեան ամեն կողմերէն կը դիմէին յ'Աղեքսանդրիա՝ օգուտ քաղելու գիտական հոյակապ հիմնարկութիւններէն եւ կայաններէն, որոց մէջ նշանաւոր էին *Մոռասյարանն եւ Ընծայարանն*, հոխ գրաստուններով, կամարակապ սրահներով եւ զբօսանաց պարտէզներով : Քրիստոնէական Եկեղեցին պարտաւորուած էր մրցիլ եւ յաղթանակներ շահիլ այն ամեն իմաստասիրաց մէջ, որոնք խոնած էին յ'Աղեքսանդրիա հետաքրքրութենէ կամ նոյն ժամանակի Թախծական տատամսութիւններէն մղուած : Բայց պետք էր գոհացնել սոյն նորադարձներու ունեցած մտաւոր կարօտութիւններն եւ ուղղել իրենց մոլորութիւններն : Սոյն պէտքերն լցուցանելու համար էր, որ հիմնեցաւ Քրիստոնէական իմաստասիրութեան Դպրոցն, որ յայտնի էր *Ընծայարան* կամ *Երախայից Դպրոց* անուամբ, վասն զի նուիրուած էր նորահաւատից կրթութեան, սակայն կը յուզուէին միանգա-

մայն այնպիսի աստուածաբանական եւ իմաստասիրական խնդիրներ, որով կը շփոթուէին քրիստոնէական խիղճն ու գիտակցութիւնն : Ուսուցման եղանակն բոլորովին պարզ էր, եւ ուսմունք կ'աւանդուէին ուսուցչի բնակարանին մէջ, օրուան ամեն ժամերու մէջ եւ առանց ցոյցերու : Սոյն դպրոցն հիմնուած էր աշխարհականներէ, կրօնական պաշտաման հետ կապուած չ'էր, եւ ոչ Եպիսկոպոսի նախագահութեան ներքոյ էր : Արք եւ կանայք կը յաճախէին սոյն դպրոցն, ուր ձրի էր կրթութիւնն :

Աղեքսանդրիոյ *Ընծայարանին* հիմնադիրն էր *Պանտենոս*, որ ծնուած էր 'ի Յունաստան եւ 180 ին եկած էր յ'Աղեքսանդրիա եւ սակայն իւր քրիստոնէական դարձի պատմութիւնն անծանօթ է : Թուի թէ ունէր մեծ պերճախօսութիւն եւ հմտութիւն : Բայց գիտութիւնն փոխանակ ցամքեցնելու իւր սիրտն, ընդհակառակն կ'ոգեւորէր սուրբ եռանդով : Սոյն սուրբ նախանձախնդրութիւնն էր շարժառիթն, որ նա թողաւ իւր աստուածաբանական դասախօսութիւնն եւ գնաց Աւետարանն քարոզելու Արաբիոյ ժողովրդներուն : Պանտէնոս, իւր կենաց վերջին տարիներու մէջ վերադարձաւ յ'Աղեքսանդրիա . սկսաւ քրիստոնէական վարդապետութիւն ուսուցանել երիտասարդ նորահաւատներուն եւ մեռաւ 216 ին :

Նորա մեծանուն աշակերտն, *Կղեմիս Աղեքսանդրացի*, իմաստասիրական գիտութեան բոլոր տարերքն խորագնին կերպիւ հետազօտելէն զկնի, հասուն հասակի մէջ ընդունեց Քրիստոնէութիւնն : Նա Պանտէնոսի միջոցաւ քրիստոնէութիւնն ընդունելով՝ մնաց նորա մօտ, իսկ նորա մահէն զկնի ստանձնեց նորա պաշտօնն, որ էր ուսուցանել քրիստոնէութեան ծոցն դիմողներն : Նա շատ հարտար էր Ս. Գրոց այլաբանական մեկնութեան

արուեստին մէջ, որ շատ յարգի էր այն ժամանակ եւ այնպէս կը կարծէր թէ ցունական իմաստասիրութիւնն մի պատրաստութիւն էր Աստուածային Յայտնութեան : Բայց յ'այսմանէ, 'նորա ո՞նչ թէեւ պարզ, բայց զերծ չ'էր մեծութենէ : Մեծ զգուշութեամբ պէտք է կարդալ 'նորա գրութիւններն :

Կղեմէս, 202 ին, Սեպտիմ' Սեւերոսի հալածման առթիւ, պարտաւորեցաւ խոյս տալ յ'Եգիպտոսէ եւ գնալ 'ի Կապադովկիա, սակայն բաւական ժամանակէ զկնի՝ վերադարձաւ յ'Աղեքսանդրիա եւ մեռաւ 220 ին իւր դպրոցի հոգն թողլով մի երիտասարդի, որ իրմէն աւելի մեծ համբաւ ունէր : Սա էր հռչակաւորն *///րի-գիմիս* կամ *///րոգիմիս*, որ] երջեմն յարգուեցաւ, երբեմն անարգուեցաւ, բայց իւր ազդեցութիւնն միշտ մեծ էր իւր ժամանակակցաց վրայ :

Անուանին Որիգինէս, ծնաւ յ'Աղեքսանդրիա 185 ին, որոյ ծնողքն նշանաւոր էին իրենց քրիստոնէական բարեպաշտութեամբ : Ս. Հերոնիմոս կ'ասէ թէ՝ « Որիգինէս 'նոյն իսկ իւր մանկական հասակէն ցոյց տուաւ, որ մեծ մարդ է » : Եւ արդարեւ շատ շուտ յառաջացաւ գիտութեան ամեն Տիւղերուն մէջ, որոնք ծանօթ էին այն ժամանակ եւ մանաւանդ Ս. Գրոց մէջ : 'Նորա հայրն, որ կը խորհէր եւ կը հսկէր իւր որդւոյն յառաջադիմական ընթացից վրայ, շատ անգամ կը դժուարանար պատասխանել 'նորա ամեն տեսակ հարցումներուն : Կը պատմեն թէ՝ Որիգինէսի քնացած ժամանակն՝ հայրն շատ անգամ կը համբուրէր 'նորա կուրծքն, ասելով թէ՝ կը տեսնէ այն տեղ՝ խորան Հոգւոյն Սրբոյ :

Քիժբաղդաբար Որիգինէս շուտով զրկուեցաւ իւր հօրմէն, որ պահապան հրեշտակ էր իրեն վարուց ու ընթացից վրայ : 'Նորա հայրն բանտարկեցաւ իւր քրիստոնէական բարեպաշտութեան համար : Որիգինէս սաստիկ

խանդաղատանօք կը սիրէր իւր հայրն, եւ սակայն 'ի բանտի իսկ կը քաջաւերէր իւր սոյն դիւցազնական խօսքերով. « Հա՛յր իմ, մի՛ գիջանիր, մի՛ խոնարհիր մեր պատճառաւ » : Նա շատ կը փափաքէր նորա հետ միասալ եւ նորա հետ մեռնիլ, նորա հաւատն դաւանելով : Մայրն 'ի զուր կը պաղատէր, որ գեթայ իւր վրայ : Նա կ'ընդդիմանար մօր արտասուքներուն. պարտաւորուած էին նորա հագուստներն պահել, որ չը դիմէ 'ի մահ : Որիգինէս որբացաւ 18 ամեայ հասակի մէջ, գրաւուեցան իւր գերդաստանի բոլոր ինչքերն եւ ինքն միայն մնաց որպէս նեցուկ իւր այրի մօրն եւ վեց եղբարցն : Նա իսկոյն բացաւ մի դպրոց գեղեցիկ դպրութեանց եւ այնքան մեծ համբաւ ստացաւ իւր դատախօսութեամբ, որ մի տարիէն զկնի (203 ին) անուանեցաւ Վերատեւսուչ Աղեքսանդրիոյ Երախայից Դպրոցին կամ Ընծայարանին, զոր պարտաւորուած էր թողուլ իւր նախկին ուսուցիչն Կղեմէս, հալածանքէ խուսափելու համար : Իւր մօր եւ եղբարց պիտոյքն հոգալով հանդերձ ինքն կը շատանար դոյզն կերակրով, միայն ջուր կը խմէր, մի հագուստ միայն ունէր, բոկոտն կը շրջէր՝ նոյն իսկ ձմրան եղանակի մէջ, գիշերուան մեծ մասն կ'անցնէր Ս. Գիբբն ընծերցասիրելով, շատ կարճ վայրկեաններ միայն կը հանգստանար գետնի վրայ, ամօքելով իւր խոնջութիւնն : Զափազանց զրկումներն, ապաշխարումներն եւ ժուժկալութիւններն երբեմն վտանգի կ'ենւ. թարկէին Որիգինէսի կեանքն : Մինչդեռ Պօղոս Առաքեալն շնորհակալութեամբ կ'ընդունէր իւր բարեկամաց նուէրներն, ընդ հակառակն՝ Որիգինէս կը մերժէր ամեն օգնութիւն եւ նպաստ, զոր կը մատուցանէին իւր աշակերտներն կամ Աղեքսանդրիոյ քրիստոնեայքն եւ կը պարծէր կամաւոր աղքատութեամբ, որուն նուիրուած կը համարէր զինքն :

Շատ փայլուն էր իւր պերճախօսութեան յաջողութիւնն, եւ նոյն իսկ հեծանոսք բազմութեամբ կը դիմէին նորա դաւախօսութիւններն լսելու, բայց դժբաղդաբար այս յաջողութիւնն այն տեսակէն չ'էր, որ չափաւորութիւն եւ համեստութիւն ներշնչէր այսքան երիտասարդ եւ գովեստներով շիացած դասախօսին։ *Պորփիր*, անհաւատ իմաստասէրն, որ յատկապէս Հռովմէն յ'Աղեքսանդրիա եկած էր Որիգինէսն ատենելու, խոստովանեցաւ, որ իւր հուշակուած համբաւին համեմատ՝ ամեն մարդիկներէն գիտունն էր։

Հալածանքն անընդհատ կը շարունակուէր եւ կը բազմապատկէր իւր զոհերու թիւն Որիգինէսի շուրջ։ Նա առանց երբէք վարանելու կ'այցելէր Փարտիրոսաց խաւարին բանտերն եւ կ'ընկերանար նոցա՝ մինչեւ 'ի տեղի տանջանաց։ Նա շատ անգամ կը ծեծուէր, կ'անարգուէր, կը խոշտանգուէր իսկ. բայց եւ ո՛չ մի ինչ կարող կը լինէր նորա եռանդն զսպել, շիջուցանել։ Երեք անգամ կոչուեցաւ յ'Արաբիա՝ Աւետարանն քարոզելու եւ տեղւոյն վտանգաւոր մոլորութիւններն հարուածելու եւ ջնջելու։ Նա կոչուեցաւ մինչեւ անգամ Աղեքսանդր Սեւերոս կայսեր պալատն, քանզի նորա Մայրն՝ կայսրուհին Մամէա, որ կը սիրէր քրիստոնեաներն, կը փափաքէր լսել այն նշանաւոր մարդոյ խօսքերն, որ իւր արժանաւորութեամբ եւ գիտութեամբ մեծ համբաւ ունէր նոյն իսկ հեծանոսաց մէջ։ Սակայն սոյն այցելութիւնն արդիւնք չ'ունեցաւ։

Սաքսիփոնոս կայսրն անձնապէս կ'ատէր զ'Որիգինէս, ուստի եւ սա կայսեր կատաղութենէն զերծանելու համար առանձնացաւ 'ի Կապադովկիա, ուր մնաց 'ի Թաքստեան երկու տարի։ Այս անցքէն զինի, Դեկոսի հալածանաց ժամանակ կալանաւորեցաւ Որիգինէս շրջ. Թայակապ։ Երկամէ անուր անցուցին պարանոցն։ Կը

յուսային սոյն տանջանքներով ստիպել յ'ուրացումին , որ հաւանորէն շատերու լքման եւ թուլութեան պատճառ պիտի լինէր : Թէեւ 65 տարեկան էր , բայց հաստատ մնաց իւր համոզման մէջ եւ միշտ քաջադերութեան եւ յորդորանաց գրեթէ գրեթէ իւր չարչարակիցներուն :

Աղեքսանդրիոյ Դեմետրիոս Եպիսկոպոսի կողմէն յարուցուած վէճերն աւելի տխուր ազդեցումին ունեցան Որեգինէսի վրայ : Ուստի եւ պարտաւորեցաւ երթալ նոր դպրոց հիմնել 'ի Կեսարիա Պաղեստինի : Դեմետրիոս նախանձելով սոյն յաջողութեան , չը կամեցաւ ճանաչել նորա քահանայական ձեռնադրութիւնն , զ'որ ընդունած էր Կեսարիոյ Եպիսկոպոսէն : Ժողով գումարեց Որեգինէսի դէմ , բանադրեց եւ արգիլեց յ'Աղեքսանդրիա բնակելու : Որեգինէս մեռաւ 'ի Տիւրոս 254ին , 69 ամեայ հասակի մէջ :

Որեգինէսի գլխաւոր երկասիրութիւնքն են *Վեցիէնան* , որ եօթն սիւնեակներու կամ էջերու մէջ կը պարունակէ Ս. Գրոց եբրայեցերէն բնագիրն , եբրայեցերէն եւ ցունարէն գրով , եօթանասնից ցունական թարգմանութիւնն եւլն : Սոյն երկասիրութենէն հատակոտորներ միայն մնացած են : *Սրեկնոսթիոնը* , այն է համառօտ բացատրութիւններ Ս. Գրոց դժուարիմաց տեղեաց : *Սրեկնոսթիոնը Հին և Նոր Կտակարանաց : Յորդորատ ժողովորդին* : Շատ սակաւ հեղինակներ գրած են Որեգինէսի հաւատարմութիւն , ունէր եօթն քարտուղարներ որոնք կը գրէին իւր թելադրութեամբ կամ ստելով , թողունք այլ գրագիրներն , որոնք մաքուր կ'օրինակէին առաջնոց գրածներն : Զը մոռնանք յիշատակել Որեգինէսի երկասիրութիւնն *Ընդդէմ Կեղտոսի* վերնագրով , որով կը հարուածէ Եպիսկոպոսի փիլիսոփայն (Կեղտոս)

որ Մարկոս Աւրելիոսի ժամանակ յարձակած էր Քրիստոնէութեան դէմ:

Յառաջ բերենք այն երկասիրութենէն մի հատուած, յորմէ կը յայտնուի, թէ ի՞նչ հոգւով գրուած է:

«Կը փափաքէի, կարողութեանս չափով, Կելսոսի առարկութիւններէն եւ ոչ մին անպատասխանի թողուլ, զորս ուղղած է Հրէից եւ Քրիստոնէից դէմ: Ինչո՞ւ տրուած չ'է ինձ այն գօրութիւնն, որ խօսքերս թափանցէին Կելսոսի գրուածներն կարդացողներու սրտին մէջ եւ հանէին այն տեղէն այն սլաքն, որ կարող է վիրաւորել աստուծոյն զրահով չը զինուածներն. ինչո՞ւ չը կարենայի պարուրել այն վէրքն, որով կարող էր վիրաւորուիլ իւրաքանչիւր ընծերցողի հաւատն: Բայց միայն Աստուծոյ կը պատկանի աներեւութապէս թափանցել սրտերու մէջ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Իսկ ինձ բաւ է միայն այս կոչումն ստանալ. «Մշակ առանց ամօթոյ, ուղիղ համառօտել զ'քանն հշմարտութեան»: (*Յ/Մ. Բ. 15*) Կ'աղօթեմ, կ'աղաչեմ, որ Աստուած չը թողու ինձ աշխարհային անսուրբ դատողութիւն առնել, կամ մարդկային իմաստութիւնն իբրնեցուկ տալ այն մարդկանց, որոց կամիմ օգտակար լինիլ ի հաւատոս: Բայց թո՛ղ հաճի Հոգին Սուրբ ոգեւորել զ'իս իւր շնչով, թո՛ղ լուսաւորէ զ'իս Նա, որ միայն կարող է տալ զիտութիւն Բանին և ենաց: Թո՛ղ օգնէ՝ ինձ կործանել, տապալել ամեն բարձրութիւն, ամեն մեծամտութիւն, որ կը բարձրանայ ընդդէմ գիտութեան Աստուծոյ: Թո՛ղ օգնէ ինձ յ'ամօթ առնել այն ամբարտաւանն որ կը յանդգնի թշնամանել մեր Յիսուս Քրիստոս. » եւնի:

Թէեւ նախանձաւոր էր Որիգինէս եւ բարեպաշտ, բայց նշաւակ եղաւ սաստիկ քննութեանց: Ս. Գրոց բացատրութեանց մէջ աւելի այլաբանականին յարած էր,

քան թէ բնականին եւ նկարագրականին : Որիգինէսի *Վասն Սկզբանց* անուն գրքին մէջ կը գտնուին մոլար կարծիքներ , բայց որովհետեւ սոյն երկասիրութեան միայն լատին թարգմանութիւնն կայ եւ այն եւս շատ այլալուծ , ուստի դժուարին է այսու քննել եւ դատապարտել մի մարդ , զոր կը յարգէին եւ կը գովէին իւր ժամանակակից ամենէն անուանի գիտուններն եւ վարդապետներն :

ԺԶ.

*Կիւրիանոս Կարֆեղոսացիւ եւ իւր ժամանակի
հաշտանքներն*

Կարակալային յաջորդեցին *Հեղիոգոռայ եւ Աղեքսանդր Սեռեքոս* , որոց օրով Եկեղեցին կարողացաւ խաղաղութեամբ զարգանալ : Քրիստոնէութիւնն կը յարգուէր ամենուրեք եւ մինչեւ անգամ Յիսուս Քրիստոսի արձանն գետեղուած էր Սելերոսի ընտանեկան մատրան այն չ'աստուածներու եւ մարդկութեան բարերարներու կարգին մէջ , զորս կը պաշտէր կայսրն եւ ամեն տեղ վորագրել տուած էր սոյն քրիստոնէական գեղեցիկ պատուէրն . « Զոր ինչ կամիչիք , թէ արասցեն ձեզ մարդիկ , այնպէս արարէ՛ք եւ դուք նոցա » : Եւ ինչ-

պէս արդէն ասացինք . մայրն՝ Մամէա , մինչ յ'Անտիոք կը բնակէր 229 ին , իւր մօտ կոչել տուաւ Որիգէնէսն , որ մեծ համբաւ ունէր այն ժամանակ յ'Արեւելս :

Երբ Ալեքսանդր կայսրն եւ իւր մայրն սպանուեցան 325 ին , նոցա սպանիչն՝ *Մարսիմիլիոս թորակացին* սկսաւ հալածել քրիստոնեաներն 'ի թշնամանս իւր նախորդին , որ կը պաշտպանէր քրիստոնեաներն : Սակայն այս բարբարոսի թագաւորութիւնն միայն երեք տարի տեւեց եւ նորա բռնութիւնքն , որ քանի մի հովուաց մահուան պատճառ եղաւ , հեռաւոր տեղեր չը տարածեցաւ : Եկեղեցին վերստին խաղաղութիւն վայելեց *Դորդիանոսի* եւ մանաւանդ *Փիլիպպոսի* ժամանակ , որ կը կարծուի թէ Քրիստոնէութիւնն ընդունած էր , բայց իրական ապացոյց չը կայ այս մասին : Սոյն խաղաղութիւնն վնասակար եղաւ Եկեղեցւոյն եւ շատ երկչոտութեան եւ կրօնական գայթակղութեան առիթ դարձաւ :

Սոյն ժամանակի ամենէն երեւելի մարդն էր *Զիլդրիանոս* , այր մեծառոյնիկ , դասախօս հարտաբախօտութեան 'ի Կարթագինէ , ուր կը փայլէր իւր հոխութեամբ եւ տաղանդով եւ շատ կը սիրէր թատերական տեսարաններն , խաղերն եւ խրախճաններն : Նա շատ կը զարմանար Քրիստոնէից ժուժկալ եւ խստակրօն կենաց վրայ , եւ այս զարմացումն իսկ նոցա առաքինութեան վրայ՝ պատճառ եղաւ , որ Աստուած զինքն կոչեց իրեն ծառայելու : Նա ծանօթացաւ *Զեկիդիոս* անուն մի Եկեղեցական պաշտօնէի հետ , որ քրիստոնէական հշմարաութիւնն քարոզելով՝ պարտաւորեց զ'Կիպրիանոս ատել իւր հեթանոսական վատ սովորութիւններն եւ դառնալ 'ի քրիստոնէութիւն : Այս վայրկենէն սկսեալ Կիպրիանոս ապրեցաւ միայն Յիսուսի Քրիստոսի համար , որ զ'ինքն այնքան սիրած էր եւ վաճառեց ինչ որ ու-

նէր եւ բաշխեց յողքատաց : Ապա 13 տարի շարունակ իւր ամենէն սիրելի պարապմունքն համարեց Ս. Գրոց ընթերցումն եւ եղաւ օրինակ իւր հօտին հաւատացելոց :

Երկու տարի էր , որ քրիստոնէութիւնն ընդունած էր եւ երբ 248 ին թափուր մնաց Կարթագինէի Ե. պիսկոպոսական ամօռն , ամենուն աչքն դարձաւ Կիպրիանոսի վրայ , եւ չը նայելով որ նա մերժեց , երկիւղածութիւն ցոյց տուաւ , Քրիստոնեայք պաշարեցին նորա տունն եւ այնքան թախանձեցին եւ սոխպեցին , որ նա պարտաւորեցաւ զիջանիլ : Եպիսկոպոսական մեծ պարտաւորութիւնն ընդունելով՝ նա իւր բովանդակ կեանքն նուիրեց իւր Եկեղեցւոյ քրիստոնէական յառաջադիմութեանն , ջանալով ջնջել զեղծումներն , քաջալերել տկարներն , պաշտպանել յառաջացածներն , գնել գերիներն , նուէրներ ժողովել դատապարտուածներու համար եւ ամենուն քարոզել Կենաց Բանն իւր բոլոր պարզութեամբ :

Արդէն հօտն սկսած էր զգալ նորա հովուական արթնութեան արդիւնքն . արդէն սկսած էր զարթնուլ բարեպաշտութեան հոգին , որ երկար խաղաղութենէն ընդարմացած էր եւ ահա *Ջնկոս* կայսրն , որ զՓիլիպպոս խողիսողած էր , հանրական սոսկալի հալածանք հրատարակեց Քրիստոնէից դէմ եւ իւր դիտաւորութիւնն էր սպառնալու ջնջել *Քրիստոնեայ* անունն :

Այս հալածումն այնպիսի մի ժամանակի մէջ պատահեցաւ , որ քրիստոնէական ոգին թուլցած էր եւ բարեպաշտութիւնն նուազած , ուստի եւ շատերն ուրացան իրենց հաւատքն եւ միայն Կիպրիանոսն էր , որ իւր բարձր տաղանդով , իւր իմաստութեամբ եւ եռանդով , իւր արիւնքեամբ եւ արթնութեամբ կարողացաւ դիմադրել այն բուռն եւ սաստիկ հարուածներուն , որուն ենթարկուած էր քրիստոնէութիւնն յ'Ափրիկէ : Կը

Թուէր թէ՝ Կիպրիանոս Դեկոսի հալածանաց հրովարտակի առաջին զոհերէն մին պիտի լինէր, վասն զի Կարծազինէի հեծանոսներն սաստիկ զայրացած էին, որ Կիպրիանոս ընդունած էր քրիստոնէական կրօնն եւ տակաւին դատաւորներն վճիռ չ'էին արծակած, բայց Թատրոնի մէջ կը կրկնուէին սոյն արիւնարբու աղաղակներն. « *Կիպրիանոս՝ առիօծոց* », այսինքն պէտք է առիւծներուն առջեւ նետել Կիպրիանոսն :

Իսկ Կիպրիանոս 'ի միտ բերելով յայնժամ Տիրոջ պատուէրն՝ թէ. « Երբ կը հալածեն զ'ձեզ մի քաղաքի մէջ, փախէ՛ք միւսն », խոյս տուաւ եւ առանձնացաւ երկու տարի, բայց երբէ՛ք չը մոռնալով իւր հօտն, այլ նպատակներ զրկելով կարօտելոց, եւ հովուելով Եկեղեցին իւր յորդորական թղթերով, որոց մէջ սքանչելի կերպիւ փայլեցուցած է մտքերն վարելու եւ գրաւելու արուեստն :

Դեկոս, երկու տարի թագաւորելէն զկնի, սպանուեցաւ *Դոմաց* դէմ՝ ունեցած պատերազմին մէջ եւ իրէն յաջորդեց *Դալլոս*, որ իսաղաղութեան դաշն կնքեց բարբարոսաց հետ եւ սակաւ ինչ անդորրութիւն պարգեւեց Քրիստոնէից, եւ այսպէս Կիպրիանոս կարողացաւ դառնալ 'ի Կարբեդոն :

Դեկոսի հալածումն տարածեցաւ Ափրիկէէն արտաքոյ : Հռովմայ *Փառիանոս*, Անտիոքի *Բառիլաւ* եւ Երուսաղէմի *Աղեքսանդր* Եպիսկոպոսունք նահատակուեցան զանազան տանջանքներով : Աղեքսանդրիոյ մէջ սոսկալի տանջանաց մատնուեցան քրիստոնէական հաւատոյ վրայ հաստատուն մնացող արք եւ կանայք :

Դեկոսի երեսնամեայ հալածումն թէեւ հերձուածոց, ուրացութեանց եւ ամեն տեսակ աղէտից պատճառ եղաւ, բայց մաքրեց միանգամայն Եկեղեցին իւր անսուրբ եւ կեղծ անդամներէն : Եկեղեցին նորոգեցաւ,

զօրացաւ հալածանաց մէջ եւ 'ի տեղի ուրացողաց' ունեցաւ հաստատամիտ եւ անձնուէր հաւատացեալներ :

Հալածումն դադարեցաւ , բայց չք վերջացան այն դժուարութիւնքն , որոց կը հանդիպէին Կիպրիանոս եւ գլխաւոր Եկեղեցեաց այլ Տեսուչներն : Թոյլ եւ տկար քրիստոնեայքն , մահէ ազատուելու համար՝ կը զոհէին կոռոց , այլք կը կաշառէին դատաւորներն՝ վկայագիր առնելով թէ զոհած են , վերջապէս եւ ոմանք նաեւ կը յանձնէին իրենց ձեռքն ունեցած Սուրբ Գրքերն :

Ամենքն կը պահանջէին Եկեղեցւոյ ծոցն դառնալ , առանց կրելու այն ապաշխարանքն , զոր Եկեղեցական օրէնքն կը տրամադրէր այսպիսի պարագայից մէջ : Կիպրիանոս ընդդէմ զինեցաւ սոյն պահանջմանց եւ սոսկալի թշնամութիւն յարոյց իւր անծին դէմ : Սակայն հաստատ մնաց եւ Ափրիկէի գաւառին մէջ գումարուած ժողովն իրաւունք տուաւ իրեն :

Երբ Կիպրիանոս դարձաւ 'ի Կարթագինէ , շատ ժամանակ չ'էր անցած , իւր հօտին մէջ երեւան ելաւ սոսկալի ժանտամահ , որուն իւրաքանչիւր օր զոհ կ'երթային բազմամիւ անծինք :

Կիպրիանոսի Պօղոս անուն սարկաւազն , որ նորա վարքն գրած է , այսպէս կը խօսի սոյն ժանտախտին վրայ :

« Սոսկումն պաշարած էր ամեն մտքեր : Ամեն կողմէն կը փախչէին եւ անգթաբար կը թողնէին իրենց մերձաւորներն : Ո՛չ ոք կը մտածէր առնել այլոց այն , ինչ որ կը փափաքէր իրեն առնէին : Այս ժամանակ մեր սուրբ Եպիսկոպոսն ժողովեց հաւատացեալներն , յիշեցուց նոցա Յիսուսի աշակերտին վրայ դրուած պարտաւորութիւնն սիրոյ եւ ողորմածութեան գործքեր կատարելու համար : Նա յորդոր կարդաց , որ ո՛չ թէ միայն օգնելու է հաւատացեալ եղբարց , այլ եւ թշնամեաց , եւ այսպէս պէտք է բարեաւս յաղթել չարին :

Այնքան եռանդուն էին իւր յորդորներն , որ իւր հոգւով վառեց իւր հօտի բոլոր անդամներն : Նոքա սկսան մխիթարել ժանտահարներն , եւ իրենց խնամքն տարածեցին ո՛չ միայն Քրիստոնէից . այլ եւ հեթանոսաց վրայ » :

Կիպրիանոսի կենաց ընթացից մէջ նշանաւոր են իւր վիճաբանութիւնքն , զորս նոյն դարու պարագաներն կը պահանջէին : Նա հաստատ համոզմամբ եւ զօրաւոր ապացոյցներով մերժեց Հռովմայ Եպիսկոպոսին յաւակնութիւնն , որ կը նկրտէր արդէն առաւելութիւն ունենալ ա՛յլ Եպիսկոպոսաց վրայ : Նա հզօր կերպիւ հռչակեց , թէ ամեն Եպիսկոպոսունք հաւասար են թէ՛ աստիճանաւ եւ թէ՛ իրաւասութեամբ : Սակայն ցաւ է ասել , որ հաւասարութիւն քարոզած ժամանակ՝ չափէն աւելի առաւելութիւն տուաւ Եպիսկոպոսութեան եւ կերպիւ իւրք նպաստեց որ քիրստոնէական ոգւոյն հակառակ՝ ազնուապետական սկզբունքն մոլտ գործէ յԵկեղեցին : Արդարեւ , Կիպրիանոս ժողովին մէջ մի կողմէն կը մերժէր Հռովմայ Եպիսկոպոսին յաւակնութիւններն , ասելով . « Ո՛չ որ 'ի մէնջ սահմանադրուած է ինիւ Եպիսկոպոսաց Եպիսկոպոս » : Բայց միւս կողմէն նա եղաւ հռչակողն . « Արտաքոյ Եկեղեցոյ չիք փրկութիւն » . որուն վրայ ապա յաւելու՝ թէ արտաքոյ Հռովմայ Եկեղեցոյն չիք փրկութիւն :

Հալածանքն վերստին սկսաւ *Վաղերիանոսի* Թագաւորութեան ժամանակ 257 թուականին : Կիպրիանոս կալանաւորուեցաւ եւ բերուեցաւ Ափրիկէի Անթի-հիւպատոսին ատեանն եւ աքսորուեցաւ Կարթեդոնէն սակաւ ինչ հեռի մի քաղաք : Երբ Անթի-հիւպատոսն փոխուեցաւ , Կիպրիանոս վերստին դարձաւ 'ի Կարթեդոն եւ երբ ատեանն կոչուեցաւ , Անթի-հիւպատոսն ասաց իրեն « Կայսրն կը պահանջէ , որ զոհեք չ'աստուա-

ծոց» . «Անհնարին է ինձ, պատասխանեց Կիպրիանոս, ես Քրիստոնեայ եմ» . «Լա մտածէ՛, կեանքդ 'ի վտանգի է» . յաւել Անթի հիւպատոսն : «Կատարէ՛ քեզ տրուած հրամանն . իսկ ես՝ միայն իմ՝ Աստուծոյս պարտիմ հնազանդիլ, քաւ լիցի՛ ինձ անհաւատարիմ գտնուիլ» : Անթի-հիւպատոսն տեսնելով թէ հնար չ'է խախտել, սասանել մարտիրոսի հաստատամտութիւնն, հետեւեալ վճիռն սրձակեց . «Մենք կը հրամայենք, որ Կիպրիանոս գլխատուի» : Թող օրհնեալ լինի Տէրն, որ կ'ազատէ զ'իս մահկանացու մարմնէս, աղաղակեց Կիպրիանոս եւ գլխատուեցաւ 258 ին :

Կիպրիանոսի վարդապետական գրուածներն ընդհանրապէս Տշգրիտ են եւ յստակ : Թէ՛ ժամանակակիցք եւ թէ՛ յաջորդ դարու Եկեղեցական Հա՛րք՝ մեծ գոհութեամբ ընթերցասիրած են նորա թղթերն եւ ճառերն : Նորա գրուածոց մէջ ամենէն նշանաւորն է *Սրիոսթիկոն Եկեղեցոյ* անուամբ ճառն :

Կիպրիանոսի ոճոյն վրայ կարող է գաղափար տալ հետեւեալ հատուածն, զ'որ յառաջ կը բերենք նորա մի թղթէն . «Չ'է նա զինուոր որ միայն խաղաղութեան վրայ կը խօսի եւ կը նզովէ, կ'անիծանէ պատերազմն : Ո՛չ ապաքէն այն սուրբ պատերազմին մէջ մեր առջեւէն կ'ընթանայ մեր Տէրն, որ օրինակ է խոնարհութեան, չարչարանաց եւ քաղցրութեան : Նա ինքն կատարեց, ինչ որ կամի որ մենք կատարենք, Նա ինքն չարչարեցաւ մեզ համար եւ կը յորդորէ զ'մեզ չարչարիլ : Մի՛ զարհուրիք՝ փախստէն, մի՛ սոսկաք մենաւորութենէն, երբ կ'ապաստանիք անապատներն : Նա միայն չ'է, որ փախստեան ժամանակ ընկերացած է Յիսուսի Քրիստոսի հետ : Եթէ փախստական քրիստոնեայն սպաննուի աւազակէն, եթէ մատնուի գազանաց ժանիքներուն, եթէ զոհ լինի քաղցի, ծարաւի եւ ցրտի,

եւ կամ եթէ ընկղմի փոթորկի եւ ալեկոծութեան մէջ. Յիսուսի այքն միշտ այն զինուորին վրայ է, որ կը պատերազմի իրեն համար: Նորա մարտիրոսութիւնն հաստատուած վաւերացած է, վասն զի նորա վկայն Նա է, որ կը փորձէ եւ կը պսակէ իւր ճշմարիտ խոստովանողներն, հաւատացեալներն:

ԺԷ.

*Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի եւ իւր ժամանակի
դէպքերն*

Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի ընդունեց քրիստոնէութիւնն Որիգինէսի ձեռամբ եւ այնքան յառաջադիմեց փրկութեան հանապարհի վրայ եւ անուանի եղաւ ճշմարիտ հաւատով ու գործով, որ նախ ուսուցիչ կարգեցաւ Աղեքսանդրիոյ Դպրոցին ի տեղի Որիգինէսի եւ ապա նոյն ընդարձակ քաղաքի առաջին հովիւն եղաւ: Նա անուանի եղաւ՝ ինչպէս ողջամիտ վարդապետութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ, նոյնպէս հաստատամտութեամբ, իմաստութեամբ եւ քաղցրութեամբ ի կարգապահութեան: Նա ընդդէմ զինեցաւ այն խիստ վարմունքներուն եւ միջոցներուն, զորս քանի մի Եպիսկոպոսունք կամէին գործ դնել հաւածանաց մէջ տկարացածներու դէմ: Ընդդիմացաւ Հռովմայ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսին, որ կամէր խզել ամեն հաղորդակցութիւն Ափրիկէի Եկեղեցւոյն հետ, որ հերետիկոսաց մկրտութիւնն անվաւեր կը համարէր: Վերջապէս, Դիոնեսիոս աշակերտեց ողջամիտ վարդապետութեան շատ հովիւ-

ներ, որք մոլորուած էին հազարամեկի աղանդաւորութեան մէջ: (*)

Գիտնեսիոսի Եպիսկոպոսութեան ժամանակն էր, որ գործ դրուեցան Եկեղեցւոյ դէմ Գեկոսի եւ Վաղերիանոսի երկու սոսկալի հալածանքներն, որոց վրայ արդէն խօսած ենք: Երբ առաջին հալածումն հռչակեցաւ, սկսան որոնել Ալեքսանդրիոյ բարեպաշտ Եպիսկոպոսն ամեն տեղ, բաց 'ի իւր տնէն: Երբ ելաւ նա քանի մի օրէն զկնի, իսկոյն կալանաւորեցաւ: Սակայն շինակաւնաց մի բազմութիւն, որ հաւաքուած էր հարսանեաց հանդիսի համար, յարծակեցաւ պահնորդաց վրայ, ցըրուեց եւ ազատեց Եպիսկոպոսն, թէեւ նա կը փափաքէր դիմել 'ի մարտիրոսութիւն: Գիտնեսիոս մեկուսացաւ Լիբիոյ մի անապատն, ուր կ'սպասէր հալածանաց կատարածին, սակայն թղթերով եւ պատգամաւորներով շարունակ կը քաջալերէր իւր հօտն եւ կը խրախուսէր հաստատուն կալ հաւատոյ մէջ, Մեծ եղաւ իւր ուրախութիւնն, երբ երկու տարիէն զկնի Ալեքսանդրիա դարձաւ: Սակայն մի վաղահաս ժանտամահ խռովեց իւր ուրախութիւնն, վասն զի շատ քրիստոնեայք, որոնք կը խնամէին թէ՛ բարեկամներն եւ թէ՛ թշնամիներն, զոն գնացին այս բազմադէտ արկածին:

Վաղերիանոսի հալածանաց ժամանակ, 257 ին, Եգիպտոսի Կոստակաւն կալանաւորել տուաւ զԳիտնեսիոս եւ ջանաց խախտել նորա հաւատն, բայց 'ի զուր, ուստի աքսորեց 'ի Լիբիա, ուր թէեւ նշաւակ եղաւ դառն անարգանաց, բայց իւր քաղցրութեամբ եւ հեզութեամբ շատերն աշակերտեց Ֆշմարտութեան:

Շատերն մարտիրոսացան Վաղերիանոսի հալածա-

(*) Հազարամեկեանք կը վարդապետէին՝ թէ հազար տարիէն զկնի Քրիստոս վերստին պիտի գայ եւ հաստատէ իւր Թագաւորութիւնն: Նոր երուօտդէմի մէջ, որ յերկնուստ իջնելով պիտի բռնէր հնոյն տեղն:

նաց ժամանակ, ինչպէս Հռովմայ *Սիրստոս* Եպիսկոպոսն, իւր *տորննտիոս* սարկաւագն. 'ի Կեսարիա Կապադովկիոյ բազմաթիւ մանկունք, որոց հաւատոց հաստատութիւնն եւ զուարթութեամբ տոկալն տամշանաց, բոլոր քաղաքին զարմացումն գրաւեց:

Վաղերիանոսի հալածանքն ամեն այն սաստկութեամբ կը շարունակուէր 3 տարիէն 'ի վեր, երբ ինչն (260 ին) գերի ընկաւ Պարսից Սափոր Թագաւորի ձեռքն, որ շղծայական պահեց իւր բոլոր կենաց մէջ եւ այնքան անարգանօք կը վարուէր հետն, որ ռոմն նորա պարանոցին դնելով՝ ձի կը հեծնէր եւ 'ի վերջոյ մորթն հանել տուաւ եւ աղելով ու յարգով լցուցանելով՝ կախել տուաւ տաճարի կամարէն:

Վաղերիանոսի յաջորդեց իւր որդին *Գաղիէնոս*, որոյ ժամանակ Եկեղեցին խաղաղութիւն գտաւ: Եպիսկոպոսներն իրաւունք ստացան ազատօրէն վարել իրենց պաշտօնն (262 ին) Քրիստոնէութիւնն ճանաչուեցաւ իբրեւ օրինօք հաստատեալ կրօն. ինչպէս որ Եկեղեցին եւս օրինաւոր գոյութիւն ստացաւ: Սոյն խաղաղութիւնն Վաղիէնոսի յաջորդաց օրով եւս գրեթէ անընդհատ շարունակեցաւ. բայց այս քառանամեայ խաղաղութեան ժամանակ, խռնգարեցաւ Քրիստոնէից բարեպաշտութիւնն ու վարուց շրջութիւնն եւ տիրեց մեղկութիւնն ու անտարբերութիւնն:

Դիոնեսիոս յետս կոչուեցաւ արքայանքէ, բայց քաղաքն գտաւ մատնուած ներքին խռովութեանց: Եւ հարուածեց Սարգիս եւ Պօղոս Սամոսատացոյն մոլորութիւններն ընդդէմ Ս. Երրորդութեան եւ Յիսուսի Ստուածութեան:

Դիոնեսիոս կնքեց իւր կեանքն 17 ամեայ Եպիսկոպոսութենէ զկնի, 264 ին:

ԺԸ.

Դիոկղետիանոս կամ վերջին մեծ հալածումն

Դիոկղետիանոս տասն եւ ութ տարի Քրիստոնէից նպաստաւոր կառավարութիւն ունեցաւ, բայց իւր կէնաց վերջին ժամանակներն նորոգեց հալածանքն: Նորա կինն *Պրիսկա* եւ դուստրն *Վալերիա* յայտնապէս կը դիմէին 'ի Քրիստոնէութիւն: Կայսրութեան մէջ բազմաթիւ Մագիստրոսներ (ատենակալներ) եւ պաշտօնաւորներ բացարձակ կը հետեւէին Քրիստոնէական պաշտաման: Սոցա մէջ կային այնպիսիք, որք արքունեաց մէջ իսկ բարձր պաշտօններ կը վարէին, ինչպէս էր *Դորոդէ*: Ամեն գաւառաց մէջ կը կառուցանէին ընդարձակ շէնքեր այն կրօնին համար, որ երկար ժամանակ արհամարհուած էր: Նոյն իսկ 'ի Նիկիոմիդիա, Կայսերական պալատան հանդէպ, մի բլրակի վրայ, կը բարձրանար մի քրիստոնէական ճշմարիտ տաճար, իբրեւ յիշատակարան վերջին կայսերաց ներողամտութեան:

Սակայն սոյն երեսնամեայ արտաքին խաղաղ վիճակին մէջ նսեմացած էր բարեպաշտութիւնն: Չը կային այլ եւս իրենց քրիստոնէական նախանձաւորութեամբ եւ հզօր գործունէութեամբ ականաւոր մարդիկ: Նուազած թուլցած էր Եպիսկոպոսական կարգապահութիւնն: Եպիսկոպոսաց շատերուն փառասիրութիւնն եւ ազահութիւնն պատճառ եղած էին աղէտաբեր պառակտումներու եւ կռիւներու: Հովուաց կրթութիւնն, ըստ օրի-

նակի Որդիներէս, աւելի փիլիսոփայական էր, քան թէ Աւետարանական: Հազիւ երբէ՛ք խօսք կը լինէր հաւատով արդարանալու եւ Սուրբ Հոգւով նորոգուելու վրայ: Այսպէս, եւս քան զ'եւս կը նուագէր Աւետարանի փրկարար ազդեցութիւնն: Այս աղէտաւոր կացութեան մէջ էր, որ Աստուած իւր անհուն ողորմութեամբ արժան դատեց զարեւոյցանել իւր Եկեղեցին, թողով որ մատնուի հալածման եւ փորձութեան: Արդէն դարուն վերջն, 298 ին, Դիոկղետիանոս հրաման հանած էր՝ որ պալատան բոլոր ծառաներն եւ զինուորական պաշտօնաւորներն պաշտօն մատուցանեն եւ զոհեն կոռց, եւ սոյն հրամանն պատճառ եղաւ շատերու մարտիրոսութեան, որք բողոքեցին այս որոշման դէմ: Սակայն պէտք է խմանալ, որ հալածանաց սոյն նախընթացներն շատ աննշան էին՝ համեմատելով վերջէն պատահածներու հետ:

Տիմոթէոս եւ իւր որդին *Գաղերիոս*՝ որ մի անագորոյն մարդ էր, աւելի բոբբոքեցին հալածանաց հուրն: Դիոկղետիանոս հրաման հանեց Եկեղեցիներն քանդել եւ քրիստոնէական գրքերն այրել: Նախ սկսաւ Նիկոմիդիոյ գեղեցիկ եւ հոյակապ տաճարէն, որ մի քանի ժամու մէջ կործանեցին արքունի անձնապահ զինուորներն եւ երկու կայսերք իրենց պալատան լուսամուտներէն կը դիտէին սոյն աւերման տեսարանն: Երկրորդօրն հրաման եղաւ՝ թէ Քրիստոնեայք խալառ զրկուած են իրենց պատիւներէն, աստիճաններէն եւ օրինաց պաշտպանութենէն: Ապա, երկու անգամ՝ պալատան մէջ հրդեհ պատահեցաւ, որոյ հաւանական հեղինակն ինքն Գաղերիոսն էր, սակայն համոզեց զ'կայսրն՝ թէ քրիստոնեայքն են, որ հետափուտ են այս կերպիւ բառնալ նորա կեանքն, եւ յայնժամ մի հրովարտակ հրատարակեցաւ, որով կը հրամայուէր, առ հասարակ բովանդակ

կայսրութեան մէջ, 'ի մահ մատնել ամեն քրիստոնեայք, որք կը մերժեն զոն մատուցանել կռոց (303) :

Դիոկղետիանոս նախ պարտաւորեց իւր մայրն ու քոյրն զոհել կռոց: Առաջին զոհերն եղան կայսեր շուրջ գտնուողներն : 'Եւորա հետեւորդներէն կամ թիկնապահներէն *Պետրոս* անուն մի երիտասարդ այրեցաւ մաղմաղ կրակարանի վրայ : Գորողէ՝ որ ամեն կերպիւ գրաւած էր իւր տիրոջ վատահուծիւնն , խեղդամահ եղաւ : Ապա կալանաւորեցան Քահանայք եւ Սարկաւագունք եւ առանց ո՛ր եւ է դատաստանի 'ի մահ մատնեցան : Բոլոր բանտերն լցուած էին . ամենէն սոսկալի տանջանքներով կ'ստիպէին Քրիստոնեայքն ուրանալ իրենց հաւատն : Թէեւ Դիոկղետիանոսի հրովարտակն հանրական էր , բայց նորա գործակից Մաքսիմէն կայսրն , միայն բարբարոսական հրճուանօք կատարեց նորա հրամանն յ'իտալիա . իսկ Կոստանդիանոս Կեսար՝ Եկեղեցիներն միայն աւերեց 'ի Գաղղիա , մարդիկ չը տանջեց , եւ այս պատճառաւ նորա կառավարած երկիրն ապաստանարան եղաւ բազմաթիւ հալածեալ Քրիստոնէից :

Ամեն տեսակ անուշի տանջանքներ հնարուեցան , որ բռնադատեն Քրիստոնեայքն իրենց հաւատքն ուրանալու : Ոմանք կենդանւոյն ճմլեցան անիւներու տակ , ինչպէս յ'Աւրաբիա : Ոմանց քարծրն խորտակեցան , ինչպէս 'ի Կապադովկիա : Ոմանք մաղմաղ կրակի վրայ այրեցան , ինչպէս 'ի Միջագետոս : Ոմանք երկամի կասկարաներու վրայ մարտիրոսացան , ինչպէս յ'Անտիօք : Ոմանց մատներն ծակոտուեցան սրածայր եղէգներով , կամ մարմիններն ողողուեցան հալած կապարով , ինչպէս 'ի Պոնտոս : Կային տեղեր , ուր կը կախէին մի միայն մի բազկէն եւ անդամներն տեղէն կը խախտէին ահագին ծանրութիւններ կապելով : Ոմանց փորն , կո-

ղերն, բազուկներն, այտերն կը պատառոտէին երկաթի սանտրերով: Ոմանք կը մեռնէին գաւազանի եւ խարազանի հարուածներու տակ: Ոմանք կը նքթէին քաղցէ եւ կը թափանային մահացեալ: Այլ քրահեղձ կը լինէին կամ կը ձգուէին ծիւծով կամ ջրով եռացեալ կաթսաներու մէջ: Երբեմն երկու ծառերու հիւղերն բոլոր գործեամբ իրարու կը մօտեցնէին, մարտիրոսի ոտներն մէկէն եւ միւսէն կը կապէին, ապա իբաց կը թողուէին հիւղերն իրենց բնական դրուծեան դառնալու եւ այսպէս կը հերձուէր մարմինն եւ երկու կը բաժնուէր:

Գլխատելն, խնդրելն, բոցերու մէջ արկանելն, այնքան խիստ տանջանք համարուած չ'էր: Կը սիրէին նաեւ խաչել հաւատացեալներն գլխիվայր: Բայց խաժամուծն աւելի լաւ կը համարէր նաեւ՝ որ պատառոտուին ամփիթէատրոնի գազաններէն: Երբ Հռովմէական որ եւ իցէ քաղաքի մէջ աղմուկ եւ ժխոր կը բարձրանար Յիսուսի Քրիստոսի աշակերտաց դէմ, այս էր ամբօխին աղաղակն — «*Քրիստոնեայքն առիւծոց*»: Երբեմն նաեւ յառաջ քան գազանաց յօշոտման մատնելն՝ բրածեծ կ'առնէին կամ երկաթի հրաշէկ տապալկներու վրայ կը նստեցնէին: Վերջապէս, կային տեղեր, ուր տեսնելով թէ դատարանի քննութիւններն պիտի երկարին, կը կոտորէին այն ամեն Քրիստոնեայքն, որոնք փախած չ'էին գետնափորներն կամ անապատներն: Ի Փռիւգիա հրդեհեցիին մի փոքրիկ քաղաք եւ ո'չ ոչ թողին ելնել, ապահով լինելով թէ՛ եւ ո'չ մի Քրիստոնեայ պիտի կարենայ փախչիլ եւ ազատիլ, բայց նոյն իսկ դատաւորներն թողլ կը տային որ այսքան բարբարոսութիւններն կատարուին եւ կայսերք, *Քրիստոնեոթեան ճնշման* յիշատակն յարատեւելու համար՝ շքադրամներ կամ մետաղներ կոխել տալէն զկնի, հռչակել տուին ամեն տեղ թէ ինչան իրենց գծութեան՝ այնուհետեւ իրենց Քրիս-

տոնեայ հպատակաց կեանքն պիտի խնայուի եւ պիտի բաւականանան միայն մի աչքն հանելով, աջ ծնկան ջիւն երկաթով խարելով եւ ապա զրկելով որ հանքաց մէջ աշխատին :

Սակայն կառավարչական ձեւն փոխուելու առթիւ, տակաւ առ տակաւ նուագեցաւ հաւածանքն: Երկու Աւգոստոսներու (Դիոկղետիանոսի եւ Մաքսիմէնի) հրաժարելովն 305 ին *Զադերիոս եւ Կոստանդին*, նոցա տեղն անցան, մին յ'Արեւելս եւ միւսն յ'Արեւմուտս : Սակաւ ժամանակէն զկնի Կոստանդինոս վախճանելով յաջորդեց իւր որդին Կոստանդիանոս, որ բացարձակ ազատութիւն շնորհեց Գաղղիոյ եւ Սպանիոյ Քրիստոնէից : Գաղերիոս շարունակեց իւր բռնութիւնն, եւ նա իսկ Հելլովէս Ագրիպասի նման որդնակեր ցաւի հանդիպելով, իւր մահէն սակաւ ինչ յառաջ հրաման հանեց դադրեցնել հաւածանքն եւ խնդրել նաեւ Քրիստոնեաներէն, որ աղօթեն իւր առողջութեան եւ բժշկութեան համար (311 ին) :

Կոստանդիանոս (312 ին) միահեծան տէր լինելով բովանդակ Արեւմտից, համաձայնութեամբ իւր ամուսնակից Լիկինոսի, որ կայսր էր Արեւելից, ներողութեան հրովարտակ հրատարակեց ամեն կրօններու համար, որ յաջորդ տարին (313 ին) վերահաստատեցաւ եւ ընդարձակեցաւ մի այլ հրովարտակաւ 'ի Միլան :

Կոստանդիանոս քրիստոնեայ չ'էր, բայց կը յարգէր նոր վարդապետութիւններն եւ շահաւոր քաղաքականութիւն կը համարէր քաջալերել եւ պաշտպանել: Երբ կը ճակատէր Կոստանդիանոս Հռովմայ մօտ Մաքսենտիոսի հետ, որ յափշտակիչն էր իտալիոյ եւ Ափրիկէի, պատերազմի նախընթաց օրն խաչի նշանն ընտրած էր որպէս դրօշակ իւր զօրաբանակին, հետեւելով այն աւանդութեան, որով կը պատմուէր՝ թէ խաչն երեւու-

Թագած էր յ'երկինս լուսափայլ՝ սոյն նշանագրով —
Այսոռ յայթկացես :

Կոստանդիանոս ընդունած էր Քրիստոնէութիւնն աւելի քաղաքականութեամբ՝ քան թէ համազմամբ: Քրիստոնէայք այնքան բազմացած էին, որ Կոստանդիանոս խոհեմութիւն կը համարէր օգտակար հանաչել նոցա գոյութիւնն իւր տէրութեան համար, քան թէ մարտնչիլ նոցա դէմ: Նա չը կրէց նորադարձներու կամ նորընձաններու փորձերէն եւ ո՛չ մին: Ամենեւին ուշադրութեան չ'առնուեցաւ նորա հօր *սատուածացոռն*, որով Կոստանդիանոս կատարեց իւր Թագաւորութեան նաւակաւորն (մուսն) եւ ո՛չ *գերագոյն քահանայապետ* տիտղոսն, զոր կրէց մինչեւ իւր մահն: Այն ժամանակէն, Կոստանդիանոս չը բաւականանալով միայն վերադարձնել Քրիստոնէից իրենց Աղօթարաններն եւ հողերն, շնորհեց նաեւ Եկեղեցւոյն, (321 ին) այն մեծ իրաւունքն, որով կարող էր կտակաց զօրութեամբ սեպհականութիւններ ձեռք բերել. օրինական կերպիւ հաստատեց որ հանդիսապէս տօնուի *հիւրսկէն*, նշանաւոր գումարներով եւ մեծամեծ արտօնութիւններով ապահովեց Կղերականաց վիճակն, միով բանիւ ամեն կերպիւ քաջալերեց նոր Կրօնն, գրաւելով երբեմն հեթանոսական մեհեմաններու ստացուածներն 'ի նպաստ նոր պաշտաման, բայց ո՛չ երբէք հալածանք յարուցանելով հին կամ հեթանոսական պաշտաման հետեւողաց դէմ: Ամենուրեք կանգնեցան հոյակապ Եկեղեցիներ, մանաւանդ քաղաքաց մէջ: Կոստանդիանոսի բարեպաշտ մայրն՝ Կայսրուհին Հեղինէ մեծ գումարներ նուիրեց հոյակապ շէնքեր կառուցանելու համար, մանաւանդ 'ի Պաղեստին: Բազմաթիւ մարդիկ, թէ՛ յ'արքունիս եւ թէ՛

յ'այլուր, ընդունեցին Քրիստոնէական կրօնն, Կայսեր բարեսիրութիւնն հռչակելու համար:

Երբ Լիկինիոս վերադառնալով սկսաւ հալածել Քրիստոնէայքն յ'Արեւելս, Կոստանդիանոս մարտ մղեց նորա դէմ, յաղթեց մոլեգին պատերազմին մէջ եւ գերելէն զինի սպանել տուաւ այն տեղն, ուր Լիկինիոս սպանել տուած էր Դիոկղետիանոսի պրիին: Երբ Կոստանդիանոս այսպէս միահեծան տէր եղաւ Հռովմէական Կայսրութեան, 323 ին, ջանաց ամեն կերպիւ նոր կրօնն հաստատել հնոյն տեղ եւ զինքն հռչակեց արտաքին պէս Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ, ինչպէս որ նորա նախորդներն գերագոյն քահանայապետ էին հեծանոսութեան: Նա ժողովներ կը գումարէր, բաղաքական իշխանութեան օգնութիւնն կը շնորհէր Եկեղեցւոյն՝ հերետիկոսներն պատժելու համար, միջամտելով այնպիսի վարդապետական վիճաբանութեանց, որոց բոլորովին անգիտակ էր եւ այս ժամանակն էր՝ որ կը գայթակղեցնէր բովանդակ աշխարհն, սպանել տալով իւր Կրիստոս որդին եւ իւր Ֆաուստոս կինն: Նա մկրտեցաւ 337 ին, երբ արդէն մերժ էր իւր մահն:

Աստ կ'աւարտի առաջին շրջանի պատմութիւնն:

ԺԹ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Աւերիւն կեանքն
ստացին երեւ դարերուն մէջ.

Քրիստոնէական նախկին Եկեղեցւոյն մէջ, որ մի
նոգեւոր թագաւորութիւն ու քահանայութիւն էր, Ե-
կեղեցին կառավարելու եւ կարգ ու կանոն պահպա-
նելու համար՝ հաւատացեալք կ'ընտրէին *Երեցներ*, որք
կը հաստատուէին Առաքեալներէն: Նոքա անխորապէս
կ'անուանուէին թէ՛ *Երեց* (որուն տեղ 'ի կիր առնուած
է ապա *Քահանայ* բառն եւս) եւ թէ՛ *Եպիսկոպոս*, այն
է տեսուչ, վերակացու: Ս. Պօղոս, 'ի Գործ Առաքելոց,
(Գլուխ Գ.) գործ կը դնէ թէ՛ մին եւ թէ՛ միւսն: Բայց
ապս Եպիսկոպոս կամ Տեսուչ անունն յատկապէս այն
անձին կը տրուէր, որ կը նախագահէր Երիցանց Ժողո-
վոյն եւ կը կառավարէր Եկեղեցին, հաւատացելոց ընտ-
րութեամբ: Եպիսկոպոսն կը քննէր նաեւ Քրիստոնէից
մէջ պատահած հակառակութիւններն կամ վէճերն. (Ո՞չ
գիտէ՞ք թէ գ'հրեշտակա դատեմք, թո՞ղ թէ գ'երկրաւորս:»
(Ա. Կորն. Զ. 1-7): Առաջին ժամանակներն Նախագահն
կ'ընտրուէր Ժողովուրդէն եւ կը ձեռնադրուէր Երէցներէն,
բայց յետ ժամանակաց ձեռնադրութիւնն կը կատարուէր
Եպիսկոպոսաց ձեռամբ: Երէցներէն զատ, նոյն իսկ Ա-
ռաքելոց ժամանակէն (Գործ. Զ. 1--6: Ա. Տիմ. Գ. 12:
Հրոմ. ԺԳ. 1.) կային Սարկառագներ եւ Սարկառագոս-

հիմներ, որք ժողովրդէն կ'ընտրուէին աղքատաց եւ հիւանդաց խնամք տանելու համար, բայց Սարկաւագունք նաեւ կը քարոզէին եւ կ'ուսուցանէին, ինչպէս էին Սաեփաննոս եւ Փիլիպպոս : Հարկ չը կայ մի առ մի խօսիլ *Զահրնկայներոո*, *Դոնապաններոո*, *Գրահարդացներոո*, *Երդմեցոռցիներոո* վրայ, որք թէեւ Եկեղեցւոյ սպասաւորութեան պաշտօններ, այժմ՝ ճշդապէս կիրառութեան մէջ չ'են : (*)

Երբ քահանայք բազմացան, կամաւոր նուէրներէն զատ, ծախքեր որոշուեցան ըստ օրհանկի Հին Ուխտի անտեսութեան : Երկրորդ դարուն մէջ կային Եկեղեցիներ, որք 20 — 30 Քահանայք ունէին եւ նոյնքան Սարկաւագներ : Սոյն համեմատութեամբ կ'ընդարձակէր նաեւ Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական իշխանութիւնն . գիւղական Եկեղեցիներն կապուած էին քաղաքաց Եկեղեցեաց հետ, Եպիսկոպոսաց իշխանութեան ներքոյ : Այսպէս կազմուեցան թեմերն, որք կը հպտակէին թեմական Մայր Եկեղեցւոյն եւ ժողովրդէն ընտրուած Եպիսկոպոսին :

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պաշտամունքն 'ի սկզբան շատ պարզ էր : Կ'աղօթէին, Սաղմունքներ եւ Երգեր կը նուագէին, Սուրբ Գրոց ընթերցուածներ կը կարդային, քարոզներ եւ խրատներ կը խօսէին, աղքատաց

(*) *Զահրնկայներոո* պարտաւորութիւնն էր աշտաւ նախներն վառել եւ օգնել Ս. Խորհրդոց կատարման ժամանակ : *Երդմեցոռցիներոո* պարտաւորութիւնն էր հսկել այն հիւանդաց վրայ, որոց մաշին կարծիք կը վնէր թէ բռնուած են չար ոգիներէ : Իսկ *Գրահարդացներոո* պաշտօնն էր Ս. Գիրքն կարդալ Եկեղեցւոյ մէջ 'ի ժամ Աստուածային պաշտամանց :

եւ հիւանդաց համար նպաստներ կը հաւաքէին : Հանդիսիւ կը կատարուէր Տէրունական Ս. Ընծրիքն, որուն կը մասնակցէին միայն մկրտուածներն : Ազգայն կամ սիրոյ կերակուրն, զոր հաւատացեալք միասին կ'ուտէին, առաջին դարէն դադրած էր, տեղի տրուած ինչ ինչ եղծմանց համար : Մկրտութիւնն, 'ի սկզբան միշտ կը կատարուէր *երեք անգամ ընկողմամբ* 'ի ջուրն, ինչպէս մինչեւ ց'արդ կը կատարէ Հայոց Եկեղեցին, բայց յետ ժամանակաց Արեւմտեան Եկեղեցին սկսաւ կատարել *սրահմամբ* ջրոյ : Ո՛չ միայն չափահասից, այլ եւ մանկանց մկրտութիւնն՝ ընդունուած էր նոյն իսկ Առաքելոց ժամանակէն : Զափահասք պարտաւոր էին ինչնին ուխտել եւ Քրիստոնէական ուսմանց մէջ վարժուելէն զինի մկրտիլ յ'անուն Ս. Երրորդութեան . իսկ անչափահասներու կամ մանուկներու համար կը խոստանային կնքահարքն՝ 'ի զարգանալ հասակին անպատճառ զարգացնել Քրիստոնէական ուսմամբ եւ գիտութեամբ : Մկրտողաց սպիտակ զգեստն նշանակ էր իրենց հոգեւոր մաքրութեան եւ լուսափայլ հաւատոյ, որոյ մէջ կ'ուխտէին հաստատ մնալ իրենց բովանդակ կենաց մէջ :

Ընծրեաց Ս. խորհուրդն, որ ընդհանրապէս կը կատարուէր Կիւրակի եւ երբեմն Տօնական օրեր, կը կոչուէր խորհուրդ *Գոհութեան* կամ *Հաղորդութեան* կամ *Պատարագ*, *Զոն* : Մարտիրոսաց յիշատակն մեծ ազդեցութիւն ունէր Եկեղեցական պաշտամանց մէջ : Մարտիրոսաց մահն իբրեւ մի մկրտութիւն ընդունուած էր մեղաց թողութեան համար : Մարտիրոսի մահուան տարեդարձին Եկեղեցին կը համախմբէր եւ կը լսէր նորա հաւատոյ դաւանութեան, չարչարանաց եւ նախառակութեան պատմութիւններն :

Լաւագոյն համարուած էր ծնկան վրայ չորած ա-

ղօծելն: Ըստ ասելոյ Տէրտուղիանոսի, յառաջ քան որ եւ իցէ կարելոր գործի ձեռնարկելն՝ կը խաչակնքէին: 'Ի սկզբան պատկերներ չը կային եկեղեցեաց մէջ, բայց կային ինչ ինչ նշանակներ, օրինակի համար, *Բարի հովիւն՝ մոլորեալ ոչխարն 'ի յոռն, խարխուխ, կամ Գնար՝ նշանակ Քրիստոնէական յուսոյ եւ ուրախութեան, Նաւատապաստարանի՝ նշանակ եկեղեցւոյ, եւլն:* Պատկերաց նկատմամբ կը խօսինք իւր ժամանակին:

Կիւրապէն ընդունուած էր իբրեւ օր հանգստեան եւ օր ուրախութեան կամ տօնի, յ'որում ամեն պարաւմունք եւ գործք կը դադարէին: *Չորեքշաբթին* եւ *Պարբաթն* պահեցողութեան օրեր էին, զի միոյն մէջ սկսուած էր Յիսուսի չարչարանքն եւ միւսին մէջ կատարուած՝ մահն: *Պատեքն* կամ *Զատիկն* ընդունուած էր որպէս ամենամեծ տօն Քրիստոնէական: Յառաջ քան Պատեքն կը պահէին եւ այս պահեցողութիւնն 'ի սկզբան քառասուն ժամ էր, ապա սահմանեցաւ քառասուն օր, երկրորդ Գարուն բազմաւոյզ վէճեր եղան՝ թէ ո՞ր աւուր մէջ պատշաճ է կատարել Զատիկի տօնն: Փոքր Ասիոյ կամ Արեւելեան Քրիստոնեայք համամիտ էին՝ թէ պէտք է կատարել 'սոյն օրն, երբ Հրէայք կը կատարէին իրենց պատեքն: Իսկ Արեւմտեան Քրիստոնեայք կը սխալէին՝ թէ պէտք է կատարել չարչարանաց Աւագ Ուրբաթու յաջորդ Կիւրակին: Երկու կողմանէն եւս շարունակեցին իրենց սովորութիւնն, մինչեւ որ 325 ին Նիկիոյ Ժողովոյն մէջ որոշուեցաւ՝ սոյն Տօնն կատարել Գարնան գիշերահաւասարին յաջորդող Լուսնի Լրման Ա. Կիւրակէն: *Պենտեկոստիկն* կը տօնուէր 'ի յիշատակ գալստեան Հոգւոյն Սրբոյ: *Աստուածայայտնութեան* տօնն էր տարեդարձ մննդեան եւ Մկրտութեան Յիսուսի Քրիստոսի: Հաւանական է՝ թէ սոյն ժամանակէն կը տօնուէր նաեւ *Համբարձոյնն*:

Ի սկզբան պաշտամունքներն կը կատարուէին մե-
նաւոր կամ անապատ տեղեր, գետնափորներու, ան-
տառներու, անձառներու կամ սուսնածին տներու մէջ,
սակայն երրորդ եւ նոյն իսկ երկրորդ Դարէն յաջողե-
ցան քանի մի Տաճարներ շինել, գրեթէ նման Հրէից
Տաճարին:

Սիմօն մոգի եւ այլ սուտ քրիստոնէից մոլորու-
ծիւններն պատճառ եղան որ Եկեղեցին խիստ միջոցներ
ձեռք առնու: Սահմանուեցաւ որ հոգեւոր պատրաս-
տութիւններ պահանջուին այն անձերէն, որք կը փա-
փաքէին մտնել Ի ծոց Եկեղեցւոյ: Ուրացողներն եւ հե-
րետիկոսներն սատանայի մատնուած էին (*Մ. Կորնթ. Ժ. 5*): Ապաշխարութիւնն եւ գղջումն սուրբ պարտա-
ւորութիւնք էին մեղաւորաց համար, որ կարենան մա-
քուր խղճիւ եւ նորոգեալ հոգեով հաղորդութիւն ու-
նենալ Եկեղեցւոյն հետ: Երրորդ Դարէն ապաշխարո-
ղաց բաժանումներ մտաւ յ'Եկեղեցին. — Ոմանք Ի
ծունկս անկեալ կ'աղօթէին Եկեղեցւոյ սեմոց վրայ, ո-
մանք իրաւունք ունէին երախայից կամ նորընծայից հետ
լսել ընթերցուածներն եւ քարոզներն, ոմանք պարտաւոր
էին միշտ Ի ծունկս անկեալ աղօթել: Սակայն սոյն բա-
ժանումներն ինքնին խափանեցան Ի յետին ժամանակս
եւ մնացին միայն ապաշխարելու, գղջալու, ծնկաչոք եւ
գետնամած աղօթելու, երկրպագելու գեղեցիկ սովորու-
ծիւններն, որք արդէն նշանակ են խոնարհութեան, հե-
զուածեան եւ առ Աստուած ապաւինութեան: Ուրացող-
ներու եւ հերետիկոսներու մոլորութիւններն պատճառ
եղած էին (*Դ. Դարուն մէջ*) տիեզերական Ժողովնե-
րու գումարման: Եկեղեցին ամենուրեք կ'ընդունէր զղջ-
ացեալ մղորամիտներն կամ ուրացողներն բաց Ի Սպա-
նիոյ եւ Ալիքիկէի Եկեղեցիներէն:

Եկեղեցական Պատմութեան մէջ բնաւ հարկ չը կայ

մի առ մի խօսիլ հերետիկոսաց վրայ եւ արծարծել իրենց մալորութեանց յիշատակն, քանի որ բուն քրիստոնէական ուսումն ճշմարտութեան գիտութիւնն է եւ ո՛չ թէ մալորութեանց հետազօտութիւնն : Այսչափ միայն կ'ասենք, որ Քրիստոնէական Եկեղեցին հերետիկոսաց մալորութիւններն մերժելու համար կը դիմէր Ա. Գրոց վկայութեան եւ մե'րթ *Հասնդոյթեան*, այսինքն այն բերանացի վկայութեանց, որք հաղորդուած էին Առաքելոց ժամանակակիցներէն : Բա՛յց ցաւ է ասել, որ յետ ժամանակաց՝ Աւանդութեան Սրբութեան դէմ եղծումներ յառաջ եկան, այսինքն ոմանք ջանացին այս ինչ կամ այն ինչ վարդապետութիւնն ընդունիլ տալ իբրեւ Առաքելական, որով մարդկային կամք մօծաւ յ'Եկեղեցին, այն ինչ մի միայն Հոգւոյն Սրբոյ զօրութիւնն եւ վկայութիւնն պիտի թագաւորէր յաւիտեանս ժամանակաց :

Սոյն եղծման դառն պտուղներն յ'երեւան եկան յաջորդ դարերուն մէջ, որոց վրայ պիտի խօսինք իւր տեղն :

Ի.

Վարժ Քրիստոնէից

Քրիստոնէութեան առաջին դարուց մէջ՝ Քրիստոնեայք կ'որոշուէին հեծանոսներէն իւրեանց փոխադարձ սիրով, ինչպէս որ Քրիստոս պատուիրած էր, «Յ'այսմ գիտացեն ամենեքեան՝ եթէ իմ աշակերտք էք, եթէ սիրիցէք զ'միմեանս» . (*Թովհ. ժ. 35*) : Քրիս-

տոնեայք *Եղբայր* գեղեցիկ անունն կը տային միմեանց եւ անձերի կը կատարէին եղբայրական ամեն պարտաւորութիւններն : Այնպէս որ, Քրիստոնէից թէ՛ ուրախութիւնն եւ թէ՛ տրտմութիւնն հասարակաց էր : Եթէ մի եղբայր յատուկ շնորհք ստացած էր Աստուծմէ, ամենքն մասնակից էին այդ շնորհաց, ամենքն կը վայելէին զ'այն : Եթէ մի եղբայր փորձութեան մէջ էր, ամենքն կ'աղօթէին նորա համար, ամենքն յ'օգնութիւն կը փութային : Մէն մի քաղաքի Քրիստոնեայք ո'չ միայն կը նանաչէին զ'իրեար, այլ կը փութային զ'իրեար որդնել, զ'իրեար տեսնել եւ զրեթէ՛ ամեն օր կը տեսնուէին : Շատ անգամ միասին կ'ուտէին եղբայրական նաշն՝ *ագապն* : Աղքատն մեծատան մօտ, ծառայն ազատին, փոքրն մեծին, առանց խտրութեան աստիճանի եւ հարստութեան : Իւրաքանչիւրին բերած կերակուրն հասարակաց կը լինէր : Կը բեկանէին հացն՝ Յիսուսի մահուան յիշատակին համար, կ'ըմպէին բաժակն՝ նորա չարչարանքն յիշելով : Այս գումարումներն 'ի սկզբան շատ յաճախ էին եւ շատ քաղցր, բայց հետզհետէ նուազեցան, ինչպէս որ կը յայտնէ Պօղոս Առաքեալն :

Ուրեմն մի քաղաքի քրիստոնեայքն մի մարմին կը կազմէին եւ հալածողաց պատրուակներէն մին էր նաեւ այս եղբայրական միութիւնն . քանզի Թշնամիք կ'ամբաստանէին՝ թէ քրիստոնեայք կը ժողովին, կը միանան գաղտնի դաւադրութիւններ կազմելու Հռովմէական Պետութեան օրինաց դէմ : Հեծանոսք կ'աղաղակէին՝ « Տեսէ՛ք թէ ի՞նչպէս քրիստոնեայք զ'իրար կը սիրեն » . վասնզի Քրիստոնէից նոր վարքն տարօրինակ եւ անշաջատրեղի կ'երեւէր հեծանոսաց :

Քրիստոնէից փոխադարձ սէրն մասնաւորապէս կ'երեւէր այն խնամոց մէջ, որով կը խնամէին *հիւանդներն, աղքատներն, քանտարկնայններն* .

Միաշաքամի օրն նուէր կը ժողովէին որ եւ է մարդասիրական. գործոյ կամ կարօտ եկեղեցւոյ համար : Եկեղեցւոյ անդամոց որք զաւակներն , մանաւանդ նա հատակացն , մեծ հոգածութեան առարկայ էին եկեղեցւոյ կողմէն , նոյնպէս էին եւ այրիքն : Այս եղանակաւ խնամուած անձանց թիւն երբեմն շատ կը բազմանար : Բայց հաւատացեցրց առատածեռնութիւնն եւս անսպառ էր : Ոմանք դրամ կը նուիրէին , ոմանք հագուստ, ոմանք կարասիք, ոմանք պաշարեղէններ, եւ այլք զանազան նուէրներ , բոլորն կամաւոր եւ առանց բռնադատութեան : Սմնն մատակարարութիւն յանձնուած էր Սարկաւագաց , որք կ'ընտրուէին իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ միաբանութենէն :

Քրիստոնէից սէրն կը տարածուէր ո՛չ միայն իրենց միաբանութեան անդամոց վրայ , այլ ամեն կրօնակցաց վրայ , ուր որ լինէին : Հիօրասիրոս/Թիոնն , որ հեծանոսաց մէջ իսկ նուիրական էր , Յիսուսի՝ Քրիստոսի աշակերտաց համար ուրախութեան եւ ցնծութեան աղբիւր էր : Բաւական էր որ օտարականն թուղթ ունենար մի Եպիսկոպոսէ կամ ծանօթ հաւատացեալ եղբօրէ , իսկոյն կ'ընդունուէր գրկաբաց սիրով : Խաբէութեան եւ մատնութեան զոհ չերթալու համար՝ յանձնարարական թղթերն ունէին ինչ ինչ նշաններ, զ'որ Քրիստոնեայք միայն կը հասկնային : Հիւրասիրութեան առաջին պայմանն էր եկաւորաց ոտներն լուալ , որ մեծ հանգստութիւն էր , մանաւանդ երբ ուշադրութեան առնուի նախնի դարուց ճանապարհորդելու միջոցներն կամ եղանակներն : Հիւրն ընտանեաց մէջ ընդունուելէն զինի՝ կը վայելէր ամեն յարգանք եւ վստահութիւն : Քրիստոնեայք կը հիւրընկալէին հեծանոսներն , պետութեան պատերազմիկներն , օտարականներն , առանց ցեղական կամ ազգային խտրութեան :

Քրիստոնէութեան նոր հոգին, որով վառուած էին հաւատացեալք՝ կը քաջալերէր համբերութեամբ կրել ամեն հալածանք եւ տառապանք: Կը թշնամանէին Քրիստոնեաներն, պարսաւներ կը գրէին նոցա դէմ, կը ծաղրէին նոցա հաւատն, մինչեւ անգամ թատերական խաղուց եւ կատակերգութեանց նիւթ կը շինէին: Բայց նոքա անտրտունք կը համբերէին: Երբ հալածանքն կը վճռուէր, իսկոյն յ'երեւան կը գային ամբաստանող դրօշակներ կամ ազգականք, կա'մ նոցա ստացուածոց եւ գոյից տիրանալու տենչանօք կամ կռապաշտութեան հրով բորբոքեալ: Մի պատեմ առիթ էր այս, պարտապաններու եւ ստրուկներու համար իրենց, պարտքն եւ ծառայութենէն ազատուելու: Եւ սակայն Քրիստոնեայք այս ամեն չարեաց դէմ ուրիշ փոխարինութիւն չ'ունէին, բայց միայն աղօթել իրենց թշնամեաց համար եւ օրհնել իրենց հաւածիչներն: Քրիստոնէից համբերութիւնն կը փայլէր մահաւանդ իշխանաց եւ դատաւորաց առջեւ: Բնաւ զանգատ չէր լսուէր Քրիստոնէից բերանէն կառավարութեան դէմ, եւ ո'չ իսկ թշնամանաց կամ արհամարհանաց խօսք իշխանութեանց դէմ: Քրիստոնեայք անտրտունք հարկ կը վճարէին եւ անկասկած կը հնազանդէին: Բայց եթէ իրենց խղճի եւ Աստուծոյ կամաց հակառակ գործ պահանջուէր, այն ժամանակ կ'ընտրէին Աստուծոյ հնազանդիլ քան մարդկան: Անհնարին է չ'սքանչանալ, երբ կը տեսնենք թէ Քրիստոնեայք երեք ամբողջ դարեր դառն հալածանաց, անիրաւութեանց եւ անլուր զրպարտութեանց մատուցեցան անազորոյն կայսերաց օրով եւ սակայն երբէ'ք չը խլրտեցան պետութեան դէմ. թէեւ վերջին ժամանակներն յոյժ բազմաթիւ էին եւ կարող էին յաջող փորձ փորձել: Ահա՛ այս սքանչելի քաղցրութիւնն եւ համբերութիւնն էր, որ շատ անգամ կ'ազդէր խուժանին վրայ եւ 'ի գուժ

կը շարժէր : Շատ անգամ բանտապահներն , զինուոր-
ներն , դահիճներն յանկարծ կը յայտարարէին՝ Թէ՛ իրենք
ընդունած են նոր եւ զօրաւոր կրօնքն , եւ մինչեւ իսկ
կատակերգակներն՝ որք կը պատրաստուէին քրիստո-
նէական կրօնի վսեմ՝ հանդէսներն ծաղրել թատերա-
կան բեմի վրայ՝ կ'այլալէին , կը յուզուէին եւ կը դառ-
նային 'ի քրիստոնէութիւն :

Ինչպէս Քրիստոնէից համբերութիւնն , նոյնպէս եւ
իրենց զուարթութիւնն մահուան հանդէպ , շատ կ'ազ-
դէր հեծանոսաց վրայ : Քրիստոնեայք ո'չ միայն երջա-
նիկ կը համարէին իրենց անձն՝ Երկնաւոր Վարդապետի
սիրոյն համար չարչարուելու , այլ եւ մեծ յոյս ունէին
Նախախնամութեան վրայ եւ գիտէին , թէ Եկեղեցին ի-
րենց որբերուն մայրն պիտի լինի եւ Աստուած պիտի
խնամէ եւ պահպանէ զ'նոսա :

Այս մեծ յուսով , այս հաստատ վտահութեամբ ,
Քրիստոնեայք՝ հանրային ծանր աղէտից ժամանակ՝ ա-
ռանց վարանման , իրենց անձն վտանգաց կ'ենթարկէ-
ին , իրենց քաղաքակիցներն սփոփելու եւ մխիթարելու :
Այս կը պատահէր մանաւանդ տարածական կամ փո-
խադրական հիւանդութեանց ժամանակ , երբ շատ ան-
գամ հեծանոսք կը փախչէին եւ Քրիստոնեայք մեռեալ-
ներն կը թաղէին ընդհանուր վարակման կամ ապակա-
նութեան առաջն առնլոյ համար : Այս անձնուիրութեան
եւ հեզութեան հոգին էր , որ չ'էր թողուր բնաւ , որ
Քրիստոնեայ ստրուկներն ապօրէն միջոցներ ձեռք առ-
նուն ծառայութենէ ազատուելու համար : Բազմաթիւ է-
ին Քրիստոնեայ ստրուկներն եւ գիտէին թէ Քրիստո-
նէութիւնն վերուցած է այն խտիրն , որ կար ծառայի
եւ ազատի մէջ : Բայց երբէ'ք չէին հպարտանար եւ չ'է-
ին ապստամբեր իրենց տէրերուն դէմ : Ընկերական ա-

մեն վիճակի մէջ, միշտ այս չափաւորութեան եւ զգաստութեան ոգին ունէին Քրիստոնեայք:

Նորահաւատներն միշտ կը պահէին այն արհեստներն կամ պարսպմունքն, զ'որ ունէին իրենց մկրտութենէն առաջ, եւ միայն կը հեռանային այնպիսիներէն, զ'որ հակառակ կը գտնէին բարեպաշտութեան, ինչպէս էին Կրկէսի կամ Սմիթիթատրոնի խաղերն, կռոց արձանագործութիւնն եւ այլն: Քրիստոնեայք կը մասնակցէին զինուորագրութեան, ուր սակայն շատ դժուարին էր հեծանոցական հրահանգներէն ազատ մնալ: Քրիստոնեայ զինուորաց թիւն երբեմն բաւական շատ կը լինէր, եւ սակայն զինուորութեան համար կշտամբանք չ'էին կրեր Եկեղեցւոյ կողմէն:

Քրիստոնէութիւնն մանաւանդ պիտի գործ դնէր իւր: *յոյարար ազդեցոյթիսն ընտանեաց վրայ*, եւ արդարեւ համարձակ կարող ենք ասել թէ բովանդակ նորոգեցան արանց եւ կանանց, ազգականաց եւ զաւակաց կապերն եւ ընտանութիւնքն: *Ամոհանոյթիսն* իւր խորհրդաւոր կնիքն ստացաւ եւ կրօնական պատուէր դարձաւ, որ կը կատարուէր հանդիսաւոր արարողութեամբ, իսկ զաւակաց կրթութեանն տրուեցաւ իւր մեծ եւ բարձր կարեւորութիւնն: Հրաման չըկար հաւատացելոց՝ ամուսնանալ անհաւատից հետ, բայց եթէ արդէն ամուսնացած էին՝ անբաժան կը մնային: Երկրորդ ամուսնութիւնն ներուած էր, բայց տկարութիւն համարուած էր. շնութիւնն էր միայն որ ամուսնական կապը կը խզէր եւ մահն էր միայն՝ որ զայն կը լուծէր: Սակայն *ամոհրիոյթնան ոչեան* եւս արդէն արժանաւոր դատուած էր եւ ուխտազանցն կը պատժուէր սաստիկ ապաշխարութեամբ:

Բաց յ'այսմանէ, որովհետեւ Քրիստոնեայք շարունակ հալածանաց հարուածներու տակ էին, զուրկ

էին աշխարհի անմեղ զուարճութիւններէն անգամ, եւ այս սովորութիւնն այնքան յառաջ գնաց, որ շատերն *մզմառոր* անուամբ սկսան հեռանալ քաղաքներէն եւ մեմուորութեան մէջ ապրիլ :

Հալածանքն բնաւ չը կարաց վնասել քրիստոնէութեան, այլ ընդհակառակն զօրացոյց ու ամեցոյց, եւ արդէն քրիստոնեայք այն ժամանակ միայն կը տկարանան, կը մեղկանան, երբ կը կորուսանեն իրենց արեւնոթիւնն ու զգաստութիւնն :

Երանի՛ այն եկեղեցիներուն, որոնք կը պահեն ու կը պահպանեն մեր նկարագրած նախնի դարուց Քրիստոնէական հոգին ու կեանքն :

Շ Ր Զ Ա Ն Բ.

312—314

Հ Ա Տ Ա Ծ Ա.

Անկումն Հեքսանոսութեան

ոստանդիանոս, իւր բոլոր կենաց մէջ, պաշտպան հանդիսացաւ Քրիստոնէութեան որչափ կարողացաւ, եւ եկեղեցին պատուեց զ'նա երախտագիտութեամբ, թէ անուանելով: Սակայն Կոստանդիանոս իմաստուն չափաւորութեամբ վարուեցաւ Կոապաշտից դէմ: Երբէ՛ք յայտնի բռնաբարութիւն չ'ունեցաւ նոցա դէմ: Արեւելեան քանի մի մեհեաններու զարդերն միայն առնուեցան նոր Հռովմն (Կ. Պօլիս) պահուհելու համար, իսկ այլք Կործանեցան միայն անբարոյական պաշտամանց համար: Կոապաշտական զոհերու եւ հրմայութեանց դէմ եղած օրէնքն չը գործադրուեցաւ:

Սակայն Կոստանդիանոս հեծմանոսութեան նկատմամբ զգուշաւոր ընծացք բռնելով հանդերձ, միշտ քաջաւեր հանդիսացաւ Աւետարանի քարոզութեան: Եկեղեցականաց ապրուստի համար հարուստ եկամուտներ հաստատեց ամեն քաղաքներէ, որով եւ եկեղեցին

կերպիւ իւր ենթարկեցաւ Քաղաքական իշխանութեան. բա՛ց յ'այսմանէ որովհետեւ տգէտ ամբօխն միշտ կը փափաքէր կայսեր դաւանութեան պատկանիլ, եւ որովհետեւ Եկեղեցին եւս առանց կրթութեան հոգ տանելու իւր ծոցն կ'ընդունէր ստուար բազմութիւններ, կարելի էր գուշակել արդէն թէ տեղի պիտի ունենան մեծամեծ աղէտներ: Արտաքին նկատմամբ, կայսերաց պաշտպանութիւնն մի պատիւ եւ զօրութիւն էր Քրիստոնէից համար, բայց ներքին եւ հոգեւոր տեսութեամբ՝ ակնէրեւ էր թէ սոյն պաշտպանութիւնն պիտի դառնար մի լուծ եւ մի միջոց բռնաքարութեան եւ Տնշման Քրիստոնէական ոգւոյ ազատութեան:

Այս իրողութիւնն յ'երեւան եկաւ նոյն իսկ Կոստանդիանոսի Թագաւորութեան ժամանակ:

Արիոսի հերետիկոսութիւնն, որով կ'ուրանար Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութիւնն, պատճառ եղաւ սոսկալի վիճմանց եւ խռովութեանց: Կայսրն պարտաւորեցաւ տիեզերական ժողով գումարել ի Նիկիա (325 ին), ուր ներկայ էին 318 Եպիսկոպոսներ եւ ժողովին կը նախագահէր ինքն Կոստանդիանոս, նստած ոսկեղէն բարձր գահու վրայ: Ժողովն դատաւարտեց Արիոսի մոլորութիւնն եւ կայսրն յարեցաւ դաւանութեան քաջասիրտ եւ կորովաբան *Աթանասի*, որ առաջ Սարկաւագ էր եւ ապա Եպիսկոպոս եղաւ Աղեքսանդրիոյ: Այն Եպիսկոպոսներն, որք չը կամեցան ստորագրել Ժողովոյ դաւանագիրն, պաշտօնանկ եղան, իսկ Արիոս արքորեցաւ: Բայց որովհետեւ Կոստանդիանոս ինքն վճռական համոզումն չ'ունէր, սոյն գործոյն մէջ, յարեցաւ Եւսեբիոս Նիկովիդիոյ եւ Եւսեբիոս Կեսարիոյ եւ այլ արքունական կամ դրանիկ Եպիսկոպոսաց կարծեացն, որք կը պնդէին թէ Արիոսի վարդապետութիւնն համաձայն է Եկեղեցւոյ եւ իսկոյն յետս կոչուեցաւ Արիոս եւ

հաստատեցաւ իւր պաշտօնին մէջ: Իսկ Ամանաս, Աղերսանդրիոյ Եպիսկոպոսն, որոյ Քրիստոնէական անկախ եւ ազատ ոգիէն վերաւորուած էր կայսրն, Տիւրոսի մէջ, իւր Թշնամի Եպիսկոպոսներէ գումարուած մի Ժողովի վճռով, արսորեցաւ 'ի Դրիէր, Մոզել գետի ափանց վրայ:

Կոստանդիանոսի որդւոց Ժամանակ (Կոստանդիանոս, Կոստանդիոս, Կոստանս) կրօնական խռովութիւնք շարունակեցան, բայց հեծանոսութիւնն հետզհետէ անկաւ, պարտեցաւ: Երբ Կոստանս Թագաւորեց միահեծան իւր երկու եղբարց տեղ, հեծանոսական սովորութիւնք խափանեցան, գոհք արգիլուեցան եւ մեհեանք լքեալ մնացին կամ փակեցան: Սոյն բռնութիւնք աւելի գրգռեցին հեծանոսներն, ասել եւ արհամարհել Քրիստոնէական կրօնն, որ կայսեր անմոռութեամբ հալածիչ կերպարան առած էր. Կոստանս աւելի կուսակից էր արիանոսութեան:

Յոռիանոս, մականուանեալն Ռիւսցոդ, որ Քրիստոնէութեան Թշնամի էր, քաջաւերեցաւ վերոգրեալ դէպքերէն, նորոգել հեծանոսական պաշտամունքներն, թէեւ ո՛չ տեւական յաջողութեամբ: Յուլիանոս յաջորդեց, 361 ին, իւր հօրեղբօրորդւոյն՝ Կոստանսին, որ նախանծու երկիւղիւ խողխողած էր իւր գերդաստանի բոլոր անդամներն: Յուլիանոս կրթուած էր արիոսական անարգ եկեղեցականներու ներշնչմամբ եւ սաստիկ կ'ատէր Քրիստոնէայքն, ուստի երբ գահն բարձրացաւ, գուն գործեց կործանել, ջնջել Կոստանդիանոսի շինածներն ու յիշատակն եւ վերանորոգել հեծանոսական չ'աստուածներու պաշտամունքն: Նենգաւոր խորհուրդ յղացաւ, պաշտպանել Քրիստոնէից ամեն կուսակցութիւններն, որպէս զի ազատօրէն մաքառին ի

րարու դէմ, Թշնամանեն զ'իրար եւ տկարանան : Բայց որովհետեւ Քրիստոնեայք քննադատած էին Նախնի դասական գրականութեան կրօնական վարդապետութիւններն, Յուլիանոս արգիլեց քրիստոնէական դպրոցաց մէջ դասական գրականութեան դասախօսութիւնն, յուսարով այսու խափանել Քրիստոնէից զարգացումն եւ տգիտութեան մէջ պահել : 'ի Նախատինս Քրիստոսի Յիսուսի՝ սկսաւ ծեռնտու լինիլ Հրէից, պաշտպանել ամեն կերպիւ եւ ծեռնարկեց իսկ վերստին շինել Երուսաղէմի տաճարն : Նա գրեց նոյնպէս Քրիստոնէից դէմ երեք գիրք, որոց հատակոտորքն միայն մնացած են : Յուլիանոս 20 ամիս Թագաւորելէն զկնի, սպանուեցաւ 363 ին Պարսից դէմ ունեցած պատերազմի մէջ եւ հեծանոսութիւնն եւս, զ'որ փորձած էր վերանորոգել, անհետացաւ իրեն հետ : Կ'աւանդուի Թէ իւր վերջին աղաղակն այս եղաւ « *Գաղիլիացի, յաղթեցիր* » . այսպէս կ'անուանէր Նա զ'Յիսուս Քրիստոս :

Թէեւ նորա անմիջական յաջորդքն ներողամիտ գրտնուեցան հեծանոսութեան նկատմամբ, բայց *Թեոդոս Մեծն* շուտով արծարծեց հալածանքն : Նա, 381 ին, արգիլեց ուրացութիւնն եւ կենդանեաց զոհն : Նա կործանեց հեծանոսաց մեհեաններն : Խմաստասէրք ոմանք զոհ եղան խաժամուծի մոլեռանդութեան, ինչպէս եւ *Հիպատիա*, որ Աղեքսանդրիոյ փիլիսոփայական դպրոցի վարչուհին էր : Բռնութիւնք շարունակեցան Թէոդոսի որդւոց *Արկադիոսի* եւ *Ուոռիոսի* ժամանակ յ'Արեւելս եւ յ'Արեւմուտս : Յուստինոս Ս. զրկեց ստացուածքէ եւ հալածեց այն մարդիկն, որք կը յամառէին հեծանոս մնալ : Աթէնքի դպրոցն փակեցաւ եւ ուսուցիչք ստիպուեցան 'ի Պարսկաստան ապաստանիլ : Վերջապէս կայսրն ամենքն կ'ստիպէր, որ մկրտուին, բայց տգէտ գիւղականներն այնքան աւելի կը փարէին իրենց սնապաշտու-

Թեանց , որքան կը չարչարուէին : Այս ժամանակն էր , որ նախնի կռապաշտութեան կուսակիցք , հեթանոսք , *Պագանի* կամ *Պայիէն* (գիւղական մարդ) անունն ստացան :

Եպիսկոպոսք առ հասարակ Թելադրիչ էին սոյն բռնութեանց : Սակայն ոմանք , 'ի միջի այլոց Ոսկերեւրան , բողոքեցին սոյն չարաչար վարմանց դէմ , որով քրիստոնէական ներողամիտ հոգին կ'անարգուէր :

Այսպէս տակաւ առ տակաւ Ե. եւ Զ. Դարուց մէջ անհետացաւ Յունաց եւ Հռովմայեցւոց կռապաշտութիւնն :

Բ.

Քրիստոնէութեան տարածումն

զանազան երկիրներու մէջ :

Պատմած ենք արդէն , Թէ ի՞նչպէս , առաքելական դարուն մէջ , Աւետարանն քարոզեցաւ 'ի հրէստան , յ'Ասորիս , 'ի Հայս , 'ի փոքրն Ասիա , 'ի Յունաստան եւ 'ի Հռովմ : Պատմած ենք նոյնպէս՝ Թէ ի՞նչպէս երկրորդ դարուն մէջ , քարոզուած է յ'Եգիպտոս , յ'Արաբիա , 'ի Կարքեդոն եւլն : Սմիովինք այժմ մի համառօտ սլատկերի մէջ այն երկիրներն , որոց վրայ խօսած չ'ենք առաջին շրջանի մէջ (33 — 312) եւ այն երկիրներն , ուր տարածուած է Քրիստոնէութիւնն երկրորդ շրջանին մէջ (312 — 814) :

Յիշած ենք արդէն, որ նոյն իսկ առաքելական դարուն մէջ, հիմնուած է Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին Թաղէոս եւ Բարթուղիմէոս Առաքելոց քարոզութեամբ: Հարկ է յիշատակել նաեւ, որ Բարթուղիմէոս Առաքեալն քարոզած է նաեւ *՛հ Պարսկաստան, ՛հ Հնդկաստան եւ յ'Արաբիա*, ինչպէս եւ 72 աշակերտներէն Եղիշէ՝ աւետարանական քարոզութեամբ նահատակուած է *Ադռանից Աշխարհի Ռատի* գաւառին մէջ 70 թուականին:

Առաջին շրջանին մէջ, ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս եւ վերոյիշեալ երկիրներուն մէջ, Քրիստոնէութիւնն հալածման ենթարկուած էր, քայց երբէ՛ք ընդհատած չ'էր իւր ազդեցութիւնն: Քրիստոնեայք ամեն տեղ խանդավառ էին Նոր կրօնի սիրով եւ հալածման մէջ աւելի կը զօրանային եւ կ'ոգեւորէին իրենց անձնադիր առաջնորդներու եւ հովիւներու քաջաւերութենէն, որոյ մի գեղեցիկ օրինակն կը տեսնենք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ներքին կենաց անման եւ զօրութեան մէջ, որով կը յարատեւէ երեք ամբողջ դարեր, մինչեւ որ հալածանաց երկունքէն կը ծնի Ս. Գրիգոր եւ Աւետարանի հեզ լծոյն տակ կը խոնարհի սիգապանծն եւ հալածասէրն Տրդատ, եւ երբ Քրիստոնէութեան ազատութիւնն կը հռչակուի, իսկոյն կ'արծարծուի բովանդակ երկրին մէջ Քրիստոնէական կրօնի հուրն, որ հալածանաց երեսէն կանդաղուած էր, քայց ո՛չ երբէ՛ք շիջած, ինչպէս կը տեսնուի նոյն իսկ քաջ հովուաց յ'Առաքելոց անտի անընդհատ յաջորդութենէն մինչեւ Ս. Գրիգոր, որ իբրեւ արթուն հետեւող Առաքելոց՝ փոխեց տարածեց հոգեւոր պաշտօններութեան սերմունքն, ծաւալեց Աւետարանի կենդանարար լոյսն եւ ինքն, **ԼՈՒՍԵՆԻ** արժանաւոր անուամբ հռչակեցաւ բովանդակ

Քրիստոնէութեան Տարեգրութեանց մէջ: (*)

Ս. Գրիգորի Հայրապետութեան ժամանակ Սւետարանի լոյսն տարածեցաւ 'ի վրաստան, Նոռնայ Կուսի քրիստոնէական վարքով ու խօսքով: Սա՛ Ս. Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց ընկերուհիներէն էր, որուն համար կը պատմուի՝ թէ 'ի վրաստան երթալով՝ կը բռնուի իբրեւ գերի, եւ երբ Թագաւորի որդւոյ բժշկութեան համար Թագուհւոյն կողմէն խորհրդներ կը հարցուին պառաւ կիներէ, կը հարցուի նաեւ Նունեայ, որ կը պատասխանէ՝ թէ բժշկութեան դարմանն միայն աղօթքն է, եւ Յիսուս՝ որ այնքան հիւանդներ բժշկեց, կարող է նա բժշկել նաեւ սոյն հիւանդն. ապա կը ծնրադրէ, կ'աղօթէ եւ կը բժշկի մանուկն: Քանի մի ժամանակէ զկնի կը հիւանդանայ նաեւ Թագուհին, որ նոյնպէս կը բժշկուի գերւոյն աղօթքով: Թագուհի եւ Թագաւոր, որ ականատես էին բժշկութեան, կ'ընդունին Քրիստոնէական կրօնն, որ յետոյ կը հաստատուի նաեւ Ս. Մեսրոպայ անաքեւական քարոզութեամբ:

Ափրիկէի *Եթովպիոյ* կամ *Հայհջատանի* մասին մէջ Քրիստոնէութիւնն արդէն մուտ գտած էր Կանդակայ Թագուհւոյն ներքինւոյն ժամանակէն եւ ապա հաստատեցաւ այլոց քարոզութեամբ:

Արեւմտեան *Գոթացիք* (Վիզիգոթք) գրկած էին Քրիստոնէական կրօնն Վաղինտինոսի կայսրութեան ժամանակէն եւ այնքան յառաջացած էին, որ իրենց *Թե-*

(*) Սուղին (34—300) եւ երկրորդ (302—450) շրջաններու անցքերն եւ պատմական հետազօտութիւնքն պէտք է ընթերնուի եւ ուսանիլ մեր երկասիրութեան մէջ *Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքնական Ս. Եկեղեցոյ*:

ռփ/իոս Եպիսկոպոսն , 325 ին հրաւիրեցաւ 'ի Ժողովն Նիկիոյ : Իսկ 360 ին իրենց Ողիկիոս Եպիսկոպոսն Գոթացի գիրն հնարեց , եւ Գոթական լեզուաւ Թարգմանեց Աստուածաշունչն , որ Գոթացի բարբառոյն ամենէն հին յիշատակարանն է : Գոթացիք (արեւմտեան) երկար ժամանակ յարած էին արիոսականութեան , զոր ապա մերժեցին : Իսկ արեւելեան Դոմք կամ Օսորոգոմք դարձան 'ի Քրիստոնէութիւն Մեծին Թէոդորիկոսի Թագաւորութեան ժամանակ , զոր հիմնած էր յիտալիա եւ որ տեւեց մինչեւ 544 թուական : Սոցա քրիստոնէութիւնն եւս արիոսական վարդապետութեան արծագանքն էր :

Լոմբարտացիք եւս , որք տիրեցին Իտալիոյ , նախ արիոսական վարդապետութեան յարեցան , բայց ապա թողին եւ Տշմարիտ Քրիստոնէութիւնն գրկեցին ազդեցութեամբ Թեոտիլիանի Թագուհոյն , որ ամուսնացած էր Լոմբարտիոյ Աւարիս Թագաւորին հետ : Կը պատմուի՝ թէ Գրիգոր Մեծ Հռովմայ Եպիսկոպոսն Խաչի բեւեռն ղրկած է սոյն Թագուհոյն , որ այնու կազմուած է երկաթե Թագն , որ նոյն ժամանակէն գործ կը դըրուէր 'ի Թագադրութեան Լոմբարդիոյ Թագաւորաց :

Յորգոնդիացիք , որ Հելլենտիա եւ Սաւոյա տարածուած էին եւ Գաղղիոյ մի մասին տիրած էին , նոյնպէս եւ Սոսաներն եւ Արհմներն , որ հաստատուած էին Սպանիոյ Արեւմտեան կողմն , ընդունեցին Քրիստոնէութիւնն , Թոմասիելով արիոսականութիւնն : Սակայն վանաալք այնպէս չը վարուեցան , սորա տիրեցին Սպանիոյ Հարաւային մասին , զոր իրենց անուամբ վանդաշոգի կամ Անդաշոգի կոչեցին եւ ապա յարձակելով 'ի Հիւսիսային Ափրիկէ , սկսան Քրիստոնէից դէմ բարբարոսական հալածումն արծարծել , որ անընդհատ շարունակեցաւ մինչեւ որ Զուստիանոսի վելիսարիոս զօ-

րաւարն տիրեց Ափրիկեան գաւառին եւ ջնջեց Վան դաւաց տիրապետութիւնն, 534 ին :

Կը պատմուի թէ Վանդաւաց *Դեմէրիկոս* անագորոյն զօրապետի բարբարոսութեանն զոհ գնացին բազմաթիւ Քրիստոնեայք եւ 4000 էն աւելի Եկեղեցականներ եւ ա՛յլ բարեպաշտ մարդիկ աքսորեցան Ափրիկէի անապատներն եւ թէեւ Նումիդիոյ սահմանին վրայ բռնադատուեցան Վանդալ զինուորներէն իրենց հաւատն ուրանալու, բայց նորա հաստատ մնացին, օրհնեցին զՍատուած եւ լաւ համարեցին դառն տանջանքներն կրել, քան թէ հանգիստ վայելել ուրացութեամբ :

Ֆոանկներն, որ գաղթած էին ՚ի Վաղղիա հինգերորդ դարու վերջն, ընդունեցին Քրիստոնէութիւնն : Ֆրանկաց *Քլոտիկ* առաջին թագաւորն, *Քլոդիուս* թագուհւն թախանծանքէն ստիպուած մկրտեցաւ, *Ալեմանաց* դէմ ունեցած յաջող Տակատամարտէն զկնի, որուն հետեւեցան իւր հպատակներն : Ֆրանկներն միշտ կղերականութեան եւ Հռովմայ Եպիսկոպոսին աջ թեւն եղան յ'Արեւմուտս :

Թէեւ Տերուղիանոսի Ժամանակէն Քրիստոնէութիւնն մուտ գտած էր ՚ի Մեծն Բրիտանիա, բայց գրեթէ՝ ջնջուած էր *Անգլո--Սաքսոնաց* տիրապետութեամբ : Վեցերորդ դարուն մէջ, Հռովմայ Եպիսկոպոսն Գրիգոր Մեծ, տեսնելով թէ *Իթիլ--Յերտ* թագաւորն ամուսնացած է Ֆրանկաց թագաւորի *Բերթա* անուն քրիստոնեայ դստեր հետ, պատեհ առիթ համարեց *Ագոստինոս--Բենեդիկտեան* կրօնաւորն, 40 ընկերներով, որկել յ'Անգղիա, որք Աւետարանն քարոզեցին *Անգլո--Սաքսոնաց*, եւ թագաւորին հետ շատերն ընդունեցին Նոր կրօնն եւ մկրտեցան : Աւգոստինոս Քանդէրպրիի Եպիսկոպոս կարգեցաւ, եւ երբ Էթելպերտի դուստրն ամուսնացաւ *Նորթթոմքենքյան* թագաւորին հետ, սորա հպատակներն

եւս դարձան 'ի հաւատոս Քրիստոնէութեան : Այսպէս Անգլո — Սաքսոնեան Պետութեանց մէջ տակաւ առ տակաւ տարածեցաւ Աւետարանի լոյսն , հաստատեցաւ Անգլիական Եկեղեցին , բազմացան դպրոցներ եւ վանքեր , յառաջ եկան նշանաւոր մարդիկ , որոց մէջ հրաշակաւոր է *Բեդա* , իւր ժամանակի բազմահմուտ գիտնականն , որ գրած է *Անգլիոյ Եկեղեցական Պատմութիւնն* եւ մեծ համբաւ ունեցած է 'ի միջին դարս :

Իրլանտայի քարոզիչն եղաւ Ս. *Պատրիկոս* , որ շատ վանքեր հաստատեց եւ այդ վանքերէն ելած քարոզիչներն , նպաստեցին Քրիստոնէութեան տարածմանն : *Իրլանտա* կը պատուէ այդ անձնադիր քարոզչին յիշատակն :

Իրլանտայէն տարածեցաւ Քրիստոնէութիւնն 'ի *Սկոտիա* , *Կոշովթաւոս* կրօնաւորի քարոզութեամբ :

'Ի *Գերմանիա* եւս քարոզեցաւ Աւետարանն Իրլանտացի *Կոշովթաւոսի* եւ *Գալլոսի* անվատ ջանքով , յորոց առաջինն 12 ընկերներով քարոզելով *Զուիցերիոյ* կողմերն , անցաւ 'յ' Իտալիա եւ անդ հիմնեց *Յօրիօ* հրաշակաւոր Մենաստանն . իսկ երկրորդն՝ մնաց 'ի *Զուիցերիա* եւ իւր Գալլոս անուամբ *Գալլ* կոչեցաւ այն մասն *Զուիցերիոյ* , ուր ինքն քարոզած էր եւ մի հրաշակաւոր Մենաստան հիմնած էր , որ լոյս սփռած էր միջին դարու խաւարին մէջ :

Կողովթանոսին եւ Գալլոսին յաջորդեցին այլ քարոզիչներ Անգլիական Եկեղեցիէն , որք տարածեցին Աւետարանի լոյսն 'ի *Վիքրցորդ* , 'ի *Վօրմս* , 'ի *Սայքորդ* , եւ սոյն քարոզչաց մէջ նշանաւոր է մանաւանդ Վէնֆրիդ , մականուանեալն *Բոնիփակիոս* (բարեգործ) որ Գերմանիոյ Եկեղեցեաց հայրն է , կամ ինչպէս կ'անուանեն՝ *Գերմանաց տաքեալն* : Սորա ծնունդն էր 'ի *Գվոնշար* 680 ին , ինքն էր իշխանական տոհմէ , Քրիստո-

նէական հաւատոյ մէջ զարգանալէն զկնի, երեսնամեայ հասակին մէջ նուիրեց իւր կեանքն Աւետարանն քարոզելու 'ի Գերմանիա: Նա քարոզեց նախ 'ի Ֆրիդլանդ, ապա 'ի Հ'ս, ուր իւր ձեռամբ կտրեց տապալեց շանթային կոչուած *հաղնին*, որ հեթանոսական սնապաշտութեան առարկայ եղած էր երկար ժամանակներէ 'ի վեր: 744 ին հիմնեց *Ֆոքսայի* աքքայարանն, որ գլխաւոր կեդրոններէն մին եղաւ միջին դարու խաւարն հալածելու համար: Ապա քարոզեց 'ի Տիւրինգ, 'ի Բաւարի, հիմնելով մենաստաններ կամ քարոզական կրթարաններ: Բոնիփակիոս իւր ծերութեան առթիւ, իւր պաշտօնն յանձնեց իւր աշակերտին եւ պաշտօնակցին՝ *Հոռտսին* եւ ինքն 70 ամեայ հասակին մէջ փափաքեցաւ վերստին քարոզել Տրիդացիներուն, որոց մէջ չ'էր յաջողած իւր երիտասարդութեան ժամանակ արմատացնել Քրիստոնէութիւնն: Սակայն հազարաւոր հեթանոսներ դարձնելէն եւ բազմաթիւ մեհեմաններ կործանելէն զկնի՝ կռապաշտ Տրիդացիներէն սպանուեցաւ իւր ընկերներով, 755 ին:

Բոնիփակիոս իւր հիմնած Եկեղեցիներն բոլորովին կողոպտեց ազատութենէ եւ հպատակեցոյց Հռովմայ Եպիսկոպոսին եւ մինչեւ անգամ հաւատարմութեան երդմնագիր տուաւ, որ ապա օրէնք եղաւ Արեւմտեան ամեն նոր ձեռնադրուած Եպիսկոպոսաց համար: Բայց յ'այսմանէ՝ վարժեցոյց սոյն Եկեղեցիներն, որ ապաւինին աշխարհի իշխանաց եւ մարմնաւոր զօրութեան: Վերջապէս ինքն իսկ չափէն աւելի կարեւորութիւն կրտար արտաքին արարողութեանց եւ նիւթական պաշտամանց, առնելով սրտի կրօնն եւ հոգւով ու հշմարտութեամբ երկրաւագութիւնն: Այսու հանդերձ նախանձաւոր էր աւետարանական քարոզութեան եւ

կը քննադատէր պապերու եւ Սերովիանգեան արքունեաց եղծումներն :

Հարկ է ասել սակայն , որ Գերմանիոյ Քրիստոնէական վերջնական դարձն կատարեցաւ Ֆրանկաց թագաւոր Սեծին Կարոլոսի կամ Շարլմանի ջանիւք . (768 — 814) : Սակայն սոյն ջանքն եւս աղարտեցաւ գայթակղական բռնաւորութեամբ : Ֆրանկներն , կաթողիկ քարոզիչներն պաշտպանելու պատրուակաւ , յարձակեցան ստորին Գերմանիոյ Սաքսոնաց վրայ , որք ց'այն վայր անկախ էին : Առաջին անգամն էր , որ կը տեսնուէր թէ սուսերամերկ զօրաքանակներն կը բռնադատէին ժողովուրդներն դիմել 'ի գետն , խմբովն մկրտուելու համար , որ աւելի քաղաքական հպատակութեան համար էր , քան թէ Քրիստոնէական դարձի : Այս սոսկալի բռնաւորութիւնն ընդհակառակն պատճառ կը լինէր , որ ժողովուրդն աւելի ամուր կապուէր իւր հարց կրօնին հետ : Սոյն անագորոյն պատերազմն տեւեց 30 տարի . անարգեցաւ Քրիստոնեայ անունն եւ Կարոլոս հագիւ հագ կարողացաւ նուաճել լով Սաքսոններն դարձնել 'ի Քրիստոնէութիւն , եւ այսպն ժամանակ ' երբ իրենց պետերն ' Վիսիկննդ եւ Լյքիոն հաւանեցան մկրտիլ : Յատուկ Եպիսկոպոսարաններ հիմնեցան քանի մի քաղաքաց մէջ , սոյն բռնադատեալ քրիստոնէից վրայ հսկելու համար :

Հ Ա Տ Ա Ծ Բ .

ՆՆԻՔԻՆ ԿԵՆՆՔ ՆԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Մենատորական կամ Վանական կեանք

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ արտաքին իրողութեանց վրայ խօսելէն զինի , որոնք նպաստեցին կամ խափանարար եղան Քրիստոնէութեան տարածմանն , այն շրջանին մէջ , որ կը տարածի Կոստանդիանոսէն մինչեւ Կարդոս կամ Շառլման , այժմ հարկ կը համարինք խօսիլ Եկեղեցւոյ ներքին վիճակին եւ այն աղէտից վրայ , որք արգելք եղան հաւատոյ եւ քարեպաշտութեան ծաւալմանն՝ ի ճոց Եկեղեցւոյ :

Եկեղեցին շատ հեծանոսներ ՚ի Քրիստոնէութիւն դարձնելու համար , փոխանակ քարոզութեան եւ համոզման սուրբ միջոցներու դիմելու , ինչպէս էր առաջին երեք դարերուն մէջ , ընդհակառակն սկսաւ հեծանոսներն շահելու զիջողութիւններ գործ դնել իւր վարդապետութեան նկատմամբ : Այս պատճառաւ արձաններ անգամ դրուեցան Եկեղեցւոյ մէջ : Բայց տոյն եղանակաւ Քրիստոնէութեան ճոցն դիմողներն , որոց դարձն

համոզմամբ չ'էր, նսեմացուցին Քրիստոնէական կեանքն եւ նոյն իսկ պաշտամունքն : Մնասպաշտութիւնն նորէն կը սողոսկէր յ'Եկեղեցին եւ Քրիստոնէական նախկին հանդէսներն գրեթէ՝ կը կորուսանէին իրենց նախկին վեհ պարզութիւնն : Թէեւ կ'աշխատէին մեծ կարեւորութիւն տալ Եկեղեցւոյ իշխանութեանն եւ կը սահմանէին որ բացարձակապէս հնազանդին Եկեղեցւոյ որոշմանցն, բայց Աւետարանի սրբարար գորութիւնն տկարացած էր, որովհետեւ հետզհետէ կը տարածուէր այն գաղափարն՝ թէ բարի գործքերն, ինչպէս են ծովապահութիւն, ուղորմութիւն, աղօթք, ուխտագնացութիւնք, ինքնին մեծ արժէք ունին եւ կարող են մեղքերն ջնջել : Կային մինչեւ անգամ տկարամիտ քարոզիչներ, որոնք կ'աղաղակէին՝ *տոռէք ձեր նոռիներն Եկեղեցոյն եւ դուք կարող էք ասել դատաստանի օրն* . « Ո՛վ Տէր, տո՛ւր մեզ, որովհետեւ մենք տուինք քեզ » : Վերջապէս *Քաւարանի* վարդապետութիւնն եւ բարի գործոց վրայ հիմնուած եւ Հռովմէական Եկեղեցւոյ կողմէ շնորհուած ներողութիւնքն արդէն ընդունուած էին Արեւմտեան Եկեղեցւոյ Հարց ումանց կողմէն եւ Գրիգոր Մեծն՝ վարդապետութեան կարգն անցուցած էր զ'այն, որով Քահանայական իշխանութեան սահմանն ընդարձակուած էր իւր երկրաւոր շրջանէն արտաքոյ եւ շահավաճառութեան կարգն անցած : Որովհետեւ չափազանց արժանաւորութիւն տրուեցաւ բարի գործոց եւ Քրիստոնէական արտաքին արարողութեանց, այս պատճառաւ մեծ յարգ տրուեցաւ մարմնոյ ճնշողութեան, ամենախիստ ապաշխարութեան, որուն ենթարկած էին իրենց անձն քրիստոնեաներէն ոմանք, որոնք աշխարհիս ապակահանութենէն եւ Եկեղեցւոյ մէջ սպրդած անկարգութիւններէն զզուած՝ կը հեռանային եւ կ'ապաստանէին անապատներն : Դեկոսի հալածանաց ժամանակ, բաւական

Քրիստոնեայք՝ եւան եգիպտոսէն եւ առանձնացան *Թի-
րայիդի* հետաւոր տեղերն, աղօթքով եւ խստակեցու-
թեամբ իրենց կեանքն սիովիելու: Սոյն *մնահեացներոս*
կամ *անապատականներոս* թիւն բազմացաւ եւ ժողո-
վուրդն սկսաւ պատուել իբրեւ սուրբեր: Մեծ յարգա-
նաց արժանացան մանաւանդ *Սիահեացներն*, որոնք
բարձր սիւներու վրայ կ'ապրէին եւ ժողովրդեան զար-
մացման առարկայ եղած էին: Սոյն Սիւնակեացներէն
գլխաւորներն էին *Սիմօն Անտիոքացի* եւ *Դանիէլ Կ. Պոլ-
սեցի*: Առաջինն՝ 420 թուականէն, 30 տարի անցուց
իւր կեանքն 36 ոտք բարձրութեամբ՝ մի սեան վրայ,
արհամարհելով ցուրտն եւ տաքն: Տեղւոյն մարդիկն կե-
րակուր կը բերէին այս Սիւնակեցւոյն եւ կը յարգէին
իբրեւ յոյժ արժանաւոր սուրբ: Քանի մի երկրներու մէջ,
եւ մասնաւորապէս յ'Եգիպտոս, շատ բազմացաւ անա-
պատականներու թիւն. մի միայն 'ի Թէբայիդ' կը պատ-
մուի թէ *եօթանասուն եւ վեց հազարի* հասած էր: Սա-
կայն շուտով յառաջ եկան իրենց մէջ ամեն տեսակ ան-
կարգութիւններ: Երբեմն բռնաբարումներ գործ կը
դնէին կերակուր կորզելու համար եւ կամ իրենց անձն
կը մասնէին ամօթալի խայտառակութեան: Հարկ տես-
նուեցաւ վերջ դնել սոյն անկարգ եւ պարասկորդ կե-
ցութեան, ժողովել մեծ շինուածներու մէջ եւ հպատա-
կեցնել իրենց կեանքն ու վարքն խիստ կանոններու:

*Անտօն Եգիպտացի*ն, որ մի հարուստ եւ ականաւոր
մարդ էր, իրեն ինչքն աղքատներուն բաշխելէն զկնի,
քաշուեցաւ *Գերեզմանաց* մենաւորութեան տեղին, եւ ա-
ռաջինն եղաւ որ խորհեցաւ անապատականներն ժողո-
վել եւ ենթարկել աշխատանաց, աղօթից եւ մի ընդ-
հանուր մեծաւորի հսկողութեան: Նա մեռաւ անապա-
տին մէջ 356 ին, 105 տարեկան հասակի մէջ:

Անտօնի աշակերտն *Պաքսիոս*, հիմնադիր եղաւ

բուն վանական կենաց, նա ժողովեց մօտ *երեք հազար* վանականներ Նեղոսի մի կղզւոյն մէջ: Նա էր նոյնպէս որ հիմնեց առաջին վանքն կանանց, որք կ'անուանէին *Դոն*, որ Եգիպտական բառ էր եւ կը նշանակէր *մարդոր, սոհոր*. վասն զի այնպէս կը համարէին թէ վանական կեանքն աւելի համաձայն է Աստուածային կամաց, քան թէ քաղաքային ընկերութեան ճոցին մէջ անցուցած կեանքն:

Շուտով *Հիյարիոն* Գազայի անապատին մէջ, եւ *Մոորն Բարսեղ Մ'եծն*՝ ի Նէո—Կեսարիայ, հետեւեցան նոցա օրինակին, եւ մինչեւ անգամ Բարսեղ վանականութիւնն այնպէս կանոնաւորեց, որ երկար ժամանակ շարունակեցաւ յ'Արեւելս: Վանականներն պարտաւորուած էին իրենց ժամանակն նուիրել պահեցողութեան, աղօթքի, աշխատանաց, մերթ արուեստի եւ մերթ երկրագործութեան: Նոքա պարտաւոր էին քացարձակապէս հնազանդիլ իրենց Մեծաւորին կամ վանահօրն, եւ այս հպատակութենէն շատ անգամ յառաջ եկան մեծամեծ եղծումներ: ի սկզբան արգիլուած չ'էր նոցա աշխարհի մարդկանց հետ յարաբերութիւն ունենալ, քա՛յց հետզհետէ կանոնն այնչափ խստացաւ, որ պարտաւորուած էին ուխտել եւ շարունակ վանքի մէջ մնալ: Նոքա մոռցած էին, որ Աստուած ո՛չ թէ կամի որ մենք բաժնուինք աշխարհէն, այլ մեր անձն պահպանենք չարէն. « Ո՛չ զ'այս աղաջեմ, զի բարձցես զ'նոսա յ'աշխարհէ, այլ զի պահեսցես զ'նոսա ի չարէ » . (Թովհ. ԺԷ. 15): Նոքա կը կարծէին թէ ներուած է մարդուն թողուլ ընկերութեան պարտաւորութիւններն եւ մի միայն հրամայուած է անձին համար հոգալ: Վանականութիւնն շատ արագ տարածեցաւ յ'Արեւմուտս, այնպէս որ արդէն 400 թուականին՝ Տուրի Մարտինոս Եպիսկոպոսի Թաղմանն, ներկայ էին *երկու հազար* վանա-

կանք: Վանականութիւնն նոր կազմակերպութիւն ստացաւ Բենեդիկտոսի ձեռքով: Սա ծնած էր 'ի Նարսիա, 480 ին, եւ կրթուած էր 'ի Հռովմ: Կամպանիայի Կասինեան լերան վրայ մի վանք շինեց, 529 ին, 'Նոր Ուխտ հաստատեց, որով վանականք անպայման կերպիւ պիտի հնազանդէին իրենց վանահօրն, ժամերգութենէ զատ պարապելով նաեւ ձեռագործով, ձեռագիր օրինակելով եւ տղայոց կրթութեամբ: Կրօնաւոր լինելու համար պարտաւոր էին փորձուիլ մի տարի եւ ապա յարմար դատուածներն հանդիսական ուխտ կը կատարէին եւ կը խոստանային հաստատուած կանոններն պահպանել: Բենեդիկտեան վանական կանոններն ընդհանուր ընդունելութիւն գտան Արեւմտեան վանքերու մէջ: Բենեդիկտոս մեղմեց այն խիստ պահեցողութիւններն, ապաշխարանքներն եւ մարմնոյ ճնշումներն որք կը գործադրուէին Արեւելեան մենաստաններու մէջ:

Թէեւ վանականութիւնն ունեցաւ եղծումներ, թէեւ միջին դարու մէջ Արեւմտեան վանքերն եղան ապաստանարան ծուլութեան, կեղծաւորութեան եւ այն մեծամեծ անկարգութեանց, որք նսեմացուցին Քրիստոնէական Կրօնի վսեմութիւնն, բայց պէտք է խոստովանիլ, որ մենաստաններն 'ի սկզբան օգտակար եղան: Պատերազմներու, հալածանքներու եւ խռովութեանց տագնապալից օրերու մէջ՝ Մենաստաններն եղան բարեպաշտութեան եւ աղէտից ափօփման կայաններ: Որքերն ընդունելութիւն կը գտնէին այդ Մենաստաններու մէջ. երիտասարդներն՝ դպրոց եւ գիրք. աղքատներն՝ մարդասիրական խնամքներ. հարստահարեալն կամ հալածեալն՝ տեղի ամրութեան. սրտով հիւանդն կամ բեկեալն՝ մխիթարութիւն եւ հանգստութիւն. իսկ զղջացեալ մեղաւորն՝ հաշտութիւն եւ խաղաղութիւն:

Սոյն մենակեացներն, նախնի Մարգարէից նման,

մե'րն ընդ մե'րն կը վազէին յ'Աղեքսանդրիա եւ այլ քաղաքներ, կա'մ Աստուծոյ դատաստանն յիշեցնելու մեղաւորաց, կա'մ մահտարաժամներու եւ այլ հանրական աղէտից ժամանակ օգնութիւն մատուցանելու ժողովրդեան եւ սփոփելու: Մենաստաններէն ելան նշանաւոր մարդիկ, անապատական կեանքով զօրացած, որք աննկուն մշակներ հանգիսացան աւետարանական քարոզութեան: Կային նշանաւոր Մենաստաններ, որք էին իբրեւ օվասիւներ անապատի մէջ, իբրեւ կեդրոններ՝ յ'որոց կը ճառագայթէր, կը ծաւալէր քաղաքակրթութիւնն: Մենակեացք ինչպէս որ կը մշակէին խոպան անապատներն, նոյնպէս կը մշակէին եւ խոպան սրտերն, եւ նորա շատ երկրներու համար մի Աստուածային օրհնութիւն էին:

Պէտք է նկատել սակայն, որ Բենեդիկտեան կրօնաւորք միջոց չ'ունէին իրենց անձն նուիրելու Ս. Գրոց խորին ուսումնասիրութեան, որով միայն հնարաւոր էր Բրիտտոնէութիւնն վերածել իւր նախկին պարզութեանն եւ պայծառութեանն: Յունական եւ Եբրայական լեզուաց գիտութիւնն կը պակսէր յ'Արեւմուտս եւ պարտաւորուած էին շատանալ Ս. Գրոց Հերոնիմոսեան լատին թարգմանութեամբ, որ քանիցս սրբագրուելով՝ ծանօթ է *Վոյդիամ* անուամբ եւ որ Հռովմէական Եկեղեցւոյ ընդունած միակ վաւերական բնագիրն է:

Բ.

Կրօնական վէճեր

Քրիստոնէական կրօնն հաւատք պահանջելով հանդերձ, չը մերժեր բանական լոյսն, չը մերժեր քննութիւնն, եւ քննութիւնն միշտ օգտակար է, երբ բուն նպատակն է անկեղծ համոզումն: Քրիստոնէական հորնն կը վարդապետէ միայն, թէ կան Աստուածային անհուն խորհրդներ, որք կարող չ'են մարդկային սահմանաւոր մտաց ենթարկիլ: Երբ սոյն սահմանն պահպանուած է, քննութիւնը միշտ արդիւնաւոր եղած են, իսկ երբ մարդկային միտքն ձգտած է անհուն խորհրդներն քննութեան առնուլ, միշտ շփոթուած է եւ յառաջ բերած է անօգուտ եւ խռովայոյզ վէճեր, մանաւանդ եթէ փառասիրութիւնն եւ անձնապատանուծիւնն եւս իրենց այլանդակ դերն ունեցած են:

Դժբաղդաբար այսպէս էին այն կրօնական վէճերն, որք յուզեցան գլխաւորապէս Գ. յորդր Գարէն մինչեւ Է. յորդր: Եկեղեցական սկսան իրարու դէմ զինիլ, բաղադրական իշխանութիւնն սկսաւ ամենայն զօրութեամբ միջամտել եւ պաշտպան հանդիսանալ մե'րթ այս եւ մե'րթ այն կուսակցութեան: Սոյն վէճերուն վերջ տալու համար, Ժողովներ գումարեցան Դ Նիկիա (296), Ի հոստանդնուպօլի (381), Ե' Եփեսոս (431), (որոց միայն մասնակցեցաւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին): Ապա Դ Քաղկեդոն եւ Ե' այլ տեղիս: Այս կրօնական վէճերու

կամ ժողովոց գումարման առթիւ կատարուեցան այն պիսի անցքեր, որք կը պատկերացնեն մի տխուր նկարագիր թէ՛ ի՞նչ աղէտներ եւ գայթակղութիւններ կարող են յառաջ գալ, երբ Եկեղեցականութեան մէջ մուտ գործէ փառասիրութեան եւ գահասիրութեան հոգին: Գլխաւոր գործիչներն եղան Կ. Պօլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Հռովմայ Եպիսկոպոսներն կամ պատրիարքներն եւ Կայսերքն՝ *Կոստանդիանոս*, *Կոստան*, *Թեոդոս Բ.*, *Արկադիոս*, *Սարգիսանոս*, եւլն, եւլն:

Իրաւունք ունինք բնաւ չը զարթուցանել կրօնական վէճերու ժամանակ կատարուած անցից յիշատակն, որք անարգանք են Քրիստոնէութեան, եւ որք մինչեւ այն ատիւհան կը զայրանային, որ նոյն իսկ Եկեղեցւոյ հովիւներէն ոմանք՝ անզուսպ վրէժխնդրութեան կը զոհէին իրենց հակառակորդներն, ինչպէս որ Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոս պատրիարքն ՚ի գետին կը թաւալէր Կ. Պօլսոյ Փլաքիանոս պատրիարքն եւ ա՛յնպէս կը ջախջախէր ոտներով, որ քանի մի օրէն զկնի կը վախճանէր:

Գ.

Պատկերամարտից Կոխն

Հարկ չը կայ նոյնպէս ընդարձակօրէն խօսիլ Պատկերամարտից կռուոյն վրայ, որ մեծ յուզմանց պատճառ եղաւ Յունական եւ Լատինական Եկեղեցեաց մէջ. մե՛րթ խորտակուեցան, արտաքսուեցան պատկերներն, մե՛րթ զետեղեցան: Կայսրն *Լեոն Խառապի*, իւր որդին *Կոստանդին Կոսթոնիմոս* եւ սորա որդին *Լեոն Դ.*

ընդդէմ էին պատկերաց եւ օրէնքներ իսկ դրին , որ Եկեղեցիներն պատկերներ չ'ունենան , իսկ *իրենե* Թագուհին , որ իւր *կոստանդին Պօրփիոքոզիսէս* որդւոյն անչափափասութեան պատճառաւ կը կառավարէր Պետութիւնն , նոյնպէս եւ ապա կայսրուհին *Թիոդորա*՝ վարուեցան 'ի նպաստ պատկերաց յարգութեան :

Արեւմտեան եկեղեցւոյն մէջ Գրիգոր Գ. Հռովմայ Պապն՝ որ նգոված էր Լեւոն Խաւրացին , սաստիկ հաւածանք հանեց պատկերամարտից դէմ : Հարկ է ասել՝ թէ կարծիքներն տարբեր էին , ոմանք իբրեւ զարդ կը համարէին պատկերներն , ոմանք իբրեւ նշանակներ՝ յուշածելու համար բարեպաշտական յիշատակներ , եւ ոմանք արժանի կը դատէին՝ որ յարգանք մատուցուի պատկերաց , բայց ոչ առանց օրհնութեան եւ օծման : Սոյն պատկերամարտից կռիւն շարունակեցաւ 726—825 թուականն :

Դ.

Ակնարկ Պապական Իշխանութեան վրայ.

Քանիցս փորձեր եղած էին Հռովմայ Եպիսկոպոսին իւր աստիճանակից Եպիսկոպոսներէն առաւել բարձր իրաւասութիւն տալ . բայց սոյն փորձերն կամ իշխանասիրական ձգտումներն միշտ նշաւակուած էին Եկեղեցական նշանաւոր Հարց եւ Վարդապետաց կողմէն :

Սակայն *Հեռոն Ա. Ս'ն* , (440—461) այնքան յառաջ գնաց այս խնդրոյն մէջ , որ յայտնապէս հռչակեց , թէ Հռովմայ Եպիսկոպոսութիւնն Ս. Պետրոսի յաջոր-

դուծիւնն է եւ հետեւապէս իբրեւ աստուածային հաս-
տատուծիւն , իւր իրաւունքն կը տարածուի բովանդակ
Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ վրայ : Բաց յ'այսմանէ , Լե-
ւոնի համբաւն այնքան մեծ էր , որ իւր պատուիրակ-
ներն նախագահեցին Քաղկեդոնի Ժողովոյն , 451 ին :
Յաջորդ տարին , այն ինչ Ալտիլա կ'սպառնար Հռովմին ,
Լեւոն իւր ազդու ընդդիմախօսութեամբ յաջողեցաւ յետ
դարձնել , եւ Ժողովուրդն , իտալիոյ ապստոլութիւնն՝
իբրեւ մի հրաշք համարեց , գործուած Ս. Պետրոսի զօ-
րութեամբ , որ իբր թէ սպառնական սուր 'ի ձեռին
կանգնած՝ իւր յաջորդին մօտ , ահաբեկած էր զ'Ալտ-
տիլլա — *աստուածային պատռահասն* :

Նոյնպէս 476 ին , երբ Արեւմտեան կայսրութիւնն
նուաճուած էր եւ իտալիան բարբարոսներէ ասպատակ-
ուած , Հռովմայ Եպիսկոպոսներն , որ անքաւ հարստու-
ծեան տէր էին , յ'աչս հռովմէական Ժողովրդեան հա-
մարուեցան իբրեւ բնական վեհապետներ եւ աւելի ակ-
նածելի եղան : Հռովմայ եկեղեցին (570 — 604) իրեն
գլուխ ունեցաւ մի այլ նշանաւոր մարդ , *Գրիգոր Ա՛.*
Ս'նծ , որ իւր Եկեղեցին ապահովեց առաւել մեծ իշխա-
նութեամբ :

Գրիգոր Ս'նծ , ծերակուտական տոհմէ էր եւ ապա-
հով էր պետութեան բարձր պաշտօններու հասնելու՝
սակայն յանկարծ խզեց իւր աշխարհային յարաբերու-
ծիւններն կրօնաւոր լինելու համար եւ իւր ինչքն բաշ-
խեց աղքատաց : Իւր խստակեաց վարուց եւ Եկեղեցա-
կան կարգաց նախանձաւորութեան պատճառաւ՝ նախ
պապական քարտուղար եւ ասպա պապ եղաւ : Սա էր ,
որ Հռովմէական Եկեղեցւոյ պաշտամունքներուն շքեղու-
ծիւն , եւ հանդիսաւորութիւն տուաւ , հակառակ նախ-
նական պարզութեան : Սա էր , որ կազմեց պատարա-
գի արարողութեան այժմեան լատինական ձեւն : Սա էր ,

որ առաւել դաշնակաւորութիւն տուաւ Եկեղեցական Երգեցողութեան 'ի տեղի Ամբրոսականին, որ ց'այն վայր 'ի կիրառութեան էր: Այսպէս Եպիսկոպոսական խոնարհ պաշտօնէութիւնն հետզհետէ իշխանական կերպարան ստացաւ եւ 743 ին Պերմանական առաջին Ժողովին մէջ՝ Եպիսկոպոսունք երդուեցան Հռովմայ Եպիսկոպոսին հնազանդելու, եւ երբ Թագաւորն *Պիպին* (*) կամեցաւ կրօնական արարողութեամբ սրբագործել իւր յափշտակած Թագն՝ դիմեց Հռովմայ Եպիսկոպոսին եւ օծուեցաւ նորա օեռամբ եւ այս տեղէն կրմ'նայ *պայ* անունն, որ առաջ, *Հայր* կը կոչուէր:

Կարօլու Մեծ (800 ին) երբ իւր պալատականներով 'ի Հռովմ, Յիսուսի Քրիստոսի Ծննդեան Տօնին, ծնրադրած կ'աղօթէր, Լեոն Գ. իբր յ'Աստուծոյ դրդեալ Թագ կը դնէ նորա գլխին գոչելով «*կեցցի՛ կարոյոս վահափառ կայսր Հռովմայ*» եւ ներկայ ժողովուրդն երեք անգամ կը կրկնէ նոյն խօսքերն: Թագադրութեան հետ կը կատարուի նաեւ օծման հանդէսն եւ այսպէս լատինական Եկեղեցին կ'ունենայ երկու գլուխ՝ *աշխարհահիսն եւ հոգեհոր*, լաւ է ասել *հրկոս մեծ չարիք*, որով կը տագնապի Քրիստոնէութիւնն երկար դարեր:

(*) *Պիպին* կամ *Պիպինոս կարմասասի*, որ Հռովմայ Եպիսկոպոսներէն (Զաքարիայէն եւ Ստեփաննոս Բ. էն) քաջալերուած էր իւր ապօրէն գահակալութեան մէջ եւ Հռովմայ *Պատրիկոսթեան* կամ պաշտպանի կոչման իսկ արժանացած, աշխարհային իշխանութեամբ բարձրացոյց Հռովմայ Եպիսկոպոսութիւնն, այդ կարծեց-

Ե.

Մասեճագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ

Թէեւ մեր Ազգային Եկեղեցւոյ մասնաւոր Պատմութեան մէջ ⁽¹⁾ արդէն խօսած ենք մեր մատենագրաց վրայ, բայց հարկ կը համարինք նաեւ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ ընդհանուր պատմութեան Եկեղեցական Հարց շարքին մէջ իրենց կարեւոր տեղն տալ. յոյժ համառօտիւ պատկերելով իրենց կենաց, վարուց եւ գրաւոր գործոց յիշատակն:

Ս. ԳԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ճնաւ վաղարշապատ Քաւ

եալ բարձրութեամբ իսկ առիթ վնեղով նորա անկմանն:

Պեպինոս Լոմբարդացիներէն առնելով նոցա յափըշտակած երկրներէն Հռովմայ դքսութիւնն *մշտնջենա* չոր ժամանակաց համար պարգեւեց Հռովմայ քահանայապետութեան: Պեպինոսի որդին՝ Մեծն Կարոլոս, ո՛չ միայն հաստատեց այս պարգեւատուութիւնն, այլ նաեւ ընդարձակեց եւ ամա այսպէս հիմն դրուեցաւ Հռովմայ Եկեղեցւոյ աշխարհային իշխանութեան՝ հակառակ Քրիստոսի խօսքին — « *իմ թագաւորութիւն չ'է յ'այսմ աշխարհէ* »:

(1) Պատմութիւն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, յ'երուսաղէմ 1872:

ղաքի մէջ (մօտ 257 ին) Արշակունի Թագաւորական ցեղէ : Իւր հայրն Անակ, Հայոց խոսրով Թագաւորն մեղքնելուն համար, տպանուեցաւ : Եւ թաղ անուն ուն ազատելով Անակի որդին տարաւ 'ի Կեսարիա, ուր մկրտեցաւ *Գրիգոր* անուամբ եւ իւր հասակի զսրգացման հետ՝ զարգացաւ նաեւ Քրիստոնէական հաւատոյ Յշմարտութեան մէջ եւ ուսաւ նոյն ժամանակի գիտութիւններն : Ամուսնանալով Դաւթի դստեր հետ ունեցաւ երկու որդի *Վրդանէս* եւ *Արիստակէս* : Սուկալի չարչարանաց մատնուեցաւ Տրդատի հրամանաւ եւ հաստատմանով իւր հաւատոյ մէջ, իոնարհեցոյց սէգ Տրդատն եւ իւր բոլոր արքունիքն Աւետարանի հեգ լծոյն տակ, բոլորեց սրտերուն մէջ այն Աւետարանական հուրն, զ'որ վառած էին Թադէոս եւ Բարթողիմէոս Առաքեալք իրենց քարոզութեամբ : Գրիգոր որպէս քաջ հովիւ, անձնադիր արթնութեամբ եւ իմաստութեամբ հովուեց իւր հօսն 25 տարի եւ ապա իւր ծերութեան պատճառաւ Եկեղեցւոյ տեսչութիւնն յանձնելով իւր Արիստակէս որդւոյն, առանձնացաւ Մանեայ այրն, ուր քանի մի տարի եւս ապրելով կ'նքեց իւր առաքելական կեանքն 333 ին եւ Թաղուեցաւ հովուաց ձեռքով, որոյ երկրաւոր նշխարքն գտնուեցան յետ ժամանակաց եւ փոխադրուեցան 'ի *Թորդան* : Լուսաւորչի անունն անմահ է ո՛չ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, ուր կրտօնուի երիցս 'ի տարին, այլ եւ Քրիստոնէութեան ընդհանուր տարեգրութեան մէջ արձանագրուած է իւր յիշատակն որպէս *Հռչակարիւ Եկեղեցւոյ* :

Ս. Լուսաւորչի աւետարանական վարդապետութիւնն, զ'որ խօսած է ժողովրդեան, համառօտիւ աւանդուած է Ագաթանգեղի պատմութեան մէջ : Ունի նաեւ վարդապետական ճառեր *Յամախապատոս*՝ կոչ-

ուած գրքին մէջ: Լուսաւորչին կ'ընծայուին ինչ ինչ կանոններ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾ, թողն Ս. Յուսկան եւ որդի Ա. Թանագինէի, ծնաւ 'ի ԴԲԴ Դարու եւ կրթեցաւ իւր Հաւուն իննամոց ներքոյ, ուսաւ նաեւ 'ի Կեսարիա ժամանակին գիտութիւններն եւ ապա գնաց 'ի Կ. Պօլիս, ուր ամուսնանալով ունեցաւ որդի Ս. Սահակ: Երբ հայրենիք դարձաւ, իւր հանձարոյ եւ գիտութեան հռչակն շուտով տարածուեցաւ: Արշակ Թագաւորի սննեկապետն եւ բոլոր Թագաւորական պալատոսն գործակալն եղաւ: Տակաւին զինուորական պաշտօնին մէջ, առաքինութեան եւ իմաստութեան տիպար եղաւ ամենուն: Երբ վախճանեցաւ Փառէն Կաթողիկոս, ժողովրդեան ուշադրութիւնն դարձաւ Ներսիսի վրայ եւ հաւանութեամբ համօրէն Ազգին Ընտրուեցաւ Կաթողիկոս:

Ս. ՆԵՐՍԷՍ Աշտիշատի մէջ ժողով գումարեց եւ զանազան եղծմանց դէմ կանոններ հաստատեց, տանմանեց նաեւ որ Կաթողիկոսունք իրենց Եկեղեցիէն ձեռնադրուին եւ Կեսարիա չ'երթան: Բազմամիւ դարոց ներ բացաւ Յունարէն եւ Ասորերէն ուսանելու համար: Աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ եւ վանքեր շինել տուաւ: Ս. Ներսէս 13 տարի (360—373) իւր հօան իմաստութեամբ եւ հայրական սիրով հովուելէն գկնի՝ Թունաւորուելով Պապ Թագաւորէն կնքեց իւր կեանքն: Ս. Ներսիսի կանոններէն զատ ուրիշ գրաւոր երկասիրութիւնք հասած չ'են մեզ, բայց բնաւ տարակոյս չը կայ, որ ինքն եղած է ամենամեծ գործիչ լոյս եւ գիտութիւն ծաւալելու համար: Ներսիսի հոգեւոր եւ մասւոր երկանց ծնունդն են Հայ գրականութեան երկու անմահ մշակներն — Ս. Սահակ եւ Ս. Սարգսոյ:

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ Ներսիսի որդին, ծնաւ 'ի

Կ. Պօլիս, եւ իւր մեծանուն Հօր խնամոց ներքոյ զարգացաւ Թէ՛ Քրիստոնէական ուսմանց, Թէ՛ արտաքին գիտութեանց մէջ, եւ Թէ՛ լիովին հմտացաւ Յունաց, Ասորոց եւ Պարսից դպրութեանց։ Հովուական պաշտօնի կոչուելով՝ սկսաւ ժողովել բազմաթիւ աշակերտներ եւ հրահանգել ուսումնական եւ բարոյական կրթութեան մէջ։ Ապուրակէսի մահէն զկնի (389) Կաթողիկոս ընտրուեցաւ, բայց Պարսից Շապուհ Թագաւորն բռնաբարեց Ազգի ընտրութիւն եւ հալածանք հանեց Ս. Սահակի դէմ։ Շապուհի յաջորդն Արտաշիր, Հայ նախարարաց հաճոյանալու համար՝ յարգեց Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնն։

Ս. Սահակ իւր հովուապետութեան գրեթէ՛ յիսնամեայ շրջանին մէջ, աջակցութեամբ Ս. Մեսրոպայ, իւր բոլոր կէտնքն նուիրեց դպրոցներ հաստատել, աշակերտներ կրթել, Հայերէն դպրութիւն եւ լեզուն մշակել, լոյս եւ ուսումն ծաւալել եւ բարեպաշտութիւնն արմատացնել։ Երբէ՛ք իւր արթուն տեսութենէն չը վրիպեցաւ Ազգին քաղաքական բարօրութիւնն, ուստի եւ այս առթիւ քանիցս դիմեց Պարսից արքունեաց։ Երբ Նախարարք միացան մատնել զ'Արտաշէս, զեղծ Թագաւորն, Ս. Սահակ ջանաց յետս կասեցնել այդ աղիտաբեր խորհրդէն, բայց նախարարք, ո՛չ միայն զ'Արտաշէս Թագաւորն, այլ եւ Ս. Սահակ ամբաստանեցին Պարսից Վռամ Թագաւորին, իբրեւ Հռովմայեցւոց կողմնակից։ Վռամ կաթողիկոսութենէ ձգեց զ'Ս. Սահակ, արգիլեց ՚ի Պարսկաստան եւ առանց հաւանութեան Ազգի, քանի մի անարժան անձանց կաթողիկոսական անուն տուաւ, ինչպէս էին Սոհրմակ (429—430) Բրքիշոյ (430—432) եւ Շմոհէլ Ասորին (440 ին) որոյ ժամանակ նախարարաց խնդրանօք՝ Ս. Սահակ ինքն կը վարէր հոգեւոր գործոց տեսչութիւնն։

Ս. Սահակ Հայոց Եկեղեցւոյ անմահ մատենագրաց ամենէն գլխաւորն է : Իւր արդիւնաշատ մասնակցութեամբ կատարուած են նոյն ժամանակի Թարգմանութիւնք՝ Ս. Մեսրոպայ եւ իւր աշակերտաց ձեռքով : Ս. Սահակին կ'ընծայուի Հին Կտակարանի Հայերէն Թարգմանութիւնն : Նա մեծ հոգ տարաւ Եկեղեցական պաշտաման եւ ժամերգութեան կարգաւորութեան : Ունի նաեւ *Թողթի* զանազան անծանց գրուած :

Ս. ՄԵՍՐՈՊ կամ ՄԱՇՏՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ճնաւ 361 ին Տարօն զաւառի Հացեկաց գիւղին մէջ :

Ս. Մեսրոպ օժտուած էր բնութեան ձիրքերով, զորս կատարելագործեց ընտիր դաստիարակութեամբ : Ուսաւ Ասորոց եւ Պարսից լեզուներն, եւ շատ յառաջացաւ Յունական գրագիտութեան մէջ : Մեծ իմաստութեամբ եւ հմտութեամբ վարեց Ներսէս Մեծի Հայրապետական նօտարութեան պաշտօնն : Ս. Մեսրոպ վարժած լինելով զինուորական հրահանգաց եւ ատենական դպրութեան՝ երկար ժամանակ վարած էր Արշակ Գ.ի կամ Խոսրով Գ.ի Թագաւորական քարտուղարութեան պաշտօնն : Սակայն Թողաւ աշխարհային կենցաղն եւ սկսաւ առանձնական խստամբեր եւ ժուժկալ կեանք վարել : Ապա հովուական ձեռնադրութիւն ընդունելով՝ իւր բոլոր հոգեկան եւ մտաւոր զօրութիւնն նուիրեց Եկեղեցւոյ օգտին : Աւետարանական հոգւով լցուած առաքելութիւններ ունեցաւ *'ի Գողթն*, *'ի Միհնիս*, *յ'Աղռաւնս* եւ *'ի Վրաստան* հեթանոսութեան մնացորդներն ջնջելու համար : Մեսրոպ սոյն առաքելութիւնն շարունակեց մինչեւ 397 Թուականն եւ այս միջոցին Ս. Սահակայ հետ միանալով սկսան աշխատիլ Ազգին լուսաւորութեան համար : Ս. Մեսրոպ իւր առաքելութեան ժամանակ ականատես եղաւ այն դժուարութեանն, որուն ենթարկուած էր Մանկտին օտար լեզու ուսանե-

լու համար, եւ ժողովրդեան կրած տագնապին, որ օգուտ չ'էր քաղեր Աստուածային պաշտամունքէն եւ Ս. Գրոց ընթերցումէն, որ նոյն ժամանակ Ասորերէն լեզուաւ կը կատարուէր: Սաստիկ կը վշտանար Մեսրոպ եւ կ'արտասուէր դառնապէս: Նա կը խորհէր, որ այս դժուարութեանց կարելի է յաղթել մի միայն. Հայերէն գիր հնարելով, ուստի եւ սոյն խորհրդածութեան արդիւնքն եղաւ Հայերէն գրոց գիւտն՝ ձեռնտուութեամբ Ս. Սահակայ եւ օգնութեամբ Աստուծոյ: Սոյն գրոց գիւտով Ս. Մեսրոպ դարուց 'ի դարս անմահացուց իւր անուան հետ նաեւ Հայ գրականութիւնն: Սոյն գիւտն մեծ նշանակութիւն ունեցաւ թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ քաղաքական նկատմամբ: Այս գիւտէն շահուեցան նաեւ վիրք եւ Աղուանք, իրենց լեզուին պատշաճ գիր ընդունելով: Գրերու գիւտն մեծ մղումն սուաւ դպրոցաց յառաջադիմութեան, Հայերէն լեզուի ուսման, աշակերտաց կրթութեան եւ Հայերէն դպրութեան ծաղկելուն:

Ս. Մեսրոպայ հանճարաւոր աշակերտներն ուղեւորեցան 'ի *Թռևաստան*, յ' *Եգիպտոս եւ յ'Ասորիս*, վարժեցան սոյն ազգաց լեզուագիտութեան եւ Թարգմանեցին նոցա Եկեղեցական Հարց վարդապետական գրքումաներն: Սոցա բազմաքիրտն աշխատանաց արդիւնքն է Աստուածաշունչ Մատենի ընտիր Թարգմանութիւնն, որ *Թագոռնի Թարգմանոթեանց* կը կոչուի 'ի մեծահմուտ լեզուագիտաց:

Երբ 440 ին Ս. Սահակ կնքեց իւր կեանքն, Ս. Մեսրոպ վարեց կաթողիկոսական պաշտօնն, հաւանութեամբ Ազգին եւ ինքն եւս վախճանեցաւ վեց ամսէն զկնի, 441 ին:

Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտներն, որոնք

Թարգմանիչը կը կոչուին, բազմաթիւ են, բայց մենք քանի մի նշանաւորներն միայն յառաջ կը բերենք:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ, որ հմուտ էր Հայերէն, Պարսկերէն, Ասորերէն լեզուաց եւ իւր վարդապետաց Թարգմանութեանց բազմամուտ գործակիցն եղաւ:

Եզնիկ Թարգմանական աշխատութենէն զատ՝ ունի *Եղծ Աղանդոց* ոսկեղինիկ երկասիրութիւնն, որոյ մէջ կը խօսի հեթանոսաց դէմ, պարսկական կրակապաշտութեան դէմ, Յոյն փիլիսոփայից դէմ եւ Մարկիոնեան եւ Մանիքեցի աղանդաւորաց դէմ: Եզնիկ ներկայ գտնուած է, որպէս Բագրեւանդայ Եպիսկոպոս, Արտաշատու Ժողովին, ուր գրուեցաւ Հայոց սքանչելի պատասխանն Պարսից Թագաւորին դէմ, որ բոլոր զօրութեամբ զինած էր Հայերն ՚ի կրակապաշտութիւն դարձնելու:

ԵԴԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որ իւր ուսումն լրացուցած էր յ'Աղեքսանդրիա եւ յ'Աթէնա եւ դառնալով ՚ի Հայրենիս՝ Վարդան սպարապետի քարտուղարն եղած էր: Սա եւս, որ կրտսեր Թարգմանիչներէն էր, Ամատունեաց եպիսկոպոս եղաւ եւ ներկայ գտնուեցաւ Արտաշատու Ժողովին: Իւր գրուածոց մէջ նշանաւոր է *Պատմոյթիւնն վարդանաց պատերազմին*, զոր գրած է Մամիկոնեան Դաւիթ քահանայի խնդրանօք եւ յոյժ ընտիր ոճով: Ունի նաեւ *Խրատական կանոններ*, *Մեկնոյթիւններ և յատեր*: Ս. Եղիշէ կնքած է իւր կեանքն Ուստունեաց գաւառի առանձնութեան մէջ:

Ս. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, կրտսեր Թարգմանիչներէն ծնաւ Տուրուբերան գաւառի Խորէն կամ Խորոնք գիւղի մէջ: Նախ աշակերտեցաւ Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ, ուղեւորեցաւ յ'Եղնսիս, յ'Աղեքսանդրիա, ՚ի Հռովմ, յ'Աթենա և ՚ի Կ. Պոլիս, եւ սոյն քաղաքաց մէջ 8 տարի

ուսումնասիրական հետազոտութիւններ ունեցաւ : Երբ Հայրենիք դարձաւ, Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց Եպիսկոպոս ընտրուեցաւ եւ երկար ժամանակ իւր սիրելի Հօսն իմաստութեամբ հովուելէն զկնի՝ հանգեաւ 'ի Տէր, 'ի խորին ծերութեան : Իւր գրաւոր երկերն են Հայոց Պատմութիւն, Համարօտ Աշխարհագրութիւն, Մեկնութիւններ, զ'ստներ, թղթեր եւն :

ԴԱԼԻԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ, նոյնպէս Թարգմանչաց աշակերտներէն, որ ապա յ'Աղեքսանդրիա, յ'Աթէնս եւ 'ի Կ. Պօլիս քաջ հմտանալով Յունաց Մատենագրութեան եւ լեզուին, Մեծ անուն ստացաւ իւր իմաստութեամբ եւ Անյաղթ կոչուեցաւ : Ունի Թարգմանութիւններ, զ'ստներ, եւ փիլիսոփայական գրութիւններ :

2.

Ականատոր Մատենագիրք Յունաց Եկեղեցոյն :

Ս. Ե Թ. Ե Ն Ը Ս

Այն մեծ վէճերն, որոնք ծագեցան հինգ եւ վեցերորդ Դարերու մէջ Քրիստոնէական վարդապետութեան ինչ ինչ էական կէտերու նկատմամբ, պատճառեղան Եկեղեցական Մատենագրութեան յառաջադիմութեան եւ պերճախօսութեան : 'ի Հանդէս եկան Եկեղեցոյ մէջ բազմամիւ Եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, եւ հուշակաւոր ատենաքաններ, որք իրենց ընաւորու-

Թեամբ, առաքինութեամբ եւ պերճախօսութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունեցան իրենց ժամանակակիցներու վրայ եւ տակաւին մեր հարցասիրութիւնն կը շարժեն իրենց Թողած գրաւոր երկերով:

Սոյն Մատենագրաց մէջ առաջին տեղն կը գրաւէ *Ի հոմ Լիթանաս*, որ արիութեամբ անյաղթելի ախոյեան հանդիսացաւ Արիօսական մոլորութեան դէմ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուածութիւնն պաշտպանելով, եւ որ հինգ անգամ պաշտօնանկ եղաւ իւր հակառակորդաց կողմէն, միշտ սպառնալեաց ներքոյ, գրեթէ 20 տարի արքայանայ մասնեցաւ իւր հառապող համոզումն չը փոխելու համար:

Ս. Աթանաս Տնաւ յ'Աղեքսանդրիա, չորրորդ Դարուն սկզբում (296) եւ նշանաւոր եղաւ իւր Քրիստոնէական եռանդով Ս. Գրոց ուսման մէջ: Սա որպէս Սարկաւագ ընկերացաւ Աղեքսանդրիոյ Եպիսկոպոսին եւ գնաց 'ի Ժողովն Նիկիոյ, ուր մեծ հարտարութեամբ պաշտպանելով Աւետարանական վարդապետութիւններն, ամենէն աւելի հաստատուն վկայութեամբ հռչակեց Փրկչի Աստուածութիւնն: Քանի մի ամէն զկնի Աղեքսանդր Եպիսկոպոսն 'ի մահիցս մահուան' իրեն իբրեւ յաջորդ նշանակեց Աթանասն եւ Եկեղեցին շուտով ընտրեց, չը նայելով որ նա կը մերժէր եւ մանաւանդ հազիւ Թէ 30 տարեկան էր:

Նախախնամութիւնն, Աղեքսանդրիոյ Եպիսկոպոսական գահն բարձրացնելով Ս. Աթանաս, գրեթէ Քրիստոնէական աշխարհի գլուխ կացուցած էր, որով հետեւ տոյն քաղաքէն էր, որ Ասիոյ Յոյնք եւ Եւրոպա սովորաբար կ'ընդունէին իրենց հրամաններն: Սոյն վայրկենէն էր որ Աթանասի դէմ զինեցան Եւսեբիոս Նիկոմիդացի, Եւսեբիոս Կեսարացի եւ այլ արիօսական Եպիսկոպոսունք իրենց բոլոր զօրութեամբ: Սոյն

հակառակորդք դիմեցին ամեն տեսակ մեքենայութեանց եւ այնպիսի ամբաստանութիւններ յերիւրեցին Աթանասի վրայ՝ որ Կոստանդիանոս մասամբ համոզուելով նորա յանցաւորութեանն, հրամայեց որ գայ 'ի Տիւրոս 335 ին ներկայ լինելու ա՛ն ժողովին, ուր պիտի իշխէին իւր թշնամիքն, որք ամեն կերպ այլանդակ եղեւնագործութեամբ դատապարտեցին, զբարարելով նաեւ թէ սպանել տուած է Հրահճ Եպիսկոպոսն, եւ իբր ապացոյց ներկայացուցին մի քոսացեալ բազուկ, ասելով թէ՝ Արսէն Եպիսկոպոսի բազուկն է, զոր իրենք զգուշութեամբ պահած են փակեալ արկղի մէջ: Ժողովականք սաստիկ զարմացան, բայց Աթանաս առանց շփոթուելու՝ հարցուց թէ՝ արդեօք ներկայ Եպիսկոպոսներէն մին կը հանաչէ՞ր Արսէն Եպիսկոպոսն, եւ երբ հաստատական պատասխան տուին, զնաց բացաւ դահլճի դուռն եւ ներս հրաւիրեց մի մարդ վերարկուով ծածկուած: «Այս մա՞րդն է արդեօք, զոր սպանած եմ եւ բազուկն կտրած»՝ ասաց նա Արսէնի վրայէն վերարկուն բառնալով, որովհետեւ այս՝ Եպիսկոպոսն ինքն էր, որ Աստուածային սքանչելի տնօրինութեամբ խոյս տուած էր այն սեղէն ուր թաքուցած էին Եւսեբեանք զ'ինքն, եւ եկած էր Աթանասի ներկայանալու, զոր եւ ներկայացուց ճիշտ այն վայրկենին, որ զրպարտիչք ամօթահար եղան: Այսու ամենայնիւ, Աթանաս դարձեալ մերժուեցաւ իւր Եպիսկոպոսական պաշտօնէն եւ վտարեցաւ 'ի Դրէվ հրամանաւ Կոստանդիանոսի, որոյ առջեւ 'ի զուր քանաց Աթանաս արդարացնել զ'ինքն ազնիւ համարձակութեամբ:

Մեծանուն աշտորականն 'ի Դրէվ ընդունուեցաւ վայելուչ յարգանքով, որուն արժանի էր իւր առաքինութեամբ եւ տաղանդով, եւ երիտասարդն Կոստանդիա-

նոս որ կը թագաւորէր 'ի Գաղղիա', պատուեց զնա աւան կերպիւ :

Արիոսի մահէն սակաւ ինչ զկնի մեռաւ Կայսրն , 337 ին , որով եւ վերջացաւ Աթանասի աքսորանքն , որ յաջորդ տարին յաղթանակաւ մտաւ իւր Աղեքսանդրիոյ Եկեղեցին , որոյ անդամոց մեծ մասն իրեն հաւատարիմներն էին եւ անձնուէրներն :

Շատ ժամանակ չ'էր անցած որ Արիանոսեանք վստան լինելով նոր Կայսեր Կոստանսի պաշտպանութեանն , վերստին պաշտօնէ զրկեցին Աթանաս , 341 ին յ'Անտիոք գումարեալ ժողովի մէջ , եւ նորա տեղը հաստատեցին մի բռնաւոր եւ անպատկառ Եպիսկոպոս , *Գրիգոր* անուամբ , որ զինուորներով , հեծանութներով եւ հրեայներով շրջապատուած՝ յայտնի բռնութեամբ տիրեց Եկեղեցիներուն , եւ Աթանաս , որ հազիւ թէ մեծ ջանքով խոյս տուած էր , վերստին աքսորեցաւ եօթն տարւոյ համար 'ի Հռովմ' , ուր պաշտպանուեցաւ Կոստանդիոս Կայսերէն , որ Կոստանսի նման ընդունած չ'էր արիոսականութիւնն , եւ նոյն իսկ հրաման ստացաւ իւր եղբօրմէն որ Աթանաս վերստին կոչուի յ'Աղեքսանդրիա : Աթանաս նորէն ընդունուեցաւ իւր Եկեղեցւոյ ժողովրդէն , ցնծութեան աղաղակներով , բայց երբ 353 ին Կոստանս միահեծան տէր եղաւ Կայսրութեան , իւր յաղթանակն Արիոսականութեան յաղթանակ եղաւ , եւ ուղիղ վարդապետութեան բոլոր պաշտպանք անագորոյն հալածանաց մասնուեցան : Հինգ հազար զինուորաց մի գունդ՝ Եկեղեցական պաշտաման ժամուն , պիտի պաշարէր Եկեղեցին , ուր գիտէին թէ կը պատարագէր Աթանաս , բայց բարեկամներն առաջն առին եւ փախուցին , որ 6 տարի , այսինքն մինչեւ Կոստանսի մահն թափառելով մենաւորութենէ 'ի մենաւորութիւն , եւ 'ի թաքստեան պահուելով Թէբայիդի վանականներէն , ա-

զատեցաւ բոլոր զինուորաց հետապնդութենէն : Մի անգամ երբ առանձնացած էր մի ցամբած ջրամբարի մէջ, մի սպասուհի, որ պարտաւորուած էր կերակուր տանել Աթանասին, վատաբար մատնեց այս Սուրբն : Բայց այն գիշերն որ զինուորներն պիտի գային պաշարելու զԱթանաս, նա գաղտնի ներշնչութեամբ իմն ելած էր իւր առանձնարանէն . տանտէրն եւ տանտիրուհին եւս փախած էին, եւ ապիրատ սպասուհին որ միայն մնացած էր, խստապէս պատժուեցաւ ոստիկանութենէն, իբր թէ սխալ տեղեկութիւն տուած էր :

Երբ կոստանս մուտաւ, 361 ին, կայսրութեան գահն բարձրացաւ Յուլիանոս ուրացողն, որ աճապարեց կոչել բոլոր արքորեալ Եպիսկոպոսներն, վասն զի նա կը յուսար թէ Քրիստոնեայք ազատօրէն զիրար հալածելով ինքնին կը կործանուին : Բայց Աթանաս այնքան մեծ չափաւորութեամբ եւ քաղցրութեամբ վարուեցաւ իւր հակառակորդաց հետ, որ յառաջ եկաւ մի ընդհանուր խաղաղութիւն, որով եւ շատ հեթանոսներ դարձան 'ի Քրիստոնէութիւն, այնպէս որ Յուլիանոս տեսնելով Քրիստոնէութեան սոյն յառաջադիմութիւնն, որուն ընաւ չէր ակնկալեր, սաստիկ զայրացաւ եւ հրաման հանեց, որ Աթանաս վերստին թողու իւր Հօտն . բայց սա բաւական համարեց քսնի մի ամիս առանձնանալ, եւ Յուլիանոսի մեռնելովն վերստին դարձաւ իւր պաշտօնին :

Վաղենտինոսի Թագաւորութեան ժամանակ, որ մի եռանդուն արիոսական էր, նորէն պաշտօնէ արգիլուեցաւ Աթանաս, բայց կայսրն երկնչելով որ մի գուցէ ապստամբին Աղեյսանդրացիք, ազատ թողաւ Աթանաս մինչեւ իւր մահն որ եղաւ 373 ին :

Աթանաս իւր դարու ամենէն մեծ մարդն էր եւ թերեւս Եկեղեցին չ'է ունեցած երբէ'ք զ'ոք մեծ քան

զ'Աթանաս, բայց այս անպարտելի եւ պերճախօս ախոյեանն Եկեղեցւոյ՝ շատ պարզ է իւր պատմութեան մէջ, երբ կը նկարագրէ իւր մրցումներն, վէճերն եւ կրած տառապանքներն :

Ամեն ոք կ'զգայ՝ թէ նա ստեղծուած է գործելու համար : Նա ամենեւին մեծ մատենագրի տեղ չը դնէր զ'ինքն, նա չը խնդրէր բնաւ հաճոյ լինիլ երեւակայութեամբ, նա չը նկրտիր երբէ՛ք ճարտարախօսութեամբ յուզել. նորա փափաքն է միայն լինիլ հաստատ վկայ եւ անայլալեղի աւանդապան ճշմարտութեանն, զ'որ կը նկատէր սպառնալեաց ենթարկուած, եւ որուն նուիրած էր իւր կեանքն, այն է *Աստուծոյ Որդոյ յառիտեանակա՛ն Աստուածոթիւանն* : Աթանաս մեծ ծառայութիւն մատոյց Եկեղեցւոյն, պարզելով Արիօսականութեան վնասն : Նա պաշտպանեց Եկեղեցւոյ անկախութիւնն, ա՛յն կայսերաց կամ իշխանաց ժամանակ, որք կամէին աշխարհայինն եւ հոգեւորն կամ քաղաքական եւ Եկեղեցական իշխանութիւններն իրարու հետ խառնել :

Աթանասի գրուածքներն մեծ մասամբ վիճարանական են եւ համառօտ : Նշանաւոր են իւր *Ջատագոփոթիկն* առ Կոստանս կայսրն, իւր *Մեկնութիւնքն*, *Անտոն անապատականի վարդաց պատմութիւնն*, եւ *Թողթն առ Մենակեացս Եգիպտոսի* :

Յառաջ բերենք մի հատուած՝ իւր ոճոյն վրայ գաղափար տալու համար. — « Ո՞վ կարող է դոյզն ինչ բանական ըյս ունենալ եւ առողջ դատողութիւն, եւ չը սիրել սակաւ ընտրելոց կողմն լինիլ, հետեւելով անծուկ ճանապարհին, որ կը տանի 'ի կեանս, քան թէ լինիլ բազում կոչեցելոց կողմն եւ հետեւիլ այն ճանապարհին, որ կը տանի 'ի կորուստ, 'ի մահ : Ազատ էք դուք ընտրել այն բազմութիւնն, որ անհետացաւ ջրհեղեղի ժամանակ, բայց թողէ՛ք զիս ազատիլ տապանի

մէջ սակաւ ընտրելոց հետ : Միացէ՛ք, եթէ կամիք, բազմաթիւ Սողոմաացւոց հետ, իսկ ես լաւ կը համարիմ Ղովտի հետ բաժնուիլ Սողոմայեցիներէն եւ նոցա հետ չը կորնչիլ :

Ճմարիտ կրօնն կը սոսկայ եւ չը կամիր երբէ՛ք որ եւ իցէ բռնութիւն 'ի գործ դնել : Կրօնի ընտրած միակ ճանապարհն է՝ *համոզելն* : Յիսուս Քրիստոս բնաւ մարդ չը բռնադատեց, այլ ազատութիւն տուաւ ամենուն : « Որ ոք կամի գալ առ իս, եւ դուք ո՞չ կամիք նոյն պէս երթալ անդը » կ'ըսէր իւր առաքելոց :

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՋԱՆՑԻ

Գրիգոր *Նազիանզացի*, որ կը կոչուի նոյնպէս *Աստուածաբան*, էր միանգամայն թէ՛ պերճախօս ատենաբան եւ թէ՛ եկեղեցւոյ եռանդուն պաշտպաններէն մին :

Գրիգոր Աստուածաբան ծնած էր Կապադովկիոյ *Նազիանզ* քաղաքի մէջ, 330 ին : Նորա մայրն *Նունա*, որ ծնած օրէն Աստուծոյ նուիրած էր զԳրիգոր, սոյն ուխտին համեմատ կրթութիւն տուած էր : Մայրենի կրթութենէն զկնի, Գրիգոր գնաց, ուսանելու 'ի Կեսարիա Պաղեստինու եւ յ'Աղեքսանդրիա, ապա ուղեւորեցաւ Աթէնք, որոյ հեթանոսական դպրոցներն տալաւին մեծ հռչակ ունէին, եւ այնտեղ բարեկամութեան կենդանի եւ անխզելի կապով կապուեցաւ իւր հայրենակից Ս. Բարսղին հետ, որ յետ ժամանակաց եղաւ վանական կենաց կանոնադիր եւ նախանձաւոր պաշտպան Նիկիոյ վարդապետութեանց : Քանի մի տարի իւր բարեկամ Բարսղի մօտ առանձնական կեանք վարելէ զ'կնի, Գրիգոր վերադարձաւ 'ի Նազիանզ, ուր

իւր Եպիսկոպոս հայրն Քախանայ ձեռնադրեց զինքն առանց իւր կամքին : Երբ քանի մի ժամանակէն զկնի կապաղովկիոյ մի քաղաքին համար Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ , յանկարծ կոչուեցաւ հովուելու Կ. Պօլսոյ փոքրամիւ եւ ուղղադաւան Հօտն , որ սաստիկ հալածուած էր յաղթանակող Արիոսականներէն : Շուտով երեւան եկան իրեն դէմ թազմամիւ հակառակորդներ , բայց Կրք Թէոդոս կայսրութեան գահն բարձրացաւ , 381 ին պաշտպանեց Նիկիոյ ժողովոյն վարդապետութիւններն , վերստին հռչակելով Կ. Պօլսոյ ժողովոյն մէջ , եւ Գրիգոր՝ եղաւ Եպիսկոպոս Ս. Սօփիա մայր եկեղեցւոյն : Սակայն շուտով Եգիպտոսի Եպիսկոպոսներն հալածանք հանեցին նոր Եպիսկոպոսին դէմ , եւ Գրիգոր լքեալ նոյն իսկ Կայսրէն՝ հրաժարեցաւ իւր պաշտօնէն , Գրիգոր վերադարձաւ ՚ի կապաղովկիա եւ այնտեղ առանձնական կեանք վարեց , իւր անձն նուիրելով քաղմամիւ գրաւոր աշխատանաց , որք մինչեւ ց'այսօր վկայ են նորա հանճարոյն գեղեցկութեանն Գրիգոր Թողած է 50 էն աւելի քարոզներ եւ զանազան փոքրիկ քերթուածներ :

Հետեւեալ հատուածն , որ քաղուած է իւր հրաժեշտի ատենախօսութենէն , մի կենդանի նկարագիր է Կ. Պօլսոյ նոյն ժամանակի Քրիստոնեայ ժողովրդեան վարուց :

« Ես չը գիտէի բնաւ՝ Թէ պարտաւոր եմ շուայլութեամբ մրցիլ արքունեաց առաջին պաշտօնավարներու եւ կայսրութեան զօրավարներու հետ , որոնք չը գիտեն՝ Թէ ի՞նչպէս մօխեն իրենց եկամուտներն : Զը գիտէի՝ Թէ պարտաւոր եմ նոցա հետ վաճառել այն հարստութիւնն , որ աղքատաց սեպհականութիւնն է : Զը գիտէի՝ Թէ պարտաւոր եմ երեւիլ հրապարակի վրայ շքեղ կառքով , մեծագին երիվարներով լծուած եւ շողոքորթներու

խմբէն շրջապատուած, որպէս զի անցաւորք մօտենալս իմանալով՝ ժամանակ ունենան հեռի փախչիլ, ինչպէս կը փախչին վայրենի գազանէն: Եթէ սխալեցայ, այժմ ներեցէ՛ք անցեալն: Թողէ՛ք զիս վերստին վայելել առանձնական կենաց քաղցրութիւնն, վայելիլ գ'Աստուած, որ կարող է ներել իմ պարզ եւ գեղջուկ ձեւերս եւ այնպիսի մի մարդ դնել իմ տեղս, որ իմանայ, թէ ի՞նչպէս պէտք է հաճոյ լինիլ ամբոխին»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԸՆ

Յովհաննէս Ոսկեբերան ծնաւ 347 ին, յ'Անտիոք, Քրիստոնեայ ծնողներէ: Ոսկեբերանի հայրն զօրավար էր եւ զաւակի ծննդէնէն սակաւ ինչ յետոյ մեռաւ: Իսկ մայրն *Անդոռա* 20 ամեայ հասակին մէջ այրի մնալով, իւր կեանքն եւ իւր խնամքն նուիրեց իւր որդւոյ դաստիարակութեան եւ կրթեց Քրիստոնէական հաւատոյ մէջ: Բայց բաւական ժամանակէն զկնի երբոր տեսաւ թէ զարգացած է Քրիստոնէութեան բոլոր սկզբունքներով, զրկեց նշանաւոր հռետոր հեծանոս Լիբիանոսին դասերն լսելու: Լիբիանոս թէ եւ ուրացող Յուլիանոսի բարեկամն էր եւ ջատագովն, բայց այնչափ կը գնահատէր Ոսկեբերանի տաղանդն, որ կ'ասէր ցաւելով թէ՛ *ամա պիտի յանձնէի դպրոցս, եթէ Քրիստոնեայք մեզմեզ յափշտակած չը յիմեհին*:

Քանի մի տարի գործնական փաստաբանութեան մէջ անցնելէն զկնի, Յովհաննէս Թողաւ սոյն ասպարէզն իւր անձն նուիրելու Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան, որուն համար կը պատմուի՝ թէ բովանդակ Աստուածաշունչն գիտէր 'ի բերան կամ անգիր: Ոսկեբերան մկր-

տեցաւ եւ Անտիոքի Եկեղեցւոյն մէջ գրակարգաց եղաւ, բայց աւելի կը փափաքէր երթալ բնակիլ մենաւորութեան մէջ, անապատականաց հետ, որոնք կը բնակէին այն բարձրաւանդակներու վրայ, որովք շրջապատուած էր Անտիոք քաղաքն: Բայց իւր մօր արտասուքներն եւ աղօթքներն յետ կասեցուցին այդ նպատակէն: Սակայն երբ մեռաւ մայրն, նա վերադին հետեւեցաւ իւր փափաքին եւ 6 տարի անցունց իւր կեանքն Ասորեստանի լեռանց վրայ առանձնութեան եւ խորհրդածութեան մէջ, պատրաստելով զ'ինքն անձնուրացութեան ասպարիզի համար եւ գրելով իւր սքանչելի երկասիրութիւնն *Քալանայութեան վրայ*: Բայց չափազանց պահեցողութեամբ մաշելով իւր առողջութիւնն, պարտաւորեցաւ թողուլ մենաւորական կեանքն եւ դառնալ յ'Անտիոք:

Սոյն քաղաքի Փլաբիանոս Եպիսկոպոսն քահանայ ձեռնադրեց Վ'Յովհաննէս եւ պարտաւորեց քարոզչութեան պաշտօն վարել: Նա պերճախօսութեան եւ սրբութեան մեծ համբաւ ստացաւ, եւ երբ Անտիոքի Ժողովուրդն մաքսի յաւելման առիթ խորտակած էր Թէոդոս կայսեր արձանն եւ եկած էր երկկեղիւ եւ դողութեամբ խնդրել իւր Եպիսկոպոս Փլաբիանոսէն՝ երթալ միջնորդել 'ի Կոստանդնուպօլիս եւ կայսեր ցասումն շիջուցանել, Յովհաննէս իւր ազդու խօսքով եւ հաստատ բնաւորութեամբ յաջողեցաւ խրախուսել, մխիթարել այս սրտաբեկ Ժողովուրդն եւ թախծեալ սրտերն դարձնել 'ի կատարեալ զղջումն:

Այն *Անդրիանահասն* կոչուած հառերն, զ'որս արտասանեց այս առիթ, իւր թողած ամենէն հոգեշունչ ատենաքանութիւններն են:

Իւր փայլուն տաղանդն եւ մեծ համբաւն բնականաբար զ'ինքն կը պատրաստէին Կ. Պօլսոյ Արքեպիսկոպոսական աթոռոյն համար, որ թափուր էր 397 ին,

Թէոդոսի որդւոյ Արկադիոսի Թագաւորութեան ժամանակ, Բայց որովհետեւ կը նախատեսէին թէ Յովհաննէս Ոսկեքերան պիտի մերժէ եւ Անտիոքի ժողովուրդն պիտի չը թողու, ուստի հնարամտութեան դիմեցին եւ հրաւիրեցին բանակցութեան համար 'ի քաղաքն եւ այսպէս հակառակ իւր կամքին պահեցին այն տեղ: Բայց իւր անաչառ կամքն, անընկճելի ընթացքն եւ անհամակրութիւնն մեծամեծաց եւ մեծատանց նկատմամբ, ընդ նրմին եւ իւր գորովանքն ժողովրդեան թշուառ դասուն համար՝ ամեն տեսակ փոթորիկ յարուցին նորա շուրջ: Թէեւ Յովհաննէս ունէր մեծ գիտութիւն, գեղեցիկ տաղանդ, խստակեաց եւ անբիծ կեանք, բայց չ'ունէր Հովուական առաքինութեանց առաջինն, որ է *խաղաղասիրոս/ժիւն*: Նա սկսաւ վաճառել իւր պալատի շքեղ կարասիներն, ապա Եկեղեցւոյ զարդերն եւ թանկագին անօթներն, որպէս զի նոցա գինն բաշխէ աղքատաց եւ հիմնէ պատսպարան օտար հիւանդաց համար: Շուտով խզեց նա մեծատանց հետ ունեցած յարաբերութիւնն եւ յայտարարեց թէ բնաւ Եկեղեցւոյ կարելոր պիտոյից համար ոտք չը պիտի կոխէ արքունիքն: Միեւնոյն ժամանակ բացարձակապէս կը քննադատէր Եւդոքսիա Թագուհւոյն եւ իւր մտերիմներուն անկարգութիւններն:

Ոսկեքերան հետզհետէ անծնատուր լինելով իւր մենասէր հաշակին, Եպիսկոպոսարանն մենարան դարձուց, ինչպէս որ դարձուցած էր երբեմն իւր մօր տունն: Նա կը սիրէր մեկուսանալ, միայնակ ուտել, ո՛չ զ'ոք հրաւիրել երբէ՛ք իւր սեղանին եւ ո՛չ երբէ՛ք հաշել ուրիշի մօտ: Այս տարօրինակ վարմունքն տեղի տուաւ տեսակ տեսակ մեկնութեանց:

Հագիւ թէ երեք ամիս էր որ կը պաշտօնավարէր, բոլոր կղերն իրեն դէմ ելաւ: Պաշտօնէ հանեց սարկաւազներն եւ քահանաներն եւ մի քանիսն իսպառ ար-

ծակեց : Իսկ մօտակայ թեմերու Եպիսկոպոսներու հետ, որոց վրայ իրաւասութիւն ունէր, այլ եւս քաղցրութեամբ չը վարուեցաւ : Վերջապէս հազիւ թէ քանի մի ամիս կարողացաւ հաշտ վարուիլ այն նախարարի հետ, որ գ'ինքն Եպիսկոպոսական պաշտօնի կոչած էր : Քանի մի ժամանակէն զկնի իրեն հակառակորդ եւ թշնամի Աղեքսանդրիոյ Թէոփիլ Պատրիարքի ազդեցութեամբ պաշտօնէ ձգուեցաւ մի ժողովի մէջ եւ գիշերն Կ. Պօլսէն աքսորուեցաւ : Բայց ժողովուրդն սպառնալեօք յետ կը պահանջէր իւր սիրած Եպիսկոպոսն, որոյ պերճախօսութենէն կ'ոգեւորուէր, ողորմութիւններով կը սփոփուէր, ուստի պարտաւորեցան յետս կոչել, զայրացեալ ժողովուրդն անդորրելու համար : Սակայն Ոսկեքերան կարող չ'էր կորանալ եւ շոյել ժլատ եւ ամբարտաւան Եւդոքսիայի հաճոյքներն, ուստի Թէոփիլի ներշնչութեամբ մի ժողով գումարեցաւ մօտ 'ի Քաղկեդոն, որ կը կոչուի *ժողով առ Կաղենա*, եւ վերստին պաշտօնան, կուժեան վճիռ արձակեցաւ եւ սքանչելի պերճախօսն կալանաւորեցաւ եւ տեղէ տեղ շրջեցնելէն զկնի՝ կայսրութեան մի հեռաւոր վայրն աքսորեցաւ եւ ճանապարհային տաժանակիր տառապանքներէն վաստակաբեկ՝ կնքեց իւր կեանքն Պոնտոսի գաւառի Կոկիսոն փոքրիկ քաղաքի մէջ, 14 սեպ. 407, 'ի հասակի 60 ամաց :

Ոսկեքերանի նշխարքն բերուեցան եւ ամփոփուեցան 'ի Կ. Պօլիս քանի մի տարիէն զկնի, եւ Եկեղեցին դասեց զ'նա 'ի Թիւս Սիբոց եւ հռչակաւոր քարոզչաց : Նա վերածած լինելով մեռակեցութեան եւ չը կարենալով օգուտ քաղել աշխարհագէտ անձանց խորհրդէն եւ փորձական դասերէն, թէեւ իւր դիտաւորութիւնքն գովանի, բայց հազիւ թէ մի փոքրիկ մասն կարողացաւ իրագործել, եւ տկար լինելով մարդաճանաչութեան մէջ, հեռացոյց եւ զայրացոյց իւր անբաւ հօտին մի մասն, զոր

շահած էր իւր աննման պերճախօսութեամբ : Ոսկեքե-
րան Յունական Եկեղեցւոյ վարդապետներէն ամենէն
պերճախօսն էր : *Նա Հոնտորաց Հոմերոսն* անուանուած
էր եւ կ'ասէին թէ՝ կը միացնէ յանձին Դէմոսթենի եւ Կի-
կերոնի յատկութիւններն : Նշանաւոր են իւր ատենաքա-
նութիւններն եւ հոգեւոր ճառերն, մանաւանդ *Անդրիա-
կան* կոչուածներն, որով 'ի հպատակութիւն կը յորդորէր
Անտիոքի Ժողովուրդն, որ կործանած էր Թէոդոս կայ-
սեր արծաններն : Բայց ամենէն աւելի մեծ յարգ ունին
իւր երկասիրութիւնքն *Քահանայոթեան* եւ *Նախաթեա-
մոթեան* վրայ :

Յառաջ բերենք մի հատուած այն ատենաքանու-
թենէն, զոր արտասանած է 'ի Կ. Պօլիս աներկիւղ,
երբ առաջին անգամ պիտի արտորուէր :

« Ինչէ՞ն պիտի երկնչիմ, կ'աղաղակէր նա. — Մա-
հէ՞ն, բայց դուք գիտէք արդէն՝ Աստուած է իմ
կեանքս եւ ես ծեռք պիտի բերեմ՝ զ'Այն մեռնելով : Աք-
սորանքէ՞ն. — բայց բովանդակ երկիր Աստուծոյ կը
պատկանի : Ստացուածոցս կորստէ՞ն. — բայց մենք ոչ
ինչ բերած ենք յ'աշխարհ եւ ոչինչ պիտի տանինք. . .
բայց դուք քաջ գիտէք, բարեկամք, իմ կորստեանս
ճշմարիտ պատճառն, այն է՝ որ ես երբէ՛ք չը զարդա-
րեցի իմ բնակարանս թանկագին գորգերով, չը հագայ
երբէ՛ք ոսկեհիւս եւ մետաքսէ հագուստներ, չը շոյեցի
բնաւ քանի մի անծանց մեղկութիւնն ու մարմնասիրու-
թիւնն : Տակաւին մնացորդներ կան Յեզարէլի ցեղէն եւ
Աստուծոյ շնորհն կը մարսնչի Եղիայի համար : Հերով
դիաղա տակաւին կը խնդրէ Յովհաննու գլուխն, եւ
սորա համար է, որ կը կաքաւէ » :

Այն ակնարկներն Եւդոքսիա կայսրուհւոյն հա-
մար էին :

Ս. ԲԱՐՍԵՂ

Ս. Բարսեղ Մեծ, ծնաւ 'ի Կեսարիա Կապադովկիոյ 299 ին : Քրիստոնէայ ծնողաց զաւակ էր , եւ իւր բարեպաշտ մօր խնամոց ներքեւ զարգացաւ աստուածպաշտութեան , խոնարհութեան եւ զգաստութեան մէջ :

Բարսեղ իւր ուսմունքն շարունակեց նախ 'ի Կ. Պօլիս եւ ապա յ'Աթէնս , որ նոյն ժամանակի գիտութեանց եւ արուեստից նշանաւոր կեդրոններէն մին էր : Այստեղ ընկերական սերտ կապով կապուեցաւ Գրիգոր Նիւսացւոյն հետ : Սոցա աշակերտակից էր նաեւ Յուլիանոս , որ յայտնի է *Ռիւսցոյ* մականուամբ : Ս. Բարսեղ երեսնամեայ հասակին մէջ դարձաւ 'ի Կեսարիա , ուր կ'ուսուցանէր ճարտասանութիւն եւ իրաւագիտութիւն : Բայց 357 ին առաձնացաւ Պոնտոսի մի սնապատն , վանք հիմնեց այնտեղ , վանական կանոններ հաւատատեց , որուն ապա հետեւեցան Արեւելեան վանքերն : Ս. Բարսեղ Կեսարիոյ Եպիսկոպոս անուանուեցաւ (380) . մեծեռանդով սկսաւ քարոզել Աստուծոյ խօսքն , պաշտպանել Քրիստոնէական հշմարիտ հաւատն վաղէս կայսեր եւ Արիոսական Եպիսկոպոսաց դէմ , որոնք կը ջանային արիօսականութիւնն տարածել 'ի Կապադովկիա :

Ս. Բարսեղ մեռաւ 379 ին , շուրջ տասնամեայ Եպիսկոպոսութենէ զկնի :

Ս. Բարսեղ թողած է գրաւոր երկեր , ինչպէս են *ժառեր* , *Նամակներ* , *Մեկնութիւններ* , որոց մէջ նշանաւոր է *Մեկնութիւնն վեցօրեայ արարչութեան* :

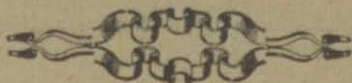
Ս. ԵՓՐԵՄ

Ս. Եփրեմ Ասորի, ծնած է Միջագետաց Մծբին քաղաքում, 320 ին եւ վանական վիճակ ընդունելով առանձնացած է Եդեսիոյ մօտ գտնուած անապատն :

Ս. Եփրեմ նշանաւոր քարոզիչ էր եւ հոգածու աղքատաց ու հիւանդաց : Թողած է *Մեկնոյթիւններ* եւ այլ երկեր :

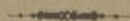
ԵԼՍԵՐԻՈՍ ԿԵՍԵՐԸՑԻ

Եւսեբիոս Կեսարացի բարեկամ էր Մեծին Կոստանդիանոսի, որոյ կենսագրութիւնն իսկ գրած է : Իւր գլուածոց մէջ նշանաւոր է Եկեղեցական Պատմութիւնն Յիսուսի Քրիստոսի ծննդենէն մինչեւ 324 թուականն, ապա տոյն պատմութիւնն շարունակած են *Թեոդոսիոս*, *Մոկրատ* եւ *Մոդոսիւս*, Կ. Պօլսոյ երկու իրաւագէտներն : Եւսեբիոս իւր ազգական Եւսեբիոս Նիկովիդացւոյն հետ ներկայ գտնուեցաւ Նիկիոյ Ժողովոյն 'ի թիւս *Կես-Արիոսականաց* :

Նշանատու Մասեմագիրք Արեւմեան եկեղեցոյ

Դ. եւ Ե. Դարուն մէջ :

Ս. ՀԻԼԱՐԻՈՆ

Ս. Հիլարիոն , աներկիւղ պաշտպան հանդիսացաւ Տշմարտութեան ընդդէմ Արիանոսաց , եւ անուանեցաւ *Աթանաս Արեւմեան* : Նա ծնաւ 'ի Փուաթէ , ուսաւ փիլիսոփայութիւն , բայց չը կարենալով այսու գոհացնել իւր ծարաւն , ընդունեց Քրիստոնէութիւնն եւ իւր անձն նուիրեց Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան , իւր քաղաքի բոլոր բնակիչներէն Եպիսկոպոս ընտրուեցաւ , եւ իւր վրայ հրաւիրեց Կոստանա Կայսեր Թշնամութիւնն . որ ինչպէս գիտենք՝ պաշտպան էր արիանոսութեան : Քաջասիրտ Եպիսկոպոսն ախոյեան հանդիսացաւ Տշմարիտ վարդապետութեան եւ այս առթիւ արտօրեցաւ 'ի Փոխիգիա , ուր գրեց իւր նշանաւոր երկն Ս. Երրորդութեան վրայ . նա գրեց նոյնպէս *Սաղմոսաց և Քատթիոսի Առտարանի Մեկնութիւնն* : Յուլիանոսի գահակալութեան ժամանակ Հիլարիոն դարձաւ իւր Թեմն , եւ մեռաւ 367 ին :

Ս. ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ

Ս. Ամբրոսիոս ծնաւ 333 ին կամ ըստ այլոց 340 ին 'ի Տրիէր : Իւր Հայրն Հռովմայեցի ազնուական էր եւ Գաղղիոյ կուսակալ, ինչպէս որ ինքն եւս արքունի գործակալ էր 'ի Միլան : Մի օր երբ Եպիսկոպոսի ընտրութեան համար սաստիկ վէճ կը յուզուէր ժողովականաց մէջ, բեմն ելաւ Ամբրոսիոս եւ յորդորեց ժողովորդն որ հանդարտի : Նոյն միջոցին յանկարծ մի ձայն լուեցաւ՝ որ կ'աղաղակէր . — *Ժող Ամբրոսիոս մեր Եպիսկոպոսն չիմի*, եւ իսկոյն ամենքն միաբանեցան սոյն ձայնին : Ամբրոսիոս 'ի զուր դիմադրեց եւ խոյս տուաւ թաքչիլ մի գիւղական տան մէջ : Եկեղեցին հաստատ մնաց իւր ընտրութեան վրայ եւ Վաղենտինոս կայսրն հաստատեց զ'այն : Ամբրոսիոս պարտաւորեցաւ համաձայնիլ, մկրտեցաւ, յետոյ ձեռնադրեցաւ եւ Միլանի արքեպիսկոպոսական աթոռն բարձրացաւ, զ'որ պիտի փառաւորէր 23 ամբողջ տարիներ :

Սոյն վայրկենէն իրեն բոլոր ինչքն բաշխեց աղքատաց եւ միայն իւր կայուածոց տեսչութիւնն յանձնեց իւր եղբօրն : Իսկ եկամուտն իւր քրոջն : Մեծ եռանդով սկսաւ ուսումնասիրել Ս. Գիրքն, զ'որ պարտ էր թէ՛ ուսանիլ եւ թէ՛ ուսուցանել :

Ամբրոսիոս մասնաւորապէս իւր ուշադրութիւնն 'նուիրած էր նորահաւատներուն կամ նորընծայից, եւ իրեն պարտաւորութիւն համարած էր ամեն կիւրակէ քարոզներ եւ խրատներ խօսիլ ժողովրդեան : Նորահաւատներութիւնն անսպառելի էր, նա իւր անձն կը

գրկէր կարեւոր պիտոյքներէ անգամ, որպէս զի կարողանայ բարբարոսաց ձեռքն ընկած գերիներն գնել: Այսպէս երբ Գոթացիք զ'վլալէնս յաղթելէն եւ սպանելէն զկնի մտան 'ի Թրակիա եւ յ'Իլիրիա եւ շատ ընակիչներ գերեցին, Ամբրոսիոս, գերիներն գնելու համար, փոխառութեան դիմեց եւ մինչեւ անգամ ծախեց Եկեղեցւոյ սրբազան անօթներն:

Քանի մի անգամ Ամբրոսիոս ազնիւ հաստատաւորութիւն ցոյց տուաւ Արիանոսաց եւ մասնաւորապէս Կրատիանոսի մայր Յուստինէ կայսրուհոյն նկատմամբ: Յուստինէ աքսորման վճիռ արձակած էր Ամբրոսիոսի դէմ, բայց սա մտաւ կամողիկէ Եկեղեցին, հաւատացելոց բազմութենէն շրջապատուած, զ'որս կը քաջալերէր իւր յորդորներով եւ աղօթքներով եւ կ'ոգեւորէր իւր գեղեցիկ երգերով, որ ծանօթ են *Ամբրոսիան Երգք* անուամբ, իսկ զինուորներն, որոնք պաշարած էին տաճարն, չը համարձակեցան ներս մտնել եւ Ամբրոսիոսն դուրս հանել բռնութեամբ:

Ամբրոսիոս յաղթական ելաւ տոյն բռնաբարութենէն եւ ուրիշ անգամ հաստատաւորութեան մի աւելի գեղեցիկ օրինակ տուաւ Թէոդոս կայսեր բռնաբարման դէմ: Մի խռովութիւն յուզեցաւ 'ի *թնասպոնիկի* եւ քանի մի զօրականներ սպանուեցան. կայսրն զայրացած կամեցաւ սոսկալի արիւնհեղութեամբ լուծել իւր վրէժն: Ամբրոսիոս միջնորդեց յանցաւորաց համար եւ կայսրն խոստացաւ ներել: Բայց իւր խօստումն չը պահելով՝ զինուորաց կատաղութեան մասնեց զ'Թեսալոնիկէ եւ 7000 հոգիք 'ի մահ մատնեցան:

Ամբրոսիոս՝ մի յարգական, բայց խիստ գիր գրեց Թէոդոսին՝ յայանելով՝ թէ բանադրանաց ենթարկուած է, մինչեւ որ հրապարակաւ չը խոստովանի իւր յանցանքն. կայսրն 'ի Միլան գալով կամեցաւ հաղորդիլ Ա.

խորհրդոյն , բայց Ամբրոսիոս յայտնեց՝ թէ չ'է կարող հաղորդիլ : Ունն ամիս արգիլուեցաւ թէոդոս եւ չը կարողացաւ մերձենալ Հաղորդութեան Ս. Սեղանոյն : Բայց յետոյ խոստովանելով իւր մեղքն 'ի դրան Եկեղեցւոյն եւ մերկանալով իւր կայսերական վերարկուն , անկաւ 'ի գետին , կրկնելով Սաղմոսի սոյն խօսքերն . « Մերձեցաւ անձն իմ 'ի հող , կեցո՛ւ գիս ըստ բանի քում » *Սաղմ. ը'ժԸ. 25--40 :*

Բոլոր ժողովուրդն կ'արտասուէր եւ կ'աղօթէր կայսեր համար :

Ամբրոսիոս մեռաւ 397 ին , 23 տարի Եպիսկոպոսական պաշտօն վարելէն զկնի եւ բոլոր ժողովուրդն լացաւ իւր վրայ : Իւր երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր են *Յաղագս պարտոսց պաշտօնեից* գիրքն , *Կոստոյթեան* , *Հաւատոյ* , *Հոգւոյն Սրբո* վրայ գրած վարդապետութիւններն : Իրեն կ'ընծայուի նաեւ *Te deum q'f'etq Աստուած Դոմիտիանմք :*

Ս. ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ

Ս. Հերոնիմոս , որ Լատինական Եկեղեցւոյն չորս մեծ վարդապետներէն մին էր , ծնաւ 'ի Սս.րիտոն Դաղմատիոյ , 'ի հարուստ ծնողաց , եւ ապա գնաց 'ի Հռովմ , ուսաւ դպրութիւն եւ գիտութիւններ եւ անդանօր մկրտեցաւ : Ճանապարհորդեց ապա 'ի Գաղղիա եւ յ Ասիա , այցելեց Ս. Տեղիքն եւ ձեռնադրեցաւ Անտիոքի Եպիսկոպոսէն : Դառնալով 'ի Հռովմ քարտուղար եղաւ Դամասոս Եպիսկոպոսին եւ իրեն յանձնուեցաւ հրապարակաւ բացատրել եւ թարգմանել Ս. Գիրքն 'ի Լատին լեզու : Նա գինուած էր աշխարհային հոգւոյն դէմ , որ տակաւ

առտակաւ մուտ կը գործէր յ'Եկեղեցին եւ կը պատուիրէր մենաւորական կեանք, հսկումն, ծոմապահութիւն եւ ամեն տեսակ խստամբերութիւն, որով եւ իւր դէմ յարոյց բազմամիւ թշնամիներ :

Երբ Դամասոս մեռաւ, Հերոնիմոս Թողաւ Հռովմ եւ ճանապարհորդելով յ'Արեւելս, բնակութիւն հաստատեց *'ի Բէթղէմի*, որ գրեթէ անապատ էր, եւ այնտեղ անցուց իւր մնացորդ օրերն, ունենալով իւր մօտ քանի մի վանականներ, ոչոնք մասնակից էին իւր ծոմապահութեան, ժուժկալութեան եւ մտախոհութեանց :

Քանի մի Հռովմէացի նշանաւոր տիկնայք իւր համբաւէն գրաւուելով եկած էին իւր մենարանն :

Հերոնիմոս թէեւ հրաժարած էր աշխարհէն, բայց միշտ հետամուտ էր իմանալու՝ թէ ի՞նչ կարծիքներ եւ գաղափարներ կը յուզուին քրիստոնէական աշխարհի մէջ :

Հերոնիմոս մեծ ծառայութիւն մատուցած է լատինական Եկեղեցւոյն, Թարգմանելով Ս. Գիրքն 'ի լատին լեզու, որ յայտնի է *Վոպուլթա* անուամբ, որ ընդունեցաւ Տարենդի Ժողովէն իբրեւ *Կանոնական*, ԺԶ. Դարուն մէջ : Հերոնիմոս երբայեցերէն ուսաւ մի Հրէայէ որ իւր հայրենակիցներէն ծածուկ գիշերն կը գար դասախօսելու եւ 15 տարի աշխատեցաւ ուսանելու համար :

Հերոնիմոս մեռաւ 420 ին 'ի Բեթղէմիէմ 'ի հասակի 90 ամաց :

Յառաջ բերենք մի հատուած իւր գրուածքէն :

« Ամեն անգամ որ կը խորհիմ Բեթղէմիէմի վրայ, սրտովս կը խօսակցիմ Յիսուս Մանկան հետ : Կ'ասեմ ես, ո՛վ Յիսուս, Տէ՛ր իմ, ի՞նչպէս կը դողդղաս, ի՞նչպէս կարծր է խանձարուրդ, եւ այս ամենն կը կրես դու ինձ համար, ի՞նչպէս կարող պիտի վնիմ ես փոխարէն հատուցանել Քեզ, եւ յայնժամ գոգցես կը

լսեմ սոյն պատասխանն . կը փափաքիմ միայն որ ձայնդ խառնես երկնային զօրաց ձայնին հետ եւ երգես նոցա հետ . « *Փառք 'ի քարնոռնս [իստոռնո]* » դու պիտի տեսնես զ'իս աւելի ողորմ Գեթսեմանի պարտիզին մէջ եւ խաչին վրայ . ես կը յաւելում եւ կ'ասեմ . « Ո՛վ Յիսուս , կամիմ Քեզ իր ինչ տալ , Քեզ պիտի տամ բոլոր ոսկիս . — Երկինք եւ երկիր ինձ կը պատկանին , պահէ՛ ոսկիդ եւ տո՛ւր զ'այն աղքատաց , այնպէս կը համարիմ թէ ես ինքնին ստացած եմ . — պիտի կատարեմ զ'այդ , բա՛յց Տէ՛ր իմ , կամիմ տալ ինչ Քեզ նոյնպէս , որ չը մերժես , ապա թէ ո՛չ կը մեռնիմ տրտմութենէ » : Մանուկն կը պատասխանէ ինձ . « Տո՛ւր ինձ ուրեմն քո մեղքերդ , տուր խղճիդ խայթն , դատապարտութիւնդ » — եւ ի՞նչ պիտի առնես զ'այն . — պիտի առնում ուսոցս վրայ , պիտի կրեմ զ'այն եւ պիտի ազատեմ զքեզ մեղքերէդ , դատապարտութենէդ : Այն ժամանակ դառնապէս լարով աղաղակեցի . « Յիսուս Մանուկ , սիրտս շարժեցիր , ես կը մտածէի թէ ինձմէ լաւ ինչ պիտի խնդրես եւ ահա դու կ'առնուս ինչ որ վատ է : Առ ուրեմն ինչ որ ես ունիմ , տո՛ւր ինձ՝ ինչ որ Դու ունիս , եւ ապա ես կ'ազատուիմ իմ մեղքերէս եւ ապա , հով կը լինիմ յախտենական կեանք ժառանգելու համար » :

Ս. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ

Ս. Օգոստինոս , լատին Եկեղեցւոյ Հայրերէն առաջինն , ծնաւ 354 ին 'ի Տակաստ քաղաքի Նումիդիոյ , իւր հայրն հեթանոս էր եւ մայրն քրեպաշտունի Քրիստոնեայ՝ *Սոնիկա* , որ մանկական հասակէն քրեպաշտութեան հոգի ներշնչած էր իւր որդւոյն , ո.

րոյ հետքերն բոլորովին չ'անհետացան ապագայի մէջ: Օգոստինոս 'ի մանկութեան հասակի յօժարամիտ չ'էր ուսանելու եւ կը զայրանար երբ կը ստիպէին: Շատ ուշ սկսաւ սիրով ուսանիլ լատիներէն եւ Վիրգիլիոսն իւր առաջին սիրած հեղինակն եղաւ: Հոմերոս եւ այլ Յոյն մատենագիրք բաւական դժուարութիւններ կ'առնէին իրեն.

Օգոստինոս 16 տարեկան էր որ կարթագինէ դըրկուեցաւ իւր ուսումն աւարտելու եւ այն տեղ Օգոստինոս ամեն տեսակ անկարգութեանց մատնեց զ'ինքն, ինչպէս որ կը պատմէ խոնարհ սրտիւ եւ պերճախօսութեամբ իւր *յոստովանոյթեան* մէջ, որ այնպիսի սքանչելի գիրք է, որոյ շահեկանութիւնն երբէ'ք չը քնջուիր:

Օգոստինոս 14 տարի մնաց իւր անուղղայ ընթացից մէջ, գրե'թէ մինչեւ իւր քրիստոնէական դարձն. նա ունեցաւ մի որդի *Ադոդատ* անուամբ, որ յետոյ իւր ուրախութիւնն եղաւ իւր բարեբարոյ բնաւորութեամբ եւ իւր քրիստոնէական կատարածիւ: Օգոստինոս իւր կրից յափշտակութեան եւ իւր ուսումնասիրական եռանդեան մէջ անյաղթելի կերպիւ մղուած կը տեսնէր զ'ինքն 'ի խոյզ հշմարտութեան եւ իմաստութեան: Օգոստինոս կը կարդար եւ կը քննէր փիլիսոփայից գրուածներն եւ ոչինչ կը գտնէր զ'ինքն գոհացնելու համար, բայց նորա հպարտ սիրտն անկարող կը լինէր հաշակել Աստուածաշնչի պարզութիւնն, զ'որ արժան չ'էր տեսներ համեմատել կիկերոնի ոհոյն եւ իմաստից վսեմութեան հետ:

Օգոստինոս յարաբերութիւն ունեցաւ Մանիքեցւոց հետ եւ յարեցաւ նոցա իմաստակութեան, վասն զի նոքա կը վարդապետէին՝ թէ երբ մարդ կը մեղանչէ, մարմինն է որ կը մեղանչէ, որ է մարդոյ վատմար մասն, իսկ միւս մասն, այն է հոգեկանն, ո'չ մասնակից է մեղաց եւ ո'չ պատասխա

նատու, եւ ուրեմն մեղաւորն կարող է մեղք գործել խղճի բոլոր անդորրութեամբ: Օգոստինոս ինն տարի մնաց Մանիքեցւոց մոլորութեանց մէջ եւ իւր ընտիր բարեկամներէն շատերն հրապուրեց 'ի նոյն:

Օգոստինոսի մայրն Մոնիկա սրտաքեկ էր իւր որդւոյն անկման վրայ եւ սակայն կը հաւատա՛ր Թէ իւր անդադար աղօթքներն, զ'որս կ'ուղղէր առ Աստուած իւր ամենասիրելի որդւոյն քրիստոնէական դարձին համար, կարող են միայն օժանդակել իրեն իւր խորին տրտմութեանց մէջ: Այս ժամանակն էր, որ մի նշանաւոր տեսիլ տեսաւ, որով աւելի զօրացաւ եւ հաստատեցաւ իւր հաւատոյն մէջ:

Օգոստինոս Տակաստի մէջ ճարտասանութիւն ուսուցանելէն զկնի՝ մի իրաւագիտական պերճախօսութեան դպրոց բացաւ 'ի Կարթագէն, ուր յարատեւեց երեք տարի եւ ապա որոշեց երթալ 'ի Հռովմ, առանց իւր մայրն հետն տանելու, որ շատ ու շատ վշտացաւ այս մասին: Տակաւ առ տակաւ հեռացաւ Մանիքեցիներէն, որոց ամենէն գիտուններն իսկ անկարող էին անդորրել նորա խղճի վրդովումն եւ պատասխանել նորա առարկութեանց: Մինչ այս մինչ մինչ այն, Օգոստինոս հռետորութեան դասախօս անուանուելով 'ի Միլան, անմիջապէս հաղորդակցութիւն ունեցաւ Ս. Ամբրոսիոսի հետ, որոյ բարութենէն եւ առաքինութենէն գրաւուեցաւ Օգոստինոսի սիրտն, յառաջ քան իւր գեղեցիկ ու պերճախօս քարոզներու թափանցելն նորա սրտի մէջ եւ շփոթութիւնն ու մթութիւն փարատելն, որով մթազնսծ էր Օգոստինոսի միտքն:

Սակայն տակաւ առ տակաւ լոյսն կը թափանցէր իւր սրտի խորքն: Սկսաւ ընթեռնուլ Պօղոսի թղթերն: Հասկցաւ Շնորհաց վարդապետութիւնն, այն է փրկու-

Թիւնն շնորհօք : Մայրն , որ եկած էր արդէն Օգոստի-
նոսի մօտ , խորին ուշադրութեամբ կը դիտէր իւր որդ-
ւոյ սրտի եւ մտքի մէջ կատարուած պատերազմն : Կը
պատմեն՝ թէ մի օր , երբ բացաւ իւր սիրտն եւ իւր
վիշտն յայտնեց Ամբրոսիոս Եպիսկոպոսին , սա պատաս-
խանեց հետեւեալ գեղեցիկ խօսքերով . « Մխիթարուե-
ցէ՛ք , ձեր որդին որ առարկայ է այդքան աղօթից եւ
արտասուաց , յաւիտեան չը կորսուիր » : Եւ արդարեւ ,
քանի մի օրէն զկնի , Օգոստինոսի Ափրիկեցի բարե-
կամներէն մին , երբ կը պատմէր Տգնաւորական կենաց
հրաշալի արդիւնքներն եւ կը յայտնէր՝ թէ ի՞նչպէս
աշխարհասէր մարդիկ յանկարծ՝ փափաք կը զգային
իրենց անձն մեծաւորական կենաց նուիրելու , թողով
փառք , պատիւ , վայելք , հարստութիւն եւն , աղաղա-
կեց Օգոստինոս . « Ի՞նչ է մեր արածն , — Ահա՛ տգէտ-
ներն կը յաւիշտակեն Աստուծոյ արքայութիւնն , եւ մենք ,
մեր բոլոր գիտութեամբ , մարմնոյ ու՛ արեան մէջ կը
յօրանանք ու կը նեխինք » :

Այս խօսքերն ասելէն զկնի , Օգոստինոս առանձ-
նացաւ մի պարտէզ , գետին ընկաւ մի թզնու տակ ,
Նաթանայէլի նման , եւ յորդ արտասուքով խնդրեց
Տիրոջմէն թողուլ իւր մեղքերն եւ տալ իրեն *սիրտ մոր
և հոգի ոռոգի* : Մինչ այսպէս կ'աղօթէր , մօտաւոր
տանէն մի մանկական ձայն լսուեցաւ , որ կը կրկնէր
երգելով . « Առ եւ կարդա՛ , առ եւ կարդա՛ » : Այնպէս
հաւատաց , թէ այս ձայնն մի աստուածային ազդարա-
րութիւն է Ս. Գիրքն բանալ եւ հանդիպած առաջին
գլուխն կարդալու , բացաւ եւ աչքերն սոյն խօսքերուն
վրայ սեւեռեցան . « Իբրեւ 'ի տուրնջեան զգաստաց
եալք շրջեսցուք , մի՛ անառակութեամբք եւ արբեցու-
թեամբք , եւ մի՛ խառն անկողնովք եւ պղծութեամբք ,
եւ մի՛ նախանձու եւ հակառակութեամբք : Այլ զգե՛

ցարո՛ւք զ՝Տէր Յիսուս Քրիստոս եւ մարմնոյ խնամ՝ մի՛ տանիք ՚ի ցանկութիւնս » : Հոովմ. ԺԳ. 13--14 : Սոյն վայրկենէն իւր անձն Աստուծոյ յանձնեց եւ իւր սիրտն քնակարան եղաւ մի միայն աստուածային սիրոյն եւ ո՛չ այլ իրաց : Թողաւ ամուսնանալու դիտաւորութիւնն , Թողաւ հռետորութեան ամբիոնն եւ իւր մօր ու քանի մի քարեկամաց հետ առանձնացաւ իւր կենաց փոփոխութեան առաջին ամիսներուն մէջ , Այս դարձն կատարուած էր 386 ին եւ յաջորդ տարւոյ Զատկական աւուրց մէջ մկրտեցաւ իւր Ալիպիոս քարեկամին եւ Ադէո դատ որդւոյն հետ :

Երբ Օգոստինոս պիտի վերադառնար յ'Ամիրիկէ իւր մօր հետ , մայրն մեռաւ յ'Օստի , նաւ նստելէն քանի մի վայրկեան առաջ : Ո՞վ կարող է բացասել այս քարեպաշտ մօր երջանկութիւնն ու ցնծութիւնն , որ վերջապէս տեսաւ իւր որդւոյ քրիստոնէական դարձն , որուն համար այնքան աղօթած էր :

Օգոստինոս ինքն կը նկարագրէ այն հոգեւոր յափրշտակութեան ժամերն , զ'որ ունեցած է իւր մօր հետ , նորա մահէն առաջ :

« Մայրս , իւր հիւանդութենէն քանի մի օր առաջ , նստած էր ինձ հետ լուսամտի (պատուհանի) մօտ : Մեր առջեւ կը տարածուէր մի գեղեցիկ պարտէզ , յայնկոյս ծովուն , եւ ավանց վրայ նաւատիւներն կը հանգչէին նաւագնացութենէ : Մինակ էինք մենք եւ կը խօսակցէինք հանդարտիկ : Մտըցած էինք անցեալն եւ խորասուզուած ապագային մէջ : Կ'որոնէինք եւ կը խնդրէինք իմանալ՝ թէ ի՞նչ է երջանկաց յաւիտենական կեանքն , զ'որ ակն չ'է տեսած , ունկն չ'է լսած եւ սիրտ մարդոյ չ'է յղացած : Եւ Կ'աղերսէինք որ Աստուած լուսաւորէ մեր միտքն սոյն երանութեան մասին : Բուռն եռանդով տակաւ առ տակաւ կը յա-

ուաջէինք դէպի այս անփոփոխ երջանկութիւնն . մենք զննեցինք , անցանք մին զկնի միւսոյն այս մարմնաւոր իրերէն եւ նոյն իսկ երկնքէն , ուստի արեգակն , լուսին եւ աստեղք կը տարածեն իրենց լոյսն : Մենք աւելի առաջ գնացինք , ո՛վ Աստուած , գփեզ զննելով , Քո վրայ խօսելով եւ Քո ձեռագործաց վրայ սքանչանալով : Մտանք մեր սրտի խորքն եւ անցանք անդէն այն երջանիկ վայրն թեւակոխելու , ուր կը մնուցանես , կը պարարես Դու Քո սուրբերն եւ ընտրեալներն ճշմարտութեամբ եւ իմաստութեամբ : Մինչդեռ մենք այսպէս կը խօսակցէինք , մեր սիրտն բացած Հոգւոյն Սրբոյ շնչման առջեւ , անհուն եւ անսպառ քաղցրութիւն կը զգայինք մեր հոգւոյն մէջ : Աստուած շարժած էր մեր սիրտն եւ լուսաւորած երանութեան ճառագայթով : Հաւաքեցինք այն ժամանակ երջանկութեան համար , եւ մեր հոգին լցուած էր երկնային սոյն ուրախութեան նոր երախայրիքով : Անպատում էր մեր ցնծութիւնն եւ բաւերով անբացատրելի : Մեր արտասանած բառերն՝ աւաղ , ունայն հնչիւններ էին միայն , որոնք կը ծնէին եւ կը մեռնէին մեր շրթանց վրայ . ողորմելի արձագանք , որ տրուած է մարդուն՝ Աստուծոյ յաւիտենական խօսքն արտայայտելու : Թո՛ղ լռեն ուրեմն , կ'աղաղակենք , Թո՛ղ լռեն մարմնոյ աղմուկներն . Թո՛ղ լռեն ծովու ու ցամաքի տեսարաններն : Թո՛ղ լռէ երկինք , լռէ հոգին իսկ . Թո՛ղ լռէ կենաց մտածութիւնն , Թո՛ղ լռեն գիշերուան երազներն եւ տուրնջեան ցնորքներն . Թո՛ղ լռէ ամեն լեզու , Թո՛ղ ջնջուի անհետի ամեն նշան , ամեն ինչ որ անցաւոր է . . . Թո՛ղ Աստուած միայն խօսի մեզ հետ . Թո՛ղ միայն Նա խօսի տիեզերական լուծեան մէջ , Աստուծոյ միայն կը փափաքինք լսել եւ նորա ձայնն է , որ մեր հոգին կը բարձրացնէ եւ մեր մտածութիւնքն կը սլանան խառնիլ , միանալ աստուա-

ծային իմաստութեան հետ 'ի յաւիտենականութեան' :

Այսպիսի վայրկեաններէն զկնի կեանքն կը թուէր ինքնին դոյզն եւ անարգ : Ուստի եւ կ'ասէր Մոնիկա իւր որդւոյն . « Չը կայ սոյն կենաց մէջ եւ ոչ ինչ, որ հաճոյ լինի ինձ , եւ ես իսկ չը չգիտեմ թէ ի՞նչու այսպէս է եւ ի՞նչու պիտի երկար մնամ սոյն կենաց մէջ, քանի որ յուսալու բան չ'ունիմ բնաւ » : Հինգ օրէն զկնի հիւանդացաւ Մոնիկա եւ կնքեց իւր կեանքն խաղաղ եւ ուրախ , իւր որդւոյ սիրովն փայփայուած : *Խոստովան. Գիրք. Թ.*

Օգոստինոս երբ յ'Ափրիկէ դարձաւ , միտքն դրաւ առ ժամանակ ինչ առանձնութեան եւ խորհրդածութեան նուիրել զինքն , Նա վաճառեց ինչ որ ունէր եւ իւր քանի մի բարեկամաց հետ առանձնացաւ Տակաստի մօտ գտնուած մի գիւղ : Օգոստինոս քանի մի գրքեր շարագրեց այստեղ եւ երեք տարիէն զկնի դարձաւ 'ի Հիպպոն , ուր Եկեղեցին կոչած էր զ'ինքն՝ իբր օգնական Արեւելոս Եպիսկոպոսին , որոյ մահէն զկնի յաջորդեց 395 ին :

Օգոստինոսի Եպիսկոպոսական գործունէութեան եւ գրական աշխատութեան ասպարէզն շատ ընդարձակ է : Նորա ազդեցութիւնն շատ մեծ էր եւ տարածեցաւ բովանդակ Արեւելից մէջ : Նա իւր ջանքն նուիրած էր Հիպպոնի Եկեղեցւոյ յառաջադիմութեանն , բայց միւս կողմէն եւս կը հարուածէր այն մոլորութիւններն , որոնք կը սպառնային Քրիստոնէութեան՝ զանազան երկրնեւրու մէջ : *Մանիքեցոց , Դոնատեանց եւ Պերագեանց* ահարկու հակառակորդն էր Օգոստինոս , որ եւ հերքեց նոցա մոլորութիւններն բանիւ եւ գրով :

Գովելի էր այն ջանքն , որով Օգոստինոս Եկեղեցին կը պաշտպանէր արտաքին թշնամեաց դէմ , բայց պախարակելի էր այն բուռն եռանդն , յորմէ քաջա-

լերուած կայսերական գործակալք՝ բռնի քակեցին Դոնատեանց տաճարներն , որպէս զի ստիպուին Հիպպոնի եկեղեցւոյն միանալ :

Օգոստինոս ականատես էր բարբարոսաց արշաւանջներուն , որովք կը տատանէր Հռովմէական Պետութիւնն , որ արդէն քայքայման հասած էր : Ուստի եւ հաւատացեալներն քաջալերելու համար գրեց իւր *Յաղագս Քաղաքին Աստուծոյ նշանաւոր երկն* , որ մի ջատագովութիւն է Քրիստոնէական Կրօնի :

Օգոստինոս մեռաւ , մինչ Վանդալք պաշարած էին Հիպպոնն , 28 Օգոստոսի , 470 ին 'ի հասակի 76 ամաց :

Օգոստինոս բազմաթիւ գրաւոր երկեր թողած է , որոց մէջ նշանաւոր է մանաւանդ իւր *Խոստովանութիւնն* :

Շ Ր Զ Ա Ն Գ.

814—1517

ՄԵԺԻՆ ԿԵՐԱՂՈՍԻ ՄԸՀԻՆ ՄԻՆՁՆԻ ԲԱՂԱՋԵԿԸՆ
ՎԵՐԸՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆ

ՀԱՏԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ա.

Քրիստոնէութեան վիճակն երրորդ Շրջանին մէջ:

րիստոնէութիւնն յաղթանակաւ անցած էր
 Դեկոսի եւ Դիոկղետիանոսի արինամեծաւ հալածանք-
 ներէն, վասն զի Քրիստոնեայք իրենց կեանքն դնելով
 կը պաշտպանէին այն վարդապետութիւնն, որուն ան-
 հատական ազատութեամբ հաւատացած էին: Բայց երբ
 սկսան պարծիլ քրիստոնէութեամբ միայն այն պատճա-
 ռաւ, որովհետեւ Քրիստոնեայ ծնած էին, կամ թէ,
 կայսրն այնպէս կամէր որ յինին, այն ժամանակ նուա-
 ղեցաւ արիական հոգին եւ հալածանաց տոկալու քա-
 ջասրտութիւնն: Այս անուրանալի է սակայն, թէ մինչ-

դեռ Քրիստոնէութեան հոգին կը նսեմանար յ'Արեւմուտս, ընդհակառակն Հայոց Եկեղեցւոյ զաւակներն, հինգերորդ դարէն սկսեալ, ամեն հալածանաց եւ յարձակմանց կը դիմադրէին նահատակութեամբ եւ կը պաշտպանէին Քրիստոնէութիւնն յ'Արեւելս :

Իններորդ դարուն մէջ, Բուլգարք, որոնք կը բնակէին Դանուբի ափանց վրայ եւ իրենց արշաւանքներով վտանգ կը սպառնային Կայսրութեան, փափաք յայտնեցին կրթուիլ քրիստոնէական հաւատոյ մէջ, զոր ուսած եւ սիրած էր իրենց պետին քոյրն՝ իւր գերութեան մէջ 'ի Պօլիս :

Իսկոյն երկու Յոյն կրօնաւորներ փութացան 'ի Բուլգարիա. — *Սթեփոսիոս և Կիրիլ*, Աւետարանն քարոզելու եւ յաջողեցան Յիսուսի Քրիստոսի կրօնն հաստատելու : Քրիստոնէութիւնն Բուլգարիայէն տարածեցաւ Դանուբեան հովտի Սլաւեան ժողովրդոց մէջ : Կիրիլ հնարեց Սլաւեան գիրն, թարգմանեց Աստուածաշունչն Սլաւական լեզուաւ, որով եւ Պատարագի աւարողութիւնն կատարեցաւ, աղօթքներ արտասանեցան եւ երգեր նուագեցան, եւ երբ մեռաւ 870 ին, *Սթեփոսիոս* շարունակեց քարոզութիւնն 'ի Մորաւիա, որոյ բնակիչներէն շատերն դարձան 'ի ծոց Քրիստոնէութեան :

Մեթոսիոս, ինչպէս 'ի Մորաւիա, նոյնպէս եւ 'ի *Բոհեմիա* քարոզեց Քրիստոնէութիւնն, 'ի սկզբան յուզեցան աստիկ հալածանքներ, բայց յաղթական հանդիսացաւ Քրիստոնէութիւնն եւ անտի տարածեցաւ 'ի *Շլեզիա* և 'ի *Լեհաստան*, ուր 966 ին հռչակեցաւ որպէս Տէրութեան կրօն : (*)

(*) Իշխանն Միգեսլաւ ամուսնացաւ (965 ին) Բոհեմիացի *Խոստաքսոյ* կոչուած Բօլեսլաւի աղջկան՝

Ռուսներն եւս , սոյն շրջանին մէջ , սկսան ծանօթանալ Քրիստոնէութեան , թէ՛ իրենց հայրենակիցներու միջոցաւ , որոնք Յունական կայսրութեան մէջ կը բնակէին , թէ՛ Քրիստոնեայ գերիներու՝ եւ թէ՛ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքէն ղրկուած քարոզիչներու :

Ռուսաց քրիստոնէական դարձի պատմութիւններն երկար են , բայց մենք կը խօսինք հիւսման ստիւ :

Օլգա Մեծ իշխանուհին , կին Իգոր Մեծ իշխանին , որ այրի մնացած էր եւ կը կառավարէր երկիրն , ուղեւորեցաւ ի Պօլիս , ուր ընդունուեցաւ մեծ շքով Կոստանդին ծիրանածին կայսրէն . եւ Եկեղեցական հանդէսներուն ներկայ գտնուելով՝ ընդունեց Քրիստոնէութիւնն եւ մկրտեցաւ , *Իլինա* անուամբ : Դառնալով ի Նովգորոդ կամեցաւ ժողովրդի քրիստոնէական դարձի համար աշխատիլ , սակայն իւր Որդին Սվէատօսլաւ յայտնեց թէ « Բօյեարներն կը ծիծաղին իմ վրայ եթէ հաւատաւորիս լինիմ » :

Իսկ երբ *Վլատիմիր Մեծ իշխանն* միահեծան տէր եղաւ երկրին , առաջարկեց Յունաց Վասիլ կայսեր , տալ իւր *Աննա* քոյրն ի կնութիւն . եւ երբ կրօնի տարբերութեան առթիւ դժուարութիւն յայտնեց կայսրն , Վլադիմիր պատրաստականութիւն ցոյց տուաւ Քրիստոնէութիւնն ընդունիլ եւ ապա ամուսնանալ : Այս առթիւ Վլադիմիր , որ տիրած էր Յունական *սեյրասն* քաղաքին , յետ դարձոյց կայսեր եւ ապա պարգեւեցաւ

Դամբրովկայի հետ , որ ստիպեց իւր ամուսինն ընդունիլ Քրիստոնէական հաւատն : Սա քրիստոնէական դարձէն զկնի բռնադատեց իւր հպատակներն Քրիստոնէութիւնն ընդունիլ , խստագոյն միջոցներ գործ դնելով , այնպէս որ մինչեւ իսկ Մեծ Պահոց մէջ միս ուտողն կը զրկուէր ատամներէն :

նոր ամուսնոյն որպէս օժիտ : Վլադիմիր մկրտուելով խերսոնի Եպիսկոպոսէն *Վասիլ* անուն ստացաւ , թողաւ իւր մօլի կեանքն եւ ամեն միջոց գործ դրաւ իւր հպատակներն եւս դարձնել 'ի Քրիստոնէութիւն : Ռուսաց *Պէրոպոլ* չ'աստուածոյն պատկերն ձիւ ագիէն կապելով՝ փողոցէ 'ի փողոց շրջեցնելէն զկնի Դնէպր գետն ձգել տրւաւ :

Շատերն կ'ուշային , որ իրենց կուռքն այսպէս անպատուութեան ենթարկեցաւ , բայց միւս օրն երբ (988) հրաման ելաւ մկրտութեան , այս հիւլ հպատակներն խումբ խումբ գետն մտան՝ ըստ 'նէստոր Պատմագրի , ոմանք ց'պարանոցս , ոմանք ց'կուրծս ունելով 'ի ձեռս փորրիկ մանուկներ , իսկ Քահանայք սկսան գետեզրէն աղօթքներ կարդալ , մի անգամէն մի անուն միայն տալով բոլոր մկրտուողաց :

Սոյն Քրիստոնէական դարձէն զկնի՝ Եկեղեցիներ շինուեցան Բիւզանդեան ոճով , մասունքներ բերուեցան , դպրոցներ բացուեցան , թէեւ ժամանակակից պատմագիրն կ'ասէ՝ թէ մայրերն լալով կը դրկէին իրենց զաւակներն 'ի դպրոցն , այնպէս համարելով թէ կը դրկն մեռնելու : Ապա Ս. Գիրքն եւս մուտ գտաւ 'ի Ռուսիա , զ'որ Սլաւերէն Թարգմանած էին Կիւրեղ եւ Մեթոտիոս :

Վլադիմիրի մահուամբ (1015) ին եւ իւր պետութեան բաժանմամբ իւր 12 որդւոց մէջ արիւնահեղ անցքեր անցան եւ Քրիստոնէական կրօնի ծաւալման արգելք եղան . բայց երբ Եարոսլաւ տիրապետեց , (1019—1054) հրամայեց բարեպաշտական գրքեր Թարգմանել 'ի Յունականէն . Եկեղեցականաց կարգապահութեան համար ընդունեց Փոտիի *Նոմոկանոնն* , կամ կանոնաց հաւաքածոյն , Եկեղեցականներն հարկատուութենէ ազատ կացոյց , եւ ջանաց Ռուսական Եկեղեցին ազատել Կ. Պօլսոյ Յունաց Պատրիարքի իրաւա-

սուծենէն եւ առանձին Ռուսական Մետրօպօլիտական իշխանութիւն հաստատեցաւ նախ 'ի Կիէվ եւ ապա յ'այլ տեղիս, որոց վրայ պիտի խօսինք յաջորդ շրջանին մէջ:

Լատինական Եկեղեցին եւս հետամուտ էր Աւետարանի լոյսն տարածել Հիւսիսային երկրներու մէջ: Սոյն տեղեաց ծովահէններն սարսափ կը տարածէին 'ի Յրանսա եւ 'ի Գերմանիա, այնպէս որ օրուան մաղթանքին մէջ (Տէ'ր ողորմեա'ց) հետեւեալն եւս մուծած էին. « Պահեա' զմեզ, Տէ'ր 'ի կատաղութենէ Հիւսիսականաց » (Նորմանդաց): Հիւսիսային երկրներու մէջ Աւետարանի քարոզութիւնն այսպէս սկսաւ: Իւտլանտի Հարալդ Թագաւորն, իւր իշխանութենէն մերժուելով ապաստանած էր Լուդովիկոս *Բարեպաշտին*, որ սլայման դրաւ օգնել իրեն, եթէ խոստանայ Քրիստոնէութիւնն ընդունիլ եւ իրեն հետ քարոզիչներ տանիլ: Կատարուեցաւ այս պայմանն եւ *Անհար* կրօնաւորն Թագաւորին ուղեկից եղաւ, Համբուրքի Եպիսկոպոս ընտրուեցաւ, բայց հալածեցաւ անտի եւ սկսաւ իւտլանտէն եւ Շլէզվիգէն զատ քարոզել 'ի *Դանիմարքա*, 'ի *Նոռեյ*, ուր արգելքներու հանդիպեցաւ, ինչպէս նաեւ 'ի Նորվեգիա: Այնպէս որ թէեւ իններորդ Դարէն Աւետարանն քարոզեցաւ սոյն երկրներու մէջ, բայց Քրիստոնէութիւնն հաստատութիւն գտաւ (1000 ին) երբ Սուէնսն տիրեց Քրիստոնեայ Անգլիային եւ իւր Որդին Մեծն Կանուտ Անգլիացի քարոզիչներ զրկեց մանաւանդ 'ի Դանիմարքա:

Անկարի համար կը պատմուի թէ՛ իւր քարոզչական ուղեւորութեան մէջ ուռկաններ հիւսելով եւ վաճառելով իւր օրապահիկն կը հայթայթէր: Կ'այցելէր հիւանդաց եւ գերեաց եւ ամեն նեղութիւններ կը կրէր մեծ համբերութեամբ: Նա մեռաւ 65 ամաց, իւր կե-

Նաց 34 տարին անցնելով հեծանոսաց մէջ, եւ այս առ-
թիւ կը կոչուի *Առաքեալ Հիսսիսականաց* : Նորվեգիայէն
Քրիստոնէութիւնն տարածեցաւ յ'իսլանտա եւ 'ի կրօ-
էնլանդ, որոյ եպիսկոպոսարանն իբրեւ ծխական տուրք
կը դրկէր 'ի Հռովմ' Մօրոյ (ծովափիղ ձկան) ատամ-
ներ : Մետասաներորդ դարուն մէջ Սկանտինաւեան
բովանդակ ցեղն գրկած էր Քրիստոնէութիւնն :

Սլաւեան ցեղերէն մի մասն, ինչպէս տեսանք,
դարձան 'ի Քրիստոնէութիւն Յունաց եկեղեցւոյ միջո-
ցաւ, բայց Մորաւիան եւ Բոհեմիան զանազան պատ-
ճառաւ սկսան յարիլ Հռովմայ եկեղեցւոյն, եւ սա իւր
կողմէն, Սլաւ քարոզիչներու եւ իշխաններու միջոցաւ,
ջանաց նոյն ցեղին պատկանող ժողովրդներն դարձնել
'ի Քրիստոնէութիւն, ինչպէս էին Պոմերանիոյ, Մեք-
լեմբուրգի, Պրուսիոյ եւ այլ տեղեաց նախկին բնակիչ-
ներն : Սակայն մեծ արիւնհեղութիւններ եղան այս առ-
թիւ, վասն զի Պրուսիոյ Սլաւներն միայն կրօնի համար
չ'էր որ կը կռուէին, այլ նաեւ իրենց անկախութեան
եւ ազգայնութեանն համար, որուն կորուստ կը սպառ-
նայր Ալլման ցեղն : Քրիստոնեայ Ասպետներու զանա-
զան կարգերն միանալով, իրենց իշխանութիւնն հաստա-
տեցին երկրին մէջ, բայց շուտով *Տեռտոնեան* Ասպետ-
ներն կերպիւ իւրիւր *Լեհաստանի* հպատակութեան են-
թարկեցան :

Բալդիկ ծովու արեւելեան եզերաց վրայ կը բնա-
կէին *Ֆիմք*, որոնք կռապաշտ էին եւ ասպատակու-
թեամբ կ'ապրէին : Շուէդաց Էրիխ Թագաւորն իրեն
հպատակեցուց Ֆիմներն եւ Քրիստոնէութիւն տարածեց
իրենց մէջ, 1157 ին : Սակայն, երկար ժամանակ, սա-
կաւին սուելի կը սիրէին իրենց վնուկներն քան թէ կղե-
րականներն : Տակաւ առ տակաւ Քրիստոնէութիւնն մուտ
գտաւ *Լիվոնացիներոյ, Դանիացիներոյ, Էստոններոյ եւ*

Գոռչաճառացիներոս ինչպէս եւ ապա Հապոնցիներոս մէջ :
Իսկ Հունգարացիք դարձան 'ի Քրիստոնէութիւն
մետասաներորդ Դարուն մէջ :

Ստեփան Ա. մականուանեալն Մոռք, ամուսնա-
նալով Հենրիկոս Բ. ի քրոջ հետ, մտերմական յարաբե-
րութիւն ունեցաւ Ալեմանաց հետ եւ հետեւող եղաւ նո-
ցա քաղաքակրթութեանն : Տրանսիլվանիոյ եւ վալաքիոյ
մի մասին տիրելէն զկնի, Քրիստոնէութիւնն եւս ար-
մատացոյց այն տեղ եւ մեծ համբաւ ստացաւ պատմու-
թեան մէջ :

Բ.

Համառօտ ակնարկ Խաչակրաց պատերազմի վրայ .

Խաչակրութեան պատերազմ, թէեւ ըստ երեւու-
թին Քրիստոնէական նպատակաւ սկսաւ, բայց հակա-
քրիստոնէական անցքեր եւ հետեւութիւններ ունեցաւ,
ինչպէս պիտի տեսնենք իւր համառօտագիծ պատմու-
թենէն ,

Պատրոս անապատականն յուխտ գնացած էր յ'Ե-
րուսաղէմ, ինչպէս սովորութիւն էր Քրիստոնէից մէջ
յ'օրէ անտի Մեծին Կոստանդիանոսի, եւ երբ դարձաւ
յ'Երուսա, մի աղերսագիր յանձնեց Ուրբանոս Բ. Պա-
պին, Արեւելեան քրիստոնէից անուամբ եւ մի հրաման
հրատարակեց, ըստ իւր ասութեան, որպէս Քրիստո-
սեան տրուած՝ քրիստոնէայքն ազատելու համար : Պետ-
րոս, պապէն քաջալերութիւն գտնելով սկսաւ բոկոտն

խաչ 'ի ձեռին , չուանաւ գոտեւորեալ , շրջիւ յ'Արեւ-
մուտս ողբալով եւ արտասուելով : Ուրբանոս Բ. ժողով
գումարելով 'ի կ'երմոն հռչակեց սոսրջ անունով պա-
տերազմն : Նա յայտարարեց թէ իսպառ պիտի ներուի
նոցա մեղքն , որոնք կը մասնակցին սոյն ձեռնարկու-
թեան , եթէ գերի են պիտի ազատուին , եթէ փախստա-
կան են պիտի ապահովուին , եւ սոյն սուրբ նպատակին
համար իրենց երկրէն հեռացողներն՝ ամեն կ'երպիւ պի-
տի պաշտպանուին : Բոլոր բազմութիւնն միաբերան ա-
ղաղակեց — « *Այսպէս կ'ամի Աստուած* » եւ հարիւր հա-
զարաւոր մարդիկ *խաչի կարմիր նշանաւ* նշանեցին իրենց
հագուստներն իբր ցոյց զինուորագրութեան հանդիսա-
ւոր ուխտի ,

Մի խառնիճաղանճ բազմութիւն Պետրոս անա-
պատականի առաջնորդութեամբ դիմեց յ'Ասիա , Դա-
նուբի հովտէն իջնելով , բայց սոցա ասպատակութիւն-
ներն եւ բռնութիւններն սաստիկ զայրացուցին Հոնգ-
րուացիներն , որոնք կոտորեցին սոյն աւարաւորներու
մեծ մասն եւ մնացեալքն կոտորեցան յ'Ասիա : *Խաչա-
կոաց* կանոնաւոր բանակն , որ 500,000 անձերէ կը բաղ-
կանար եւ որոց 100.000ն իսկապէս ասպետներ էին ,
մեկնեցաւ 1096 ին ,

Անցաւ Գերմանիայէն կամ Իտալիայէն եւ միացաւ
'ի Կ. Պօլիս , եւ աստի մեկնեցաւ յաղթական հանդիսա-
նալով 'ի Նիկիա , 1097 ին , պատերազմաւ անցնելով
Փոքր Ասիայէն եւ տիրելով Անտիոքին եւ 'ի վերջոյ յ'Ե-
րուսաղէմ հասնելով սակաւամիւ գինուորներով , քանզի
բանակին մեծ մասն սպառած էր կոտորածներու եւ
ուտեստի պակասութեան պատճառաւ ,

Երուսաղէմ 1099 ին առնուեցաւ յարձակմամբ ,
բայց խաչակիրք անպատուեցին իրենց յաղթութիւնն կո-
տորելով տանկաց պահակ զօրագունդն եւ քնակցաց

մեծ մասն : Այս աւատականութեան սկզբան վրայ կազմեցին մի իշխանութիւն «*Երոստադիսի քրիստոնէական թագաւորոս/թիւն*» անուամբ եւ Լոթարինգայի Գողֆրիտ թուրքն ազնիւ դուքսն թագաւոր հռչակեցաւ , բայց սա բարեպաշտութեան զգացմամբ հրաժարեցաւ թագաւորական պսակ կրել այն տեղ , ուր Փրկիչն կրած էր փռեայ պսակ :

Երբ լսուեցաւ թէ Երուսաղէմ Քրիստոնէից իշխանութեան տակ է , խաչակրաց եւ Ուխտաւորաց բազմութիւնքն սկսան հեպել Արեւմուտքէն : Ոմանք մղուած էին սուրբ տեղիքն տեսնելու փափաքէն , ոմանք արկածախնդիր կամ փառախնդիր տենչանքէ : Իսկ Պապին համար մի միջոց էր այս , Արեւելեան քրիստոնեայքն հպատակեցնել Հռովմայ ամուռոյն , ինչպէս որ Յոյն կայսերաց համար մի պատրուակ էր իրենց պետութիւնն ընդարձակել , բայց շուտով ամեն տեսակ չարիքներ եւ փորձանքներ կուտակեցան այն խաչակրաց վրայ , որոնք կը բնակէին Ս. Երկիրն մէջ : Նոքա կորուսին Երուսաղէմն եւ շրջակայ քաղաքաց մեծ մասն : Նոր արշաւանքներն ուրիշ արդիւնք չ'ունեցան , եթէ ո'չ մահ' առ Նուազն *հրօռս միջիոն* անծանց : Ս. Երկիրն մնաց դարձեալ 'ի ձեռս Տաճկաց :

Հարկ չ'ենք տեսներ բնաւ ութ կամ եօթն խաչակրութեանց վրայ մանրամասնօրէն լսօսիլ , զի արդէն ամեն ընդհանուր պատմութեան դասագրքերու մէջ կը գտնուին , բայց այսքան միայն կ'ասենք , որ եթէ արշաւանքներն իրենց նպատակին բնաւ չը հասան , ուրիշ հետեւանքներ ունեցան : Նախ պապականութիւնն բարձրացուցին 'ի կատար հակաքրիստոնէական իշխանութեան եւ հարստացուցին այն նուէրներով , որք կը տային զանազան մարդիկ , երբ ինքնին անկարող կը լինէին յ'Երուսաղէմ երթալ , բայց կը փափաքէին գոնէ մասնա-

կից լինիլ խաչակրաց խոստացուած մեղաց թողութեան:

Եկեղեցեաց եւ վանօրէից հարստութիւններն եւս բազմապատկեցան նմանօրինակ պատճառներով: Բայց յայսմանէ արկածներու պատմութիւններն եւ Արեւելքէն տարուած բազմամիւ մասունքներն մեծ ճարակ մատակարարեցին ժողովրդային սնապաշտութեան:

Սակայն պէտք է ասել թէ խաչակրութիւններն զարթուցին ժողովրդոց մտքերն եւ կերպիւ իւիք խորտակեցին այն պատուարներն, որոնք ազգերն իրարմէ կը բաժնէին: Օրինակի համար Արեւմտեանք հասկցան թէ կան Արեւելեան նախկին Քրիստոնեայք, որոնք բնաւ պօսպին հպատակած չ'են:

Խաչակրութեան մի լոկ արտաքին յաջողութիւն էր նաեւ Սպանիոյ եւ Փորթուգալի Քրիստոնէից ունեցած յաղթութիւնն Ափրիկէի Մաւրիտենացւոց դէմ: Երբ Խալիֆայք կը տիրէին Սպանիոյ, դպրութիւնք, փիլիսոփայութիւնք եւ գիտութիւնք կը ծաղկէին, եւ Եւրոպա այն տեղէն կ'ընդունէր նշանաւոր բժիշկներ եւ անուանի գիտնականներ: Երկրագործութիւնն կը յառաջէր 'ի Սպանիա եւ ճարտարագիտութիւնն հրաշքներ կ'արտադրէր: Մի հարուստ եւ բազմամիւ ժողովուրդ եւ արուեստի սքանչելի յիշատակարաններ կը ծածկէին բոլոր երկիրն:

Բայց յետ ժամանակաց, Սպանիոյ թագաւորք, երբ զօրացան եւ յաղթող հանդիսացան, շատ չարաչար վարուեցան Արաբաց, Մաւրիտենացւոց եւ նոյն իսկ Հրէից դէմ, որ բազմամիւ էին սոյն երկրին մէջ: Եւ սոյս բռնութիւններն ո՛չ միայն տկարացուցին եւ մաստիք աւերեցին Սպանիան, այլ եւ յաղթողներն մղեցին 'ի սոսկալի մոլեռանդութիւն պապականութիւնն պաշտպանելու համար:

Գ.

*Լատինական եւ Յունական եկեղեցեաց
քաժանութիւն*

Քրիստոնէութեան սկիզբէն՝ Յունական քաղաքակրթութեան դրոշմն կը նշմարուէր Յոյն եկեղեցւոյն մէջ, իսկ Հռովմէական քաղաքակրթութեանն՝ Լատինական եկեղեցւոյն մէջ։ Եւ մինչդեռ առաջինն միայն Յունական մնացած էր, երկրորդն՝ Արեւմտեան կայսրութեան կործանումէն ՚ի վեր լատինականին հետ ընդունած էր քարշարոսականն, այսինքն, այն ազգացն, որոնք արշաւեցին յ'Եւրոպա։ Այս էր պատճառն, որ իրարու ներհակ էին Յունական եւ Լատինական ձգտումներն, սկզբունքներն եւ շահերն։ Լատինք բան չ'էին հասկնար Յունաց նըշումիւններէն, իսկ Յայնք կ'արհամարհէին Լատինաց թանձր տգիտութիւնն։ Այս փոխադարձ ատելութիւնն յ'երեւան կը գար հազարաւոր նշաններով եւ կը հարսկէր բազմաոտեսակ պատրուակներով։

Մինչդեռ պապական իշխանութիւնն երթալով կը զօրանար յ'Արեւմուտս, բնդհակառակն Յունական եկեղեցին մատնուած էր ներքին երկպառակութեանց եւ արտաքին յանախակի վտանգաց, եւ առ այս պապերն յոյսեր կը յղանային երբ եւ իցէ Յունական եկեղեցին իրենց իշխանութեանն հպատակեցնել։ Պապերն կը խոստանային Լատինաց օգնութիւնն ապահովել Յունաց հաւմար այն պայմանաւ միայն, որ բացարձակապէս հնազանդին Հռովմայ ամոռոյն, տոյն դիտաւորութիւնն սքողելով *Երկոց Եկեղեցեաց միութիւն* անուան ներքոյ,

Կայսերք , իրենց վիճակէն ստիպուած , պատրաստ էին համաձայնելու , բայց Կ. Պօլսոյ Պատրիարքներն , Հռովմայ պապերուն հաւասար աստիճան ունենալով եւ շատ վեհապետներէ *Տիեզերական պատրիարք* տիտղոսն ստացած լինելով , բնաւ յօժարամիտ չ'էին երկրորդական լինիլ , եթէ առաջինն լինիլ անհնարին էր : Յունական Եկեղեցականք եւս չ'էին կամեր երբէ'ք ստորադաս լինիլ Լատինական կղերին : Խաչակրաց պատերազմներն եւս , որոնք իբր թէ Քրիստոնէութեան համար էին , ո'չ միայն չը միացուցին Յունական եւ Լատինական Եկեղեցիներն , այլ ընդհակառակն աւելի յ'ատելութիւն գրգռեցին իրարու դէմ : Յունաց մատնութեան փոխարէն , որ քանիցս կրկնուեցաւ՝ խաչակիրք աւարի առին Կ. Պօլիսն եւ կործանեցին կայսրութիւնն : Յոյնք չը կարացին երբէ'ք ներել : Արդէն նախանձորդ իրարու եւ ահա՝ նոր առիթ ներկայացաւ քաժամման :

Այս առիթն էր *Հոգոյն Սրբոյ յղիման* խնդիրն : Արեւմտեան Եկեղեցիք կամեցան մի յաւելուած մուծանել Հաւատոյ հանգանակի մէջ , այն է թէ *Հոգին Սրբոր յղիի* ինչպէս *՛հ Հօրհ* , նոյնպէս եւ *յ'Սրբոյ* : Սոյն յաւելուածն տեղի տուաւ վիճաբանութեանց նոյն իսկ յ'Արեւմուտս (858 — 867) , բայց ապա օրինաւոր դատուեցաւ Նիկողայոս Ա. պապէն : Սակայն Արեւելեան Եկեղեցիք բացէ 'ի բաց մերժեցին սոյն յաւելուածն եւ հաստատ մնացին Քրիստոնէական նախկին Եկեղեցւոյ վարդապետութեան վրայ , *Բղիսոսն Հոգոյն Սրբոյ* միւսն *՛հ Հօրհ* դաւանելով :

Կայսրն Միքայէլ Գ. իւր *Փոռ* անուն քարտուղարն , որ մի հմուտ եւ հարտար անձն էր , պատրիարք ընտրել տուաւ , պատրիարքութենէ ձգելով *Իզմատիոսն* , զոր չ'էր սիրեր : Սոյն ընտրութիւնն թէեւ հաւանու-

Թիւն գտաւ 861 ին գումարուած ժողովէն, ուր ներկայ էին պապի պատուիրակներն. բայց յաջորդ տարին անվաւեր հրատարակուեցաւ 'ի Հռովմ գումարուած մի այլ ժողովէ: Պապն բանսդրանաց վճիռ արծակեց Բիւզանդիոնի Պատրիարքին փոտին դէմ, եւ սա եւս իւր կողմէն բանադրեց 'Նիկողայոս պապն: Սակայն փոտ ձգուեցաւ Պատրիարքութենէ, զ'որ վերստին սկսաւ շարունակել իգնատիոս յ'ընթացս տասն ամաց: Իսկ իգնատիոսի մահէն զկնի, 877 ին, մի նոր ժողովի մէջ, ուր ներկայ էին Յովհաննէս Բ. պապի պատուիրակներն, վաւերացաւ փոտի պատրիարքութիւնն, որ մեռաւ 886 ին, եւ արդէն այս ժամանակ Յունական եւ Լատինական Եկեղեցեաց բաժանումն ամեն կերպիւ իրականացած էր:

Թէեւ վիճաբանութիւնք անընդհատ կը շարունակուէին, սակայն մինչեւ մետասաներորդ դարու կէսն Հռովմայ եւ Կ. Պօլսոյ եկեղեցականաց մէջ յարաբերութիւնք խզուած չ'էին: Մ'իշխայիլ Կերոսարիոս պատրիարքի օրով (1053 ին) հակառակութիւնք վերսկսան: Միշայէլ Բուլգարիոյ Մետրոպօլիտ Լևոն Արքիեպիսկոպի հետ միանալով՝ վերստին արծարծեց հին վէճերն, բողոքելով մանաւանդ *անիւմոր հացի* պատարագելու սովորութեան դէմ: Սաստիկ գրութիւններ փոխանակուեցան եւ վերջապէս Լեւոն Թ. պապն յատուկ պատգամաւորութիւն դրկեց գոհացումն պահանջելու համար: Կայսրն Կոստանդինոս Թ. որ քաղաքական պատճառներով կը փափաքէր խաղաղութիւն հաստատել Հռովմայ հետ, պատուով ընդունեց պատգամաւորութիւնն եւ յորդորեց զՊատրիարքն վերջ տալ խռովութեանց եւ վիճմանց: Բայց որովհետեւ Պապի պատգամաւորներու նպատակն էր նուաստացնել իրենց հակառակորդն, որ ապաւինած էր ժողովրդեան, 1054 ին 16 Յուլիսի, մտան Սոփիա

Եկեղեցին եւ այն ինչ եկեղեցականք կը պատրաստուէին Ս. պատարագի խորհուրդն կատարել , աւագ խորանի վրայ դրին նզովքն թուղթն ընդդէմ Պատրիարքին : Իսկ Յունական ժողովն եւս 'ի պատասխանի 'նզովքն զ'նոյն ինքն պապն : Ս.յս ժամանակէն բաժանումն , որ արդէն իրօք կար , եղաւ նաեւ պաշտօնական եւ վերջնական , եւ Լատինական ու Յունական Եկեղեցիներն անընդհատ մաքառեցան , իւրաքանչիւրն իրեն վերագրել բացարձակ ուղղափառութիւնն եւ ճշմարիտ ընդհանրականութիւնն : Թէեւ կայսերք , իրենց քաղաքական հզնաժամերու մէջ , փորձ փորձեցին եւ աշխատեցան երկուց Եկեղեցեաց միութեան համար , բայց կղերականք եւ ժողովուրդն չը կամեցան անսալ որ եւ իցէ յորդորանաց եւ միարար , նական կարգադրութեան :

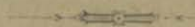
Գրեթէ Կ. Պօլսոյ առումէն սակաւ ինչ յառաջ ՅՌ/-
հանճես Պաշխօթ կայսրն ընկերացած պատրիարքի եւ այլ
ականաւոր եկեղեցականաց հետ ուղեւորեցաւ *Շրջանի*
ժողովն (1439) եւ այն տեղ մի դաշնագրութիւն կնքուե-
ցաւ , որով Յոյնք խոստովանեցան թէ Հոգին Սուրբ կը
բղխի 'նաեւ *յ'Պրոդոյ* եւ ընդունեցին պապին գլխաւոր-
ութիւնն : 'ի փոխարէն շնորհուեցաւ 'նոցա շարունակել
խմորոսն հացիս պատարագելու սովորութիւնն եւ Եկե-
ղեցականաց ամուսնութիւնն : Բայց սոյն զիջողութիւն-
ներն անբաւական հաւարուեցան , եւ թէպէտ 1452 ին
Պապի մի կարգինալ հանդիսի հաշտութեան եւ միու-
թեան պատարագ կը մատուցանէր Սօփիա Եկեղեցոյն
մէջ , այնու ամենայնիւ Լատինական եւ Յունական Եկե-
ղեցիքն բաժանեալ մնացին մինչեւ մեր օրերն : Թէեւ
Ֆլորանսի Ժողովոյ հիման վրայ յոյնք Քրիստոնեայք ու-
մանք յարեալ մնացին Հռոմայ անոռոյն եւ այս առթիւ
կը կոչին *Միացեալ Յոյնք* :

Յունական Եկեղեցին զ'ինքն կ'անուանէ *Օրթո-
տոքս, ուղղափառ*, ուրիշներէն յորշուելու համար: Կ'ըն-
դունի Քափանայից ամուսնութիւնն, կը մկրտէ երիցս
ընկղմամբ, կը հաղորդէ մանուկներն խակ, գործ կը դնէ
խմորուն հաց, եւ չ'ընդունիր բնաւ Պապի գլխաւո-
րութիւնն:

Դ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ

Լատինական եւ Յունական Եկեղեցեաց բաժան-
ման շարժառիւթներն պատմելէն զ'կնի՝ դիւրին է պիտի
հասկնալ՝ թէ ի՞նչ էր պատճառն, որ Հայաստանեայց
Ս. Եկեղեցին, յիշեալ Եկեղեցեաց ամեն հզանց հակա-
ռակ, միշտ հեռի կը պահէր զ'ինքն նոցա միութենէն:

Յայնսի է թէ մինչեւ է. Դարն Եկեղեցեաց բա-
ժանման խնդիրներ չը կային, թէեւ ըստ ազգի եւ
ըստ տեղոյ անուններ ունէին Եկեղեցիներն, բայց
իրենց ուղղութիւնն եւ նպատակն մի էր, այն է սրբ-
ուել Աւետարանի լոյսն եւ հաստատել Քրիստոսի Թա-
գաւորութիւնն սրտերու մէջ: Այսպէս շարունակած էր
Հայաստանեայց Եկեղեցին իւր ընթացքն յ'օրէ անտի քա-
րոզութեան Թադէոս եւ Բարթողիմէոս Առաքելոց, ինչ-
պէս որ մասնակցած էր նաեւ երեք *Տիեզերական ժո-
ղովներոսն*, ընդունելով նաեւ Նիկիական Հանգանակն,
Վոր ցարդ անփոփոխ պահպանած է:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ինքն եւս ունեցաւ

մասնաւոր ժողովներ զանազան խնդրոց կարգադրութեան նկատմամբ, ինչպէս էին Մեծին Ներսիսի ժամանակ՝ մեռելոց վրայ հեծանոսական կոծումներն արգիլելու, եւ մերձաւոր ազգականաց խնամութիւնն վերջացնելու համար, Հայոց Կաթողիկոսի ձեռնադրութիւնն Հայ Եպիսկոպոսաց ձեռքով կատարուելու համար: Ս. Սահակի Հայրապետութեան ժամանակ՝ Հայկական նշանագրաց պատրաստութեան, Հայեցի գրագիտութեան ծաւալման եւ Եկեղեցական ինչ ինչ բարեկարգութեան համար, եւլն:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին, որ արդէն կը շարունակէր քարոզել Աւետարանն իւր ընտիր Հովիւներու ձեռքով, քրիստոնէական լուսոյ ծաւալման կարեւորութեան շնորհիւ ունեցաւ նաեւ իւր յատուկ գիրն եւ նոյն գրով Ս. Գրոց ընտիր Թարգմանութիւնն:

Արդէն Ս. Լուսաւորչի եւ Մեծին Ներսիսի ժամանակէն կային Քրիստոնէական ուսմանց դպրոցներ, բայց Հայկական գրոց գիւտէն եւ Ս. Գրոց Թարգմանութենէն զ'կնի բազմապատկեցան վարժարաններն թէ՛ Պարսկական եւ թէ՛ Յունական բաժնի մէջ, քանզի այս ժամանակներն դժբաղդաբար Հայաստան Յունական եւ Պարսկական ազդեցութեանց ենթարկուած էր: Զարմանալի է որ Յոյնք, քրիստոնեայ լինելով հանդերձ, արգելքներ յարուցին իրենց բաժնի մէջ Հայկական դպրոցներու բացման եւ Հայեցի դպրութեան ծաւալման դէմ, որուն համար Ս. Սահակ ստիպուեցաւ Բիւզանդիոն դրկել ըզ Մեսրոպ եւ իւր Թոռն Վարդան Մամիկոնեան, Թղթեր գրելով Թէոդոս Կայսեր, Ատտիկոս Պատրիարքին եւ Անատոլիս զօրավարին: Թէեւ Ս. Սահակի խնդիրքն կատարուեցաւ, բայց Յոյնք ցաւ յայտնեցին, թէ ինչո՞ւ Հայք Հայկական գրոց գիւտին համար Ասորեստան դի-

մած են եւ ո՛չ ՚ի Բիւզանդիոն, ուր կ'աթուակալէր Ոսկերեքան :

Այս մի պատմական երեւոյթ էր, որ Յոյնք հաշտ աշօք չ'էին նայեր Հայոց Եկեղեցւոյ յառաջադիմութեան եւ մանաւանդ Հայեցի դպրութեան ծաղկելուն վրայ : Այս անհաշտութեան հոգին աւելի ճարակեցաւ յետագայ դարերուն մէջ եւ մինչեւ մոլեկրօնութեան հասաւ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք :

Պարսից պետութիւնն, որ շատ զօրացած էր, եւ Թէոդոս Բ. կայսեր դէմ ունեցած պատերազմին մէջ յաղթական ելած՝ տեսնելով Քրիստոնէութեան յառաջադիմութիւնն՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներու մէջ, կամեցաւ Քրիստոնէութիւնն բառնալ եւ զրադաշտական ուսումն կամ մոգակրօնութիւնն հաստատել : Սակայն Սահակայ, Մեսրոպայ եւ իրենց աշակերտաց քարոզութեամբ՝ Հայք, Վրացիք եւ Աղուանք վառուած էին քրիստոնէական հոգւով, ուստի արիական հաւատով ուխտեցին դիմադրել մոգակրօնութեան ամեն սպառնալիքներուն եւ հալածանքներուն : Հայք ժողով գումարեցին յ'Արտաշատ եւ սքանչելի պատասխան գրեցին Պարսից Թագաւորին, որ սաստիկ զայրացաւ եւ բոլոր զօրութեամբ զինեցաւ քնաջինջ առնել Քրիստոնէութիւնն, իսկ Քրիստոնեայք ուխտեցին մեռնիլ քան Թէ ընդունիլ մոգակրօնութիւնն : Այս հաւատոյ ուխտն, այս հզօր դիմադրութիւնն է, որ կը կոչուի *Վարդանանց մահատամարտ*, *Վարդանանց նահատակութիւն*, որ կատարուեցաւ 451 ին : Սոյն նահատակութենէն զինի դեռերեք տարի անցած չ'էր, մարտիրոսացան նաեւ Յովսէփ Կաթողիկոսն եւ բազմաթիւ Եկեղեցականք ՚ի Պարսկաստան, որ Ղեւոնդ Երիցու անուամբ կը կոչուին *Ղճոնդեանք* : Մոգակրօնութեան հալածանքն շարունակեցաւ գրեթէ՝ 30 տարի եւ մեր Ս. Եկեղեցւոյ

ընտիր ընտիր զաւակներու նահատակութեամբ, պաշտպանութեամբ խղճի ազատութիւնն եւ Քրիստոնէական կրօնի անարատութիւնն եւ այսպէս փայլեցաւ մեր Եկեղեցին Արեւելքի մէջ իւր քարոզած ճշմարտութեամբ եւ հզօր ոգեւորութեամբ :

Յովսէփ կաթողիկոսին յաջորդեցին *Սեդիտէ և Սոփսէս Սանազկերտացիներն, Գիտ, Քրիստափոր Լիծրոսի և Յովհանն Սանդակոսի*, որոյ Հայրապետութեան վերջին օրերուն մէջ հաշտութեան դաշն կնքուեցաւ Պարսից Վաղարշ Բ. Թագաւորի եւ վահան Մամիկոնեանի մէջ եւ հալածանքներն դադրեցան :

Ե.

Ակնարկ Քաղկեդոնի Ժողովին վրայ

Մինչեւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներն մոգակրօնութեան դէմ կը պաշտպանէին Քրիստոնէական կրօնն նահատակութեամբ, գրեթէ՝ մի եւ նոյն ժամանակ (451—491) Յունական եւ Հռովմէական Եկեղեցիներն Քաղկեդոնի Ժողովի վէճերով կը տագնապէին. Քրիստոնէական խոնարհ հոգին հալածական եղած էր, նախագահելու եւ գահասիրութեան տենչն մոլեգնութեան հասած էր : Կուսակցութիւնք (Դիոսկորոսեան, Լեոնեան, Փլաքիանոսեան) իրարու դէմ զինուած էին հալածանքով, արսորանքով եւ մինչեւ իսկ սպանութեամբ, այնպէս որ Ժողովի նստերն շատ անգամ զօրքով կը պաշարուէին : Քանի մի Թագաւորներ՝ Թէոդոս փոքր, Մարկիանոս, Լեոն, Զենոն ստիպուած էին յաջորդաբար մերթ այս եւ մերթ այն կուսակցութեան

պաշտպան հանդիսանալ, քանզի ժողովն իսկ մե'րժ կ'ընդունուէր, մե'րժ կը մերժուէր եւ կը նզովուէր: Քաղկեդոնի սոյն խռովայոյզ ինդիքներն կը սպրդին նաեւ 'ի Հայաստան եւ կը յուզեն Հայոց Եկեղեցւոյ պաշտօնէից մտքերն: Բաբկէն աչալուրջ կաթողիկոսն կ'աճապարէ առաջն առնուլ, եւ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհաց խորհրդով եւ հաւանութեամբ ժողով կը գումարէ 'ի Վաղարշապատ, ուր Հայ, Աղուան, Վրացի եւ Յոյն բազմաթիւ ժողովականներէն զատ՝ կը գտնուին Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսներն իրենց Եպիսկոպոսներով: Սոյն ժողովին մէջ 'ի մասին հաւատոյ Վարդապետութեան եւ Եկեղեցական օրինապահութեան, կ'որոշուի շատանալ Առաքելոց քարոզածներով եւ երեք Տիեզերական ժողովոց Առաքելաւանդ վճիռներով:

Քաղկեդոնի ժողովին մերժման առիւ, Յունական եւ Հռովմէական Եկեղեցւոյ ամօռականերէն ոմանք շարունակ ընդդէմ՝ կը զինին սասանել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Առաքելական անկախութիւնն եւ իրենց հպատակեցնել:

Այս հակաքրիստոնէական հետամտութիւնն կը տեսէ գրեթէ՝ մինչեւ մեր օրերն:

Բաբկէն կաթողիկոսի մահէն զկնի կը յաջորդեն քանի մի կաթողիկոսունք, որոց մէջ նշանաւոր է *Ներսէս Բ.* որ ժողով գումարելով 'ի Դուին, կը մերժէ Քաղկեդոնի ժողովն եւ կը սահմանէ ինչ ինչ Եկեղեցական կանոններ Հովուաց պարտաւորութեանց եւ Պահոց վերաբերեալ: Նշանաւոր է նոյնպէս *Ստեփան Երանդակ*, որ նոյնպէս ժողով գումարելով 'ի Դուին հմուտ Եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ, կը կարգաւորէ Հայկական Տօմարը, որ կ'սկսի Փրկչական 551 թուականէն եւ կը կոչուի *Թոռական Հայոց*:

Զ.

Բաժանումն Վրաց ի դատասկզութենէ Հայոց :

Արդէն պատմած ենք , որ Վրաստան Լուսաւորչի ժամանակ ընդունեց Քրիստոնէութիւնն , եւ Ս. Թարգմանչաց ձեռքով իւր ազգային լեզուի նշանագրերն : Հայք եւ Վրացիք այնչափ ընտանի էին իրարու հետ , որ Հայք՝ մանաւանդ Վարդանանց ժամանակ , Վրաստանի Քրիստոնեայ եղբարց համար իսկ կը թափէին իրենց արիւնն Պարսից դէմ : Երկու ազգաց քաղաքական եւ կրօնական ընտանութեան առթիւ անխտրապէս Հայք յ'ուխտ կը դիմէին Մծխիթայի Խաչին , իսկ Վրացիք ի Ս. Էջմիածին : Վրաց կաթողիկոսն կ'ընտրուէր իւր ազգէն եւ կը ձեռնադրուէր Հայոց կաթողիկոսէն , ինչպէս եւ Աղուանիցն : Սակայն իւրաքանչիւր ազգ իւր լեզուաւ ազատօրէն կը կատարէր իւր Եկեղեցական պաշտամունքն : Այնպէս որ Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսութիւններն Հայոց Հայրապետութեան երկու մեծ թեմերն համարուած էին :

Սակայն երբ Քաղկեդոնեան յուզումներն սկսան , Վրացիք բաժնուեցան Հայոց դաւանասկցութենէն եւ Յունաց յարեցան օգնութիւն խնդրելու նպատակաւ :

Այս է Վրաց բաժանման համառօտ պատմութիւնն : Մովսէս Եղիվարդեցոյ կաթողիկոսութեան ժամանակ Վրաց մէջ շփոթութիւն կը ծագի իրենց կաթողիկոսի ընտրութեան համար եւ ազգովին կ'առաջարկեն Հայոց կաթողիկոսին , որ ինքն ընտրէ Վրաց կաթողիկոսն ,

ծեռնադրէ եւ առաքէ, խոստանալով առանց հակառակութեան ընդունիլ: Մովսէս կ'ընտրէ եւ կը ձեռնադրէ *Հիարիոն*, որ ազգաւ վրացի, հմուտ Հայերէն, վրացերէն, Պարսկերէն եւ Յունարէն լեզուաց:

Կիւրիոն երբ կը դառնայ 'ի վրաստան, Յունաց ազգէն պաշտպանութիւն գտնելու յուսով, կ'ընդունի Քաղկեդոնի Ժողովն, եւ կը յորդորէ իւր ազգն հպատակիլ կայսեր Յունաց: Յուրտաւ քաղաքի Մովսէս Էպիսկոպոսն, Կիւրիոնէն ձեռնադրուած, անհամար կը գտնուի եւ խնդիրն կ'իմացնէ Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահ վրձնաւէս Էպիսկոպոսին, որ կ'անապարէ եւ թուղթ կը գրէ Կիւրիոնին՝ յետս կալ Քաղկեդոնեան հաղորդակցութենէն, բայց Կիւրիոն յամառեալ կը մնայ եւ առ ինքն կը կոչէ Յուրտաւի Մովսէս Էպիսկոպոսն դատելու համար, սակայն նա կը փախչի եւ կ'ապաւինի Հայոց Աբրահամ Կաթողիկոսին:

Աբրահամու եւ Կիւրիոնի մէջ երկար թղթակցութիւնք կը բացուին, որոց հաւաքածոյն աւանդած է *Ռիստանէս Պատմագիրն*: Յունաց Մօրիկ կայսրն պաշտպան կը հանդիսանայ Կիւրիոնին, եւ Աբրահամին իբրեւ հակաթող՝ Յունաց բաժնի Հայոց վրայ՝ Աւան քաղաքի մէջ մի Կաթողիկոս կը դնէ եւ սոյն հակաթողութեան առթիւ մեծ շիոթութիւններ տեղի կ'ունենան Հայոցմէջ: Այս ժամանակն էր որ սատրիկ պատերազմներ կը լինէին Յունաց եւ Պարսից մէջ, Երուսաղէմն կ'առնուի եւ Խաչատրայան կը գերուի 'ի Պարսկաստան եւ ընդ նմին Չաքարիա Պատրիարքն եւ 30,000 անձինք:

Վրաց բաժանումէն զկնի Աղուանք անբաժան կը մնան եւ Աբրահամ Կաթողիկոսին կը յաջորդէ *Կոստաս*, որ Հռիփսիմեանց վկայարանն եւ Լեւիաճնի գմբէթն կը նորոգէ, եւ *Լենձինք Առաքիւնայր* շարականն կը յօրինէ:

Սոյն ժամանակի Կաթողիկոսաց մէջ նշանաւոր է *Նզդ*,

իւր Քաղկեդոնեան վարմունքով, որ Կարնոյ ժողովին մէջ, զոր գումարած էր Հերակլ Կայսրն (629 ին) Կ'ընդունի Քաղկեդոնի ժողովն, եւ սոյն ապօրինի ընթացից համար կը մերժուի Հայոց Ազգէն, անարժան համարուելով 'ի շարս Կաթողիկոսաց: Եզրի դէմ՝ առաջին զինուորն կը լինի *Մաթոռասդա* մեծիմաստ վարդապետն, որոյ վրայ գրած նշանաւոր թուղթն 'ի մասին Հայոց դաւանութեան, մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ Կարնոյ ժողովին մէջ:

Յոյնք իրենց մոլեռանդութիւնն մինչեւ այն տեղն կը հասցնեն, որ բունի կ'ստիպեն Հայերն, իրենց Առաքելական սովորութեան հակառակ, Հաղորդութեան բաժակի մէջ չոռ խառնել, հացն՝ խմորոյն առնել, Դննդեան եւ Մկրտութեան նախնական կարգն փոխել, Սուրբ Աստուածն առանց *խաչծցար* ի երգել եւն. սակայն Հայք հաստատուն կը պահեն իրենց Առաքելական Եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւններն, միշտ կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովն, ինչպէս կ'երեւի մանաւանդ 640 — 1080 թուականներու մէջ կատարուած Ազգային ժողովոց պատմութենէն:

Հայոց նշանաւոր Կաթողիկոսունք՝ *Ներսէս Գ. շինող, Եղիա, Յովհաննէս Մանագիկոսացի, Յովհան Ռձնէցի* իմաստասէր, *Ջաքարիա* (որ մի աւուր մէջ 854 ին կը ձեռնադրուի Սարկաւազ, Քահանայ, Եպիսկոպոս եւ Կաթողիկոս) *Յովհաննէս Զ.* պատմաբան (897), *խաչիկ* (972), միշտ Քրիստոնէական սուրբ իրաւունք համարած են բողոքել Յունաց Կայսերաց եւ պատրիարքաց անընդհատ բռնութեանց եւ հետամտութեանց դէմ, որոնք քանտահնար էին Հայոց Առաքելական անկախ Եկեղեցին հպատակեցնել իրենց ազդեցութեան, սիրոյ եւ միութեան պատրուակաւ: Այս պատմական իրողութիւնք, յայտնի կ'երեւին *Կոստադին, Յոսատիէիանոս, Միքայէլ*,

Կոստանդին Տոպիծ կայսերաց, եւ Գերմանոս, փոքր եւ այլ պատրիարքաց բռնած ընծացքէն :

Մեր տառապակիր Կաթողիկոսունք սոյն հալածանաց դարերուն մէջ պարտաւորուած էին Եկեղեցւոյ անկախութիւնն պահպանելու համար, մե'րձ Ժողովներ կազմել եւ բողոքել, եւ մե'րձ միջնորդներ հանդիսանալ արշաւողներու եւ բռնականներու զայրոյթն զիջուցանելու համար : Այս առթիւ ումանք կալանաւորուած են, ումանք տանջանաց մատնուած, բայց ամեն նեղութիւն սիրով կրած են իրենց հօտին համար : Մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատմութիւնն զեղուն է այսպիսի անձնադիր Հովիւներու նկարագիրներով, որոց մի քանի հասնի միայն յիշել բաւական կը համարինք :

ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐԱՓՈՐԵՅԻ (677) իւր Կաթողիկոսութեան ժամանակ կը կալանաւորուի, եւ լսելով Դամասկոսէն՝ որ Ամիրապետն սպառնացած է Հայ ազգն քնջել, կը խնդրէ որ զինքն շղթայակապ զօրավարին ներկայացնեն, սակայն կը հիւանդանայ, ուստի գիր կը գրէ եւ կը պատուիրէ մեռած ժամանակն՝ ձեռքն դնել զայն : Զօրավարն Հայրապետին մահն լսելով կը փափաքի տեսնել եւ շատ կ'զգածուի, երբ կը յայտնուի իրեն թէ ձեռքն գտնուածն աղաչանաց գիր է Զօրավարին իրեն ուղղուած, սա՛ կ'առնու զ'այն իբրեւ 'ի կենդանւոյ եւ այնուհետեւ 'ի բաց կը թողուին սպառնալիքներն :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. Կաթողիկոսն հաշտարար հայր կը հանդիսանայ Յուսուփ ոստիկանի առաջ, բայց կը կալանաւորուի եւ շղթայակապ կը վինի, եւ իւր վիճակի վրայ այսպէս կը գրէ. «'ի վիրապս եւ 'ի վիհս խորոց ընկեցայ, սաստիկ եւ դառն կտտանօք եւ սակա այսորիկ բարձեալ էր յ'ինէն նինջ արտեւանաց եւ հանգիստ իրանսց իմոց » :

Թեւ մեր առաջադրեալ նպատակէն արտաքոյ է խօսիլ հերետիկոսութեանց վրայ, բայց համառօտիւ կը յիշենք միայն, որ *Մանիքեցի Պապիկեանց* աղանդն Հայաստանի մէջ եւս հետեւողներ ունեցաւ, Թեւ սակաւաթիւ: Սոցա մի մասն *Արհարդիք* կը կոչուէին՝ Թեւ բնւոյն արեգական եւ լուսին յ'օգնութիւն կոչելու համար:

Ոմանք *Եզդիք*, որոց պաշտամունքն մի տեսակ խառնուրդ էր զանազան կրօններէ: Կային նոյնպէս *Թոնդրակեցիք* կամ *Թոռյալեցիք*, որոց աղանդն տեւեց մօտ 200 տարի: Բայց ի վերջոյ *Գրիգոր Մագիստրոս* Միջագետի Դուքսն ցրուեց այս աղանդաւորներն, որոնք պարզամիտ ժողովրդեան մէջ գայթակղութիւններ կը սերմանէին, եւ համախոսներ կը շահէին մինչեւ անգամ իշխաններէն, Քահանաներէն եւ կիներէն: Սոցա մոլորութեան առաջին սերմանողն էր *Մարատ* ոմն, Ծաղկոտն գաւառէն, որուն յաջորդեցին այլք, առանձին դասապետութիւն կազմելով՝ նախագահով հանդերձ:

Է.

Եկեղեցական Մատենագիրք Հայոց

Հարածանաց դարերուն մէջ ուսումնավայրքն էին վանքերն, ինչպէս Զ^ր. Դարուն մէջ *Միհնեաց վարդապետարանն*. Ի^ր. Դարուն մէջ *Արշարունեաց Երասխա-ծորի վարդիկ--Հայր* կոչուած վարդապետարանն, Շիրակայ *Դպրեմանքն*. Ը^ր. Դարուն մէջ *Մարենացոց Մե-նաստանն* ՚ի Գեղարքունիս, *Չրեւի* ՚ի Շիրակ, *Հոռոմոսի* վանքն ՚ի Լոռի. Թ^ր. Դարուն մէջ *Աղթամար*, *Սեւան*,

ՏԻՄԹԵԱ: Ժ^ր. Դարուն մէջ *Նարեկայ վանք*, *Մարմարաշէն վանք*. ԺԱ^ր. Դարուն մէջ *Հաղխատ*, *Մանանիկ* եւլն: Սոյն ուսումնականքերէն ելած մատենագրաց նշանաւորն են .

ԱՐԲԱՆԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, որ թղթեր գրած է Կիւրի-
ոսին եւ Աղուանից, որոնք կը պարունակեն յորդորներ
եւ դաւանաբանական տեղեկութիւններ: *Մամոնապա*,
որ նշանաւոր է իւր դաւանութեան գրով:

ԲԱՐՍԵՂ, ՃՈՆ, որ մեկնած է Մարկոսի Աւետա-
րանն:

ՍԷԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, որ իւր *Պատմութիւն Հերակլի*
անուն երկասիրութեան մէջ խօսած է նաեւ թէ ինչպէս
Յոյնք կ'ստիպէին Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու եւ
Հայք կը մերժէին:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԱԿԱՅՏՈՒԱՅԻ, որ գրած է 'ի միջի
այլոց, Հայ — Աղուանից Քրիստոնէական գարծի եւ կա-
թողիկոսաց պատմութիւնն պարունակելով նաեւ կարե-
ւոր թղթեր:

ԹԷՌԴՈՐՈՍ ՔՈԹԵՆԱԻՐ, որ գրած է հոգեւոր ներ-
բողեաններ:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Քռթենաւորի աշակերտն, որ
գրած է Ս. Խաչի նաւակատեաց սքանչելի շարականներն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՏԱՄԷՐ, նոյնպէս Քռթենաւորի
աշակերտն, թողած է երկեր — Ատենախօսութիւն Դու-
նոյ ժողովին մէջ, *Ո՛րտք ընդդէմ Երեւոյթականաց եւ*
Պապիկեանց Աղանդաւորաց, *Յաղագս Կարգաց Եկեղեց-*
ոյ, *Շարահանք*, եւլն:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՆԵՅԻ, մեծիմաստ ուսուցչապետն
Սիւնեաց վարդապետարանի, ուսումնասիրութեան նպա-

տակաւ ճանապարհորդած է 'ի Պօլիս , յԱթէնս եւ 'ի Հռովմ. գրած է պատասխանի Գերմանոս Պապի թըղթոյն՝ 'ի պաշտպանութիւն Հայոց Ազգային աւանդութեանց եւ տօնախմբութեանց , *Ահաք Օրհնոթնանց* ընտիր *Շարահաններն* , Թարգմանած է Ս. Կիւրղի *Յաղագս Պարսպմանց* , Գրիգոր Նիւսացւոյն *Յաղագս Բնութեան Վարդոյն* գրքերն :

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ գրած է ճառեր , եւ թուղթ առ Փոտ պատրիարքն Յունաց : Մաշտոց Կաթողիկոս գրած է յանդիմանական *Թոռոյթ* առ Աբաս Սպարապետ , որ կամէր Կաթողիկոսութենէ ձգել զ'Գէորգ եւ կ'առաջարկէր Մաշտոցին Կաթողիկոսանալ 'ի տեղի նորա , *Թոռոյթ* առ Դռնեցիս , մխիթարելով երկրաշարժէն կրած աղէտից համար եւլն :

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՅԻ , թողած է *Մեկնոթիւն ժամագրոց* , որ մեր Եկեղեցական ժամերգութեան հանապազօրեայ աղօթամատոյցն է : Խոսրովի երկասիրութիւնն կը պարունակէ բաց 'ի մեկնական մասերէն՝ ընտիր յորդորներ Եկեղեցականաց ուղղուած :

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ , խոսրով Անձեւացւոյն որդին , որոյ երկասիրութիւնք գրուած են խանդավառ հոգւով եւ կը բուրեն Քրիստոնէական անուշահոտութիւն , ինչպէս են *Աղօթամատոյցն համ Ողորդութիւնք* որ սովորաբար կը կոչուի *Նարնի* , *Մեկնութիւն Երգ Երգոցի* , *Մեկնոթիւնք* , *Տաղեր* եւլն :

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ , գրած է *Թղթեր* կրօնական թղթոց վրայ , *Ներդրողաններ* , *Տաղաշարիւթիւն* , չափու առնլով Հին եւ Նոր Կտակարանաց պատմութիւնն :

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ , որուն կ'ընծայուին *Մարտիրո-*

սաց եւ Հանգստեան շարականներն եւ Մանկոյնք կոչուածներն :

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՅԻ, որուն կ'ընծայուին *Մեկնութիւն թղթոց Պօղոսի*, *Համեմատութիւն Չորից Առետարանաց* եւլն :

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ, որդի Գրիգոր Մագիստրոսի, որ Թարգմանած է *Վհայաբանութիւնն Մրդոց* եւ այս պատմառաւ *Վհայասեր* կը կոչուէ, Թարգմանած է Ոսկերերանի վարուց Պատմութիւնն :

ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՅԻ, որ Թէոփիսդէ Յոյն կրօնաւորի հակառակութեան առթիւ գրած է մի պաշտպանողական երկասիրութիւն, որով հարուածած է Յունական մոլեկրօնութիւնն, որով նախատակոծ կ'առնէին Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին : Պօղոս գրած է նոյնպէս *Զօնից*, *Մամահարգութեանց*, *Ընթերցողածոց եւ Ժիսից* վրայ :

Եղած են նաեւ վարդապետներ, որոնք Թէեւ երկասիրութիւն չեն Թողած, բայց քարոզութեամբ եւ երաժշտութեամբ պայծառացուցած են Եկեղեցին, ինչպէս որ *Զեորդ Վարդապետ*՝ քաղցրուսոյց վարդապետութեան համար կոչուած *Մեղրիկ*, իսկ *Թեոդորոս Վարդապետ* քաղցրանուագ *Այեդոհիաներ* նուագելուն համար՝ կոչուած է *Արաբօսիկ* :

Այսպէս եւ *Մտեփաննոս Զարօնցի* երաժշտական երգոց հմտութեան համար կոչուած է *Ասողիկ*, Թէեւ սա պատմական ընտիր երկասիրութիւն եւս ունի :

ՀԱՏԱԾ Բ.

Ա.

Ակնարկ Պապուքեանի վրայ Դ. Շրջանին մէջ :

Տգիտութեան ժամանակ, այն է Թ. Ժ. ԺԱ. ԺԲ. Դարերուն մէջ, ըստ արեւմտեան վարդապետութեան, քահանայք կը համարուէին իբրեւ անսխալ միջնորդ Աստուածութեան եւ Թարգմանք ընդ մէջ երկրի եւ երկնքի : Ոչ որ կը կարծէր թէ կարող է մօտենալ Աստուծոյ առանց Քահանայի : Նորա ծայնն էր իբրեւ ծայն Աստուծոյ : Նորա բանադրանքներն եւ նզովքներն կը բաժնէին մարդն Յիսուսի Քրիստոսի հաղորդակցութենէն եւ կ'արտաքսէին երկնից արքայութենէն : Բայց կղերին այս կրօնական իշխանութիւնն հետզհետէ կը կեդրոնանար Եպիսկոպոսութեան եւ մանաւանդ պապութեան մէջ, որուն կը դիմէին ամեն աստիճանի Եկեղեցական պաշտօնեայք անպարսութեան կամ դատապարտութեան վճիռ ընդունելու :

Լռողովիկոս Խարեպաշտի եւ իւր թոյլ յաջորդաց ժամանակ պապերն յաջողեցան առանց դժուարութեան թօթափել կայսերաց ազդեցութիւնն եւ մինչեւ անգամ ի բաց թողուլ նոցա վաւերացումն կամ հաստատութիւնն : Այս շրջանին մէջ էր, այն է (830—845) որ երեւեցաւ Սէվիլիոյ Խիդոր հռչակաւոր Եպիսկոպոսին

վերագրուած նշանաւոր հաւաքածոյն , որ կը պարունա-
կէր 100 էն աւելի նոր եւ անծանօթ հրովարտականեր ,
որոնք առաջին դարերէն 'ի վեր իրաւունք կը տային
Հռովմի Եպիսկոպոսաց վերաքննել Արք-Եպիսկոպոսաց
եւ Ժողովոց վճիռներն : Սոյն կեղծ հրովարտականերն կամ
Դեկոնտայներն , որոց անվաւերականութիւնն հաստատ-
ուեցաւ միայն բողոքական վերանորոգութեան ժամանակ,
պատրեցին Եւրոպան յ'ընթացս վեց կամ եօթն դարուց,
ի՞նչեւ կը բովանդակէին բոլորովին տգիտական որոգայթ-
ներ : Սոյն հաւաքածոյին մէջ Թ. Դարու Լատիններէն
աղծատ լեզուն կը դրուի Տակիտոսի ժամանակիցներու
բերանն եւ կամ օրինակներ կը բերուին *Վոյզաթայն* ,
որ նոցա մահէն յետոյ գրուած է : Կը յիշուի նոյն տեղ
Վիգթօրի անունն , որ Հռովմայ Եպիսկոպոս էր 192 ին ,
որ թղթեր կը գրէ Թէոփիլին , որ Եպիսկոպոս էր յ'Ան-
տիոք 385 ին : Սոյն կեղծ վճիռներու ազդեցութիւնն
բազմապատկեց պապականութեան իշխանութիւնն :

Երբ կարլովինկեան կայսրութիւնն քայքայման մէջ
էր եւ իւր պետերն իրենց իշխանութեան դէմ եղած
հազարաւոր ոտնձգութիւններն պարտաւորուած էին
անպատիժ թողուլ , ընդհակառակն Հռովմայ ամռոյն
վրայ կը նստէին այնպիսի հաստատամիտ մարդիկ , ո-
րոնք զարմանալի կերպիւ գործ կը դնէին կեղծ *Դեկոն-
տայներն* իրենց հոգեւոր տիրապետութիւնն տարածելու
բովանդակ Եկեղեցւոյն եւ Թագաւորաց վրայ , նոցա ըն-
թացքէն օգուտ քաղելով :

Այսպէս Նիկողայոս Ա. ստիպեց Լօմէր Բ. Թագա-
ւորն վերստին ընդունիլ իւր կինն , զ'որ արձակած էր ,
պաշտօնէ ձգեց Եպիսկոպոսներն եւ ջնջեց ժողովոյ այն
կանոններն , որով կատարուած էր սոյն ամուսնաւո-
ծութիւնն : Այս գայթակղելի արարքն , որ աւելի քան
սաան եւ հինգ տարի զբաղեցուց Քրիստոնէութիւնն ,

մի բացարձակ հլուծիւն ներշնչեց նոյն ժամանակի Թա-
գաւորաց առ Եկեղեցին եւ առ պապութիւնն : Վասն զի
Սղբիանոս Բ. պապն խոստացաւ Լօթէր Բ. իրեն հետ
հաղորդակից առնել Ս. Ընթրեաց , եթէ յայտարարէ
առաջի Աստուծոյ , որ անկեղծ է իւր գոջումն , բայց այն-
պէս պատահեցաւ որ թէ՛ կայսրն եւ թէ՛ արքուն-
եաց բոլոր մեծամեծք մեռան նոյն տարուան տարափո-
խիկ հիւանդութենէն , եւ ընդունուեցաւ թէ Աստուծոյ
մասն կայ այս պատժոյն մէջ , զ'որ պապն 'ի վրէժ-
ինդրութիւն կոչած է երդմնազանցներու եւ Ս. Խոր-
հրդաներն արհամարհողներու դէմ : Եւ Լօթէրեան կայ-
սերական գերդաստանի շիջանելէն զկնի , դարձեալ
Յովհաննէս Ը. պապն էր , որ յանուն Եպիսկոպոսաց ,
Ծերակուտի եւ Հռովմէական ժողովրդեան Թագ շնոր-
հեց կարողոս *ժ'ադառիմ* , 'ի վնաս աւագ եղբօրն Լուդո-
վիկոս Գերմանիկին :

Համարիտ է սակայն որ Նիկողայոս Ա. ու յաջորդ-
ներն իտալական քանի մի մեծամեծ գերդաստանաց ա-
նարգ գործիքներն դարձան եւ չ'ունեցան ո'չ արժանա-
ւորութիւն , ո'չ կարեւոր անկախութիւն իրենց գերիշ-
խանութիւնն յարգել տալու : Եւ սակայն ականածանքն
առ Աթոռն Հռովմայ այնքան խոր արմատացած էր Ա-
րեւմտեան Քրիստոնէից մէջ , որ պապերու մոլութիւնքն
եւ բարոյապէս անկումն բոլորովին չը խախտեցին նոցա
հաւատարմութիւնն կամ վարկն : Պատմութեան ամենէն
տխուր էջն կը կազմէ Հռովմայ արքունեաց Թ. եւ Ժ.Պ.
Գարու պապերու արարքն :

Ո՞վ կարող է , արդարեւ , առանց վշտաց տես-
նել 'ի շարս Յիսուսի Քրիստոսի պաշտօնէից բազմամիւ-
պապեր , որոնք նուաստացած են Տոսկանայի Մարքիզ-
ներու եւ նոցա գերդաստանաց ազդեցութեան ներքոյ ,
մանաւանդ երեք փառամոլ եւ վատահամբաւ կանանց ,

ինչպէս էին այրին *Թեոդորա* եւ երկու դստերքն՝ *Սարողիա* եւ *Թեոդորա*, որոնք իրենց տարփածուներով, որդիներով եւ թոռներով տիրեցին Հռովմայ Քահանայապետական անտունին : Բայց մենք աւելի լաւ կը համարինք ընդ քողով ծածկել այս գայթակղեցուցիչ պապերու կեանքն ու արարքն, ինչպէս եւ այն երկպառակութիւններն, որոց յուզման միջոցին երկու թէ երեք պապեր, սուր ՚ի ձեռին կը քանային իրարմէ կորզել իշխանութիւնն :

Սոյն գայթակղութեանց վերջ տալու համար, Հենրիկոս Գ. Ալքմանացին, ժողով գումարեց ՚ի *Սոստրի*, պաշտօնէ ձգեց այս երեք անարժան պապերն եւ նոցա տեղ անուանեց մի Ալքման Եպիսկոպոս. իմաստունն եւ բարեպաշտն *Սոստրի*, որ, *Կղնմիս Բ.* անուամբ, պսակեց Թագիւ Հենրիկոս Գ. որպէս Հռովմէական կայսր եւ սկսաւ արիապէս բառնալ զեղծումներն եւ բարենորոգութեան ձեռնարկել :

Մեծին Կարողոսի մահէն զկնի անիշխանութիւնն տիրած էր եւ Եկեղեցականաց կեանքն սոսկալի կերպիւ վատթարացած եւ ապականուած : Եկեղեցւոյ բարձր պաշտօններն, որոց հետ կապուած էր հարուստ ստացուածոց վայելումն, անարժանից քան թէ արժանաւորաց կը տրուէին :

Շատ անգամ սոյն պաշտօններն կը վաճառուէին արծաթով եւ կ'անցնէին այնպիսի մարդոց ձեռք, որոնք բոլորովին անարժան եւ անընդունակ էին սոյն սուրբ պարտաւորութիւններն կատարելու : Վանահայրութեան կամ Եպիսկոպոսութեան պաշտօններն կը գնէին 6 կամ 8 տարեկան մանկանց համար եւ մինչեւ նոցա չափաւ հասութիւնն կամ կարող լինելն ինքնին վարել գնուած տեսչութիւնն, նոցա հայրն ինքն կը սնորհնէր ամեն բան, կ'ստանար ծուխերու եւ պատարագներու հասոյթներն,

սակայն առանց պատարագելու : Այս Եպիսկոպոսներն , վանահայրերն բոլորովին աշխարհային զգացումներով վառուած , աւելի կը սիրէին արքունեաց կեանքն , զին ուորական արշաւանքներն , քան թէ իրենց հօտի ինամքն ու հոգածութիւններն : Հասարակ քահանայից եւ կրօնաւորաց մէջ կը տիրէր կոշտութիւն եւ վարուց ապականութիւն : Կայսրն Հներիկոս Գ. սոսկալով նոյն գայթակղութիւններէն , բոլոր զօրութեամբ աշխատեցաւ Եկեղեցւոյ բարեկարգման համար եւ այս նպատակաւ որոշեց ընտրել այնպիսի պապեր որ ընդունակ լինին իրեն օգնելու եւ իւր ջանքերն պատկելու :

Լեւոն Թ. պապին հետ ձեռնարկեց Սիմօնակաւութիւնն արգիլելու , այն է Հոգւոյն Սրբոյ շնորհաց գնումն եւ վաճառումն (*Գործ. Ը.*) . բայց այս մասին նշանաւոր եղաւ *Հիլիհրասնոյ Սիէնայի* հիւսան որդին 'ի Տոսկանա , որ նախ պարզ կրօնաւոր էր Գլունի վանքին եւ ապա խորհրդական դարձաւ հինգ պապերու եւ 'ի վերջոյ ինքն եւս Պապ եղաւ *Գրիգոր* անուամբ , եւ ձեռնարկեց ո'չ միայն Հռովմէական Եկեղեցին բարձրացնել իր անկեալ վիճակէն , այլ նաեւ իշխող կացուցանել ժողովրդոց եւ թագաւորաց : Նա կը նկրտէր խալաոս անկախ կացուցանել զ'Եկեղեցին երկրի իշխաններէն եւ հասաատել աստուածաբետութիւն , որով Պապն իբրեւ ներկայացուցիչ Աստուծոյ պարտաւոր լինի գերիշխանութիւն գործ դնել աշխարհիս բոլոր Քրիստոնէից գործոց մէջ : Այսպէս կը գրէր նա , « ինչպէս որ լուսինն լոյս կ'ընդունի Արեգակէն , նոյնպէս Կայսրն , Թագաւորք եւ իշխանք իրենց իշխանութիւնն կ'ընդունին պապէն , եւ սա եւս յ'Աստուծոյ : Ոչ մի մարդկային արարած իշխանութիւն ունի դատել զ'պապն , նա սուրբ է անտարակուսելի եւ երբեք չը խաբուիր , եւլն » : Եկեղեցին անկախ կացուցանելու եւ պապական իշ-

խանութիւնն քարծրացնելու համար՝ Հիւդէբրանդ դիմեց երեք գլխաւոր միջոցներու :

Ա. — Այն կապերն խզելու համար որոնք ամուսնական եւ ընտանեկան կեանքով Քահանայքն կը կապէին քաղաքային ընկերութեան հետ , ամուրիութիւնն իբրեւ կանոն հաստատեց եւ պատուիրեց ժողովրդոց , իսկոյն վտարել այն Եկեղեցականներն , որոնք կը դժկամակէին իրենց ամուսիններէն բաժնուիլ : Այս ձեռնարկութիւնն շատ ընդդիմութեան քաղխեցաւ եւ շատ ուշ մուտ գտաւ հիւսիւսային պետութեանց մէջ , այնու ամենայնիւ տեղի տուաւ որ անկարգութիւններ մուտ գըտնեն կղերականաց վարուց մէջ եւ հետեւապէս աղարտեն բովանդակ Եկեղեցւոյ սրբութիւնն :

Բ. — Կղերականներն աշխարհիկ տէրերու եւ իշխաններու ազդեցութենէն ազատ կացուցանելու համար՝ սպառնացաւ նզովել աշխարհիկներն , եթէ կամենան որ եւ իցէ քահանայի իրաւունք շնորհել Եկեղեցական հոգեր կառավարելու :

Գ. — Վերջապէս պապերու անուանումն կամ ընտրութիւնն ժողովրդի եւ կայսերաց ու իտալական մեծամեծ գերդաստանաց ազդեցութենէն անկախ կացուցանելու համար , իրաւունք առաւ Հռոմէական Եկեղեցւոյ քարծրաստիճան պաշտօնէից (որք *Կարդինալ* կը կոչուէին եւ որոց թիւն յետ ժամանակաց եօթանասնի հասաւ) գումարիլ 'ի *Կոնկրա* (ժողով հանդիսաւոր) եւ 'ի պահանջել հարկին ' իրենց մէջէն ընտրել քահանայապետական անժողոյն արժանաւոր գահական :

Յետ սակաւ ժամանակի (1179) Ալեքսանդր Գ. պահանջեց նաեւ 'ի վաւերականութիւն ընտրութեան ' Ժողովի երկու երրորդ մասի ձայնն , եւ այսու աւելի ապահովուեցաւ ընտրութեամբ պապի իշխանութիւնն :

Գրիգոր Է. պապի որոշումներէն ամենէն շատ փո-

Թորիկ հանեց այն հրամանն՝ որ կը վերաբերէր *Հնվհստիտիարան* (հանդերձաւորութեան), որով պապն, եթէ յաջողէր, գերիշխանութիւնն պիտի ստանար Եւրոպիոյ մեծ երկրներուն վրայ :

Հռովմէական Եկեղեցին պարգեւած կալուածներ ունէր, բայց այդ կալուածներն աւատապետաց իշխանութեան ներքոյ էին : Երբ Եկեղեցականներն Եպիսկոպոսութեան կամ վանահայրութեան պաշտօնի կը կոչուէին այդ աւատապետին կալուածոց մէջ, հաւատարմութեան երդումն կը տային (Թ^ր. Գարէն 'ի վեր) աւատապետին (Թագաւորին կամ իշխանին) : Այնուհետեւ Եկեղեցական կալուածոց տուչութիւնն կը կատարուէր եւ աւատապետն մատանի եւ գաւազան կը տար իբրեւ նշան Եպիսկոպոսական արժանաւորութեան եւ իշխանութեան : Այս կը կոչուէր *Հնվհստիտիար* (հանդերձաւորութիւն) : որ 'ի սկզբան աննշանակ ինչ էր, բայց Մեծին Կարօլոսի եւ իւր յաջորդաց օրով ծանր կերպարանք առաւ, վասն զի այն նշաններով կը յայտնուէր թէ Եպիսկոպոսն աւատապետէն կ'անուանի եւ ո'չ միայն կալուածական, այլ հոգեւորական պաշտօնն կամ Եպիսկոպոսութիւնն եւս աւատապետէն կ'ընդունի :

Եպիսկոպոսի մահէն զկնի՝ նշաններն յետ կ'առնուէին, որով հաւասար կը համարուէր աշխարհական աւատառուներուն : Թէեւ տրուած նշանակներն հոգեւոր կը նկատուէին՝ մատանին 'ի նշան պսակման Եպիսկոպոսին ընդ Եկեղեցւոյ, իսկ գաւազանն՝ հովուական իշխանութեան : Շատ անարժան անձինք կաշառք տալով աւատապետին, Եպիսկոպոսական իշխանութեան կը հասնէին : Հոգեւորի եւ մարմնաւորի խառնուրդէն՝ տիրած էր վարուց ապականութիւնն Եկեղեցականաց մէջ եւ Եկեղեցւոյ սրբութիւնն աղարտուած :

Գրիգոր Է^ր. պապն կամեցաւ դարման գտնել,

բայց նա եւս իւր սահմանէն ելաւ եւ կամեցաւ բոլորովին տիրել աւատային կալուածներուն եւ միայն ինքնին նշանակել Եպիսկոպոսներն կամ Վանահայրերն այդ կալուածոց մէջ, այլ նաեւ Թագադրութիւնն կայսեր 'ի Հռովմ կատարուելով, այնպէս կը մեկնուէր; իբր Թէ կայսրն աւատառու է պապին իբր աւատապետի. զի Լօթէր Հռովմի դքսութիւնն պապերու շնորհած էր, եւ կարու լոս մեծ՝ Լեոն Գ. պապէն Թագ ընդունած էր այն տեղ:

Այս առիւի աւատապետներն եւ իշխաններն սաստիկ ընդդիմացան սոյն յափշտակութեան, եւ յառաջացան մանաւանդ 'ի Գերմանիա եւ յ'իտալիա, երկար եւ արիւնահեղ պատերազմներ, որոնք յայտնի են *Ինվիստիտիւններու պատերազմներ* անուամբ:

Հենրիկոս Գ. խրոխտ կայսրն՝ որ նզովուած էր եւ պաշտօնէ ձգուած Գրիգոր Է. պապէն, պարտաւորեցաւ ձիւնապատ Ալպեան լեռներն անցնիլ յ'իտալիա ներողութիւն խնդրելու, բոկոտն եւ աղաչաւորի կերպարանքով ներկայանալ 'ի Գղեական Գանոսի (մերձ 'ի Մօտէն), ուր գոռոզ քահանայապետն մերժեց ընդունիլ յ'ընթացս երից աւուրց: Բայց կայսրն յետոյ վրէժ խընդիր եղաւ սոյն նուաստացուցիչ վարման վրայ, պաշարեց Քահանայապետն 'ի Հռովմ եւ Գրիգոր Է. փախչելով մեռաւ արսորանաց մէջ, 1085 ին: Եւ երբ 1122 ին Հենրիկոս Է. կայսրն եւ Կալիքոսոս Բ. պապն համաձայնեցան վերջ տալ սոյն երկար վէճերուն *Վորմանն* հռչակաւոր *միաբանագրով* (քոնքորտա), եւ ո՛չ մի կողմն յաղթական հանդիսացաւ, վասն զի եթէ կայսրն կը հրաժարէր գաւազան եւ մատանի տալու իշխանութենէն, (որ կը նշանակէր Եպիսկոպոսական կամ Վանահայրութեան պաշտօն տալ) եւ ազատ կը թողուր Եպիսկոպոսներն եւ վանահայրերն ինքնին ընտրութիւն կատարել, միւս կողմէն իրաւունք կունենար անձամբ կամ պատ-

գամաւորներով սոյնպիսի ընտրութեանց ներկայ լինիլ եւ ընտրուածներուն ինքն շնորհել կալուածական արտօնութիւն, որոնք անանջատ էին իւրաքանչիւր Եկեղեցական ամօռէ։ Սակայն պապերն ընդհանրապէս յաղթող հանդիսացան սոյն վէճերուն մէջ, որք կը կոչուին *Գեղիկեան եւ Ժիպիկեան*։ (*)

Այսպէս գոռոզն եւ հզօրն *Հոհեմ -- Ստառֆիւմ*, Ֆրետերիկ Բարբերուս իւր պարտութենէն զկնի՝ 'ի Միլանէ պարտաւորեցաւ խոնարհիլ Աղեքսանդր Գ. պապի առջեւ, թէ՛ 'ի նմանէ եւ թէ՛ լոմպարտեան նիզակակցութենէն ընդունիլ մի դաշնագիր, որ շատ աննպաստ չ'եղաւ իրեն համար։ Բայց մեծանուն իննովկէնտիոս Գ. ի ժամանակէն՝ պապն ճանաչուեցաւ Արեւմտեան Քրիստոնէից գլուխ, պսակ իշխանաց, լինելով իրապէս իբրեւ լուսին մերձ Արեգական։

Իբրեւ խնամակալ եւ պաշտպան Ֆրեդերիկ Բ. կայսեր, Եկեղեցական արգելք կը դնէ Լէկոնի Թագաւորութեան վրայ, որոյ իշխանն ներած էր իրեն կին առնուլ իւր հօրեղորօր դուստրն։ Արգելք կը դնէ Ֆրանսայի վրայ Ֆիլիպ — Օգիւստի ամուսնալուծութեան պատճառաւ։ Անգլիոյ վրայ՝ Յովհաննէս Թագաւորի Եկեղեցական իշխանութիւնն արհամարհելու համար։ Անգլիոյ եւ Արագոնի եւ Լեհաստանի Թագաւորներն, Սերպիոյ եւ Բուլգարիոյ իշխաններն կը պարտաւորին ճանաչել պապի

(*) *Գեղիկեանք եւ Ժիպիկեանք* երկու իշխանական հզօր կուսակցութիւնք էին, որոնք իրենց մէջ բաժնեցին Ալքմանիան, Գերմանիան եւ Խալիան ժ.Բ. ժ.Գ. եւ ժ.Գ. Դարերուն մէջ։ Իւրաքանչիւր կուսակցութիւնն կը մարտնչէր տիրանալ կայսերական Թագին, խռովութիւնն կը տիրէր, իսկ Հռովմայ պապերն կ'օգտէին սոյն երկպառակութենէն։

գերիշխանութիւնն եւ յօժարիլ հարկ վճարել : Պապն կը ձգտի Կ. Պօլսոյ առամամբն տարածել իւր գերիշխանութիւնն յ'Արեւելս : Խաչակիրք կը քաջալերուին պապէն ընդդէմ Հիւսիսային ժողովրդոց , Ալբիգեանք կը ջրնջուին սրով եւ հրով :

Պապականութիւնն յաջողեցաւ նաեւ հիմնովին կողոպտել եւ բնաջինջ առնել *Հոհն -- Մատոֆհնց* անարկու գերդաստանն , որ փոխադրուած էր 'իՆապլի , Կարողոս տ'Անժուի յաջորդներէն , եւ սակայն պապականութիւնն եւս շուտով ծանր հարուածներ կը կրէ յ'անձին Բոնիփակիոս Բ. պապին , որ Կ'ապտակուի Յրանսիոյ Թագաւոր Փիլիպպոս *Գեղեցիկի* դրկած դեսպանին երկամէ Թաթաւանով : Սա՛ Յիլիպ յաջողած էր իւր արարածներէն մի պապ ընտրել եւ պարտաւորել բնակիլ յ'Ալինիոն , քահանայապետական իշխանութիւնն իւր հպատակութեան ենթարկել , եւ այնպիսի անվստահութեան իջեցնել՝ որ այլ եւս պիտի չը բարձրանար իւր անկումէն մինչեւ բողոքական վերանորոգութեան շրջանն :

Բ.

Պապերն յ'Ալինիոն եւ Մեծ Հերձուածն

Կղեմէս Ե. Փիլիպպոս *Գեղեցիկի* ազդեցութեամբ ընտրուելով՝ կրեց անկարգութեան բոլոր հետեւանքներն , զոր սակարկած էր իւր ընտրութենէն յառաջ : Նա զոհեց Փիլիպին՝ *Զանաքափանաց* ասպետութիւնն եւ հաւտատեցաւ յ'Ալինիոն , նորա բարձր պաշտպանութեան

ներքոյ, գրե'ծէ լաւ է ասել 'ի բացարձակ ստրկութեան: Որչափ ժամանակ որ պապական արքունիքն մընաց սոյն քաղաքին մէջ, այն է 1305—1377, կարդինալաց Ժողովն կազմուած էր միայն Ֆրանսացի կարդինալներէ եւ միայն Ֆրանսացի պապեր ընտրեց, որոնք Եկեղեցին կը կառավարէին Գաղղիացի Թագաւորաց տեսութեանց համաձայն: Բոլոր Եւրոպան հակառակ էր սոյն ամօթալի նուաստութեան, ինչպէս եւ պապական արքունեաց գայթակղեցուցիչ ապականութեան:

Պետրարքա բանաստեղծն, որ ականատես վկայ էր, պապական արքունիքն կ'անուանէ *կայան ամեն գարշոթեանց*. *հրոյրոյ խաբէշոն*: Սաստիկ գանգատ կար նաեւ քահանայից ազահուութեան եւ անյագութեան դէմ: Ո՞չ ապաքէն սոյն ազահուութեան արդիւնքն էր, որ Յովհաննէս Ի. Թողաւ 18 միլիոն ֆիորին ոսկի եւ 7 միլիոնի ականակապ զարդեր եւ ակնեղէններ: Ժամանակն հասած էր արդէն, որ պապերն իրենց իտալական ստացուածներու կորուսանելու երկիւղէն՝ ստիպուած էին դառնալ 'ի Հռովմ եւ այսու վերջացաւ բացակայութեան 70 ամեայ շրջանն, որ սոյն առթիւ կոչեցաւ *խաբէշոնական հրոյրոյ գերոթիոն*:

Գրիգոր ԺԱ. 1376 ին որոշեց 'ի Հռովմ դառնալ: Բայց պապութեան սոյն դարձն յ'իտալիա, փոխանակ խաղաղութեան՝ աւելի խռովութեան առիթ եղաւ: Գրիգոր մեռաւ մի քանի ամսէն զկնի, եւ ծագեցաւ *Արեւմտեան հերձոսածն*, կամ *բաժանոտն*, որ նախ երկու, ապա երեք պապեր սկսան իբր հակամոռներ իրարու դէմ մաքառիլ եւ այսու բոլորովին աղօտացաւ պապութեան համբաւն ու պատիւն: Կարդինալք, որոնք գրե'ծէ՝ ամենքն Ֆրանսացի էին, ժողովրդեան սպառնալեաց ներքոյ պարտաւորեցան իտալացի պապ ընտրել,

որ էր Պրոքանոս Զ: Բայց շուտով նորա սպառնալիքներէն եւ բռնութիւններէն զայրացած՝ ապօրինաւոր հրուշակեցին նորա ընտրութիւնն եւ ընտրեցին *Կղձմէս Ի*: որ մին էր 'ի նոցանէ, որոնք իրենց ամուսն յ'Աւինիօն հաստատեցին: Բոլոր Եւրոպան երկու բաժնուած էր սոյն երկու պապերու պատճառաւ, որոնք փոխադարձաբար զիրար կը նզովէին եւ կատաղաբար կը մարտնչէին իրարու դէմ: Սոյն երկու պապերն մեռան, բայց իրենց մահուամբ կուսակցութիւնն ու բաժանումն չը դադրեցաւ: Որովհետեւ թէ՛ Ֆրանսական եւ թէ՛ Իտալական հակառակ կուսակցութեանց իւրաքանչիւրն մի մի կարդինալ փոխանակեց մեռածներուն տեղ:

Փայթակղութիւնք եւ անկարգութիւնք օր աւուր աւելի շատցան, ուստի իշխանք եւ համալսարանք խորհեցան վերջապէս ազգու միջոցներ ձեռք առնուլ եւ վերջ տալ սոյն երկպառակութեանց: Պապերէն իւրաքանչիւրն, ընտրութեան ժամանակ հանդիսապէս խոստացած էր, թողուլ իւր քահանայապետական աստիճանն, եւ թէ Եկեղեցին հարկ դատէր զ'այն, որպէս զի հերձուածն վերջնայ: Բայց նոքա ամենքն միասին եւ 'ի տեսակցութեան պիտի կատարէին սոյն պայմանն, վասն զի իւրաքանչիւրն եւս քաջ գիտէր, որ եթէ ինքն քառորդ ժամ առաջ հրաժարի, իւր հակառակորդն ամենեւին պիտի չը հրաժարի եւ միակ պապ հռչակելով զինքն, երկու կողմանց կարդինալք խնդն պիտի 'ի հնազանդութիւն խոնարհէին իւր ոտից առջեւ: Պէտք էր ուրեմն, որ երկու քահանայապետք մի եւ նոյն սրահին մէջ գտնուէին: Սակայն կ'երկնչէին, մի գուցէ իրենց հակառակորդի կողմէն լարուած որոգայթ լինի եւ իրենք մէջն ընկնին: Երկրին ճանապարհներն ապահով չէին: Իշխաններէն ապահովութեան գիր պէտք էր, ապահովութեան գրերուն եւս չ'էին վստահեր, պէտք էր

զինուորներ ունենալ, եւ քայքայմանէ ուղեւորութեան համար դրամ կը պակսէր : Կարդինալք կարող էին փոխ տալ, քայքայ նոքա իրենց միտքն փոխելով աւելի լաւ պիտի համարէին ծովով երթալ եւ այն ժամանակ պէտք էին նաւեր :

Տրտունջն եւ զայրոյթն ընդհանուր էր : Հերծուածին վերջ տալու համար հաւանութիւն գտաւ Բարիզի համալսարանի դիւանադարի (Ժամօթեքստն) առաջարկն եւ երկու կողմանց կարդինալք համաձայնութեամբ թողին Աւինիոնն ու Հռովմն եւ ժողով գումարելով 'ի Պիզա, պաշտօնանկ արին երկու քահանայապետներն եւ ընտրեցին *Աղեքսանդր Ե. 1409 իմ* : Պաշտօնանկներն փախան, Գրիգոր 'ի *Տիմիսի*, իսկ Բենեդիկտոս 'ի *Մայանիս*, ուր ո՛չ թէ միայն հաստատեցան, այլ եւ իրենց համար կարդինալներ ընտրեցին : Պիզայի ժողովի հետեւանքն եղաւ երկուսի տեղ՝ երեք պապութիւն : Աղեքսանդր 'ի Պօլնիս հաստատած էր իւր անոռն եւ իւր մահէն զկնի իրեն յաջորդեց Յովհաննէս ԻԳ. որ զայթակղեցուցիչ եւ ազամ կարդինալ էր : յառաջ քան իւր Քահանայական կոչումն՝ ծովահէն եղած էր, եւ իւր քահանայապետական երկթագեան խոյրին տակ կը կրէր իւր հին վարուց սովորութիւններն : Վերստին ժողովոյ գումարման հարկ տեսնուեցաւ եւ պապն չը կարողացաւ մերժել Սիզիզմունդ կայսեր սպառնական պահանջն : Վասն զի հանրական եղած էր այս բաղձանքն, այս աղաղակն թէ՛ պէտք է եկեղեցին վերանորոգել 'ի Պիսան եւ յ'անդամս :

Ժողովն գումարեցաւ 'ի *Կոստանդիս*, 1414—1418 : Սոյն ժողովին ներկայ գտնուեցան 18000 եկեղեցականք, յորս 20 արքեպիսկոպոս, 92 Եպիսկոպոս, 124 Արքայիտաւրական կարդինալաց ազդեցութիւնն հսկակշռելու համար, ըստ որում բազմամիւ էին, որոշուեցաւ՝ ո՛չ

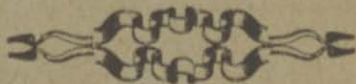
Թէ անհատից , այլ ազգաց ձայնիւ քուէարկութիւն կատարել : Ապա համաձայնեցան , որ երեք պապերն եւս հրաժարին : Ժողովոյն մասնակցող Ազգերն էին *Իտալացիք* , *Գերմանացիք* , *Գաղղիացիք* , *Անգղիացիք* եւ *Սլոնիացիք* , յորոց իւրաքանչիւրն առանձին ժողով կը կազմէր պատգամաւորաց միջոցաւ իրարու կարծեաց փոխանակութիւն կը լինէր եւ ապա հինգ ազգաց ժողովոյն մէջ սահմանուածն իբրեւ ընդհանուր վճիռ կը ծանուցուէր եւ կ'ընդունուէր : Յովհաննէս ԻԳ. որ խոստացած էր հրաժարիլ , իբր հաւանող ձեւացաւ , բայց ապա փախաւ քաղաքէն , ծպտեալ որպէս սուրհանդակ եւ ապաստանեցաւ Փրետերիկոս դքսին կալուածն , 'ի Զուիցերիա : Սա փախչելէն առաջ մի բողոքագիր Թողած էր իւր ստորագրած պայմանաց եւ ժողովի որոշմանց դէմ : Սակայն կայսրն Սիգիզմունդ , խիստ միջոցներ ձեռք առաւ Թէ 'Դքսին դէմ , որոյ կալուածոց մի մասն գրաւուեցան Զուիցերիացիներէն , Թէ 'պապին դէմ , որ աւարգանօք պաշտօնանկ հրատարակուեցաւ Ժողովէն իբրեւ շնացող եւ մարդասպան , իբրեւ սիմօնական , հերձուածող , հերետիկոս եւ իբրեւ հրապարակաւ յայտարարող Թէ չը կայ հանդերձեալ կեանք :

Գրիգոր ԺԲ. ինքնին հրաժարեցաւ . իսկ Բենէդիկտոս ԺԳ. որ չը կամեցաւ հրաժարիլ , ապաւինելով Սպանիոյ աննշան համախոհներուն , ամոռագլուրկ եղաւ : 'ի *Կոստանդիա* գումարուած ժողովին մէջ պապ ընտրուեցաւ *Մարտինոս Ե.* որ 'ի դերեւ հանեց սմենալկընկալութիւն կարեւոր վերանորոգութեանց , օգուտ քաղելով մտքերու խոնջումէն , արծակեց ժողովն առանց ո'եւ իցէ միջոց ձեռք առնլոյ այն եղծմանց դէմ , որոնք երկար ժամանակէն 'ի վեր գանգատմանց առարկայ էին : Բաց յ'այսմանէ մերժեց այն սկզբունքն Թէ ' *Ընդհանուր*

ժողովն մեծագոյնն է քան զԲահանայապետն, Թէ ընդհանոր ժողովն քարոյն է յողորմել Բահանայապետին դէմ:

Այ միայն վերանորոգմանց խնդիրն անտես առնուեցաւ, այլ նաեւ եկեղեցական առաջնորդք 'ի վրէժ, բարձրացուցին 'ի խարոյկ Յովհաննէս Հռոսն եւ իւր բարեկամ Հերոնիմոս Պրագացին, իբրեւ հեղինակ վերանորոգման փորձի, որոյ վրայ յետոյ պիտի խօսինք:

Այս անցքերէն զկնի՝ մի նոր ժողով գումարեցաւ 'ի Բալ (Բասիղիա) 1431 ին, ուր խաղաղութիւն շնորհեցաւ Հռոսնանց, ձեռնարկուեցաւ սահմանափակել պապական իշխանութիւնն եւ քնջել այն մեծ եղծումներն, որոց դէմ բողոք կը բառնար հանրութեան խիղճն: Բայց եւզինիոս Դ. Զեզարինի, որուն հաճելի չէին ժողովրդի սոյն պահանջներն, ժողովն փոխադրեց 'ի Քէրրարա 1438 ին, եւ ապա 'ի Փլորենտիա 1439 ին: Իսկ սոյն փոփոխութեան հակառակ, Բալի ժողովն որ կը շարունակէր իւր նիստերն, եւզինիոս Դ.^րն. գահընկէց հրատարակելով՝ պապ ընտրեց Սաւոյայի Ամեդէ դուքսն Փելիքս Ե. ամուսմբ: Բայց յաջողութիւն չ'ունեցաւ սոյն ընտրութիւնն: Եւ այսպէս, խաղաղ եւ կանոնաւոր վերանորոգութեան ամեն փորձ 'ի դերեւ ելաւ: Պապական իշխանութիւնն գոգցես աւելի ամրացաւ, մենչեւ որ տեղի տուաւ այն մեծ յեղափոխութեանն, որուն դրդիչ եւ յուզիչ հանդիսացան Լոսթերն եւ Կարոսին, որոց վրայ պիտի խօսինք 'ի կարգին եւ 'ի ժամանակին:

Գ.

Ակնարկ Գ. շրջանի Արեւմեանն Եկեղեցւոյ
Վանականութեան վրայ :

Նախորդ դարերուն մէջ տեսանք թէ վանականութիւնն հետզհետէ կը տարածուէր եւ վանքերն կը բազմանային : Արդարեւ ինչպէս խօսած ենք արդէն , վանականութեան նպատակն էր ծառայութիւն մատուցանել մարդկութեան , այն է կրթութիւն տարածել անմիջակ երկրներու մէջ եւ ապաստանարան լինիլ որոց , այրեաց , եւ այս առթիւ էր որ կը բազմանային ինչպէս ժողովրդոց նուէրներն նոյնպէս եւ վանական հաստատութիւններն : Վանքերն տիրացած էին նաեւ ընդարձակ կալուածներու : Մանաւանդ երբ լուր տարածուած էր թէ 1000 թուականին աշխարհիս վերջն պիտի հասնի , մեծամեծ զոհողութիւններ կը լինէին . վանքերու եւ վանականաց թիւն քանի մի հարիւր հազարի հասած էր , առաւել քան բուն կղերականաց թիւն : Նոքա ունէին իրենց յատուկ Եկեղեցիներն եւ Վանահայրերն հաւասար էին Եպիսկոպոսաց : Նոքա եւս կը կրէին գաւազան եւ թագ եւ կ'աթոռակալէին Եկեղեցական ժողովներու մէջ : Նոքա գրաւած էին նոյնպէս ժողովրդոց վստահութիւնն ու յարգանքն եւ գրեթէ յաջողած էին անկախ լինիլ Եպիսկոպոսական իրաւասութենէ : Բայց այսքան հարստութիւններն եւ պատիւներն՝ ունեցան չարաչար գործածութեան հետեւանքներ : Վանքերու նոյնութիւնն հրապուրեց նաեւ այնպիսի մարդիկ ,

որոնք վառուած էին ո՛չ թէ ապաշխարութեան եւ ժուժկալութեան փափաքով, այլ մի տարբեր հոգւով: Կանոններն ունակովս եղան եւ հարկ եղաւ միջոցներ գործ դնել եւ անկարգութեան առաջն առնուլ: Խիստ բազմաթիւ էին Արեւմտեան վանական կարգերն, բայց մենք յառաջ կը բերենք քանի մի գլխաւորներն, ինչպէս են. —

Ասպնշահանաց կարգ կամ *Ս. Յովհաննոս ասպետութիւն*, որ իրեն պէտք համարած էր հսկել աղքատաց եւ ուխտաւորաց վրայ եւ պաշտպանել այրիներն եւ որբերն: Ասպնշականք Պաղեստինէն իրենց բնակութիւնն փոխեցին ՚ի Կիպրոս եւ ապա ՚ի Հռոդոս 1310—1522:

Յամարահանաց կարգ, 1118 ին հաստատուած, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն պահպանելու համար. սոյն կարգն այնքան հարստացաւ, որ Փիլիպպոս Գեղեցկի շահաւիրութիւնն գրգռեցաւ, եւ կոչեմէս է. պապի մասնակցութեամբ ջնջեց այդ կարգն իրենց բոլոր ստացուածքն իւրացնելով:

Յեռոնանաց կարգ, որոյ վրայ արդէն խօսեցանք թէ կանուխ ժամանակաւ փոխեց իւր նպատակն, եւ ուշադրութիւն դարձոյց Պրուսիոյ յաղթութեան նպաստելու:

Փրանկիսկեանց կարգ, որ հաստատեցաւ 1223 ին եւ շատ բազմացաւ: Փրանկիսկեանք ամենէն հաւատարիմ պաշտպաններն էին պապականութեան եւ այս առթիւ ունէին մեծ արտօնութիւններ թէ՛ կրթութեան եւ թէ՛ քարոզութեան ասպարիզին մէջ: Փրանկիսկեանց կարգին կը պատկանէր նաեւ *Դարիան կոռսանաց կարգ*, որ հաստատեցաւ 1212 ին Գլարա կուսի ջանիւք, որ Փրանկիսկոսի աշակերտուիին էր:

Դոմինիկեանց կարգ նոյնպէս մեծ արտօնութիւններ ունէր թէ՛ քարոզելու եւ թէ՛ հերետիկոսաց դէմ մարա-

ուելու : Սակայն սոյն կարգն մեծ չարիքներ գործեց հը-
նարելով այն բռնաւորական եւ արինախանձ Հառատա-
քննութիւնն, որուն զոհուեցան բազմամիւ մարդիկ : Դո-
մինիկեանք 'ի Գաղղիա կը կոչուէին նոյնպէս *Ժախորհէք* :

Կարմեղեանց կարգ, որ հաստատեցաւ 'ի սկզբան,
1152 ին, Կարմելոս լերան վրայ եւ ապա փոխադրուե-
ցաւ յ'Եւրոպա :

Սգոստիմեանց կարգ, որ յոյժ նշանաւոր էր եւ ժՁ.
դարուն մէջ ունէր 2000 մենաստաններ կրօնաւորաց եւ
300 կրօնաւորուհիներ :

Սոյն կարգերէն զատ կային նաեւ արական եւ ի-
գական *ազատ ընկերակցութիւններ*, որոց նպատակն էր
բարեգործութիւն եւ Աւետարանական կրթութիւն տա-
րածել :

Դ.

Վարդապետութիւն եւ Պաշտամունք

Գ. Շրջանի մէջ :

Արեւմտեան Եկեղեցին թէեւ Ս. Գիրքն կ'ընդու-
նէր որպէս աղբիւր Քրիստոնէական ուսմանց, բայց ի-
րեն միայն կը վերապահէր մեկնել զ'այն : Եւ երբ վէճեր
բարձրացան Եկեղեցւոյ սոյն ընթացից դէմ որ համաձայն
չ'էր նախնի դարուց Քրիստոնէական ազատ քարոզու-
թեան, այն ժամանակ խիստ միջոցներ գործ դրուեցան
Ս. Գրոց ընթերցումն արգիլելու ժողովրդեան : 'ի հար-
կէ Ս. Գրոց ընթերցման արգելումն տրտունջներ պիւ-

տի յարուցանէր ժողովրդեան մէջ, որովհետեւ հակառակ էր Ս. Գրոց նպատակին:

Լատինական եկեղեցին սոյն շրջանին մէջ (1215) հաստատեց *Գոյափոփոթեան* վարդապետութիւնն Լաթրանի Գ. ժողովոյն մէջ. կանոնեց նոյնպէս այլ եւ այլ նոր պաշտամունքներ, որոց վրայ աւելորդ կը համարինք խօսիլ:

Սոյն շրջանին մէջ էր որ պապականութիւնն հաստատեց *Թոբէշեան*, որ ապա շարունակեցաւ յետագայ դարերուն մէջ. Բօնիփակիոս Ը. պապն կամենալով նորոգել նախնի Հռովմայ հարիւրամեայ տօներն, խոստացաւ *լիակատար ներողութիւն* շնորհել ամեն հաւատացելոց, որոնք իրենց մեղքն զղջալով կը փութան այցելել Ս. Առաքելոց եկեղեցիներն 'ի Հռովմ' սոյն *Թոբէշեան տարւոյն* մէջ: Անմիւ բազմութիւնք սկսան դիմել 'ի Հռովմ' այսպիսի մի շնորհք վայելելու համար:

Յետ ժամանակաց, նկատողութեան առնլով մարդկային կենաց կարճութիւնն եւ Հռովմէական ժողովրդի օգուտն, *Թոբէշեան* տօնախմբութիւնն վերածեցաւ *Թիւնամիկի*, *Երեսնամիկի* եւ 'ի վերջոյ (1470 ին) *Քսանիկաւմիկի* որ կը տեսէ մինչեւ մեր օրերն:

Ե.

*Միջին Դարու Լատինական եկեղեցւոյ
անուանի վարդապետներն:*

Միջին Դարու մէջ ուսումն եւ գիտութիւն գլխաւորապէս եկեղեցականաց բաժինն էր, եւ եկեղե-

ցական դպրոցներն էին, ուր կ'ուսումնասիրուէին ան-
ցած Դարերուն ձեռագիրներն եւ յիշատակարաններն,
Թէեւ ուսումնասիրութեան ասպարէզն սահմանափակ,
բայց եղան նաեւ անուանի մատենագիրներ, ինչպէս
են. —

Լաֆրանք Պատիւոյն որ նաեւ Քանթրարիի Արքե-
պիսկոպոս եղաւ, ունի մի գրուած Ս. Հաղորդութեան
վրայ:

Անանիոս, որ Լաֆրանքի աշակերտն էր, ծնած
1033 ին եւ կրթուած իւր բարեպաշտ մօր խնամոց տակ,
որ արգիլուեցաւ իւր հօրմէն կրօնաւոր լինելու, բայց
յետոյ գնաց Նորմանդիոյ մենաստանն. իւր կրթական
ջանքերով մեծ համբաւ ստացաւ եւ մեռաւ 1109 ին 'ի
Քանդրարի: Սորա Աստուածաբանական վարդապե-
տութեան սկզբունքն այս էր. «Ես ո՛չ Թէ կ'ուսանիմ
հաւատալու համար, այլ կը հաւատամ, որպէս զի գի-
տութեան հասնիմ»:

Բեռնարդոս, ծնաւ 1091 ին. ինքն ազնիւ գերդաս-
տանէ էր, եւ իւր առաջին կրօնական տպաւորութիւն-
ներն ստացաւ իւր *Ալէքս* մօրմէն: Երբ մայրն մեռաւ,
իւր նախնական կրթութեան յիշատակն տակաւին զինքն
հեռի կը պահէր ունայն զուարճութիւններէն, առ որս
կը հրապուրէին իւր բարեկամներն: Բեռնարդոս վանա-
կան կեանքն մտնելով, բարենորոգեց կրօնաւորաց միա-
բանութիւնն, որ իւր անուամբ *Բեռնարդեան* կոչուեցաւ:
Նա եղաւ կլերոյի առաջին արքան, իւր 25 տարեկան
հասակին մէջ: Օժտուած էր բարի ձիրքերով, պերճա-
խօս էր ո՛չ միայն բանիւ, այլ եւ սրտով եւ գործով:
Մի սովի ժամանակ նա կերակրեց մինչեւ 2000 կարօտ-
եալներ: Նա ազատօրէն կը խօսէր, Թէ՛ մեծամեծներուն
եւ Թէ՛ պապերուն, եւ շատ ցաւեցաւ, երբ իմացաւ
Թէ իւր պերճախօս յորդորներէն Սուրբ Երկիրն գնացած

հազարաւոր ուխտաւորներն կոտորուած են այնտեղ : Սակայն այս նշանաւոր մարդն զերծ չը մնաց իւր դարու մոլորութիւններէն : Առանց հաւանութիւն տալու հաւածման, մեծ հիգեր թափեց ջնջել հերետիկոսութիւններն եւ հակառակախօսութիւններն, ինքնին ամեն կողմն շրջելով եւ քարոզելով Հարաւային Ֆրանսայի աղանդաւորաց դէմ, եւ սաստիկ յանդիմանելով որ Եկեղեցիէն ելնեն : Բեռնարդոս թողած է բազմաթիւ երկասիրութիւններ, ինչպէս են *Պատեր*, *Նամակներ* եւ *Քարոզներ* : Նա կը խոստովանէր թէ պահքն եւ ապաշխարութիւնն չ'են որ մեղաւորն կը փրկեն, այլ միայն Յիսուս Քրիստոս : Պէտք է պահել, պէտք է ապաշխարել, չ'պէտք է բարի գործել, բայց չ'պէտք է միայն յուսալ Յիսուս Քրիստոսի փրկարար շնորհաց :

Թէ՛ սորա եւ թէ՛ իւր հետեւողաց վարդապետութեան սկզբունքն այս էր. —

Աստուած, որ Սէր է, միայն սիրով կը նսնաչուի, Աստուած, որ ճշմարտութիւն է եւ սրբութիւն, միայն կը յայտնուի նոցա որք 'ի ճշմարտութեան են եւ 'ի սրբութեան : Մեղքն կը խաւարեցնէ եւ կը մոլորեցնէ միտքն, ճշմարտութիւնն կը հասկցուի սրտով :

Թովմա կենդացի, որ Օգոստինեանց մի վանքին մատրանապետն էր, գրած է *Նմանութիւն Յիսուսի Քրիստոսի գիրքն*, որ շատ տարածուած է յ'Արեւմուտս եւ թարգմանուած է Արաբերէն եւ Թուրքերէն : Պարունակութիւնն բարեպաշտական է, սակայն լաւ բացատրուած չէ արդարացուցումն :

Թովմաս Ագոսիւնացի, որ հրեշտակային վարդապետ կոչուած է, եւ որոյ գրաւոր աշխատութեանց մէջ նշանաւոր է *Լստոյածարանութեան Բազմադակոյթիւն* կոչուածն :

Բոնապետտիւս (1221—1274) իր ծնողաց հովանաւոյն

ներքեւ զարգացաւ բարեպաշտութեան մէջ: 1256 ին ընդ-
հանուր Աբբա ընտրուեցաւ եւ ապա Ոստիայի կարդի-
նալ Եպիսկոպոս իսկ անուանեցաւ: Սա ներկայ գըտ-
նուեցաւ 1274 ին 'ի Լիօն գումարուած ժողովոյն, ուր
ներկայ էին նաեւ Յոյնք Լատինական եւ Յունական Ե-
կեղեցեաց միութեան խնդրոյն համար: Սակայն ժողովի
նստերն տակաւին չը վերջացած՝ լախճանեցաւ: Իւր
բազմամեիւ գրուածոց մէջ մեծ յարգ կ'ընծայեն Լա-
տինք, իւր *համառօտախօսութեանն*, որ Աստուածաբա-
նական խնդրոց մի բովանդակութիւն է:

2.

Վիճակ Հայաստանեայց եկեղեցոյ

1080—1441

Քաղաքական վրդովմանց եւ հալածանաց պատ-
ճառաւ, Հայոց Հայրապետութիւնն կրփոխադրուի քա-
ղաքէ 'ի քաղաք եւ լեռնէ 'ի լեռոն, այն է 'ի *Ֆոռն*,
Ճ'Անի, 'ի *Թառ Քոռո*, եւ 'ի *Սեւա Լեւոն* եւ վերջապէս 'ի
Կիլիկիա, ուր Յունական հարստահարութենէն տարու-
բերելով կ'ենթարկի միանգամայն պապական հետա-
մտութեան: Թէ՛ Յունաց եւ Թէ՛ Լատինաց կողմէն կը
յաճախեն բանազնացութիւնք եւ թղթակցութիւնք, եւ
մեր Հայրապետներէն ոմանք կը ստիպուին քանի մի ժո-
ղովներ կազմել եւ պաշտպանել մեր Եկեղեցոյ ուղ-
ղադաւանութիւնն, Յունաց եւ Հռոմէականաց անմե-

րողամիտ պահանջումներն ու վիճաբանութիւններն մեղմելու համար։

Սակայն անհնարին կը լինի եւ այս առթիւ տեղի կ'ունենան մեր Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ կասկածներ։ Հայոց Արեւելեան վարդապետներն Եկեղեցւոյ անկախութեան եւ աղաւաղութեան վտանգ նշմարելով Արեւմտեան կամ Կիլիկիոյ Հայ վարդապետաց ունեցած յարաբերութեանց մէջ, Յունականաց եւ Հռովմէականաց հետ՝ սաստիկ կը յուզին եւ կը զայրանան։ Սոյն պատճառաւ *Համբարումներ* Կիլիկիայէն եւ *Չորագնացիք* Հալբատէն առ ժամանակ մի նախատանաց կարկուտներ կը տեղան իրարու վրայ։ *Համբարումներ* կը նախատուին իբրեւ Հայկական Եկեղեցւոյ նախնի պարզութեան աղաւաղիչներ եւ Լատինական ու Յունական նորածելութեանց մուծիչներ։ Իսկ *Չորագնացիք* կը նախատուին իբրեւ Եկեղեցական բարեգարդութեան արգելիչներ եւ վաղեմի սովորութեանց կուրօրէն հետեւողներ։

Արեւելեան վարդապետաց կասկածն աւելի կը զօրանայ, քանի որ կայսրներն ու պապերն կը յաճախեն իրենց յարաբերութիւններն մեր Հայրապետաց ոմանց հետ, եւ մանաւանդ երբ Լատինական *Միաբարութեան* կամ *Ռանիթօռութեան* ջանքերն կ'արժարժին Հայաստանի մէջ։ Արեւելեան վարդապետք շուտով կը հասկնան Ունիթօռութեան վտանգներն եւ արթնութեամբ առաջն կ'առնուն այս կորստական երեւութիւն։

Այս ժամանակն է որ, ինչպէս պատմած ենք, կ'սկսին խաչակրութեան արշաւանքներն Արեւմուտքէն դէպ 'ի Արեւելք, եւ Հայք ամեն կերպիւ կը նպաստեն խաչակրաց, չը կարենալով գուշակել, թէ իբրեւ հետեւանք տոյն արշաւանաց, պապականութիւնն տենչանքներ պիտի յղանայ ամենայն հնարամտութեամբ զինիւ ընդ-

դէմ Հայոց Եկեղեցւոյ անկախութեան եւ խռովութիւնսն՝ ներ սերմանել անդորր Հօտի փարախին մէջ :

Թէ՛ Ազգային եւ Թէ՛ օտարազգի պատմական յիշատակարանք բազմադիմի իրողութիւններ կը պարունակեն պապականութեան սոյն ընծացից նկատմամբ , բայց մենք արդէն խօսած լինելով մեր մի ա՛յլ երկաւիրութեան մէջ (*), պիտի շատանամք յոյժ համառօտիւ յառաջ բերել միայն գլխաւոր անցքերն ժամանակագրական կարգաւ :

Բարսղի մահէն զկնի Կաթողիկոս կ'ընտրուի *Գրիգոր Գ. Պահլաւունի* , որ Թէեւ ականատես ժողովրդեան սիրելի ու վստահութեան արժանի , բայց իւր քսանամեայ հասակին առթիւ շուկներ կը տարածուին հեռաւորաց մէջ, եւ Աղթամարայ Դաւիթ Արք — Եպիսկոպոսն կը յաջողի կաթողիկոսանալ Չորոյ վանաց մէջ , եւ նրստիւ յ'Աղթամար :

Գրիգոր ժողով գումարելով 'ի Սեաւ Լեառն (1114) անվաւեր կը հրատարակէ Դաւթի կաթողիկոսութիւնն , եւ սակայն նա հաստատուն կը մնայ իւր վիճակին մէջ եւ ահա յ'օրէ անաի կը տուէ Աղթամարայ Կաթողիկոսութիւնն . Թէեւ Պատմագիրք ուննք երկու դար առաջ կը դնեն նոյն Կաթողիկոսութեան սկզբնաւորութիւնն :

Գրիգոր կը նստի մերթ *Շռաղր* անապատի եւ մերթ *Կարմիր* վանուց մէջ, եւ ապա իւր ամօռն կը հաստատէ Խարբերդի եւ Արղնի մօտ գանուած *Ժողր* դղելի մէջ, որ իւր հայրենի կալուածն էր :

Գրիգոր կը ձեռնադրէ իւր կրտսեր եղբայրն *Ներսէս* անուանելով եւ ապա Եպիսկոպոսութեան աստիճան տալով՝ Այցելու կը կարգէ ցրուեալ Հօտին , որ եւ իւր

(*) Պատմութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ . յ'Երուսաղէմ . 1872 :

քրիստոնէական ընտիր վարուց եւ վարդապետութեանց համար կ'անուանի *Յնորմայի* :

Լատինական յարաբերութիւնք կը շատնան Գրիգորի Կաթողիկոսութեան ժամանակ , ինչպէս որ խնուկէնտիոս պապն քող եւ գաւազան կը դրկէ Գրիգորին , իբր երախտագիտութեան նշան խաչակրաց 'ի Կիլիկիա Հայոց կողմէն ցուցուած ընդունելութեան մասին , աւելի լաւ է ասել՝ գերիշխան երեւելու նպատակաւ : Յունաց ատելութիւնն աւելի կը գրգռուի : Գրիգոր Կաթողիկոսական ամթոռն ջրովք դղեկէն կը փոխադրէ 'ի *Հոռմկայ* (1147 ին) եւ խորին ծերութեան հասնելով , հաւանութեամբ Ազգին , Կաթողիկոս կը ձեռնադրէ իւր եղբայրն , որոյ Հայրապետութեան ժամանակ ծանր կերպարանք կ'առնուն Յունական միութենական խնդիրներն , որոց դէմ կը մաքառի բանիւ եւ գրով , մինչեւ անգամ գրելով Մանուէլ կայսեր , թէ Հայք անհաւատներէն այնչափ չեն նեղուիր , որչափ Յունաց Ազգէն , որոնք Հայոց Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներն կը հալածեն , սեղաններն կը կործանեն եւնա Յունաց կայսեր եւ պատրիարքի կողմէն *Ժեռքիսնէ* անուն Աստուածաբանն կը դրկուի առ Ներսէս , թղթերով եւ առաջարկութեամբ , բայց Հայրապետն պաշտպան կանգնելով իւր Առաքելական Եկեղեցւոյ իրաւանց , եւ Յունաց կողմէն տոհպումն նշմարելով , որոնք կը անդէին , 'ի միջի այլոց , որպէս զի Հայոց Կաթողիկոսունք *շնտրոսին առաջարկոթեամբ եւ հառանդթեամբ կայսեր* , որ մի կատարեալ ստրկութիւն էր Հայոց Եկեղեցւոյն համար . (*) կը

(*) Սոյն Յունական մերժուած առաջարկութեան սկզբունքն է , զոր այսօր 'ի գործ կը դնէ Ռուսիա , Էջմիածնի Կաթողիկոսական ընտրութեան նկատմամբ , առ ոչինչ համարելով Հայոց Եկեղեցւոյ առաքելական բողոքն :

պատասխանէ թէ՝ *Առանց հառաւորութեան բոլոր Ազգիս
անհնար է գործոյ իրիք կատարումն առնել* :

Յոյնք հետամուտ էին Ասորիներն եւս հրապուրել
իրենց հետ միացնելու , բայց նոցա Միքայէլ Պատրի-
արքն , ըստ գրութեան 'Եւրսիսի , կը մերժէ Յունաց մի-
ութեան խնդիրն :

Շնորհալի Հայրապետն կը վախճանի (1173 ին) եօթն-
ամեայ կաթողիկոսութենէ գլնի , որոյ մարմինն կ'ամփոփ-
ուի Հռոմկլայի դամբարանին մէջ , եւ թաղման հանդի-
սէն գլնի , բոլոր բազմութիւնն միաբերան հանգուցելոյն
Եղբորորդւոյ Գրիգորի կաթողիկոսութիւնն կը խնդրէ ,
որ եւ կը ձեռնադրուի ներկայ Եպիսկոպոսաց ձեռքով :

Սոյն Գրիգոր ճիշայ անուանեալ կաթողիկոսի օրով
եւս , Յոյնք կը շարունակեն միութենական խնդիրն եւ
Հայրապետն կը պարտաւորի ժողով գումարել 'ի Հռոմ-
կլայ (1179) , ուր կը գտնուին ո՛չ միայն Կիլիկիոյ , այլ
նաեւ Արեւելեան վարդապետներն եւ Անի քաղաքի Բար-
սեղ Եպիսկոպոսն . կ'ատենախօսէ 'Եւրսէս Լամբրոնա-
նացին , կը կարդացուին Յունաց կայսեր եւ Մետրօպօլ-
տաց թղթերն , կը քննուին , որոց եւ կը պատասխան-
ուի , բայց Արեւելեան Զորագետացի , Շիրակացի եւ
Սիւնեցի վարդապետներն սաստիկ կը յուզուին Հռոմկլա-
յի ժողովին դէմ եւ կը խորհին զԳրիգոր չը ճանաչել
իրեւ կաթողիկոս՝ 'ի տեղի նորա Բարսեղ Եպիսկոպո-
սին հաւատակիլ իբր կաթողիկոս :

Սոյն ներքին խռովութիւնք՝ յառաջ կը գան Յու-
նական պառակտիչ միջամտութենէն , եւ այս ժամա-
նակն էր որ *Հռոմիս* կամ *Հռոմիոս* պապն նուէրներ
կը դրկէ Գրիգոր տղային , ինչպէս եւ *Կղնմես* պապն
Շնորհակալութեան թղթեր կը գրէ առ Գրիգոր եւ առ
Լեւոն իշխան , խաչակրաց օգնելու համար :

Գրիգոր Տղային կը յաջորդէ Գրիգոր Ե. որ ամ.

բաստանուելով՝ արգելանոցի մէջ կը դրուի, բայց երբ պարանաւ կը կախուի պարսպէն փախչելու համար, պարանն կը կտրուի եւ ինքն կը ջախջախուի, որ եւ այս առթիւ *գահալիժ* կամ *քարալիժ* կը կոչուի:

Սորա կը յաջորդէ Գրիգոր Զ. որոյ ժամանակ Լամբրոնացին իջրել պատգամաւոր 'ի Պօլիս կը դրկուի Յունաց մոլեռանդութիւնն խաղաղելու, որոնք *Ալիքս--Անգելոս* կայսեր կը բռնանան՝ Հայերն յունացնել, սակայն ապարդիւն կը մնայ իւր պատգամաւորութիւնն:

Այս ժամանակն է որ *Յայտնոյթեան Յօնին* (1198) թագաւոր կ'օծուի Լեւոն 'ի Տարսժն եւ Կելեստինոս Գ. պապն ու Հենրիկոս Զ. թագաւորն Գերմանիոյ (որդի Ֆրեդերիկոսի, որ խաչակրութեան ժամանակ Հայոց օգնութիւնն վայելած էր եւ իւր մահուան առթիւ անկատար մնացած էին իւր խոստումներն) թագ եւ արծուենշան դրոշ կը դրկեն պատուասիրական պատրուակին տակ, առաջարկելով նսեւ որ Հայք տօներն կատարեն ըստ Լատինականին, պահէն չը լուծանեն 'ի ճրագաշուցին, սակայն սոյն առաջարկութիւնք բնաւ չ'են ընդունուիր Ազգէն, որ կը շարունակէ իւր ծիսակատարութիւնն ըստ նախնական սովորութեան:

Յունական եւ Լատինական յարաբերութեանց առթիւ մի կասկած կը տիրէ Արեւելեան եւ Արեւմտեան (Կիլիկիոյ) Հայոց մէջ եւ այս կը յայտնուի մանաւանդ Գրիգոր Զ. ի մահէն զկնի Կաթողիկոսութեան ընտրութեան առթիւ: Մի եւ նոյն ժամանակ չորս անձինք Կաթողիկոս կ'անուանին, այն է *Թովմաննէս Մեծաբարոյ* 'ի Հռովկայ, *Անանիա* 'ի Սեբաստիա, *Դաւիթ* 'ի Սիս, եւ *Քարսեղ* 'ի Շիրակ, որով եւ չորս կուսակցութեան կը բաժնուի հոգեւոր Հօսն:

Սոյն քառեակ Կաթողիկոսութենէն զկնի կ'ամուսակալէ *Կոստանդին Ա.* Բարձրբերդցի, որոյ ժամանակ

Հոգւոյն Սրբոյ *Բղիւման* խնդիրն Լատինական եւ Յունական Եկեղեցեաց մէջ յուզուելէն զկնի՝ (ինչպէս արդէն խօսած ենք) պապերու կողմէն կը պահանջուի, որ Հայք ընդունին եւ յ' *Որդոյ* յաւելուածն : Սակայն Հայք անվիտխի կը պահեն իրենց դաւանութիւնն, միայն 'ի *Հօրե* խոստովանելով Հոգւոյն Սրբոյ Բղիւման :

Կոստանդին Բարձրերդցւոյն կը յաջորդեն մի զկնի միւսոյն՝ *Յակոպր Ա.* Տարսնացի, *Կոստանդին Բ.* Ստեցի, *Ստեփաննոս Դ.*, *Գրիգոր Է.* Անաւարզեցի, *Կոստանդին Գ.* Լամբրոնացի, որոյ Կաթողիկոսութեան ժամանակ պատահած նշանակելի դէպքերն են — *Ստեփաննոս Օրբելեան* Սիւնեաց աշխարհէն գալով Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Կոստանդին Բ. Կաթողիկոսէն . —

Գրիգոր Անաւարզեցւոյն ժամանակ Կաթողիկոսական ամօռն կը փոխադրուի Հռովկայէն 'ի Սիս . Սա կը նկրտի փոփոխութիւններ մտցնել ճիսակատարութեան մէջ, բայց ո՛չ միայն կը յանդիմանուի Հայոց Եպիսկոպոսաց եւ Վարդապետաց գրած թղթերէն, այլ եւ կ'ամբաստանուի իբրեւ *Հոռոմասէր* եւ հայրենի օրինաց անհաւատարիմ . — Սոյ մէջ ժողով կը գումարուի Կոստանդին Բ. ի վերստին Կաթողիկոսութեան ժամանակ (վասն զի մերժուած էր), ուր կը կրկնուին Անաւարզեցւոյն ճիսական փոփոխութեան խնդիրներն, բայց միշտ կը մերժուին Ազգին կողմէն եւ մինչեւ անգամ ահագին բազմութիւն Քահանայից, Սարկաւագաց, Վանականաց, ընդ նմին արք եւ կանայք կը ժողովին 'ի Սիս եւ ահագին աղմուկ յարուցանելով իսպառ կը նանրացնեն Սիսական ժողովի ամեն որոշումներն : — Կարոյ Գրիգոր Եպիսկոպոսն կ'սպանուի ժողովրդէն՝ բաժակին մէջ ջուր խառնելուն համար : Սոյն խռովայոյզ միջոցին (1311) Երուսաղէմի Սարգիս Եպիսկոպոսն Պատ-

րիարք կ'ընտրուի, թէեւ սոյն թուականէն առաջ *Արուսիամ* Պատրիարքի անունն կը յիշուի (1250) :

Կոստանդին Լամբրոնացւոյն կը յաջորդէ Յակովբ Բ. Սսեցի (1327), որոյ Կաթողիկոսութեան ժամանակ քացարձակ կը յայտնուի Լատին Եկեղեցւոյ հետամտութիւնն քարոզութեամբ եւ նոր վարդապետութեամբ 'ի Լատինականութիւն դարձնել Հայերն :

Բարդուղիմէոս Լատին Եպիսկոպոսն Ստրպատականի կողմերն քարոզութեան կ'ելնէ, իրեն կը յարի *Յովհաննէս Քոնցցի* անուն վարդապետն. ուրիշ աշակերտակիցներ եւս կը միանան եւ կ'ուխտեն Հայոց աւանդութիւններն իսպառ թողուլ եւ Լատինական պաշտամունքներով վարիլ: Հայ Առաջնորդներն ու վարդապետներն կը զայրանան եւ *Քոնցցեան* կարգափոխներն կը յանդիմանեն եւ կը մերժեն իրենց Ս. Եկեղեցւոյ ծոցէն: Քոնցցին 'ի Հռոմ' փախչելով եւ Յովհաննէս պապէն օժանդակութիւն խնդրելով կը դառնայ 'ի Հայս եւ կը հաստատէ *Դոմինիկեան Միաբարաց* կարգն, որ Լատիններէն *Ռանիթոռ* կը կոչուին: Սորա ո'չ միայն տարօրինակ քարոզներով կը ջանան պառակտել Հայոց ժողովուրդն, այլ եւ զանազան լատինական գրքեր կը թարգմանեն ժողովրդեան մէջ տարածելու համար: Ունիթոռութեան գործունի արքանեակներ կը դառնան Որմիոյ *Նէստէս* Եպիսկոպոսն *Պալիկնց* եւ Կարնոյ Եպիսկոպոսն *Միմօն--Յէգ*: Ունիթոռաց 'ի գործ դրած մեքենայութիւններն մեծ չարիքներ յառաջ կը բերեն Հայոց մէջ եւ Եգիպտոսի Ամիրայից կասկածն կը յարուցանեն Հայոց վրայ, իբր թէ քաղաքական դաշնակցութիւններ հաստատած են Արեւմտեան թագաւորաց հետ: Մինչդեռ խնդիրն բոլորովին կրօնական էր, Լատինական Եկեղեցւոյ պետերէն եւ քարոզիչներէն նիւթուած, Հայոց Եկեղեցին անկախութենէ զրկելու եւ պապակա-

նուծեան հպատակեցնելու համար : Յակոբին կը յաջորդեն Միհրթար , Մեդրոյ Արտագեցի , Կոստանդին Դ. Պօղոս Ա. , Թեոդորոս Բ. :

Ունիթոռաց կեդրոնատեղին էր Սիւնեաց աշխարհի Զանուկ գաւառն եւ այս պատճառաւ կը կոչուին նաեւ *Զանկեցիք* , իսկ իրենց քարոզութեան վայրերն էին Զանուկէն գաւո Նախիջեւան (ուր կը նստէր իրենց առաջնորդն) , *Երեւակ* , *Գողթման* եւայլն :

Այս ունիթոռական վրդովման միջոցին կային Հայոց մէջ նշանաւոր վարդապետներ , որոնք բանիւ եւ գրով կը հարուածէին Ունիթոռական մոլորութիւններն : Այսպիսի վարդապետաց մէջ նշանաւոր էին *Յովնանէն Սիւնեացի* , *Տաթեւու վարդապետարանի ուսուցիչն* : Սորա աշակերտներէն էին *Մադարիա վարդապետ եւ Գրիգոր Ճաթնաացի* , որոց առաջինն Ունիթոռներէն թուաւորուելով կը մեռնի :

Մինչդեռ մի կողմէն Ունիթոռութիւնն կը վրդովէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներքին խաղաղութիւնն , միւս կողմէն Լէսկիճմուրեան արշաւանքներուն զոհ կ'երթային հազարաւորք եւ շատերն կը մարտիրոսանային իրենց հաւատքն չ'ուրանալնուն համար , որոց մէջ կան յին Եպիսկոպոսներ , Աղծամարաց *Զաքարիա կաթողիկոսն* , Վանահայրեր , Քահանայներ , պատանիներ , օրիորդներ եւայլն :

Որովհետեւ Հայ Ազգն այսպիսի ներքին եւ արտաքին վրդովմանց մատնուած էր , Կաթողիկոսունք եւս շատ անգամ կ'ընտրուէին առանց գիտութեան Հայ ազգին եւ շատ անգամ վտարանդի կեանք կը վարէին : Այսպէս իրարու յաջորդեցին քանի մի Կաթողիկոսունք , որք են *Կարայեւ Ա.* , (1396 *Դաւիթ Դ.* , *Կարայեւ Բ.* (1402) *Յակոբ Դ.* (1409) *Գրիգոր Ը.* , *Պօղոս Բ.* , *Կոստանդին Ե.*

Բովսեփ Գ. եւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, առ որ գիր գրելով Արեւելեան Առաջնորդք եւ Վարդապետք կը խնդրեն գալ եւ յ'էջմիածին նստիլ, բայց նա յանձն չ'առնուր, ուստի կ'ստիպուին ժողով գումարել 'ի վաղարշապատ եւ կամծողիկոս բնութիւն զ'Կիրակոս վիրապետին (1441):

Է.

Եկեղեցական Մատենագրութիւն Հայոց

1080-1441

Ազգային Եկեղեցական Պատմութեան մէջ, արդէն բնդարձակօրէն խօսած լինելով սոյն շրջանի Մատենագրաց վրայ, այժմ յառաջ կը բերենք մի միայն յոյժ նշանաւորներն սոյն Ընդհանուր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ, որոնք ո՛չ միայն գրով, այլ եւ ուսուցանելով մեծ արդիւնք մատուցած են:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ, որ գրած է *Ծառ Բաղագոյ Քահանայութեան*, *Աղօթքներ*, *Շարահան Ղեռնդեանց* եւն:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ, բազմահմուտ վարդապետ եւ սքանչելի բեմախօս: Սորա աշակերտներն են Գրիգոր Պահլաւունի, իւր հարազատն Ներսէս Շնորհալի, Սարգիս եւ Իգնատիոս վարդապետներն:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, որ բնդարձակ տեղ կը գրաւէ Եկեղեցական Մատենագրաց շարքին մէջ: Նշանաւոր են ո՛չ միայն իւր *Ատենախօսութիւններն*, *Թղթերն*, *Վար-*

դասկետական գրողներն , Մեկնութիւններն , Խորատներն
ևս Աղօթքներն , այլ եւ իւր Սիրն , Քերթողներն , Վի-
սյառանութիւնն , Ըարափաններն ևս Երգերն : Ներսէս ,
զ'որ ժամանակակիցք իրաւամբ Ընորնայի անուանած են
եւ յետագայք սքանչացած են իւր իմաստութեան վրայ ,
Թողած է անպիտի ընտիր երկեր , որոնք Հայոց Եկեղեց-
ւոյ անկախութեան աղամանդեայ պատուարն կը կազ-
մեն , Թէեւ օտարամուլք տարբեր մեկնութիւններ կը յե-
րիրեն :

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ եւ ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ , յ'որոց
առաջինն մեկնած է Ղուկասու Աւետարանն , իսկ
երկրորդն Կաթողիկեայց եօթն Առաքելական Թղթերն :

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ , որոյ գրուածոց մէջ նշանա-
ւոր են Առնաքանութիւնն , զ'որ խօսեցաւ Հռովմայի
Ժողովին մէջ , Մեկնութիւնն Պատարագի , Մեկնութիւն
Մաղմուսաց , Առաքաց , Ժողովողի ևս իմաստութեան ,
Ո՛տք , Ժողովք , Տաղաւափութիւնք ևս Ըարափանք :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ , որ գրած է Կարեւոր Ժողովեր :

ՄԻԽԻԱՐ ԳՕՇ , որոյ երկասիրութիւնքն են Դա-
տաստանագիրք , Մեկնութիւն Երեմիայ , Աղօթք ևս Ա-
ռաք :

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՅԻ , գրած է Տաղեր ևս Երգեր :

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Տաւուշեցի , որոյ երկասի-
րութիւնք են Մեկնութիւն Բովքայ , Ռատ Հոգոյն Սրբոյ
(Ի յետնոց աղաւաղեալ) , Համեմատութիւն Հին եւ Նոր
կտակարանաց :

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ , Թարգմանած է Ասորեոց Մի-
քայէլ Պատրիարքի Ժամանակագրութիւնն , շարագրած

է Երգոց Երգոյն *Մեկնութիւնն* : Իրեն կը վերաբերին *Ընդհանուր Պատմութիւնն*, *Մեկնութիւնը Ս. Գրոց*, *Ընդհանր* եւ այլն :

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ (*Պրոգ*), որոյ երկասիրութեանց մէջ սքանչելի են *Ներքոյք*, *Տաղը* եւ *Ընդհանր* :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Եպիսկոպոս Սիւնեաց, հարցասիրական է իւր *Պատմութիւնն*, որ կը պարունակէ կաթողիկոսաց եւ վարդապետաց գործքեր, զանազան թղթեր, դաւանաբանական գրութիւններ, վանքերու պատմութիւններ եւլն :

ՅՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՅԻ, որ Հայրենի Եկեղեցւոյ անկախութեան հոգւով վառուած՝ ընդդէմ զինած է Ունիթոուաց :

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԼԱՅԻ աշակերտ Որոտնեցւոյն, ո՛չ միայն յաջողած է բանիւ, այլ եւ գրով պապանձեցնել Ունիթոուներն : Այս կրօնական պայքարներու առթիւ շարագրուած են նորա *Քարոզագիրքն* եւ *Գիրք Հարցմանց* : Սոյն երկասիրութեանց պարունակութենէն կ'երեւի թէ Ունիթոուներն ի՞նչ այլանդակ խնդիրներ յարուցած են պարզամիտ ժողովուրդն մոլորեցնելու համար, իսկաւ հեռի Աւետարանական հոգիէն, եւ Գրիգոր Տաթեւացի պարտաւորուած է պատասխանել :

Սոյն շրջանի Եկեղեցական մատենագրական կէտերն եւ գրուածոց գնահատութիւններն՝ ընթեռնուլ Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ :

Ը.

Պիեռոսնի Վոդուացիներն

Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն 'ի վեր բողոքներն անպակաս էին մոլորութեանց դէմ, մանաւանդ յ'Եկեղեցին մուտ գործող անկարգութեանց դէմ: Յետ ժամանակաց Արեւմտեան Եկեղեցւոյ մէջ այնպիսի աւելորդութիւններ մտան, որ բողոքներն սաստկացան ամեն ուրեք: Բողոքողներու առաջին հոգն եղաւ Եկեղեցին իւր նախկին պարզութեան վերածել, խաւարն փառատել եւ Աւետարանի ուսումն ծաւալել, որ գրեթէ մոռացութեան մատնուած էր:

Ժ.Բ. Գարուն մէջ եղան քարոզիչներ, որոնք սկսան հոգւով եւ հշմարտութեամբ երկրպագութիւնն հռչակել, սակայն մերժելով ամեն արտաքին պաշտամունք եւ մինչեւ անգամ քարոզելով Եկեղեցեաց եւ խաչերու կործանումն: Այսպիսի քարոզութիւնք յառաջադիմութիւն չ'ունեցան եւ քարոզիչք պատժուեցան, վասնզի հոգւով եւ հշմարտութեամբ երկրպագութիւնն 'կապուած պիտի լինի արտաքին պաշտաման հետ: Եղան նաեւ քարոզիչներ, որոնք ազդու կերպիւ սկսան քարոզել վարուց նորոգութիւն, ինչպէս էր Հենրիկոս Լոգանցին, որ մեծ տպաւորութիւն ունեցաւ իւր ժամանակակիցներու վրայ: Սորա ազդեցութիւնն ջնջելու համար, պապի կողմէ ղրկուեցաւ Բեռնարդոս եւ սա դատաւարտեցաւ մշտնջենաւոր բանտարգելութեան:

Սակայն Աւետարանի վերածնիչ ազդեցութիւնն տարածելու համար միայն քարոզութիւնք բաւական չ'է.

ին, պէտք էր անշուշտ որ ժողովուրդն ինքն եւս Ս. Գրոց ընթերցման հետամուտ լինէր եւ առ այս պէտք էր որ Ս. Գիրքն Թարգմանուէր հասարակաց համար: Սոյն նպատակաւ գրե'ծէ միեւնոյն ժամանակ քանի մի տեւ ղեր ձեռնարկեցին Թարգմանութեան նախանձաւոր եւ բարեպաշտ աշխարհականներ, որոց ամենէն նշանաւորն էր *Պետրոս Վաղո* Լիօնցի հարուստ վաճառականն (1060-1070):

Մի օր ընթերցաց ժամանակ յանկարծաման եղաւ իւր բարեկամներէն մին եւ այս մահն այնպիսի տպաւորութիւն ունեցաւ իւր վրայ, որ սկսաւ մխիթարութիւն եւ սփոփանք որոնել կրօնական ճշմարտութեանց ուսման եւ խորհրդածութեան մէջ, փափաքելով հասկնալ Աւետարանի հատուածներն, որոնք կը կարդացուէին Աստուածային պաշտաման ժամանակ: Սկսաւ Թարգմանել Աստուածաշնչի քանի մի Գրքերն, Եկեղեցական հարց ընտիր վճիռներով: Երբեմն նշմարեց թէ տարբերութիւններ կան նախնի Եկեղեցւոյ եւ իւր ժամանակի Եկեղեցւոյն բարուց մէջ, միտքն դրաւ Աւետարանական քարոզութեամբ վերանորոգել վերջինն: Ընդունելով իւր հոգւոյն մէջ ձրի շնորհաց փրկութիւնն 'ի Յիսուս Քրիստոս, որոշեց սոյն փրկութիւնն աւետարանել մեղաւորաց: Իւր բոլոր ինչքն բաշխեց աղքատաց, սկսաւ շրջիլ տեղէ 'ի տեղ եւ Աւետարանն քարոզել տանէ 'ի տուն, եւ առաքելով իւր աշակերտներն երկու երկու, *Լիօնի աղքատ* անուամբ, քարոզել կենաց Բանն հեռաւոր տեղեր: Արք-Էպիսկոպոսն լսելով, արգիլեց քարոզելն, իսկ *Վաղո* պատասխանեց առաքելոց սոյն խօսքով. «Լա է հնազանդիլ Աստուծոյ քան մարդկան», եւ որովհետեւ Լիօնի մէջ շատ ազգականներ ունէր եւ աղքատներէն շատ սիրուած էր իւր ողորմութեանց պատճառաւ, կարողացաւ տակաւին երեք ամիս մնալ իւր

ծննդեան քաղաքին մէջ: Բայց Աղեքսանդր Գ. պապն օգնելով Արքեպիսկոպոսին, նզովեց զՎալդօն եւ իւր համախոհներն, ուստի ամենքն առանձնացան Ալպեան լեռներն իրենց հետ տանելով իրենց Թարգմանութիւններն, հառերն եւ կրօնական նուագներն:

Վալդօ հալածանքէ ազատ չը մնաց Ալպեան լեռանց վրայ եւ ստիպուեցաւ խուսել 'ի Պիկարդիա, ապա Ալքմանիա եւ 'ի վերջոյ 'ի Բոհեմիա, ուր մեռաւ 1179 ին: Վալդօի համախոհներն եւս իրեն պէս հալածուելով ցրուեցան յ'Արեւմուտս' 'ի Ֆրանսա, 'ի Սպանիա, յ'Ալքմանիա, 'ի Հունգարիա, եւ մինչեւ 'ի Լեհաստան: Նոցա մէջ կը գտնուէին Իշխանուհիներ եւ մինչեւ անգամ իրենց կողմն անցան հաւատաքննիչներէն ոմանք, որոնք հետամուտ էին գտնել եւ մեռուցանել Վալդօեաններն:

Ս. Գրոց գիտութիւնն եւ Աստուածային ուսմանց հպատակին՝ սոյն Քրիստոնէից գլխաւոր յատկութիւններն էին: Թշնամիքն իսկ կը պատմէին թէ չը կար նոցա մէջ եւ ոչ մի այր կամ կին, որ 'ի բերան չ'իմանար Աստուածաշնչի քանի մի գրքերն: Որովհետեւ զօրաւոր էին Ս. Գրոց ուսման մէջ, աներկիւղ կը վիճէին եւ կը մարտէին Քահանայից հետ եւ Եկեղեցին պարտաւոր էր Քահանայքն պաշտպանելու համար պայքարել նոցա հետ:

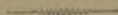
Վօդուայի Եկեղեցիներն ունէին Հովիւներ Մօրտաք անուամբ (բարբ), որոնք հմուտ էին Ս. Գրոց, կ'աւելէին աղքատութեամբ, երկու երկու կ'երթային Ս. Գիրքն բացատրել հաւատացելոց, լսել խոստովանութիւններն եւ յորդորներ կարդալ: Սոյն Հովիւներէն ոմանք ամուսնացած էին, բայց մեծ մասն կամաւորապէս ամուրի կեանք կը վարէին, եւս առաւել ազատ լինելու համար Աստուծոյ ծառայութեան մէջ: Սոյն Հո-

վիւր կ'ապրէին ժողովրդեան կամաւոր նուէրներով : Սափոյսի դքսերն, որ իրենց պետերն էին, չարաչար հալածեցին սոյն քարոզիչներն : Պապն խաչակրութիւն քարոզեց նոցա դէմ : Նոքա պաշտպանեցին իրենց անձն քաջութեամբ, իրենց բարձր եւ ցուրտ հովիտներուն մէջ, եւ նոցա մնալն մինչեւ մեր օրերն, Աստուածային Նախախնամութեան մի հրաշք կը համարուի :

Թ .

Աշխգեանի

Ինչպէս վաղօրեանք, նոյնպէս եւ *Աշխգեանք* յայտնապէս կը մաքառէին Հռոմէական Եկեղեցւոյ դէմ եւ կը պատմուի թէ վերջիններն բաւական ժամանակ յարգ եւ պատիւ կը վայելէին :

Երկար ժամանակ *Կաթարեանց եւ Աշխգեանց* վարդապետութեանց սկիզբն Պաւլիկեանց աղանդէն ծագած կը համարէին : Պաւլիկեանք իրենց անունն առած էին այն մասնաւոր յարգանքէն զ'որ ունէին Ս. Պօղոսի թրդածոց նկատմամբ : Սորա Մանիքեցւոց նման կը մերժէին Հին Կտակարանն, բայց կ'ընդունէին Նոր Կտակարանն, բաց 'ի Պետրոսի թղթերէն : Սորա սաստիկ հալածուեցան Կ. Պօլսոյ կայսրերէն եւ Թ. Դարու մէջ ցրուեցան Թրակիոյ եւ Բուլգարիոյ լեռներն : Կը պատմուի թէ սոյն Մանիքեցիք անցան այս տեղէն յ'իտալիա եւ ուրիշ Արեւմտեան կողմեր :

Նորագոյն հետազօտութիւնք կը հաստատեն թէ Կաթարեան աղանդն սկիզբն առած է Ժ. Դարու մէջ Դանուբեան Սլա ժողովրդներէն եւ ո՛չ երբէ՛ք Պաւլկեաններէն :

Ալբիգեանց աղանդին պետերն, որոնք յայտնի էին *կատարեայ* կամ *քարի մարդ* անուամբ, սեւ հագուստ կը հագնէին, միւս չէին ուտեր, ամուրի կեանք կը վարէին, բնաւ չէին երգնուր եւ ուխտած էին որ եւ իցէ սեպհականութիւն չ'ունենալ. Նախ նորահաւատներն կը պարտաւորէին ուրանալ մոլորութիւնն, ապա կ'ընդունուէին Եկեղեցւոյ մէջ ձեռնադրութեամբ եւ խաղաղութեան համբուիր: Իսկ *պարզ հաւատացեալներն* բնաւ չէին հետեւեր *կատարեայ* կոչուածներու խստակեցութեան, բայց կը յուսային սոցա *հաւատքով*, յորդորներով եւ աղօթքներով փրկուիլ. Որովհետեւ միայն աղանդապետներն էին ենթակայ մոլորութեան, եւ հասարակ ժողովուրդն կը մանաչէր Կաթարեաններն իրենց խստամբեր կեանքով, միշտ նախապատիւ կը համարուէին Հռոմէական Եկեղեցւոյ ապականեալ եւ մարմնասէր կղերէն: Կաթարեան աղանդն Հարաւային երկրներու մէջ շուտով պատերազմի մեքենայ եղաւ Հռոմէական Եկեղեցւոյն դէմ:

Ալբիգեանց աղանդն ջնջելու համար Եւրոպիոյ զանազան կողմերն խարոյկներ վառեցան — Օրլեանի մէջ՝ 1022 ին, Արասի մէջ, 1183 ին, Օգսֆորտի մէջ, 1160 ին, Միլանի եւ Տիւրէնի մէջ եւն:

Բայց որովհետեւ իրենք բազմամիւ էին մանաւանդ Ալբի թեմին մէջ, այս պատճառաւ Ֆրանսայի հարաւային կողմն Ալբիգեան մականունն ստացան: Ս. Բեռնարդոս թէեւ դրկուեցաւ Ալբիգեաններն իրենց աղանդէն դարձնելու, բայց ի գուր եղաւ իւր գործ դրած բոլոր պերճախօսութիւնն, Հռոմայ պատուիրակներու ձայնն

եւս լսելի չ'եղաւ, իննուկէնտիոս Գ. դիմեց այն զարհուրելի միջոցներուն, զորս պապականութիւնն գործկը դնէր սոյն շրջանին, այն է խաչակրութիւն քարոզեց Լանգէտոգի հերետիկոս բնակչաց դէմ եւ յայտնեց թէ ով որ յաջողի տարագրել հերետիկոսութեան պաշտպան իշխաններն, իրաւունք ունի տիրել նոցա երկրներուն: Պատմութեան մէջ յայտնի է այն ահուելի տեսարանն, զոր յառաջ բերաւ սոյն խաչակրութիւնն, կոտորելով *Ռեչիսի* բոլոր բնակիչներն, աւերելով *Թուրոպի* կոմսութիւններն, որոց կալուածոց տիրեց նախ Մօնտֆորտեան տունն, եւ ապա անցան Ֆրանսայի Թագին: Կաթարեան աղանդն իսպառ ջնջեցաւ հաւատաքնութեան սոսկալի հնարքներով:

Ժ.

Վիկլիֆեանի.

Յովհաննէս Վիկլիֆ ծնաւ 1324 ին: Իւր ուսումներն աւարտելէն զկնի Համալսարանի դասախօս եղաւ եւ այս ժամանակն էր որ սկսաւ մաքառիլ *մոկրացիկ վանականաց* դէմ, որոց անհաշտ հակառակորդն եղաւ մինչեւ 'ի մահ, նշաւակելով իւր բոլոր գրութեանց մէջ նոցա անսահման ագահութիւնն, ծուլութիւնն եւ կեղծ բարեպաշտութիւնն: Նա կոչուեցաւ նոյնպէս պաշտպանել իւր ազգն եւ Թագաւորն Էդուարդ Գ. որոնք կը մերժէին երկար ժամանակ վճարել Ս. Պետրոսի Դեհնարըն, այն ամօթալի հորտութեան տուրքն, զ'որ Յովհաննէս Թագաւորն համաձայնած էր վճարել պապութեան:

Վիլլէֆի հզօր թշնամիներ յարոյց իւր դէմ կղերականներէն, բայց միանգամայն ունեցաւ պաշտպաններ կառավարութեան եւ ազնուականաց մէջ: Զը նայելով Եպիսկոպոսաց ամբաստանութեանն եւ պապի բանադրանացն, նա կարողացաւ խաղաղութեամբ անցնել իւրօրերն իւր ճխականաց մէջ 'ի Լիւթերվորդ Լինկոլնի մօտ, ուր առանձնացած էր, երբ թշնամիք յաջողած էին գրկել զինքն դասախօսութեան ամբիոնէն: Պապն որ շատ զայրացած էր Վիլլէֆի դէմ, դատապարտեց իբրեւ հերետիկոս, բայց սա պարտաւորեցաւ աւելի մօտէն քննել Եկեղեցւոյ մէջ սպրդած եղծումներն եւ այն հիմերն, որոց վրայ պապականութիւնն կը յենուր իւր յաւակնութիւններն: Նա մերժեց պապի բանադրանքներն, քաւարանն, ականջալուր խոստովանութեան պարտաւորութիւնն, բարի գործոց գանձու վարդապետութիւնն եւ *հելյոդոսթեան թղթերն* (ինդուլգենցիա), սրբոց կամ պատկերաց մատուցած պաշտօնն կամ յարգանքն:

Վիլլէֆի մանաւանդ ո՛չ միայն կը մարտնչէր Եկեղեցականաց անկարգութեանց դէմ, այլ նաեւ վարուց ապականութեան դէմ առ հասարակ, զոր մաքրել կը քարոզէր Ս. Գրոց ընթերցանութեամբ, որ միակ աղբիւրն է ճշմարտութեան, զոր կը յանձնարարէր ամենուն անխաիր ընթեռնուլ եւ զոր աշխատեցաւ թարգմանել յ'Անգլիերէն, 1380 ին:

Որչափ կը յառաջէր թարգմանութեան մէջ, այնքան աւելի ծանր կերպարանք կ'ստանային իւր վիճաբանութիւններն:

Գոյափոխութեան դէմ մաքառելուն համար վտարեցաւ Սգաֆորտի համալսարանէն, սակայն պիտի չը գրկուէր իշխանաց պաշտպանութենէն, եթէ նորա թըշ-

նամիքն չը պնդէին, թէ շինականաց ապստամբութիւնն, որ տեղի ունեցաւ յ'Անգլիա, Վիկլէֆի ուսմանց արդիւնքն է :

Վիկլէֆ իւր ժամանակի ամենամեծ ուսումնականներէն մին էր, բայց ո՛չ միայն կը վիճէր Աստուածաբանական կարեւոր խնդրոց վրայ, այլ նաեւ մեծ հասութեամբ կ'ուսուցանէր իւր լեռնական ծխականներն : Նա թողած է մօտ 300 քարոզներ, որոց մի քանին 'ի հարկէ ուղղուած են Հռոմէական եկեղեցւոյ եղծմանց դէմ, բայց մեծ մասն խրատականներ են Ս. Գիրքն կարդալու եւ կամ վարդապետութիւններ են փրկագործութեան վրայ : Կան բացատրութիւններ մարդոյ սկզբնական մեղաց վրայ, Յիսուսի Քրիստոսի արեամբ քաւութեան վրայ, ձրի շնորհաց վրայ եւլն :

Լիւթէրվորդ փոքրիկ քաղաքն տակաւին կը պահպանէ Վիկլէֆի յիշատակն, թէ ինչպէս հաւատարմութեամբ կը կատարէր իւր պարտաւորութիւնն եւ կ'աւանդուի թէ օրուան առաջին մասն կը նուիրէր միշտ աղքատներուն օգնելու, հիւանդներն այցելելու եւ ազաւորներն մխիթարելու :

1384 ին Գեկտեմբերի 29 ին, երբ Լիւթէրվորդի եկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր, կաթուածահար եղաւ եւ տուն տարուելով, երկու օրէն զկնի վախճանեցաւ : Երկար ժամանակ անցնելէն զկնի, 1415 ին Մայիսի 4 ին, հերետիկոս հռչակուելով Կոնստանսի ժողովին մէջ, կամեցան նորա անկենդան նշխարներն պատժել, զոր չը կարացին պատժել 'ի կենդանութեան : Նորա ոսկերդ տիքն եկեղեցւոյ սալաքարերու տակէն հանելով՝ նետեցին այն գետակն, որ կ'անցնէր Լիւթէրվորդի մօտէն : Բայց նորա սկզբունքներն շարունակուեցան Անգլիոյ մէջ, եւ նորա աշակերտներն, զորս Հռոմէական կղերն մկրտած էր *Լոյսարդեան* կամ *Լոյսարդեան* անուամբ, թէեւ

սաստիկ հալածութեան, բայց Աւետարան 'ի ձեռին միշտ քարոզեցին վարդապետութեան եւ պաշտամանց վերանորոգութիւնն: 'Նոցա ուսմունքներն գաղտնապէս տարածուած էին ժողովրդեան մէջ որ եւ մի նախապատրաստութիւն եղան յետ ժամանակաց բողոքականութեան տարածուելուն:

Վիկէֆ որպէս անվիճելի հեղինակութիւն կ'ընդունէր Ս. Գիրքն եւ կը յայտարարէր թէ՝ «Եթէ հարիւրաւոր պապեր լինին եւ եթէ բոլոր արեղաներն կարդինալ դառնան, դարձեալ հաւատոյ խնդրոց մէջ նոցա կարծիքն այն ժամանակ միայն կարելի է նշանակութիւն ունենայ, երբ հիմնուած է Ս. Գրոց վրայ»:

ԺԱ.

Հուսեաճֆ

Բոհեմիացի Սլա Չէքերն, ինչպէս պատմած ենք, քրիստոնէութիւնն ընդունեցին Մեթոտիոսի եւ Կիւրդի քարոզութեամբ Թ. Դարուն մէջ: Կիւրդը Աստուածաշունչն թարգմանեց Չէքերէն եւ Պատարագի խորհուրդն կը կատարէր Յունական ծիսով, այն է երկու տեսակաւ՝ հացիւ եւ գինեաւ: Բոհեմիացիք հակամէտ էին ուրեմն Արեւելեան Եկեղեցոյն, բայց իրենց դքսին կամքն եւ շահերն միացուցին Հռովմայ Եկեղեցոյն հետ, որ նախ Բոհեմիացւոց եւ ապա Մորաւիացւոց մասնաւոր ծէսերն ազատ թողաւ, բայց վերջն արգիլուեցաւ:

Սակայն Բոհեմիայի եկեղեցին, հալածեալ Վոդուա-
ցիներէն ազդուելով, պահպանեց կերպիւ իւր իւր հո-
գեւոր անկախութիւնն, եւ արդէն Յովհաննէս Հուսի
ծննդենէն առաջ կային երեք մարդիկ, որոնք նպաստե-
ցին ազգին մէջ պահպանել գործնական եւ կենդանի
բարեպաշտութիւնն: Սակայն Յովհաննէս Հուս ամենքն
պիտի նսեմացնէր, նա ծնաւ 1369 ին Յուլիսի 6 ին Հու-
սինէց գիւղաքաղաքին մէջ: Դորա ծնողքն պատուաւոր
եւ աղքատ գիւղականներ էին: Հայրն մեռաւ երիտաւ
սարդ հասակին մէջ եւ մայրն եղաւ իւր կենաց առաջին
ուղեցոյցն, որոյ առաջնորդութեամբ մտաւ Պրագի հա-
մալսարանն, ուր քահանայ եղաւ եւ ապա ուսուցիչ:
Երբ Պրագի Բեռնդինէմ մատրան քարոզիչ անուանեցաւ,
կը խօսէր հասարակաց լեզուաւ (զիպդ պայմանաւ շին-
ուած էր մատուռն երկու քաղաքացիներու ծախքով):
Իւր պերճախօս եւ աւետարանաշունչ քարոզներով ամ-
բիոնի շուրջն կը գրաւէր բիւրաւոր ունկնդիրներ:

Հուս մեծ համբաւ ունէր ո՛չ միայն ժողովրդեան
առաջ, այլ նաեւ ազնուականաց, եւ Թագուհին իւր
խոստովանահայր ընտրած էր զինքն: Սակայն արդէն
հզօր թշնամիներ յարուցած էր իւր դէմ, նշաւակելով
կղերականաց մոլութիւններն Վիկլէֆի նման, որոյ գրո-
ւածներն ծանօթ էին Հուսին: Երբ մի համալսարանա-
կան ծանր վէճ յուզեցաւ, նա իբրեւ համալսարանա-
պետ՝ գործօն դեր ունեցաւ եւ այս պատճառաւ գժտե-
ցաւ Պրագի քաղաքացիներու հետ:

Երբ Բոհեմիայի Սլաւներն Ալմաններու ազդե-
ցութեան դէմ զինեցան, Յովհաննէս Հուս համալսա-
րանապետ անուանեցաւ եւ պարտաւորեց Վիճկաշա-
Թագաւորն Բոհեմիայի ուսուցիչներուն տալ այն երեք
ծայնն, որ մինչեւ այն ժամանակ կը պատկանէր օտար
ուսուցիչներուն: Այս առթիւ քանի մի հազար Ալման

ուսանողներն խորապէս վերաւորուելով սոյն որոշումէն՝ իսկոյն թողին Պրագն, եւ քաղաքացիք որոնք շահ ունէին սոյն օտարներու բնակութենէն, չը ներեցին Յովհաննէս Հուսին ձեռք առած՝ սոյն վնասաբեր միջոցն: Կղերական թշնամիներն օգուտ քաղեցին հասարակաց դժգոհութենէն եւ Յովհաննէս Հուսի դէմ բողոքեցին Արքեպիսկոպոսին, ամբաստանելով թէ վատ կը խօսի Եկեղեցւոյ եւ պապի դէմ եւ ամեն առթիւ կը գովէ ըզվիկէֆի իբրեւ այր Աստուծոյ:

Հուսի բարեկամն *Հերոնիմոս Ֆառչֆիլ* Պրագացի ազնուականն, որ իւր ուսումն աւարտած էր Օգսփորտի մէջ, այն տեղէն բերած էր 'ի Պրագա Անգլիացի վերանորոգչին Վիկէֆի գրուածներն: Սոյն գրուածոց պարունակութիւնն աւելի համարձակ էր, քան թէ ինչ որ Հուս կը քարոզէր եւ արդարեւ Հուս միայն այն կէտերն առաւ, որ Էական կը թուէին վարուց բարուց վերանորոգութեան: Օրինակի համար Հուս բնաւ չ'էր մերժեր *Գոյափոխութիւնն*, բայց միւս կողմէն կ'ասէր թէ՝ *անսխալականութիւնն* ո'չ թէ պապի կամ Եկեղեցւոյ մէջ է, այլ Ս. Գրոց, եւ կը բողոքէր զօրեղապէս պապականութեան եղծմանց դէմ:

Վիկէսլաւ Թագաւորն եւ ազնուականութիւնն 'ի սկզբն պաշտպանեցին Արքեպիսկոպոսի յարձակմանց եւ պապի բանադրանաց դէմ (1410 ին): Բայց երբ Հուսի պատճառաւ Եկեղեցական արգելումն արձակուեցաւ Պրագ քաղաքի վրայ, վերանորոգչին առանձնացաւ իւր ծննդավայր գիւղն, քարոզելով ժողովրդեան եւ հրատարակելով փոքրիկ ճառեր, որոնք շուտով կը տարածուէին ամեն տեղ:

Մինչ այս մինչ այն, Յովհաննէս Ի. Խաչակրութիւն հրատարակեց 'ի Բոհեմիա, ներողութեան թղթոց ուժով, Հունգարիոյ Լադիսլասին դէմ, որ թեկնածու

էր Նապօլիի գահին, գ'որ կրպաշտպանէր Յովհաննիսի հակառակորդն՝ Գրիգոր ԺԲ. հակապապն: Յովհաննէս Հուս եւ իւր բարեկամն Հերոնիմոս Պրագացին, որ իրմէն աւելի յանդուգն էր եւ նախանձայոյզ, մեծ զայրութով զինեցան խաչակրութեան դէմ, ներողութեան թղթոց եւ պապական նզովքին դէմ, եւ քահանայից ատենին հակառակ, ժողովուրդն բացարձակապէս ձայն տուաւ 'ի նպաստ Հուսեանց:

1414ին բացաւ Կոստանսի հռչակաւոր ժողովն, որ գումարուած էր վերջ դնել այն հերձուածոյն, որ 1378էն 'ի վեր կը բաժնէր Արեւմտեան քրիստոնեայքն:

Սիգիսմունդ կայսրն, որ սոյն ժողովոյ գլխաւոր յղացողն եւ նախապատնառն էր, կրփափաքէր օգուտ քաղել անտի եւ վերջ տալ յուզմանց թոհմիայի թագաւորութեան, գ'որ պիտի ժառանգէր իւր եղբօր Վինկէսլաւի մահէն զ'կնի: Նա պարտաւորեց Հուսն արդարացնել ժողովի առջեւ այն ամբաստանութեան դէմ, որով կ'ամբաստանէին զինքն իբրեւ հերետիկոս: Կայսրն յայտնի ապահովագիր տուաւ Հուսին եւ սա արիացաւ ներկայանալ 'ի Կոստանս, ուր լաւ ընդունելութիւն գտաւ նոյն իսկ Պապէն:

Բայց շուտով իւր մասնաւոր թշնամիներն խեղաթիւրելով իւր կարծիքներն, ներկայացուցին ժողովին բաւական յօդուածներ, յայտնելով թէ քաղած են իւր գրուածներէն եւ այսու 'ի զայրոյթ շարժեցին բոլոր ժողովն: Հուս արգիլուեցաւ մի խոնար բանտի մէջ, ուր մնաց ութ ամիս, թէեւ ազնուականներն եւ թոհմիայի ժողովուրդն սաստիկ կը բողոքէին այս անիրաւութեան դէմ: Հրաւիրեցին եւ ստիպեցին որ ուրանայ իւր մոլորութիւններն, բայց նա մերժեց, յայտնելով թէ՛ պէտք է որ Ս. Գրքով ցոյց տան իւր սխալներն, ապա թէ ոչ՝ կարեւորութիւն չ'ունին իրենց խօսքերն: Բարձրագոյն քրքիջներ եւ ծիծաղներ չ'էին թողուր որ Հուս զ'ինքն

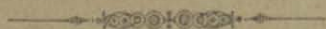
պաշտպանէ : 'ի վերջոյ դատապարտուեցաւ Հուս խա-
րոյկի վրայ այրուելու , բոլոր քահանայական աստիճան-
ներէն զրկուելով , եւ Կայսրն այնքան վատասիրտ գրո-
նուեցաւ , որ չը պաշտպանեց իւր տուած՝ սպանովա-
գիրն , այլ սկսաւ համոզել թէ՛ պարտաւոր չ'է ինքն իւր
խոստումն պահել մի հերետիկոսի նկատմամբ : Յովհան-
նէս Հուս 1415 ին Յուլիսի 6 ին իւր ծննդեան տարե-
դարձին տարուեցաւ 'ի տեղի տանջանաց , եւ անդադար
հոչակեց իւր կատարեալ վստահութիւնն Փրկչի ողոր-
մածութեան վրայ : Իւր մեռնելէն սակաւ ինչ առաջ ար-
տասանեց նա սոյն նշանաւոր եւ մարգարէական խօս-
քերն . « Դուք այսօր կը խորովէք մի սագ (Հուս) , բայց
հարիւր տարիէն զկնի նորա տեղն պիտի տեսնէք մի
կարապ (Լուծէր) » :

Հերոնիմոս Պրագացի , որ իւր բարեկամին հետ
կամովին ընկերացած էր մինչեւ 'ի կոստանս , պաշտ-
պանելու եւ ազատելու յուսով , տկարացաւ առ վայր մի
եւ ուրացաւ իւր ուսուցչի եւ Վիկլէֆի վարդապետու-
թիւններն , բայց իսկոյն խղճի խայթէն տանջուելով , վե-
րըստին անվեհերութեամբ խոստովանեցաւ իւր հաւատն ,
այրեցաւ փայտակուտի վրայ Հուսի նման եւ իւր ա-
նիւնն ձգուեցաւ 'ի Հռենոս գետն :

Երբ Հուսի եւ Հերոնիմոսի մահուան լուրն 'ի Բո-
հեմիա հասաւ , բոլոր ժողովուրդն զէնք առաւ . Հաղոր-
դութեան բաժակն՝ որ կը զլացուէր ժողովրդեան , յե-
ղափոխութեան նշանաբանն եղաւ , եւ սոսկալին Յիսքա ,
որ նախ միականի էր , ապա կոյր , եւ իրմէն զկնի եր-
կու Պրօկօպներն դողացուցին Ալքմանիան եւ կոտորե-
ցին խաչակիր բանակն , որ դրկուած էր իրենց դէմ :

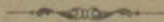
Յիսքայի մահէն զկնի Հուսեանք երկու կողմնակ-
ցութեան բաժնուեցան — *Բաժակեանք* կամ *Երիտանսակք*
եւ *Թափորեանք* :

Բալի կամ Բասիդեայի ժողովն (1431) չափառութեամբ վարուեցաւ *Քաժակեանց* հետ, որոնք երկու տեսակաւ կը կատարէին Հաղորդութեան խորհուրդն, ազատօրէն կը քարոզէին Աստուծոյ խօսքն եւ 'ի ինդիր էին ուղղել եղծումներն: Իսկ *Թափորեանք*, որոնք բռնորովին հակառակ էին Հռովմայ Եկեղեցւոյն եւ որոց առաջնորդն էր Յիսքա, յաղթուեցան արիւնահեղ ճակատամարտի մէջ եւ ընկճեցան Սիգիսմունդէն, բայց իրենց մնացորդներն սակաւ ժամանակէն զկնի հակառակորդաց ատելութենէն եւ հալածանքէն ստիպուած կազմեցին (1457) *Բոհեմացի* կամ *Մորաւիացի եղբարց միոյթիւնն*, որ հաստատ մնաց իւր դաւանութեան մէջ: Սոքա միանալով Վօդուացւոց եւ այլ հալածեալ աղանդաւորաց հետ, հաստատեցան Բոհեմիոյ եւ Մորաւիոյ տանմանաց վրայ, ուր ունէին արդէն մօտ 200 Աստուածաշտուածեան շէնքեր, երբ փայլատակեցաւ *Վերանորոգութիւնն*:

ԺԲ.

Հերոնիմոս Սաւոնարօզա

Հռոմէական Եկեղեցւոյ հիմնական բարեկարգութեան կարեւորութիւնն ամենուրեք զգալի էր ԺԲ. դարուն մէջ: Նոյն իսկ Պապերն անկարող էին դիմադրել եւ միայն կը շատանային յետածգել կամ նուազեցնել այս հանրական փափաքն աննշան զիջումներով: Իսկ ժողովներն, որոնք գումարեցան 'ի Պիզա, 'ի Կոնստանս եւ 'ի Բազ ապարդիւն եղան: Համալսարանաց, մեծանուն

գիտնականաց եւ վարդապետաց մեծ մասն կը նկրտէին նոյնպէս Քրիստոնէութիւնն մաքրել նորամուտ եղծում. ներէն: Բայց ոմանք, ինչպէս Յովնաննէս Հուս, Վիկլէֆ, Վօդուացիք կամէին խալսու բաժնուիլ Հռովմայ Եկեղեցիէն եւ այնպէս գործել. մինչդեռ այլք, ինչպէս էին 'ի Կոնստանս եւ 'ի Բալ գտնուող վարդապետներն *Փերսոն, Պեարոս դ'Ալի, Քիւմանկիզ* կամէին Եկեղեցին լարելարգել առանց իւր ծոցէն ելնելու:

Հերոնիմոս Սառոնարօլա Դովինիկեանն, մին եղաւ նոյնպէս այն երկչոտ վերանորոգիչներէն, որոնք կամէին եկեղեցւոյ եղծումներն բառնալ, առանց բաժնուելու պապականութենէն, եւ որոնք կ'ընկճէին միշտ Հռովմայ քահանայապետաց բուռն ճգանց առջեւ: Սա ծնաւ 1452 ին 'ի Ֆերարա եւ իւր հօր պէս մտաւ քօշկութեան ասպարէզն: Սառոնարօլա ուսումնասէր էր եւ խաղաղասէր եւ 22 տարեկան հասակին մէջ հեռացաւ հայրական տնէն եւ առանձնացաւ Դովինիկեանց Սենաստանն 'ի Բոլոնիա: Ուսումնասիրեց Եկեղեցւոյ Հարց գրութիւններն եւ Ս. Գիրքն, սկսաւ ուսուցանել վանուց մէջ եւ 'ի սկզբան անյաջող գտնուեցաւ 'ի քարոզութեան: Երբ ճանապարհորդելով կ'այցելէր Դովինիկեանց վանքերն, սոսկմամբ պաշարուեցաւ, տեսնելով Եկեղեցականաց վարուց եւ անկարգութեանց ընդհանուր ապականութիւնն: Եւս սոյն ապականութեան միակ դարման համարեց վերադառնալ Քրիստոնէութեան նախնի դարուց վարուց մաքրութեան եւ սրբութեան, եւ սկսաւ այնպիսի համոզմամբ քարոզել, որ ունկնդիրներն սկսան խուռն բազմութեամբ դիմել Ֆլորանսի Ս. Մարկոս Եկեղեցին, ուր ինքն եռամիսեամբ կը թնդացնէր ամբիոնն: Հետզհետէ աւելի ոգեւորուելով կարծեց զինքն իբրեւ Աստուծոյ դրկուած մարգարէ, հետեւեալն գուշակելու. —

— *Նախ* թէ Աստուած պիտի հարուածէ խոսկիան մեծամեծ պատիժներով . — *Երկրորդ* թէ Եկեղեցին պիտի շուտով վերանորոգի :

Նորա համբաւն , գիտութիւնն , վարուց սրբութիւնն այնքան բարոյական մեծութիւն ազդեցին Ս. Մարկոսի Մենաստանի վանականաց վրայ , որ զ'ինքն անուանեցին Վանահայր (1491 ին) : Սոյն պաշտօնին մէջ նա վիճաբանութեան մտաւ Մեղիչի Լորանին եւ ապա Պետրոս որդւոյն հետ : Նորա վարկն ու համբաւն օր աւուր ընդարձակեցաւ , բարբերն փոփոխեցան եւ սքանչելի յառաջադիմութիւններ ունեցաւ : Նա պատասխանատու կը համարէր զ'պապն Եկեղեցւոյ անկարգութեանց եւ կը խօսէր նորա հետ յոյժ ազատութեամբ եւ համարձակութեամբ : Սոյն ժամանակի պապն էր վատանունն Աղեքսանդր Զ. որ կամելով եղծանել նորա համբաւն , առաջարկեց Կարգինալութեան բարձրացնել : Բայց Սաւոնարօլա զայրանալով մերժեց , ասելով . « Ես ուրիշ գլխարկ չ'եմ ուզեր , բայց միայն մարտիրոսութեանն կամ արինով ներկուածն » :

Մինչ այս մինչ այն Ֆրանսայի Թագաւորն Կարլոս Ը. , որ կ'արշաւէր Նապոլիի Թագաւորութեան վրայ , երբ մօտեցաւ Ֆլորանսին եւ Պետրոս Մեղիչին փախուստ տուաւ , քաղաքացիք պատգամաւորներ դրկեցին Կարլոսին , որոց գլուխն էր Սաւոնարօլա , Ֆլորանսի ամենէն պերճախօս եւ առնէն ականաւոր մարդն , եւ որ սոյն առթիւ մեծամեծ ծառայութիւններ մատոյց իւր քաղաքակիցներուն :

Այսպէս Սաւոնարօլա քաղաքական կենաց ասպարէզն նետուեցաւ , ուր պիտի շուտով մաշուէր եւ սմհետէր :

Յիսուս Քրիստոս Ֆլորանսի Թագաւոր հռչակուելով , սոյն քաղաքի կառավարութիւնն փոխեցաւ աստ-

ուած պետութեան, ոգեւորուած Գովինիկեան հռչակաւոր վարդապետի պերճախօս բարոյներէն :

Մօտակայ լերանց գիւղական բնակիչներն բաղաքն կը դիմէին, որպէս զի կանուխէն կարողանան տեղ բըռնել Մայր Եկեղեցւոյ մէջ :

Միեւնոյն ժամանակ, Ֆլօրանսն, որ բարեկամ էր արուեստից եւ ենթակայ վարուց սոցականութեան, եղեւ կայան խտտակեցութեան եւ ժուժկալութեան : Մի կրօնասէր եւ հայրենասէր նոր սերունդ կազմելու համար վանահայրն 10 — 20 տարեկան մանուկներն Սուրբ պատերազմին զինուորագրեց, որով կամէր վերանորոգութիւնն ընտանեկան ներքին կեանքէն սկսիլ եւ կը ջնջէր պերճանքն եւ բարեկենդանի անկարգութիւններն :

Նա մինչեւ անգամ հրապարակի վրայ մի փայտակոյտ պատրաստել տուաւ հեծանոսական արուեստի առարկաներն եւ գրքերն այրելու համար, զ'որս ժողոված էր : Սոյն ջանքերն ուրիշ բան չ'էին նշանակեր, եթէ ո'չ բաղաքն փոխել 'ի Մենաստան եւ քաղաքացիներն 'ի Վանական : Գրեթէ՝ տարուան մի մասն նուիրուած էր ծովապահութեան եւ ժուժկալութեան : Այսպիսի մի արմատական յեղափոխութիւն կարող չ'էր երկար տեւել :

Սաւոնարօլաի յաղթանակին առաջին վայրկեաններուն, Մեղիչիի կուսակիցներն թաքցած էին, բայց տակաւ առ տակաւ դժգոհներն միացան եւ գլուխ բարձրացուցին : Պապն բանադրեց վերանորոգիչն եւ արգիլեց բարոգելու :

Այսպիսի պարագայից մէջ Սաւոնարօլա պարտաւոր էր կամ անպայման կերպիւ հնազանդիլ կամ խզել ամեն կապ : Նա չը կատարեց ո'չ մին եւ ո'չ միւսն, այլ կամեցաւ կաթոլիկ մնալ, ընդդիմանալով միանգամայն պապի հրամաններուն : Շատ սխալ էր նորա բըռ-

նաճ սոյն ճանապարհ, որ զ'ինքն շուտով 'ի կորուստ պիտի տանէր :

Աղեքսանդր 2. Իւր սպառնալիքներով իրաւունք ստացաւ Ֆլորանսի կառավարութենէն, որ Հերոնիմոս Սաւոնարոլա արգիլուի քարոզելու : Նորա դէմ գրգռեցին ամեն տեսակ վատ կրքեր : Վերջապէս Դովինիկեան կարգի հակառակորդ Ֆրանկիսկեաններն առաջարկեցին հրով փորձել զ'ինքն, իւր վարդապետութեան ճշմարտութիւնն հաստատելու համար, ինչպէս որ ինքն բազմիցս առաջարկած էր իւր քարոզներուն մէջ, սակայն վարանեցաւ եւ դժուարութիւններ յարոյց, վասնզի կրգգար այսպիսի փորձողութեան անտեղութիւնն : Այնու ամենայնիւ պարտաւորեցաւ զիջանիլ եւ պայմաններն կարգադրուեցան 10 քաղաքացիներու ձեռամբ, որոնք հաւասար թուով ընտրուած էին երկու կուսակցութենէն : 1498 ին Ապրիլի 7 ին հրապարակի վրայ պատրաստուեցաւ մի խարոյկ 40 գրկաչափ երկայնութեամբ, որոյ մէջէն կը բարձրանար մի նեղ նրբուղի :

Շահատակներն պիտի անցնէին սոյն վառուած խարուկի մէջէն, եւ ո՛վ որ բոցերէն անվնաս գերժանէր, պիտի յաղթող հռչակուէր :

Ապրիլի 7 ին, անհամար բազմութիւն խոնկեցաւ հրապարակի վրայ : Երկու կուսակցութիւնք եւս զինուած մարդիկներ դրկած էին 'ի պատահել հարկին պաշտպանուելու համար : Սաւոնարոլա կը վարանէր, նորանոր վէճեր կը յարուցանէր ամեն մի ձեւականութեան դէմ, մինչեւ որ մի յորդահոս անձրեւ սկսաւ տեղալ խարոյկն շիջուցանել եւ ժողովուրդն ցրուել : Վերանորոգչի դատն նսեմացաւ յ'աչս ժողովրդեան : Միւս օրն կառավարութիւնն դատապարտեց զ'նա քստրման, բայց յառաջ քան իւր մեկնիլն՝ ժողովուրդն աւարեց Ս. Մարկոսի Մենաստանն : Վանահայրն պարտաւորեցաւ անձնատուր լինիլ :

Դատաւճիռ արձակուեցաւ եւ մահուան դատապարտեցաւ նա իւր երկու Դամնիկեան ընկերաց հետ :

Մահուան դատապարտուելէն առաջ պէտք է որ մերկանային քահանայական բոլոր զարդերն եւ ենթարկուէին Եկեղեցական կարգընկեցութեան : Մերկացնելու ժամանակ մի Եպիսկոպոս ասաց Սաւոնարոլային . « Ես կը բաժնեմ՝ զ'քեզ Եկեղեցիէն » . — « Բայց *Չինոկոռեալ* Եկեղեցիէն եւ ոչ *Յաղթահանեն* » պատասխանեց վերանորոգիչն : Մեռաւ նա մեծ հաստատամտութեամբ : Իւր մահուան նախորդ օրն էր որ գրեց նա Սաղմոսի մեկնութիւնն , զ'որ Լուծէր Գերմաներէն թարգմանեց , Աւետարանական հոգւով յղացած համարելով : Թէեւ Ֆլորանսի բարեկարգիչն վարանոտ եւ տկար վարմունք ունեցաւ հանդէպ պապականութեան , սակայն պէտք է խոստովանիլ , որ նորա վարդապետութիւնն խորապէս Աւետարանական էր Էական կէտերու նկատմամբ , ինչպէս են *Յնորհքն*, *Հաւատով արդարանալն* եւլն :

Յառաջ բերենք նորա քարոզներէն մի հատուած . « Կամէի լռել , բայց անկարող կը լինէի , վասնզի Աստուծոյ Բանն մի վառուած հուր էր իմ սրտիս մէջ . եթէ չը զիջանիմ , նա պիտի այրէ իմ ոսկերաց աղեղն : Խտալիոյ իշխաններն զրկուեցան պատժելու համար : Նոցա պապաներն են կայան կատաղի գազաններու եւ երկրի հրէշներու , այսինքն կայան ոճրագործներու եւ ապիրասներու , ուր լիովին կը յագեցնեն իրենց չար կամքն եւ վատ կրքերն : Այնտեղ են չար խորհրդականներն , որոնք միշտ նորանոր տուրքեր եւ հարկեր կը հնարեն խեղճ ժողովրդեան արիւնն ծծելու համար . . . :

Սա է քաղաքն Բաբելոն , եղբա՛րք իմ , քաղաք յիմարաց եւ չարագործաց , զ'որ Աստուած պիտի կործանէ : — Գնացէ՛ք 'ի Հռովմ , բովանդակ քրիստոնէութեան

համար, մեծամեծ Եպիսկոպոսունք կը պարապին այն տեղ բանաստեղծութեամբ եւ պերճախօսութեամբ: Դուք պիտի գտնէք նոցա ձեռքն Որատիոսի, Վիրգիլիոսի եւ Կիկերոնի գրաւոր երկերն: Նոցա մէջ կ'ուսանին հոգւոց տեսչութիւնն: Նոքա կը կառավարեն Եկեղեցին Աստղագէտներու միջնորդութեամբ, որոնք կը զեկուցանեն այն նշանաւոր ժամն, թէ երբ պիտի երթան երիւարներ փորձել : Արտաքին տեսութեամբ գեղեցիկ է նոցա Եկեղեցին իրենց զարդերով եւ դրուագներով, շքեղ հանդէսներով, ոսկի եւ արծաթի աշտանակներով, ճոխ սկիհներով, ոսկեկազմ թագերով, թանկագին քարերով . բայց հարկ է ասել ջեզ՝ թէ նախկին Եկեղեցւոյն մէջ Սկիհներն փայտէ էին եւ Եպիսկոպոսներն ոսկիէ, այսօր բոլորովին հակառակն կը տեսնենք: Հռոմայ Եպիսկոպոսներն դժոխաց հանդէսներն մեր մէջ մուծին: Նոքա այլ եւս չ'են հաւատար Աստուծոյ եւ կը ծիծաղին մեր Սուրբ Կրօնի խորհրդոց վրայ : Ո՛ւր ես Դու, ո՛վ Տէր, ինչո՞ւ կը քնանաս, զարթի՛ր եւ ե՛կ ազատել Քո Եկեղեցին դիւաց ձեռքէն, բռնաւորաց ձեռքէն, վատ քահանաներէն . մի՛թէ մոռցա՞ծ ես քո Եկեղեցին, մի՛թէ այլ եւս չ'ե՞ս սիրեր, փութացի՛ր պատժել, որպէս զի եւ մենք փութանք դառնալ առ Քեզ » :

ԺԳ.

Նեստորական, Յակոբիկեան, Մելիիդ,
Մարունիդ :

ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՔ

Նեստորականութեան անցելոյն վրայ կարելոր չենք համարիր երկարօրէն խօսիլ, վասն զի նեստորականութիւնն 459 էն սկսեալ մինչեւ 1827 զանազան երեւոյթներ առած է. այնպէս որ, ինչ որ էր ի սկզբան, նոյնն չը մնաց: Հռովմէական Եկեղեցին մե՛րթ ընդ մե՛րթ աշխատեցաւ նեստորականներն իրեն հպատակեցնել զանազան միջոցներով:

Սակայն մեծ յաջողութիւն չ'ունեցաւ: Հռովմէական Եկեղեցւոյն բռնաբար միացեալ Նեստորականաց կամ Քաղղէացւոց թիւն 30,000 ի կը համարէ, իսկ մնացեալ նեստորականաց թիւն մինչեւ 200,000 է:

ՅԱԿՈԲԻԿԵԱՆՔ

Սորա իրենց անունն առած են Յակոբ Բարսաղոս կամ Ժանճաղոս քարոզէն, որոնք Միաբնայց մի հիւղն կը կազմէին բնակելով գլխաւորապէս յ'Ասորեստան, ի Միջագետս եւ ի Բաբելոն: Սոցա ծիսական արարողութիւնք մասնական կարելորութիւն չ'ունէին, բայց Եկեղեցական լաւ կազմակերպութիւն ունէին, որոյ գլուխն

էր Անտիոքի պատրիարքն եւ նորա իշխանութեան տակ
էր Յակոբիկեանց պետն *Մաֆրիան*, այսինքն արգասա-
ւորին, որ այսպէս կը կոչուէր Եպիսկոպոսներ ձեռնա-
դրելուն համար: Նա կը կրէր նոյնպէս *Կաթողիկոս* ա-
նունն:

Յակոբիկեանք, իրենց աւելի տարածուած ժամա-
նակ, ունէին գործունի մարդիկ, ուսեալ Մատենագիր-
ներ: Սոցա մէջ նշանաւոր է *Արոյ փարաջ* կամ *Յար-
հնթիյ* (յատուկ անունն Գրիգոր), որ Յակոբիկեան
դարձած Հրէի որդի էր, ծնուած 1226, որ երկար ժա-
մանակ Եպիսկոպոս էր եւ 1261 ին *Մաֆրիան* եղաւ: Նա
Յակոբիկեանց վրայ գրուածներ ունի, որոց մէջ նշանաւոր
է *Գանձարանն խորհրդոց*, համառօտ քաջատրուծին
դժուարիմաց բանից Ս. Գրոց, որ ց'արդ նոցա Աստուա-
ծաբանից գրասեղանի գիրքն է: Ասորական Յակոբիկեան
եկեղեցին ունի աւելի քան 500,000 համախոհներ, նա-
եւ 160,000 'ի Մալաբար:

Մ Ե Լ Ք Ի Դ Ք

Մելքիդ կամ *Մելիքի* անունն կը նշանակէ Թագա-
ւորական, ուստի այն Յոյներն, որոնք Քաղկեդոնի Ժո-
ղովն ընդունեցին, որ գումարուած էր Մարկիանոս կայ-
սեր ձեռնտուութեամբ, իրենց հակառակորդներէն *Մել-
քիդք* անուանեցան: Սորա մինչեւ ԺԲ. Դարն Յունաց
Եկեղեցւոյն հետ միացեալ մնացին, բայց յետոյ Հռո-
մայ Եկեղեցւոյն հպատակեցան եւ ունին յատուկ Պատ-
րիարք, որ կը նստի 'ի Լիբանան: Մելքիդներու Թիւն
Թէ' յ'Ասորեստան, Թէ' 'ի Պաղեստին, Թէ' յ'Եգիպտոս
է մօտ 50,000:

Մ Ե Ր Ո Ն Ի Դ Ք

Մարոնիդք, որ կրօնական առանձին Հասարակութիւն կը կազմէին 1182ին միացան Հռովմէական Եկեղեցւոյն, պահպանելով հոգեւորականաց ամուսնութիւնն, երկու տեսակաւ հաղորդութիւնն եւ իրենց մայրենի լեզուն 'ի ժամերգութեան :

Յայտնի է թէ ո՞րչափ փափկութեամբ վարուած է սոցա հետ Հռովմէական Եկեղեցին :

Թ Ո Մ Ա Ս Ե Ա Ն Ք

'Ի Հնդկաստան կը գտնուէին քրիստոնեայք այն աւանդութեամբ թէ՛ իրենց քարոզիչն եղած է թովմաս առաքեալն, որոյ գերեզմանն իսկ ցոյց կը տան եւ կը յարգեն :

Տիմոթէոս Պատրիարքի ժամանակ (778 — 820) միացան վաղուց յայտնի Նեստորականաց հետ, ունեցան Մետրապօլիտ եւ Նեստորականաց պատրիարքն անկախ՝ Եպիսկոպոսներ :

Իններորդ Դարու սկզբէն մեծ արտօնութիւններ ստացան իշխաններէն, որով եւ կարողացան փոքրիկ Թագաւորութիւն հիմնել : Այս փոքրիկ Թագաւորութիւնն անցաւ Կօխինի ձեռքն եւ իսպառ զատուեցան Նեստորականներէն, իսկ Ժէ. Դարուն մէջ հալածանաց մատնուեցան :

Սոյն կրօնական Հասարակութեանց, որոց մէջ եւ Հայ Ազգի, յատկական նկարագիրն այն է, որ միշտ սիրով կ'ապրին իրարու հետ :

Արտաշէս փարաշ կը գրէ թէ՝ սոքա միասին կը դաւանին Ս. Երրորդութիւնն. կ'ընդունին երկու բնութիւն 'ի Քրիստոս, եւ իրենց վէճն բնութեանց միութեան վրայ է:

Երբ *Իգնատիոս Մափրիան* մեռաւ 'ի Տրիպոլիս (1258) յուղարկաւորութեան ներկայ գտնուեցան նոյն իսկ Լատին Եկեղեցականք:

Երբ Աքուլ փարաշ Յակոբիկեանց Մափրիան եղաւ՝ հանդիսիւ ընդունուեցաւ Բաղդատի Նեստորականաց Կաթողիկոսէն, յորմէ յատուկ պատգամաւորներ զրկուած էին: Իսկ երբ մեռաւ 'ի Մարագա Աքուլ փարաշ (1286) Հայք եւ Յոյնք հոգեհանգստեան պաշտօններ կատարեցին յուղարկաւորութեան ժամանակ:

Նեստորականք աւելի յառաջ գնացին դէպ 'ի Չինաստան, աստուածաբաններ ունեցան եւ միջին դարու մէջ կը յիշուի *Հռէդ-Շգոռ*: Նեստորականք մեծ արտօնութիւններ վայելեցին Արաբական Խալիֆաներէն:

Էբէդ-Եզու կը հաստատէ թէ՝ Նեստորականք հետեւող չ'են Նեստորին, այլ Նեստոր հետեւած է իրենց: Երբ Բաղդատ նորոգուեցաւ (754—755) եւ Խալիֆայից ամրոճանիստ եղաւ, Նեստորականք եւս ունեցան իրենց Պատրիարքական ամրոճ: Պատրիարքներն այն տեղ կ'ընտրուէին եւ 'ի Սելեւկիա կը ձեռնադրուէին:

Շ Ր Զ Ա Ն Դ.

1517—1648

ՀԱՏԱԾ Ա.

Տեւոթիսն Բարեկարգութեան վրայ

ինչ Բարեկարգութիւնն մերձ էր յայտնուելու, Հռովմ կը թուէր ՚ի խաղաղութեան եւ յապահովութեան:

Ընդհանուր ժողովներն հպատակած էին, իսկ Վօդայեանք եւ Հուսեանք զսպուած: Գրեթէ բոլոր համալսարաններն չ'էին տարակուսեր Պապի անսխալականութեան վրայ եւ իւրաքանչիւրն գոգցես կը փափաքէր նախնայն նորա իշխանութիւնն. միայն Փարիզի համալսարանն էր, որ իւր ձայն կը բարձրացնէր, երբ Ֆրանսայի Թագաւորներն հրաւէր կը կարդային: Բարձրաստիճան կղերն աւելի լաւ կը համարէր խաղաղութեամբ վայելել իւր հարուստ եկամուտներն, քան թէ ձգտիլ անկախութեան, որ քնաւ օգուտ պիտի չ'ունենար իրենց համար:

Իսկ ստորին դասու կղերն փայլուն պաշտօններու յուսով որսացուած, յօժարակամ կը կրէր ստրկականութեն, իշխան եւ տէր լինելու տենչանքով: Թագաւորք

եւ ժողովուրդը որք սկսած էին գաղտնապէս արհամարհել պապն, կ'երկնչէին որ չ'ամբաստանուին իբրեւ սրբապիղծ, եթէ հրապարակաւ ընդդիմանան պապական իշխանութեան:

Սակայն երբ արտաքին դիմադրութիւնն դադարեցաւ, ներքինն սկսաւ արագօրէն զօրանալ: Եկեղեցին յ'աչս ամենեցուն օր ըստ օրէ աշխարհային կը դառնար, եւ հոգեւորն միայն մի միջոց էր իրեն համար երկրաւոր ձեռնարկութիւններ կատարելու:

Յ'ոտս պապին մատուցուած նուէրներն մի միայն կը ծառայէին իւր պալատան ճոխութեան եւ իւր բանակի զինուորաց պահպանութեան: Թագաւորներն զարմացմամբ կը տեսնէին, որ Հռոմայ քահանայապետներն պատրաստ են զոհել կրօնի շահերն, ինչ ինչ երկրաւոր շահեր պաշտպանելու կամ ձեռք բերելու կամ խտաւիոյ հողէն քանի մի կտոր իւրացնելու համար: Իրենց քաղաքական յաղթանակին հասնելու համար, ամեն տեսակ խորամանկութիւններ եւ պատրուակներ գործ կը դնէին, եւ սակայն կամայ թէ ակամայ ժողովուրդն վարժեցաւ այն գաղափարին՝ թէ Հռովմայ Եպիսկոպոսն մի մարդ է եւ երբեմն չար մարդ:

Սոյն ժամանակ Հռոմայ Քահանայապետական անթոռոյն գահակալն էր *Լեօն Ժ*. Մեղիչեան տոհմէն, սիրող արուեստից եւ գիտութեանց: Այս շրջանին մէջ երբ ամեն ինչ կը վաճառուէր 'ի Հռովմ', Լեօն Աքբահայր եղաւ 8 տարեկան հասակին մէջ եւ կարդինալ 13 տարեկան:

Սա շատ ցոփակեաց էր եւ զեղիս, բնաւ չէր խորհէր կրօնի վրայ եւ անաստուածեանի համբաւ ստացած էր: Վերջին ծայր ազահ էր, ամեն կողմէն նպաստ կը ժողվէր եւ կ'սպառէր շուայլօրէն արուեստագէտներու, գիտնականներու եւ զբօսասէրներու համար:

Ս. յն Քահանայապետներն, որոնք ոսկւով գնած էին պապական խոյրն, անտարակոյս իրենք եւս դիւրութեամբ կը վաճառէին նուիրապետութեան ամենաբարձր պաշտօններն անարժան անձանց, եւ որոնք արծաթով կը ծախէին նոյնպէս ստորին պաշտօններն, զոր ըստ հաճոյս կը գործադրէին:

Եկեղեցականաց մեծ մասն տգէտ էր Ս. Գրոց, Նոքա բեմերու վրայ կը խօսէին միայն Սուրբերու եւ Սրբուհիներու օտարոտի եւ անպատշաճ պատմութիւններ, որով շարունակ ծաղու առարկայ կը դառնային կատակերգակներու եւ գիտնականներու համար: Դրպրութիւնն, ուսումնասիրութիւնն անօգուտ կը թուէր իրենց. իսկ Ս. Գրոց ուսումն կ'երեւէր «*խփշերով*»¹: Սոյն եկեղեցականաց վարքն եւս շատ ողբալի էր: Ամենէն թեմեւամիտներն կը յաճախէին գինետուններն եւ պարահանդէսներն եւ թուղթ կամ նարտ կը խաղային: Թէեւ եկեղեցին արգիլած էր, բայց սոյն եկեղեցականաց մեծ մասն ընտանիք ունէին, եւ գիտնականն Երազմոս կը պատմէ թէ՝ Գերմանիոյ մէջ օրինաւոր իսկ համարուած էր սոյն կնապահութիւնն, Եպիսկոպոսին վճարուած սակագնով:

Չարիքն աւելի մեծ էր վանական կողերին մէջ: Վանքերու թիւն բազմացած էր, եւ եթէ մի նոր վանք կառուցուէր, իսկոյն կը լցուէր միաբաններով: Գրական եւ երկրագործական աշխատութիւններն, որոնք թենդիկոտեանց փառքն էին, այժմ՝ բոլորովին բարձիթողի եղած էին: Թանկագին ձեռագիրներն փոշիներով ծածկուած էին: Ծուլութիւնն ու տգիտութիւնն ամեն բան կը կործանէին: Իսկ մուրացիկ կրօնաւորներն, որ իբրեւ Պապի բանակն համարուած էին եւ որոնք մեծամեծ արտօնութիւններ կը վայելէին, կը տեսնէին որ տարէ ց'տարի կը բազմանայ իրենց թիւն, ամեն բան

ներելի կը համարէին իրենց համար: Շատ անգամ խումբ խումբ կը շրջէին գիւղերն երաժիշտներով, որոնք կըօնաւորաց հետ կը վայելէին այդ տեղեաց առատ տուրքերն: Ապա տուններն կը մտնէին եւ կ'որոնէին թողութիւն շնորհել մեղաւորներուն եւ հասարակութիւնն տեղական քահանայէն կորգել: Կը դառնային ապա իրենց վանքերն ծանրաբեռնուած ողորմութիւններով եւ նուէրներով: Այնպիսի թի ժամանակի մէջ ուր կախարդութեան կամ հերետիկոսութեան ամենամեծեւ ամբաստանութիւնն կարող էր իսկոյն մի մարդ տանջանաց մատնել, ո՞ր գիւղացին կարող էր ընդդիմանալ այսպիսի մուրացիկներուն կամ ողորմութիւն ժողովողներուն:

Այս այնպիսի մի ժամանակ էր, որ Եկեղեցակա նութիւնն ստոր աստիճանի հասած էր, որ եւ ահա այս ժամանակն էր նոյնպէս, որ տպագրութեան գիւտն եւ դպրութեան վերածնութիւնն, Աստուածաշնչին հետ պիտի նպաստէին ընկերական վիճակի վերանորոգութեան.

Տպագրութեան գիւտն մտաւորական շարժման մեծ ընդարձակութիւն եւ արագութիւն տուաւ եւ Աստուածային յատուկ օրհնութեամբ ծառայեց Աստուածաշնչի եւ կրօնական գրութեան տարածմանն, որոնք մինչեւ այն ժամանակն սաստիկ թանկ էին: Երբ տեսնուեցաւ թէ Ս. Գրքերն դիւրագին կարող էր ձեռք բերուիլ, այնուհետեւ այլ եւս ուշադրութիւն չը դարձուցին պապական արգելանաց վրայ, որ եղած էր 1228 ին Աստուածաշունչն աշխարհիկ լեզուաւ տարածուելուն դէմ: Ս. Գրոց հրատարակութիւնքն ամեն տեղ բազմացան եւ մանաւանդ ՚ի Գերմանիա, ուր Ս. Գրոց ընթերցումն պիտի պատրաստէր Աւետարանի պարզ քարոզութիւնն. Այսպէս ահա՝ ԺԵ. դարուն մէջ երեւեցան 14 հրատարակութիւնք Աստուածաշնչի թարգմանութեան՝ վերին Գերմանիոյ մէջ:

Ուրեմն Տպագրութեան արուեստն ամենէն գործնական զէնքն եղաւ մտքի եւ հշարտութեան ծառայելու, ինչպէս եւ մի հզօր միջոց ժողովուրդն կրթելու եւ լուսաւորելու: Օրինակի համար տպագրութիւնն դիւրացոյց այն մեծ եւ մտաւոր շարժումն որ էապէս յառաջ եկաւ ժ.Ե. ժ.Ձ. Դարուց մէջ եւ որ յայտնի է անուամբս *վերածնոթիւն*:

վերածնոթիւն արդէն սկսուած էր ժ.Գ. Դարուն մէջ, որ նախ ծաւալեցաւ յ'իտալիա եւ ապա Եւրոպիոյ այլ երկրներուն մէջ, այն գիտնականաց ձեռքով, որոնք Կ. Պօլսոյ առումէն (1453) զկնի փախած էին Յունաստանէն: Դասական գեղեցիկ դպրութեան ուսումնասիրութիւնն, այն է Յոյն կամ Լատին ձեռագիրներու, որոնք թէ' սոյն փախստականներու ձեռքով բերուած էին եւ թէ' կանխաւ ծանօթ էին, նախնի մեծ իմաստասիրաց մտքերու եւ ազնիւ բնաւորութիւններու ուսումնասիրութիւնն ու նկարագիրն՝ տակաւ առ տակաւ վտարեցին միջին դարու վանական քաղաքակրթութիւնն, որ միշտ հնչուած էր Եկեղեցական իշխանութենէն, այն ինչ *Հռոմանիստներն* կամ վերածնութեան վարդապետներն աներկիւղ եւ ազատօրէն կը խօսէին ամեն նիւթոց վրայ եւ Ս. Գրոց բնագիրներու ծանօթութեամբ կը նպաստէին ճանաչեցնել մոռորութիւններն եւ հակասութիւններն, որ կար Հռոմէական Եկեղեցւոյ վարդապետութեան եւ սամմանադրութեան մէջ:

Գիտական նոր հոգւոյ ազդեցութիւնն արդէն յայտնի կ'երպիւ կ'երեւի Լորան Վալայի մէջ, որ մեռաւ 1457 ին եւ որ համարձակեցաւ Ս. Գրոց լատինական թարգմանութեան վրայ ծանօթագրութիւններ առնել եւ բաց յ'այսմանէ ցոյց տալ, որ պապի աշխարհական կարծեցեալ իշխանութիւնն Կոստանդիանոսէն շնորհուած՝ միտուտ եւ ինքնահնար խաբէութիւն է:

Բայց բոլոր Հումանիստներէն ամենէն աւելի նպաստեց վերանորոգութեան յաղթանակն պատրաստելու համար՝ *Երազմոս*, ծնեալ 'ի Ռօտերդամ 1467 ին, որ իւր կենաց մեծ մասն անցուց Բայի մէջ, Գաղղիոյ, Գերմանիոյ եւ Զուիցերիոյ սահմանաց վրայ։ Մինչեւ 9 տարեկան հասակն երգեցիկ մանուկ էր Ուտրեխտի մէջ, յետոյ իրեն խնամակալէն ստիպուեցաւ Օգոստինեան կանոնաւոր Կանոնիկոսի զգեստ հագնիլ, մեծ եռանդով իւր անձն նուիրեց ուսումնասիրութեան, այցելեց Փարիզն, յետոյ Բոլոնիան։

1516 ին Յունարէն Նոր Կտակարանն հրատարակեց քննութեամբ, կցելով նաեւ Լատին Թարգմանութիւնն, որ համարձակօրէն կը սրբագրէր Վուլկաման։ Այս առիթիւ էր որ վանականք կ'առէին Երազմոսի համար « Կամէր Ս. Հոգին սրբագրել »։ 1521 ին իւր բնակութիւնն հաստատեց 'ի Բալ, ուր մնաց մինչեւ իւր մահն (1536 իւր ապրուստն հայթայթելով իբրեւ սրբագրիչ Ֆրոբէնիոս տպարանապետի մօտ, մերժելով իւր Ժամանակի բոլոր իշխանաց հրաւերներն, մերժելով նոյն իսկ Հռոմէական Ծիրանին, որ իրեն առաջարկուեցաւ։

Հռոմէական Եկեղեցւոյ մէջ սարդած մոլութիւններն հարուածելով կծու երգիծաբանութեամբ, դատապարտեցաւ իբրեւ համախոհ Լութէրի եւ ենթարկեցաւ մի եւ նոյն թշնամանաց։ Այն Ժամանակ տկարացաւ ինքն եւ չր համարձակեցաւ մինչեւ վերջն հետեւիլ իւր համոզմանց եւ նշառակ եղաւ երկու կուսակցութեանց յանդիմանութեան։ Նա առաջ գիտնական էր եւ ապա Քրիստոնեայ։ Նորա մեծ արժանաւորութիւնն այն էր, որ պատրաստեց Վերանորոգութիւնն, ճաղրելով վանականներու անմոռութիւնն ու պարապօրդութիւնն, սքոլաստիքներու նրբութիւններն եւ մերկացնելով պապութեան վէրքերն։ Ինքն առաջին կարգի մատենագիր էր

եւ հատորներ թողած է զանազան նիւթոց վրայ: Նորա ամենէն խայթիչ գրուածն Հռովմայ դէմ էր *Թիմարոս-թեան զովհետեւ*, որ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցաւ եւ թարգմանուեցաւ գրեթէ՝ ամեն լեզուներով: Հետեւեալ հատուածն, զ'որ յառաջ կը բերենք իւր մի նամակէն, ցոյց կը տայ թէ լաւ հասկցած էր նա Աւետարանն: « Մեր բոլոր յոյսն դնել Աստուծոյ վրայ, որ առանց մեր արժանաւորութեան մեզ կը տայ 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի ամեն բան' շնորհօք. ճանաչել որ մենք գնուած ենք Աստուծոյ Որդւոյ մահուամբ. մեռուցանել աշխարհային ցանկութիւններն, եւ ընթանալ համաձայն նորա վարդապետութեան եւ օրինակին. համբերել ամեն փորձանաց, յուսալով վարձուց ակնկալութեան. վերջապէս մեր առաքինութեանց առթիւ չը վերագրել մեզ ո եւ իցէ պատիւ, բայց գոհութիւն մատուցանել Աստուծոյ մեր բոլոր կարողութեանց եւ գործոց համար: Ահա այս մտածութեամբ պիտի վառուած լինի մարդն, մինչեւ որ այս ամենն երկրորդ բնութիւն դառնայ իրեն համար »:

Միեւնոյն ժամանակ *Թովհաննէս Ռիօթիէն* (մեռած 1521 ին) Եբրայերէն լեզուն կ'ուսումնասիրէր, չը նայելով այն կատաղի նզովքներուն, զ'որս կը տեղային իւր վրայ տգէտ վանականներն եւ հաւատաքննիչ Յակոբ Հոսստրատ կողմնացին, որ դատապարտեց Յովնանէս Ռէօթիէնն, իբրեւ ծպտեալ Յուդայական, որովհետեւ հակառակ խօսած էր, ասելով թէ՝ փոխանակ Ռարուսիներու գրուածքն այրելու՝ պէտք է որ հերքէին:

Ռէօթիէն 1473 ին կը գտնուէր Փարիզի համալսարանին մէջ, ուր կ'օրինակէր Յունարէն ձեռագիրներ մեծատուն ուսանողներու համար եւ այսպէս կարող կը լինէր թէ՝ իւր ուսումն շարունակել եւ թէ՝ գրքեր գրնել: Սա դրկուեցաւ 'ի Հռովմ, 1498 ին, ուր իւր ժա-

մանակն եւ արծաթն 'ի գործ դրաւ Երրայերէն ուսանելու մի գիտուն իսրայէլացիէ եւ գնելու Յունարէն եւ Երրայեցերէն ձեռագիրներ: Երբ իւր Հայրենիքն դարձաւ, Թարգմանեց եւ բացատրեց Սաղմոսներն եւ առաջին անգամ հրատարակեց 'ի Գերմանիա մի Երրայեցերէն *Քերականութիւն* եւ մի *Բառարան*: Նորա ուսուցչութիւնն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ երիտասարդութեան վրայ եւ մեծ եռանդն ներշնչեց ճշմարտութեան համար:

Ասպետականն *Ֆարիխ Հոսուն* (որ պատկուած էր Մաքսիմիլիանոս կայսրէն իբրեւ բանաստեղծ) Ռէօխլենի կուսակից հռչակեց զ'ինքն եւ տպագրութեան միջոցաւ վիճաբանութիւն սկսաւ 'ի Գերմանիա եւ այսպէս ծաղու առարկայ եղան մուրացիկ կրօնաւորներն:

Բայց սոյն արուեստից եւ դպրութեանց վերածնութիւնն, որ պէտք էր նպաստել բարոյական եւ կրօնական յառաջդիմութեան, բազմիցս, մանաւանդ յ'իտալիա արհամարհանքներ ունեցաւ Քրիստոնէական գրականութեան եւ Եկեղեցւոյ հաւատալեաց նկատմամբ:

Կիկերոնեանք, այսինքն այն գրագէտներն, որոնք կը կարծէին թէ Կիկերոնի եւ Վիրգիլիոսի պէս Լատիներէն կը խօսին, ամօթ կը համարէին Ս. Գիրքն կարդալ. Կարդինալներու եւ գրագէտ Եկեղեցականներու համար սովորական եղած էր կատակարանել Հռովմէական Եկեղեցւոյ սահմանադրութեանց եւ Ս. Գրոց ընթերցուածոց վրայ: Խնդրոյ տակ կը դնէին հոգւոյ անմահութիւնը, շատերն յայտնապէս կը ծաղրէին պատարագն, Յիսուս Քրիստոս եւ իւր առաքեալներն, եւ հեծանոսութիւնն կարծես թէ նորէն պիտի տիրապետէր հասարակութեան վրայ:

Անբարոյական նկարներ կը զարդարէին Վատիկանի պատերն եւ անպատկառ բանաստեղծներ, ինչ-

պէս *Արհ/ժիւն*, իրենց տեղն ունէին թեթեւ եւ անհոգ
լեւոն թ. քահանայապետի պալատան մէջ :

Գրագիտաց դասու թերահաւատութիւնն տակա-
ւին մուտ գտած չ'էր ժողովրդեան մէջ, սակայն ժողո-
վուրդն սնապաշտութեան մատնուած էր, որ ո'չ պա-
կաս աղիտաբեր էր իրեն համար: Ահա' թէ ինչե՞ր հը-
նարուած էին սնապաշտութիւն տարածելու համար:

Ժողովրդեան համար կրօնքն կը կայանար մի միայն
արտաքին հանդէսներու եւ տօներու մէջ, որոնք ան-
դադար կ'ընդհատէին օրական աշխատանքներն եւ շատ
ժամանակ կը յափշտակէին աշխատաւորներէն: Նոյն
ժամանակ, տարուան մէջ, կային երեսուն երեք մեծ տօ-
ներ, (որոց շատն երեք օր կը տեւէր) եւ քառասուն եւ
եօթն փոքր տօներ, առանց հաշուելու կիւրակիներն եւ
իւրաքանչիւր տեղւոյ մասնաւոր տօներն: Փոխանակ հա-
ւատարու թէ Քրիստոսի չարչարանաց միակ եւ կատար-
եալ քաւութեան մէջ է փրկութիւնն, կը հաւատային
հազարաւոր արտաքին արարողութիւններով մեղաց թո-
ղութիւն գտնել: Ամենեւին խօսք չը կար Աստուծոյ վրայ:
Նա մի տեսակ գահավէժ եւ մոռցուած թագաւոր էր:
Իսկ Քրիստոս կը նկարագրուէր իբրեւ խիստ դատաւոր
որ պատրաստ է ամենքն դատապարտել, որոնք չ'են
գիմեր Ս. Կուսի եւ այլ Սրբոց միջնորդութեանն, որոց
թիւն բազմացած էր անհաւատալի կերպիւ:

Բայց սոյն միջնորդներն Աստուծոյ եւ մարդոյ մէջ,
այն ժամանակ միայն աղօթքներն զօրաւոր կը համարէին,
երբ մարդիկ հնազանդութեամբ կը կատարէին քահա-
նայի դրած ապաշխարանքներն: Ապաշխարանքներն էին
անսահման կերպիւ բազմապատկուած Հայր մի եւ Ող-
ջոյն քեզ Մարիամ, Ռիստադիր պատկերներ (ex voto) եւ
ո՞րիշ նուէրներ վանքերուն եւ եկեղեցիներուն, ճնշումն
մարմնոյ երկար ծոմապահութեամբ, կամաւոր ձաղկումն

մարմնոյ, ու խտագնացութիւն մօտաւոր կամ հեռաւոր՝ Սրբոց հրաշալի մասունքներն համբուրելու համար, կամ այնպիսի առարկաներ, որոնք յարաբերութիւն ունէին մի հրաշալի իրողութեան հետ, ինչպէս են Նոյեան Տապանի կամ Յիսուսի Քրիստոսի մտերէն մի մասն, Միքայէլ հրեշտակապետի թեւէն մի փետուր, Յովսէփ Արեւմտեացոյն շունչն, զոր Նիկողիմոս ստացած էր ձեռնոցի մէջ, կամն կամ մագեր Ս. Կուսին, Յիսուսի Քրիստոսի քրտինքէն մի կամիլ, Ս. Պետրոսի արտասուքն, մի կտոր այն խարազանէն, որով Յիսուս արտաքսեց տաճարի գաւթին մէջ վաճառողներն, վերջապէս հշմարիտ խաչափայտէն կամ փշեայ պսակէն կտորներ։ 1519 ին մասանց այն հաւաքածոյն, որ մեծ գնով ժողովուեցաւ Սաքսի Կայսրընտրի ձեռքով, Վիմէմբերգի ամրոցի Եկեղեցւոյն մէջ կը պարունակէր աւելի քան 19 000 կտորներ։

Այս ամեն ապաշխարանքներէն զատ՝ խեղճ հոգիներն տակաւին երկար ու բարակ պիտի մնային *քառասուն* մէջ։ Հշմարիտ է սակայն թէ արծաթով կարող էին կամ պատարագներ մատուցանել տալ եւ իրենցներն հանել, կամ առաջուց իրենց համար *հերոդոսիան* ձեռք գնել, որով ազատ մուտ կ'ունենային երկնային բնակարանին մէջ։ Այննէն խղճալին աղքատներն էին, որոնք արծաթ չ'ունէին իրենց ննջեցեալներն քաւարանէն հանելու եւ կամ իրենց համար ներողութիւն գնելու համար։ Բաղդի առաւելութիւններն կամ յաջողութեան անդր քան զ'գերեզման եւս զգալի կ'առնէին իրենց ազդեցութիւնն։ Կը կարծէին թէ Յիսուս Քրիստոս, իւր Առաքեալներն եւ Սուրբերն այնքան շատ բարի գործքեր գործած են, որ նոցա արժանաւորութեանց յաւելուածն, (որ կ'անուանուէր պարտքէն ստելի գործ) կը կազմէր մի գանձ, որոյ մատակարարն էր Եկեղեցին

կամ աւելի լաւ է ասել պապն եւ կարող էր ինչ ինչ պայմաններով, բայց ո՛չ ճրի, պատշաճեցնել մարդկու-
թեան հոգեւոր օգտին:

Կային *Ներողութեան թղթեր*, ամեն աստիճանի գներով եւ ժողովրդեան դիւրամատչելի առնելու համար՝ վաճառողներն կը շրջէին քաղաքներն եւ գիւղերն, շնորհաց սոյն կարծեցեալ միջոցներն, ինչպէս եւ ամեն տե-
սակ մասունքներ տարածելու համար:

Սոյն գայեակական չարաչար կիրառութիւնն այն կամիւնն եղաւ, որով յորդեցաւ ամանն: 1517 ին Լեւոն Ժ. Պապն արծամի կարօտութիւն ունենալով Հռովմայ Ս. Պետրոսի հոյակապ Տաճարի շինութիւնն աւարտելու համար դրամ կոխել տուաւ աւելի ընդարձակելով *Նե-
րողութեան* վաճառումն: Մինչդեռ պապի նուիրակն Գերմանիոյ մէջ կ'աշխատէր շահիլ Սքանդինաւեան պե-
տութիւններն, ներողութեանց վաճառումն հաստատ կերպիւ ընդունուեցաւ Գերմանական պետութեանց մէջ, Մայէնսի Կայսերնաիր արքեպիսկոպոս Ալպէրդէն, որ գործակատար ընտրեց մի Դոմինիկեան կրօնաւոր, բո-
լորովին վատահամբաւ, այն է *Յովհաննէս Տեյլ*: Սա սկսաւ շրջիլ 'ի Սաքսոնիա, 'ի հանդէս հանելով իւր վա-
ճառքներն իբրեւ կատարեալ խաբեբայ, ներողութեանց վրայ յաւելլով նաեւ *ապաշխարութեան տոմսերն*, որով առանց զոյման կարօտութիւն ունենալու, նաեւ եկեղեցի երթալու, կարող էին մեղաց թողութիւն ստանալ:

Անշուշտ Քրիստոնէական խիղճն կարող չ'էր երբէք տանիլ սոյն անտեղութիւնն: *Լոթերի* զայրութիւնն աղա-
ղակն դղրդեց բովանդակ Եւրոպան, որոյ մեծ մասն սոյն վայրկիւնն բաժանեցաւ պապական իշխանութենէն: Քա-
նի որ այսբան վստելի նիւթեր դիզուած էին ևրկար ժա-
մանակէն 'ի վեր, մի ամենամեծեւ կայծ բաւական էր մի անագին հրդեհն բորբոքելու:

Բ.

ԼՈՒԹԷՐ

Մարտին Լութեր ծնաւ Սաքսոնիոյ Այսլէրէն քաղաքին մէջ, 1483 ին 10 Նոյեմ. Էր որդի մի չքաւոր եւ բազմամեծ ընտանեաց տէր հանքահանի, բայց բարեկիրթ, ուղղամիտ, բարեպաշտ եւ գործունեայ, որ խստութեամբ դաստիարակելով իւր զաւակն, ջանաց նորա տաղանդն զարգացնելու պատշաճ կրթութիւն տալ, Յովհաննէս Լութէր ունէր 8 զաւակ եւ սակաւ արծամ իւր քսակին մէջ, եւ այսպէս երբ իւր անդրանիկ որդին Մարտին ղրկուեցաւ 'ի Մագդէբուրգ լատիներէն ուսանելու, պարտաւորեցաւ աղքատ ուսանողներուն պէս ինքնին հոգալ իւր պիտոյքներն, երգեր երգելով եւ դռնէ դուռն մուրացկանութեամբ հաց խնդրելով 'ի Մէր Աստուծոյ:

Մագդէբուրգի մէջ չը կարողանալով լիովին իւր ապրուստն հոգալ, անցաւ Այզենախ, ուր Աստուած իրեն օգնեց:

Մի մարդասէր այրի տիկին՝ Ուրսուլ Գօտա, իւր մօր ազգականն, Մարտինի դաշնակաւոր երգերէն շարժուելով գեթացաւ խեղճ ուսանողին վրայ, եւ իւր տունն առաւ. Նոյն օրէն տառապանքներն պակսեցան եւ իւր յառաջադիմութիւնն եղաւ արագ եւ հաստատուն: Մարտին իւր կեանքն պարտական էր երաժշտութեան, որ հետզհետէ ամենազօրաւոր միջոց եղաւ ազդելու ժողովրդեան վրայ: Լութէրի հայրն աշխատանքով եւ խը-

Նայողութեամբ մի համեստ վիճակ ձեռք բերած էր։ Տեսնելով իւր որդւոյն յառաջադիմութիւնն, փափաքեցաւ քաղաքական ասպարէզն մղել եւ առ այս ուսուցանել տալ իրաւագիտութիւն։ Մարտին՝ 18 տարեկան հասակին մէջ մտաւ Էքֆուրտի համալսարանն, ուր երկու տարիէն զկնի ստացաւ պատկաւորի աստիճան։ Սոյն համալսարանի գրադարանի մէջ էր, որ առաջին անգամ ձեռքն անցաւ մի լատիներէն Աստուծաշունչ։ Կարելի է ասել թէ աւելի լաւեց զ'այն քան ընթերցաւ։ Սամուէլ մանկան պատմութիւնն կարդալով, զ'որ մայրն ծննդենէն առաջ նուիրած էր Աստուծոյ, մեծ բաղձանք ունեցաւ վանական կենաց։ Միւս կողմէն երկու տալուորութիւններ սաստիկ ազդեցին իւր վրայ, այն է որ կայծակն ընկաւ իւր մօտ եւ իւր բարեկամներէն մին մահացոյց, որով սաստիկ թախծութեան մատնեցաւ Լուծէր, վրդովեցաւ իւր սիրտն, որոշեց առանց իւր հօր գիտութեան մտնել Օգոստինեան կրօնաւորաց վանքն (1505 Յուլիս 17ին), խաղաղութիւն գտնելու յուսով։ Լուծէրին վիճակեցաւ այս տեղ մախաղն մէջքէն կախած, ողորմութիւն խնդրել փողոցներու մէջ եւ վանքն ալել։ Գերմանիոյ երկրներու Դոմինիկեան կարգի ժողովրդապետին փոխանորդն *Մտոպից* պարտաւորեցաւ միջամտել, որպէս զի խնայուին երիտասարդ եւ գիտուն ուսուցչին՝ այն անարժան վարմունքներն, որով կը վարուէին իրեն հետ։ Նոյն ժամանակէն Լուծէր կարողացաւ առանց մտաց թարթափութեան իւր անձն նուիրել իւր սիրած ուսման, այն է Ս. Գրոց, որոյ մի օրինակն գտած էր վանքին մէջ շղթայակալ։

Ի զուր էր, որ Լուծէր զ'ինքն կ'ենթարկէր խիստ ապաշխարանաց, ի զուր ամեն օր կը խոստովանուէր եւ կը ձգտէր սրբութեան հասնիլ բարի գործքերով, Նա թախծութենէն հիւանդացաւ եւ գրեթէ յուսահատու-

Թեան պիտի մատնուէր, երբ մի ծերունի կրօնաւոր, իւր խոստովանահայրն, պարտաւորեց զ'Լուծէր խորհիլ Պօղոս Առաքելոյն խօսքին վրայ. « Քանզի համարիմք հաւատովք արդարանալ մարդոյ՝ առանց գործոց օրինաց » . (*Հռովմ. Գ. 27*) : Սոյն խօսքն իբրեւ մի նառագայթ լուսոյ փարատեց նորա մուծ խաւարն եւ սակաւ ինչ յոյս՝ նորոգեց նորա հաւատն : Սոյն, վայրկենէն սկսաւ խորհրդածել Ս. Գրոց, մասնաւորապէս Ս. Պօղոսի թղթոց վրայ, որով տակաւ առ տակաւ ընտելացաւ Աւետարանական վարդապետութեան հաւատով արդարանալու մեծ խնդրոյն, զ'որ պիտի հիմն դնէր իւր ապագայ բոլոր ուսուցմանց :

Սակաւ ինչ զ'կնի, երբ պիտի քահանայ ձեռնադրուէր եւ իւր հօրմէն ներողութիւն խնդրէր, բարեպաշտ Ստոպիցն, 1508 ին ուսուցչութեան տեղ տուաւ համալսարանին մէջ, զոր Ֆրեդերիկոս խմատունն, Սաքսի կայսրնտիրն կը հիմնէր 'ի վիտէմբերգ : Առժամանակ ինչ *դասական* եւ Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան նրբութիւններն ուսուցանելէն զկնի՝ հրաւիրուեցաւ Աստուածաբանութեան դասեր աւանդել, զ'որ եւ աւանդեց մի միայն Ս. Գրոց հետեւելով : Այս անգամ գտած էր նա նշմարիտ նախապարհն, յ'որմէ այլ եւս չը խոտորեցաւ : Զրի շնորհաց վարդապետութիւնն եւ մարդոյ իւր գործքով փրկուելու անկարողութիւնն, բոլորովին նոր կը թուէր իրեն եւ մի կենդանի ազդեցութիւն յառաջ կը բերէր :

1510 ին վանքի գործերն զ'ինքն կոչեցին 'ի Հռովմ. Լուծէր այն ժամանակ Հռովմէական Եկեղեցւոյ մի հրուզաւակն էր : Երբ հեռուէն նշմարեց *Թառիտեմական Քաղաքն*, ծնկան վրայ ընկաւ աղաղակելով, « Ողջոյն քեզ, ո'վ Սուրբ Հռովմ » , եւ իբրեւ ջերմեռանդն ուխտաւոր այցելեց բոլոր նշանաւոր տեղերն : Բայց այն գայթակղութիւններն, որոց ականատես վկայ եղաւ, տակաւ առ

տակաւ Թօթափեցին նորա՝ աչաց կեղեւանքն : Երբ ինքն կը պատարագէր, իւր շուրջն կը կատարուէին եօթն պատարագներ եւ կը ծիծաղէին իւր ծանր պատարագելուն վրայ : Այսպէս անհետացաւ այն մեծ գաղափարն, զոր միշտ ունէր Հռովմէական սրբութեան վրայ, այսպէս եւս աւելի հաստատեցաւ այն մեծ սկզբնն վրայ, որ էր *Պրոքոթիան սրտի եւ կենաց*, հշմարիտ հաւատով 'ի Յիսուս Քրիստոս :

Վիտեմբերգէն դառնալով, շարունակեց Թէ՛ իւր շուրջն եւ Թէ՛ 'ի հեռաւորս տարածել իւր վարդապետութիւնն, որ իւր կեանքն եւ հոգին եղած էր եւ իւր վրայ կը հրաւիրէր Երազմոսի, Ռէօլլընի եւ բոլոր գիտնականաց ուշադրութիւնն : Սակայն նա չէր նշմարեր այն անդունդն որ կը բաժնէր արդէն իւր գաղափարներն Հռովմայ գաղափարներէն եւ կը դողար հերետիկոսութեան լոկ անունէն :

Այսպէս ձեռքն դնելով Յովհաննէս Հուսի քարոզներուն վրայ, կարգաց մի քանի երես, յափշտակուելով նոյն տեղ յայտնուած բարեպաշտութենէն : Յետոյ յանկարծ գիրքն փակեց, սոսկալով հերետիկոս հեղինակի գիրքն կարգացած լինելու գաղափարէն :

Լուծէր Ստոպիցէն ստիպուելով, 1512 ին, ընդունեց *Աստուածաբանութեան վարդապետի* աստիճանն եւ սոյն բարձրացման ծախքն հոգաց կայսրընտիրն :

Այսպէս էր Լուծէրի վիճակն Վիտեմբերգի մէջ, երբ 1517 ին *հերոդոթեանց* շահավաճառին գայթակղութիւններն ստիպեցին այլ եւս չը պահպանել այն զգուշութիւնն, որով ց'այն վայր դատապարտած էր Եկեղեցոյ եղծումներն : Ինչպէս ամեն բարեպաշտ հոգիներ, նոյնպէս եւ Լուծէր գայթակղեցաւ ներողութիւն վաճառողի տմարդի ճարտարութենէն. «Քաւարանէն մի հոգի հանելու համար, կ'աղաղակէր Տէյլ, բաւական է կէս

դահեկան: Երբ արծաթն հնչէ գանձանակին մէջ, իսկոյն ազատուած հոգին կը թռչի դէպ 'ի երկինքն . . . պապն աւելի կարողութիւն ունի, քան թէ հրեշտակներն, առաքեալներն եւ սուրբերն. սորա Յիսուս Քրիստոսէն խոնարհագոյն են, իսկ պապն հաւասար է Յիսուսին»: Տեսնելով թէ կան մարդիկ, որոնք մեծամեծ մեղքեր խոստովանելէն զ'կնի կը մերժեն զղջալ եւ ապաշխարել, պնդելով թէ արձակման տոմսակներ գնած են, Լուծէր իւր բեմի վրայէն քարձրացոյց ձայնն այս անարգ շահավաճառին դէմ:

Երբ Տէցւ լսեց, սկսաւ քարոզել նորա դէմ եւ քաղաքի (Իւտէրթօկ) հրապարակի վրայ կրակ վառել տալով, յայտնեց թէ ո՛վ որ ընդդիմանայ ներողութեանց վաճառման, պիտի այրուի իբրեւ հերետիկոս:

Լուծէր առանց երբէք երկնչելու սոյն սպառնալիքներէն, իբրեւ ուսուցիչ Աստուածաբանութեան պարտք համարեց համալսարանական երիտասարդութեան միտքն լուսաւորել սոյն եղծմանց դէմ եւ Մայէնսի արքեպիսկոպոսին գիր գրելով՝ պատասխանն չ'ընդունեց, ուստի եղբայր Մարտին կը կախէ Վիտէմբերգի Եկեղեցւոյ դրան վրայ 95 նախադասութիւններ լատիներէն լեզուաւ ներողութեանց դէմ (1517 ին). Սոյն նախադասութիւններն այնքան համապատասխան եղան հասարակաց ըզգացման, որ 15 աւուր մէջ թարգմանուելով տարածուեցան բոլոր Գերմանիոյ մէջ, եւ այն տեղէն անմիջապէս բոլոր Եւրոպա: Լուծէր իսկ ինքնին զարհուրեցաւ սոյն օրինակ յաջողութիւն տեսնելով եւ նոյն նախադասութիւններն Պապին դրկեց մի յոյժ խոնարհ եւ յարգական նամակաւ: Լեւոն Ժ. ասաց այն ժամանակ. «Սորա կրօնաւորաց վէճեր են, բայց սոյն Գերմանացի քահանայն արդարեւ ունի գեղեցիկ հանճար»: Սակայն

արժան չը համարեց պատասխանել : Իսկ Հք եւ ուրիշ վարդապետներ յանձն առին պատասխանել : Եղբայր Մարտին կրկնեց այնպիսի խստութեամբ որ վիրաւորեց շատերն եւ վէճն սկսաւ զայրանալ :

Իսկոյն պապն պահանջեց որ Օգոստինեան կրօնաւորն ներկայանայ իրեն 60 աւուր ժամանակի մէջ, բայց որովհետեւ վիտէմբերգի համալսարանի վարչութիւնն եւ կայսրընտիրն թախանծեցին որ սոյն խնդիրն Գերմանիոյ մէջ քննուի, պապն յանձնարարեց իւր նուիրակ կարդինալ Գայէտանին Աւագաժողովի մէջ խօսիլ աղմկաւոր կրօնաւորին (Լուծէր) հետ, կամ յետոյ դարձնել իւր ընթացքէն եւ կամ 'ի Հռովմ' ղրկել : Լուծէր կոչուեցաւ Աւկսբուրգ եւ հակառակ իւր բարեկամներու յուզման, լաւ համարեց հնազանդիլ, թէեւ հիւանդ էր, բայց ճանապարհ ընկաւ հետիոտս, կայսեր ապահովագրով եւ աւելի վստահելով Աստուծոյ եւ իւր իրաւանց, երեք անգամ ներկայացաւ նուիրակին : Ստիպեցին յետոյ կոչել իւր նախադասութիւններն, բայց նա մերժեց յայտարարելով թէ՛ պէտք է որ ապացուցանեն Ս. Գրքով թէ՛ ինքն սխալած է : Նուիրակն զայրանալով արտաքսեց իւր ներկայութենէն. « Այս Գերմանիան զազանն, որ իւր գլխոյն վեջ ոռնէր խոր աւքեր եւ զարմանալի զննութիւններ », : Նուիրակն ասաց՝ գնա՛ եւ մի՛ դառնար մինչեւ որ յետոյ չը կոչես գրածներդ : Լուծէր տեսնելով որ իւր ազատութիւնն վտանգի մէջ է, փախաւ պարսպի գաղտնի դռնէն, զոր բացաւ իւր բարեկամներէն մին, այն է Աւկսբուրգ քաղաքի խորհրդականն : Երբ տեսան թէ չ'են կարող Լուծէրի աչքն վախցնել, ջանացին խոստումներով շահիլ, բայց անգոր եղան սոյն միջոցներն եւ չը կարացին գայթակղեցնել : Նուիրակ կարդինան սաստիկ զայրանալով ազդարարեց կայսրընտիրն, որ հերետիկոս կրօնաւորն արտաքսէ իւր պետութենէն, բայց Ֆրեդերիկոս որոշեց պաշտպանել համալսարանի ամենէն

հոգակաւոր վարդապետն: Լեւոն Ժ. յուսարով շահիւ, ձօնելով մի *//սկի վարդ*, (որով պապական աթոռն կը վարձատրէր երբեմն հաւատոյ ախոյեաններն), որկեց 'ի Սաքս իւր սենեկապետներէն մին Միլտից, որ պարտաւոր էր Տէցն մերժելով (որ սոյն ցաւէն մեռաւ) համոզել զ'Լուծէր որ լուծիւն պահէ վիճելի ինդրոց վրայ, այն պայմանաւ որ հակառակորդներն եւս պիտի լռէին: Կարդինալն կը կարծէր թէ իւր նպատակին հասած է, քայց կղերական հպարտութիւնն կարող չ'էր լռել, որ պարտութեան նշան էր:

Կը աղմկասէր վարդապետն, *ինգոյշդատի ուսուցիչն*, կասկած ունեցաւ նախ *կարոյշդատի ուսուցչին* նկատմամբ, որ Լուծէրի աշակերտն եւ պաշտօնակիցն էր, եւ ապա նոյն իսկ վարդապետին վրայ: *Վհան* ըսկըսաւ 'ի Լայպցիկ եւ տեւեց 8 օր, սակայն զգալի արդիւնք չ'ունեցաւ եւ յաղթանակն տակաւին յայտնապէս Լուծէրի կողմն չ'էր, երբ վիճաբանութեան ժամանակ կը հաստատէր Լուծէր թէ պապն Եկեղեցւոյ պետն կամ գլուխն չ'է *յ'Աստոռաժային իրաւանց*, Էք սաստիկ յանդիմանեց նախատական խօսքերով, համախոհ համարելով Հուսեանց հերետիկոսութեան եւ միջեց բողոքել ժողովոյ անսխալականութեան դէմ: Սոյն խօսքերն շատ յանդուգն թուեցան եւ անսխորժ ունկնդրաց շատերուն, սակայն վերանորոգիչն աւելի հաստատ մնաց իւր բնդդիմախօսութեան մէջ եւ իւր նախկին զգուշաւորութենէն իսկ հեռացաւ:

Լուծէրի եւ Կարոյտադի հետ եկաւ ներկայացաւ 'ի Լայպցիկ մի երիտասարդ զարդարուած մտքի եւ հոգւոյ գեղեցիկ զարդերով, այն է *Ֆիլիպոս Մ'երանքթօն*: Սա՛ ծնած էր Բրէտն քաղաքի մէջ 'ի Պալատինա եւ որդի էր մի հարտար զինագործի, Գէորգ *Շոռարցերդ* աւուն (Յունարէն Մեղանքթօն—*սէս հող*) եւ բաղդ ունեցաւ առաջին դաստիարակ ունենալ իւր հօրեղբայրն

գիտնականն Ռէօխլէն եւ տակաւին երիտասարդ էր, որ Գերմանիոյ առաջին ուսումնականներէն մին եղաւ:

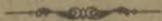
Իւր բանասիրական եւ իմաստասիրական հմտութեամբ կոչուեցաւ դասախօսել Վիտէմբէրգի համալսարանին մէջ, ուր սիրով կապուեցաւ Լուծէրի հետ, թէ՛ այն մեծ յարգանաց համար, որով զիրար կը յարգէին եւ թէ՛ այն համախոհ հզանց համար, որով կը ջանային ճանաչեցնել եւ հասկացնել Ս. Գիրքն: Նա աւելի հրմտութիւն եւ հաշակ ունէր, քան թէ Լուծէր, բայց երկչոտ էր, վիճաբանութենէ խոյս կը տար եւ չ'ունէր այն խորին մտածութիւնն, ոգին եւ եռանդն, որոնք Լուծէրին զօրութիւնն կը կազմէին: Մեղանքօս ինքնին միայնակ երբեք պիտի չը կարենար 'ի կատար հանել վերանորոգութիւնն, բայց Լուծէրի խորհրդական եւ անձնուէր օգնականն դառնալով այնպիսի ծառայութիւններ մատուց, որոց արժէքն շատ բարձր էր իւր բարեկամին համար: Նա չափաւորեց, քաղցրացոյց զ'Լուծէր եւ սոյն երկու անձինք մին միւսոյն թերին լցուցած լինելով՝ շատ լաւ պատրաստուեցան արիաքար եւ անվհատ աշխատիլ հասարակաց գործոյն համար:

Էջ գոհ չը մնալով Լայպցիկի վիճաբանութեան արդիւնքէն, գնաց 'ի Հռովմ', ուր պապէն ստացաւ մի հրովարտակ, որով կը բանադրէր իւր հակառակորդն եւ հրոյ կը դատապարտէր նորա գրուածներն: Սակայն վերանորոգիչն Քրիստոնէական խոնարհութեան մի վերջին փորձ եւս ցոյց տալով, գրեց պապին թէ պատրաստ է ինքն տակաւին լռելու, եթէ այլ ք եւս լռէին իրեն հետ: Բայց էք, յաղթական կը շրջեցնէր 'ի Գերմանիա կոնդակն եւ պապական անողոյ նգովքներն, 'ի Սթայհն, 'ի Կոյոնիա եւ 'ի Լոպկեն հրոյ մատնուեցան վերանորոգչի գրքերն: « Որովհետեւ իմ վրայ չ'է միայն որ կը յարձակուին, առաց Լուծէր, բայց նաեւ Աւետարանի ուսմանց վրայ, ուրեմն այլ եւս ներելի չ'է ինձ լռել »: Մի

սոսկալի պատասխան գրեց սոյն վերնագրով՝ *Ընդդէմ կոնդակի անդին*, հարուածելով պապական իշխանութիւնն։

Միայն այսու չը բաւականացաւ, Հռոմէական Եկեղեցին վտարած էր զ'Լուծէր իւր ծոցէն, Լուծէր եւս յոյժ համարձակ եւ հանդիսաւոր կերպիւ թողաւ Եկեղեցին, բայց աւելի *Հին Ռիտի* Մարգարէի վարմունք էր իւր գործ դրածն, քան թէ *Նոր Ռիտի* հեզ եւ խոնարհ աշակերտի։ 1520 Գեկտեմբեր 10 ին, առաւօտեան 9 ժամուն, քաղաքի դուռն ելաւ եւ այն տեղ համալսարանի ուսուցչաց, ուսանողաց եւ խուռն բազմութեան առջեւ մի մեծ կրակ վառելով մէջն նետեց *Հին կանոնական իրաւանց գրքերն եւ պապի կոնդակն*, ասելով. « Որովհետեւ դու տրտմեցուցիր Տիրոջ սուրբն, թո՛ղ զ'քեզ եւս տրտմեցնէ եւ այրէ մշտնջենաւոր հուրն »։ Այս կը նշանակէր իսպառ հեռանալ պապականութենէ։

Սոյն շրջանին կը պատկանին (1520) վերանորոգչի ամենէն գեղեցիկ գրուածքներն։ *Գերմանական ազնոականաց* ուղղեալ փոքրիկ գրուածն սքանչելի է Հայրենասիրութեան եւ հաւատոյ ջերմ եւ վառ պարունակութեամբ, որով առանց ինայելու կը մերկացնէ Հռովմէական Եկեղեցականութեան մոլութիւններն։ Սոյն թուականին էր նոյնպէս, որ գրեց Լատիներէն լեզուաւ իւր հառն *Բաթիլոնի գերոսթեան* վրայ, որով կը նկարագրէ Եկեղեցին գերի, իսկ Յիսուս Քրիստոս կալանաւոր ՚ի ձեռս պապին։ Հակառակ կը խօսի նոյնպէս եօթն խորհրդոց Հռոմէական վարդապետութեան վրայ։ Իւր կատարի թշնամիներուն ինքն եւս կը պատասխանէ խտուրեամբ եւ տմարդութեամբ, որ հակառակ է Քրիստոնէութեան եւ սակայն կարելոր էր թերեւս հզօրապէս շարժել ժողովուրդն եւ յառաջ մղել։

Գ.

Վիճաքանութիւն եւ Յայրանակ Լուսերի.

Ի սկզբան կայսեր կողմէն որ եւ է արգելք չը յարուցուեցաւ վերանորոգութեան դէմ: Մաքսիմիլիանոս շատ սակաւ առիթ ունէր պապերն սիրելու եւ երբ մեռաւ, 1519 ին, Լուծէրի պաշտպան Սաքսոնիայի կայսրը նտիրն առ ժամանակ ինչ պիտի վարէր Գերմանիոյ իշխանութիւնն: Մի տարիէն զկնի թէ եւ կայսերական թագն դրուեցաւ Աւստրիոյ եւ Սպանիոյ Ժառչ կաթոլիկ իշխանին, որ կաստիլեան Եղիսաբէթի եւ Մաքսիմիլիանոսի թոռն էր, բայց որովհետեւ նա այս արժանաւորութեան հասաւ Ֆրեդերիկոսի թագ չ'ընդունելով եւ թախանձանքովն, ուստի նորընտիրն չը կամեցաւ վշտացնել կայսրընտիրն, առանց լսելու՝ դատաւարտելով Լուծէրն, ինչպէս որ կը պահանջէր պապի նուիրակն: Հետեւապէս հրամանս դրկեց ներկայանալու Վորմսի աւագաժողովին:

Թէ եւ իւր մտերիմ բարեկամներն զգուշացուցին որ մի՛ գուցէ Յովհաննէս Հուսին բաղդին հանդիպի, սակայն Լուծէր չը վարանեցաւ, « Կ'երթամ Վորմս, ապաց նա՛ մինչեւ անգամ եթէ այն տեղ գտնուին այնքան դեւեր, որչափ կղմինտը կայ տանիքներու վրայ »: 1521 Ապրիլ 5 ին հանապարհ ընկաւ Ժառչ - Քէն կայսեր ապահովագրով եւ կայսերական պատգամաւորի ուղեկցութեամբ: Ամեն տեղ ժողովուրդն կը խռնէր իւր անցնելու հանապարհին վրայ, իւրաքանչիւր ոք կը փափաքէր տեսնել սոյն կրօնաւորն, որ ապաւինելով իւր հաւատքին, կը համարձակէր դիմադրել պապին, որոյ առջեւ կը խոնարհէին երկրի թագաւորներն: Մէն մի քաղաքի մէջ պարտաւորուած էր քարոզել: Նա հիւանդացաւ իւր

Ֆուլտի մէջ, բայց ոտքէն արիւն առնլով կազդուրեցաւ եւ հասաւ Վորմս, Սպրիի 16 ին։ Աւագածողովին ներկայանալու համար նա պարտաւորեցաւ փողոցներու վրայ խոնուած ժողովրդի մէջէն չ'անցնիլ, այլ պարտէզներէն։ Տանիքներն իսկ կը կքէին հետաքրքիրներու ծանրութեան ներքոյ։

Վերանորոգիչն ներկայանալով աւագածողովի ատենան, հարցուեցաւ իրեն թէ, կը ճանաչե՞ իւր գրքերն եւ յօժա՞ր է յետս կոչել։ Մ'ը օր՝ ժամանակ խնդրեց երկրորդ կէտին պատասխանելու համար։ Երրորդ օրն յայտնեց թէ կարող չ'է յետս կոչել իւր գրուածոց ըսկըզուներն, որ Ս. Գրոց սկզբունքներ են։

Կայսրութեան ատենադպիրն հարցուց վերստին թէ կը յօժարի՞ կարճ եւ պարզ ծելով յետո կոչել։

« Որովհետեւ կը պահանջուի պարզ եւ ճիշտ պատասխան, ասաց Լուծէր, ես ամա՛ պնայիսի՞մի պատասխան կը տամ, որ ո՛չ ատամներ ունենայ եւ ո՛չ եղջիւրներ, ես կարող չ'եմ երբէք իմ հաւատս ենթարկել ո՛չ պապին, ո՛չ ժողովներուն, վաճնգի նոքա եւս կարող են ինձ պէս սխալուիլ։ Ուրեմն քանի որ իմ գրուածներս չ'են կարող հերքել Ս. Գրոց վկայութեամբ, ես եւս ո՛չ կամիմ եւ ո՛չ կարող եմ յետս կոչել։ Ահաւսիկ ես, ուրիշ կերպ կարող չ'եմ, թո՛ղ Աստուած լինի իմ օգնականն, ամեն »։

Լուծէր այլ եւս չ'երեւեցաւ աւագածողովի ատենին։ Նա հեռացաւ Վորմսէն, Սպրիի 26 ին, իւր ուղեկցին հսկողութեամբ, զոր դարձուցած էր Լուծէր 'ի հաւատս Աւետարանին։ Պապականներն սաստիկ կը ստիպէին Շարլ-Ֆրէն, որ չը նայելով ապահովագրին, կորուսանէ սոյն հերետիկոսն, բայց երիտասարդ իշխանն ազնուաբար մերժեց, ասելով « Եթէ ճշմարիտ հաւատն արտաքսուած լինի աշխարհէս, պէտք է զայն գտնել գոնէ՛ կայսեր սրտին մէջ »։

Վերանորոգիչն այլ եւս գլուխ դնելու տեղ չ'ուներ եւ պիտի չը կարենար անագուրոյն մահէն խոյս տալ, եթէ բարեկամութիւնն չը հսկէր իւր վրայ: Կայսրընտիրն ճանապարհին գաղտնի փախցնել տուաւ զ'Լուծէր եւ ընակեցոյց *Վարդապետ* անուն առանձնական բերդին մէջ: Գերմանիա առ ժամանակ ինչ կարծեց թէ Լուծէր թըշնամեաց ձեռքն ընկած է, բայց շուտով ապահով եղաւ, երբ տեսաւ թէ՝ սոյն խորհրդաւոր ամրոցէն Լուծէր կ'ուղղէ ժողովրդեան իւր գեղեցիկ գրուածներն: Նա ութ տարի մնաց այս ապաստանարանին մէջ, եւ այս տեղ սկսաւ Աստուածաշնչի սքանչելի թարգմանութիւնն, որ ոճոյ կողմէն մի ճշմարիտ հրաշակերտ է եւ որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ Գերմանիոյ մէջ: Նոր Կտակարանն արդէն երեւեցաւ 1522ին:

Այս ժամանակէն Նորա բարեկամներն եւ կուսակիցներն, նոյն զգացմամբ, ամենուրեք բարձրացուցին իրենց պերճախօս ձայնն: Նորա պաշտօնակիցն եւ բարեկամն *Մելանքթոն*, մի Աստուածաբանական երկ հրատարակեց, որ նոյն ազդեցութիւնն ունեցաւ ուսեալ դասուն վրայ, ինչ որ ունեցաւ Աստուածաշնչի թարգմանութիւնն ժողովրդեան վրայ: Շատ վանականներ թողին իրենց վանքերն եւ պատարագն սկսաւ կատարուիլ Գերմաներէն լեզուաւ:

Վերանորոգչի առողջութիւնն տկարացած էր *Վարդապետ* նստողական կեանքէն, որ շատ հակառակ էր իւր սովորութեան ու ճաշակին: Նա ելաւ սոյն ամրոցէն, երբ տեսաւ թէ ծանր դէպքեր տեղի կ'ունենան ի Վիտէմբերգ: Մի վաճառական *Նիքոլա Յոորի* եւ մի այլ *Թոմաս Մոսկէր* կը պնդէին թէ՝ մանկութեան ժամանակ եղած Մկրտութիւնն ընաւ արժէք չ'ունի, եւ իրենց անձն յ'Աստուծոյ ներշնչեալ համարելով, կը հրաւիրէին, որ մարդիկ իրենց ձեռքէն ճշմարիտ մկրտութիւնն ըն-

դունին, իբրեւ նշան, որ Սյստուծոյ նոր եկեղեցւոյն մէջ մտած են : Այս առթիւ նորա անուանեցան *Կրկնակնոռք* (անաբաբտիսդ) : Սոքա խուժեցին 'ի Վիտէմբերգ, ուր կը գտնուէր *Կարլշտադ* (որ Լուծէրին զսպումէն հեռի մնալով անսանձ եղած էր), եւ սկսան պախարակել ամեն տեսակ հանդէսներ եւ նոյն իսկ գիտութեան դէմ խօսիլ : Կարլշտադ ապստամբեցոյց ուսանողներն, որոնք սկսան ժողովուրդն յուզել եւ բորբոքել : Եկեղեցիներն կողոպտուեցան, պատկերներն խորտակուեցան, վանքերն աւարի առնուեցան եւ կրօնաւորներն ու քահանաներն Սեղանէն վար առնուեցան : Լուծէր երբ լսեց սոյն անկարգութիւններն, բնաւ չը վարանեցաւ եւ առանց երբէք մտածելու այն վտանգին վրայ, որուն կարող էր ենթարկուիլ, թողաւ իւր ապաստանարանն, հասաւ 'ի Վիտենբերգ 1522 ին Մայիսի 7 ին, քարոզեց եօթն օր շարունակ *Պատկերամարտից* եւ այլ ամեն տեսակ կրօնական բռնաբարմանց դէմ եւ խռովութիւնք ու անկարգութիւնք դադրեցան : Խռովարարներն, որոնք *Նոր մարգարէ* կ'անուանէին իրենց անձն, պարտաւորեցան երթալ ուրիշ տեղ քարոզելու երկրորդ մկրտութեան վրայ, յայտարարելով միանգամայն թէ՛ գիտութիւնն անօգուտ է եւ հաւատացելոյն համար բաւական է միայն Հոգւոյն Սրբոյ լուսաւորութիւնն :

Սոյն վայրկիսէն Վորմսի տարագրեալն համարձակ ձեռքն կ'առնու վերանորոգութեան դէկն, թէ՛ յառաջ վարելու եւ թէ՛ իւր ճանապարհէն չը շեղելու համար :

1523 թուականն մի վճռական տարի է Վերանորոգչի թէ՛ գործոց եւ թէ՛ կենաց համար : Նորա գրութեանքներն ամենուն ձեռքն են, նոյն իսկ իւր հակառակորդաց, որոնք շատ անգամ կ'ներշնչուին այն գրութեանքէն, զորս կամէին 'ի հուր մատնել : Լուծէր աւելի տէր է Գերմանիոյ, քան թէ Շարլ—թէն (Կարլոս Ե.),

որոյ միտքն պաշարուած է Ֆրանսուա Ա. ի դէմ ունեցած պատերազմներով: Գերմանիոյ մէջ կը կարդացուին մի միայն այն հրատարակութիւններն, որոնք թեր ու դէմ են վերանորոգութեան: Լուծէր 1522ին կը հրատարակէ 130 ճառեր, հետեւեալ տարին 831, եւ այսպէս մինչեւ իւր կենաց վերջն իւր հրատարակութիւններն հարիւրաւոր հրատարակութեանց կը հասնին: Բանաստեղծ էր նա միանգամայն եւ հմուտ գեղարուեստից, յորոց օգուտ կը քաղէր կրօնական շարժման համար: Յաւալի է սակայն, որ սոյն կրօնական եւ ընկերական շարժման հետ խառնուեցան կրքեր:

Գիւղացիներն, որոնք երկար ժամանակ ընկճուած էին Աւատական ճնշման ներքոյ, արդէն բազմիցս բողոքած էին ապստամբական խռովայուզութեամբ: Բայց երբ լսեցին թէ գիտունք եւ իշխանք անդադար կը խօսին ազատութեան եւ ազատագրութեան վրայ, ինքեանք եւս նոյնպէս սկսան ձայն բարձրացնել՝ թէ գիտեն յարգել իրենց ազատութիւնն: Շուաբացիներն իրենց խնդիրն ներկայացուցին 12 յօդուածներով, որոց մեծ մասն իրաւացի էր, եւ Լուծէր պարտաւորեց իշխաններն, որ զ'այն ընդունին: Բայց ատելութեան եւ բռնաբարութեան զգացումներն, որոնք զսպուած էին երկար ժամանակ, շուտով 'ի յայտ եկան սպանութեան, հրոյ եւ աւերման տեսարաններով եւ մարդկային ամեն կարգ ու կանոն ոտնակոխ եղան: 1524ին, Յուլիսին, ապրտամբութիւնն բորբոքեցաւ 'ի *Սևաա Անտառն*, 'ի *Սաշտոնիա*, 'ի *Ֆրակոնիա* եւ *Տիենուսի* ամբողջ եզերաց վրայ: Գիւղացիներն ամենուրեք կը գրաւեն Եկեղեցիներն ու վանքերն եւ կը խողխողեն տէրերն՝ իրենց ամբողջ ներուն մէջ, որոնք բոցերու ճարակ եղած են:

Սոյն վայրագ տեսարաններու հանդէպ՝ Լուծէր սաստիկ վիշտ կը զգայ եւ կը խզէ արիւնուուշտ մարդիկ-

ներու հետ ունեցած հաղորդակցութիւնն, որոնք կ'ան-
պատուէին Քրիստոնեայ գեղեցիկ անունն: Բայց ինքն
Լուծէր եւս, որ բնաւորութեամբ կրքոտ էր եւ ան-
զուսպ, հետեւեալ վայրագ խօսքերն արտասանած է,
որուն համար միշտ յանդիմանուած է եւ թշնամանուած.
« Պէտք է բնաւ գեթալ, պէտք է կարեկցիլ այդ ա-
պրտամբ գիւղացիներուն, դոքա արժանի են մի միայն
Աստուածային եւ մարդկային բարկութեան: Պէտք է
վարուիլ նոցա հետ ինչպէս կասաղի շներու հետ . . .
Սպանէ՛ք, զարնէ՛ք, ջարդեցէ՛ք, այս է իմ գաւազանս
այդպիսի աշակերտներու համար » : Իշխաններէն ոմանք
ապստամբներու դէմ զինեցան եւ այս սաստիկ կոտո-
րածին մէջ, որ գեղացւոց պատերազմն կ'անուանուի,
100,000 էն աւելի մարդիկ մեռան: Եւ այն ժամանակ
Լուծէր այս արինահեղութենէն սաստիկ զգածուած,
ծայն բարձրացուց թշուառ գիւղացւոց համար. « հայցեց
իշխանաց գեթութիւնն ու կարեկցութիւնն » :

Սոյն սոսկալի բռնութիւններն, որոց պատասխա-
նատու համարուած էր վերանորոգութիւնն, հալածա-
նաց հուրն բորբոքեցին զանազան տեղեր, ինչպէս 'ի
Ստորին Նահանգս, 'ի *Յառիէր*, 'ի *Ղաւորիա*՝ նոցա դէմ,
որոնք կը յայտնէին թէ՛ նոր դաւանութեան կը վերա-
բերին: Բայց միւս կողմէն եւս վերանորոգութիւնն իւր
նպատակին հասաւ: Վանքերն փակուեցան, պատարագի
արարողութիւնն փոփոխեցաւ, ուխտն, ամուրիութիւնն,
Սրբոց պաշտամունքն խափանեցան, եւ սկսան վերջա-
պէս, առանց Եպիսկոպոսի, հովիւներ ձեռնադրել թէ՛
ամուսնացեալ եւ թէ՛ ամուրի:

Սակայն Լուծէր, եթէ մի կողմէն կամեցաւ Եկե-
ղեցին ազատել պապական տիրապետութենէն, միւս
կողմէն, ենթարկեց իշխանաց կառավարութեան, եւ Եկե-

ղեցին պապի լուծէն ազատուելով՝ իշխանաց խնամապարտութեան հնազանդեցաւ :

Լուծէր, վարդապետէն ելնելով վերստին դարձած էր իւր մենաստանն, որ գրեթէ անապատ էր, եւ 1524 ին միայն թողաւ *Սգոստիկեան* կրօնաւորական Սքեմն : Հետեւեալ տարին ամուսնացաւ *Կատարիկէ Բօրա* կուսին հետ, որ մի յարգելի եւ բարեպաշտ կենակից եղաւ վերանորոգչին : Թէեւ սոյն ամուսնութիւնն սաստիկ կերպիւ վրդովեց Հռոմէական Եկեղեցւոյ կղերականաց միտքն, եւ նոյն իսկ բողոքականներէն շատերն հաշտ աչօք չը նայեցան սոյն ամուսնութեան վրայ :

Լուծէր առատ էր աղքատներու եւ հիւրերու համար, իսկ ինքն կ'ապրէր շատ չափաւորութեամբ : Շատ ընտանեւէր էր եւ գեղեցիկ նամակներ ունի գրած իւր զաւակաց : Նա իւր գրքերուն համար վարձք չ'էր ընդունիր, եւ սուպագրիչներէն միայն կ'ընդունէր իւր հեղինակութեանց մի օրինակն եւ եմ : 1527 ին ժանտախտ երեւան ելաւ 'ի վիտէնբերգ եւ Լուծէր մնաց իւր պաշտօնին մէջ, այցելելով եւ մխիթարելով ժանտահարներն : Լուծէր ինքն եւս ծանրապէս հիւանդացաւ եւ կարծես թէ իւր վախճանն մօտեցած էր : Ընդհանրապէս ուրախ եւ զուարթ էր ընտանեկան յարկին տակ եւ կը հրճուէր երաժշտութեամբ եւ երգերով, որոց մէջ ինքն եւս համբաւաւոր էր :

Վերանորոգութիւնն հետզհետէ կը տարածուէր Գերմանիոյ սահմանէն արտաքոյ զանազան երկրներու մէջ, ինչպէս 'ի Հէս, 'ի Հոլշտէյն, 'ի Շլէզվիկ, 'ի Գրանիմարգ, 'ի Շոռհու :

Դ.

Ուրիխ Յուդակ (Զուիմկ)

Մինչդեռ 'ի Գերմանիա Լուծէրի ձեռքով վերանորոգութիւնն կը տարածուէր, գրե'թէ միեւնոյն ժամանակ եւ միեւնոյն նպատակաւ կ'աշխատէր 'ի Հելլետիա *Ուրիխ Յուդակ*: Սա ծնաւ 'ի Վիլտհաուզէն, Լուծէրի ծննդեան 7 ամիս զնի, 1484 ին: Նորա հայրն հասարակութեան ատենակալն էր եւ կը պատկանէր պատուաւոր ընտանեաց, որ նշմարելով իւր երրորդ որդւոյն տաղանդն, ամեն կերպիւ աշխատեցաւ նորա զարգացման համար, որկեց 'ի *Քալ*, ապա 'ի *Յենն*, ուր կը գտնուէին նոյն ժամանակ Հելլետիոյ ամենէն երեւելի ուսուցիչներն: Գոմինիկեաններն շատ աշխատեցան իրենց կողմն շահիլ Յուդակն, բայց իրենց վարուց ապականութիւնն արդէն ծանօթ լինելով՝ հայրն հրամայեց թողուլ սոյն քաղաքն եւ երթալ 'ի Վիէննա փիլիսոփայութիւն ուսանելու, ուր շատ սակաւ մնաց:

Յուդակ, 18 տարեկան հասակին մէջ, այնքան համբաւ ստացաւ գիտութեան մէջ, որ կոչուեցաւ Քալի բարձրագոյն վարժարանին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարել, ուր յաջողեցաւ իրեն 4 տարի սոյն քաղաքի համալսարանի մէջ Աստուածաբանութեան դասերն ըսել թովմաս Վիտէմբախէն, որ շատ հմուտ էր Ս. Գրոց: 22 տարեկան հասակին մէջ քարոզիչ անուանեցաւ 'ի Քլարիս (1506):

Այս տեղ շարունակեց նա ուշադրութեամբ ու

սումնասիրել Ս. Գիրքն եւ արդէն 1516 ին բացարձակապէս յայտարարեց թէ՛ պապական իշխանութիւնն կարող չ'է բնաւ յենուլ Աստուծոյ խօսքին վրայ։ Նոյն թուականին էր, որ քարոզչի պաշտօն ընդունեց Շուից Կանտոնի մէջ։

Երիտասարդ վերանորոգչի պերճախօսութեան համբաւն այնքան հռչակեցաւ, որ կոչեցաւ 'ի Յիւրիխ, Մայր Եկեղեցւոյ քարոզչութեան, ուր 1519 ին Յունուարի 1 ին յայտնեց իւր բազմաթիւ ունկնդրաց՝ թէ ինքն պիտի ուսուցանէ *մի միայն* Ս. Գրոց համաձայն եւ պիտի աւետարանէ զ՝Փրկութիւն 'ի Յիսուս Քրիստոս։ Այնքան մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նորա պարզ եւ ժողովրդապէն քարոզն, որ յաջորդ տարին Յիւրիխի կառավարութիւնն հրամայեց որ քարոզիչներն երբէ՛ք այնպիսի բան չ'ուսուցանեն, որ չը լինի համաձայն Հին եւ Նոր Կտակարանի վարդապետութեան։

Այս ժամանակն էր, որ Յուինկլ մօտէն ծանօթացաւ Գերմանիոյ վերանորոգչին՝ Լուծէրի գրուածոց, յորոց սակայն չ'զգուշացաւ՝ պապի կոնդակին հակառակ։ Մինչեւ այն ժամանակ նա միայնակ գործած էր. ընդհանուր գաղափարներն շուտով բազմաթիւ կուսակիցներ ունեցան Հելվետիոյ Կանտոններու մէջ։ 'ի Բէռն պաշտպանուեցան Հաշի վերանորոգչէն, իսկ 'ի Բալ հռչակաւոր Օքոյանյաւեհն։

Յիւրիխի կառավարութիւնն որոշեց որ մի ժողով կազմուի կրօնական խնդրոց վրայ վիճելու համար 1523 ին եւ քաղաքին Եպիսկոպոսն նախագահէ ժողովին։

Յուինկլ ներկայացուց 67 նախադասութիւններ, գլխաւորապէս պապի աշխարհային իշխանութեան դէմ, կղերականաց հարստութեան դէմ, քահանայից ամուրիութեան դէմ, ինչպէս եւ քաւարանի եւ ներողութեանց դէմ։ Ժողովականաց մէջ միայն պապի ընդհանուր պատ-

գամաւորն քանի մի առարկութիւններ հանեց, իսկ ժողովն ցրուելով իրաւունք տուաւ Յուինկին՝ շարունակել քարոզել, ինչ որ կարող է հաստատել Աստուածային քանիւ։ Սոյն վայրկիսէն Վերանորոգութիւնն աւելի աւրագ եւ հաստատուն ընծացք ստացաւ։ Բոլոր պատկերներն եւ Սրբոց մասունքներն վերցուեցան Եկեղեցիներէն, ինչպէս եւ երգեհոններն եւ մկրտարաններն։ Վանքերն՝ աղբառաց դպրոցներ դարձան, Թոյլատրուեցաւ Եկեղեցականաց՝ ամուսնանալ եւ օրինակաւ քարոզելու համար Վերանորոգիչն ինքն իսկ ամուսնացաւ *Աննա Տիչն Հարդ* բարեպաշտ այրւոյն հետ։ Վերջապէս Յուինկի պաշտօնակիցն *Հռոն Բոքսա* Նոր Կտակարանն Լուծէրի Թարգմանութենէն փոխադրեց 'ի Հելլետիական բարբառ, եւ (1525—1529) Հին Կտակարանն Թարգմանեցաւ ըստ բնագիր օրինակին։

Սակաւ մնաց որ *Կրկնակնոռնքներն* իրենց մոլեռանդութեամբ եւ յիմարութեամբ պիտի խափանարար լինէին Յուինկի գործոյն, ինչպէս կործանել սպառնացած էին Լուծէրինն։ Սակայն 'ի Հելլետիա բնաւ գիւղականաց ապստամբութիւն տեղի չ'ունեցաւ։ Իսկոյն պապականութեան պաշտպան *Ֆաբեր* եւ *Կը* Հելլետիոյ աւագաժողովի մեծամասնութեան վրայ վստահելով գումարումն ունեցան 'ի *Բադեն*, 1526 ին։ Յիւրիսի կառավարութիւնն չը համարձակեցաւ թողուլ որ Յուինկ սոյն գումարման երթայ, երկնչելով մի՛ գուցէ Յովհաննէս Հուսի բաղդին հանդիպի։

Յուինկի բարեկամներն *Հաչեր* եւ *Սթորամպատ* պարտաւորեցան դիմադրել Նորա հակառակորդաց։ Թէեւ ըստ երեւութին յաղթանակն պապականներու մնաց, բայց այսու բնաւ արգելք չ'եղաւ Վերանորոգութեան տարածման Հելլետիոյ այլ մասերուն մէջ։ Հելլետիա երկու մասերու բաժնուեցաւ 'ի կրօնս — *Կաթոլիկ* եւ

Քողոքական, որոնք միշտ իրարու դէմ մաքառեցան եւ սոսկալի աղէտներու պատճառ եղան: Կաթոլիկներն սաստիկ զայրացած էին բողոքականաց յառաջադիմութեան դէմ, իսկ սոքա կը գանգատէին իրենց հակառակորդներու բռնաբարմանց դէմ, զորս գործ կը դնէին հակառակ *հայելի* մէջ կնքուած խաղաղութեան դաշնագրին: Յիւրիս եւ թեոն քաղաքներն որոշեցին փակել իրենց վաճառանոցներն կաթոլիկ *կանտոններու* առջեւ, որպէս թէ կամելով սուէն ստիպելով գրաւել իրենց դաշնակիցներն: Յուսահատուելով այսպիսի անգութ վարմունքներէ, 5 կանտոններն իսկոյն կազմեցին բազմաթիւ խումբեր եւ երեւեցան Յիւրիսի սահմաններու վերայ: Սոյն քաղաքն պատրաստուած չ'էր քնաւ զինքն պաշտպանելու եւ իրենց նիզակակիցներն չ'էին կարող երկար ժամանակ օգնութիւն մատուցանել:

Յիւրիս ժողովեց միայն 2,000 մարդիկ եւ Յուինկլ եւս իրենց հետ իբրեւ քարոզիչ պատերազմի դաշուն գնաց: Արիւնահեղ ճակատամարտ եղաւ Կապելի մօտ. բողոքականներն, որ սակաւամիւ էին, յաղթուեցան, 500 հոգի մեռան, որոց հետ եւ Յուինկլ, որոյ մարմինն չորս մասն բաժնեցին յաղթողներն, այրեցին եւ փոշին հողմոց մատնեցին:

Սոյն եղբրական տեսարանէն զկնի, 'ի գարնան, 1529 ին, Կարոլոս Ե. Սպիրի Աւագաժողովին միջոցաւ հրովարտակ հանեց, արգիլելով ամեն նոր փոփոխութիւն պաշտաման, եւ Աւետարանական կուսակցութեան իշխաններն, ինչպէս եւ 14 կայսերական ազատ քաղաքներն *քողոքեցին* (այս տեղէն մնացած է *քողոքական* աւունն) այս որոշման դէմ, որ կը վիրաւորէր իրենց խիղճն, եւ կարեւոր դատեցին վերջ տալ կրօնական երկպառակութեան, որ կը տկարացնէր Աւետարանականներն իրարմէ բաժանելով: Սոյն նպատակաւ մաս-

նաւոր ժողով գումարեցաւ 'ի Մարբուրգ-, բայց էական խնդրոց վէճն ապարդիւն մնաց. ինչպէս է Հաղորդութեան խորհուրդն, իսկ միւս կէտերու նկատմամբ համաձայնեցան մտախոհ աշխատիլ :

Լուծէրի եւ Յունկլի վարդապետութեան մէջ այս տարբերութիւնն կար, որ առաջինն պահպանողական էր, եւ կը մերժէր Հռովմէական Եկեղեցւոյ այն վարդապետութիւններն կամ արարողութիւններն միայն, որոնք ականքեւ կը հակասէին Ս. Գրոց: Երկրորդն ընդհակառակն կը մերժէր ամեն բան, ինչ որ հիմնուած չ'էր Ս. Գրոց վրայ, եւ կ'աշխատէր Աստուածային պաշտօն մունքն վերածել Առաքելական ժամանակի պարզութեան, Լուծէր խստիւ կը պահպանէր սկզբնական մեղաց վարդապետութիւնն, ինչպէս յայտնի է Երազմոսի հետ ունեցած վիճաբանութենէն: Իսկ Յունկլ մարդկային բընութիւնն բոլորովին անկեալ չ'էր համարեր եւ չ'էր կարծեր բնաւ, թէ նախնի ժամանակաց առաքինի հոգիներն վտարուած են յաւիտենական փրկութենէն: Հաղորդութեան խորհրդոյ վարդապետութեան մէջ երկուսն եւս հաւասարապէս կը մերժէին Հռովմէական *Գոյափոխութեան* վարդապետութիւնն:

Սակայն Լուծէր կ'ընդունէր, որ հացն եւ գինին ճաշակելով իւրաքանչիւր Քրիստոնեայ իսկապէս հաղորդակցած կը լինի Յիսուսի Քրիստոսի մարմնոյն եւ արեանն: Ընդհակառակն Յունկլ մի միայն Քրիստոսի հոգեւոր ներկայութիւնն կ'ընդունէր Հաղորդութեան Ս. խորհրդոյն մէջ, եւ հացն ու գինին կը համարէր նշաններ Յիսուսի մահն յիշելու համար, այն է՝ յիշատակ նորա խորտակուած մարմնոյն եւ թափած արեանն խաչին վրայ: «*Այս է մարմին իմ*» խօսքն կը թարգմանէր այսպէս. «այս կը ներկայացնէ կամ կը նշանակէ իմ մարմինս»: Մինչդեռ Լուծէր բնաւ տարբեր բացատրու-

Թիւն չ'էր տար Յիսուսի խօսքին, այլ նոյնութեամբ կ'ընդունէր թէ « *Այս է մարմին իմ* » է իսկապէս Յիսուսի մարմինն ամեն հաւատացելոց համար: Այսու կը տարբերին մինչեւ ց'այսօր *Վերանորոգութեան* երկու ճիւղերն — *Լորթկրպիանն* եւ *Գոռինկրպիանն*:

Ե.

Հաստատութիւն Վերանորոգութեան 'ի Գերմանիա

Զանազան խնդիրներ կարգադրելու համար Ազգաբնակչի Աւագածողուն գումարեցաւ 1530 ին եւ կարողութեամբ Ե. ի նպատակն էր հաստատել Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն եւ վերջ տալ ամեն նորածեւութեանց:

Լուծէր կարող չ'էր ներկայանալ Աւագածողովն, որովհետեւ Վորմսի հրովարտակին հարուածին ներքոյ էր: Նորա տեղ ներկայացաւ իւր հեզ բարեկամն Մելանքթոն, որ կարգաց իւր հռչակաւոր *Խոստովանութիւնն Ազգաբնակչեան*, որ ներկայացուած էր կայսեր իբրեւ հանգանակ եւ միշտ մնացած է իբրեւ մեծ յիշատակարան Լուծէրական Եկեղեցեաց: Սոյն գրուածքով շատ մոլորութիւններ եւ ստուծիւններ հերքուեցան, զորս յերկած էին հակառակորդներն: Բայց կարողս չը համոզուեցաւ եւ *Հերքումն* պատրաստել տուաւ, որուն պատասխանեց Մելանքթոն ճարտար *Զատագովութեամբ*:

Սոյն վիճաբանութեանց նպատակն էր հրաւեր կարգաւ բոլոր աւետարանական պետութեանց, շատ կարճ ժամանակի մէջ հաշտուիլ պապի հետ, իսկ եթէ

յամսուէին եւ ժամանակն անցնէր, այնուհետեւ բռնութիւն եւ տարագրութիւն գործ պիտի դրուէին ապստամբողաց դէմ:

Այս որոշման ազդեցութեանն դիմադրելու համար՝ Լուծէրական պետութեանց շատերն ժողովեցան Սարսոնիոյ Կայսրնտրին եւ Հեսի Լանդգրաֆի մօտ եւ պաշտպանողական դաշնակցութիւն կազմեցին 'ի Մայ-Կայսն 1531 ին: Սոյն դաշնակցութիւնն շատ զօրաւոր էր, որոյ դէմ չ'էր կարող հակորոշումն տալ Կարոլոս, ուստի 1531 ին, 'ի Նուրեմբերգ առաջին *Կրօնական խաղաղութիւնն* հաստատուեցաւ, որոյ մէջ թէ՛ բողոքականներն եւ թէ՛ կաթոլիկներն խոստացան փոխադարձաբար ներողամիտ գտնուիլ իրարու հանդէպ, մինչեւ մօտաւոր ժողովն:

Նորհմիւրքի խաղաղութիւնն 14 տարի ապահովեց բողոքականաց անդորրութիւնն եւ այս ժամանակին մէջ նորա շատ տեղեր տարածեցին իրենց սկզբունքներն: Վերանորոգութիւնն այնչափ արմատացաւ, որ այլ եւս երկիւղ չ'ունէր այն անուր աղետներուն ենթարկիլ, զոր *Կրկնակնոռնքներն* զանազան տեղեր կը գործէին, մանաւանդ 'ի Մունստեր եւ Վեստփալիա: Սոյն աղանդաւորներն, որոնք արդէն օգնած էին գիւղացւոց ապստամբական բռնաբարումներուն, ահուելի գաղափարներու եւ մղեռանդն արարքներու կը մատնէին իրենց անձն: Ոմանք կը մերժէին զինուորական ծառայութիւնն եւ երդումն, ոմանք կամէին մուծանել բազմակնութիւնն եւ ամենայն ինչ հասարակաց առնել: Ամենքն կամէին որ իւրաքանչիւր որ ազատ լինի քարոզել, ինչպէս որ ինքն կը հասկնայ Ս. Գիբքն, եւ կ'ապասէին Յիսուսի Քրիստոսի մօտալուտ գալստեան հազարամեայ թագաւորութեան նաւակատիքն կատարելու:

Մունստերի մէջ Յովհաննէս Մանիս անուն մի

հացագործ եւ իւր առաքեալն Յովնաննէս Լէյդ, երբեմն դերծակ, այնպէս գրաւեցին ժողովրդեան միտքն ու սիրտն, որ յաջողեցան իրենց ամենէն անարգ դիտաւորութիւններն իրագործելու: Յովնաննէս Մամիս, որ իշխանութիւն կը վարէր *Ենոյք մարգարէ* անուամբ, սպանուելով մի վիճաքանութեան մէջ, նորա աշակերտն Յովնաննէս Լէյդ զ'ինքն հռչակեց *Ժազառոր լոր Խորայիլի*, եւ գլխաւոր հրապարակի վրայ թագ 'ի գլուխն եւ 12 կիներով շրջապատուած դատաւորական անժողով վրայ նստած, իբր թէ արդարութիւնն պիտի պաշտպանէ: Մի օր հրապարակաւ կտրեց իւր կիներէն միոյն գլուխն, որ համարձակած էր կասկածիլ իւր գերազանց կառավարութեան վրայ: Թէ՛ կամոյիկներն եւ թէ՛ բողոքականներն միացան քաղաքն պաշարելու, եւ երբ առնուեցաւ, Յովնաննէս Լէյդ եւ պարագլուխներն պատժուեցան սոսկալի տանջանքներով (1535):

Սոյն աղանդոյն մ'նացորդներն խաղաղանալով եւ իրարու հետ հաշտուելով մի Հռովմէական նախնի եկեղեցականի ազդեցութեամբ, որ իրենց հետ միացած էր 1536 ին, *Միմոն Միմոնիս* անուն, ուրիշ քաղաքացեաց հաւատար ներդրամութեան արժանացան, եւ յ'Անգլիա, եւ 'ի Գերմանիա *Միմոնիտեան* անուամբ առանձին սովորութիւններ ունեցան, ինչպէս են՝ իրարու ոտք լուալ, մերժել մանկանց մկրտութիւնն, երդումն, պատերազմն, դատաւարութիւնն, նաեւ ամուսնալուծութիւնն (բաց ի շնութեան պատճառէ): Սոցա թիւն 400 000 ի կը հասնէր եւ նշանաւոր էին իրենց գործունէութեամբ, պարզ վարքով եւ պատուաւոր ընթացքով:

Վերանորոգութիւնն տարածեցաւ Գերմանիոյ զանազան կողմերն եւ կամոյիկներն ու բողոքականներն երկուստեքվտանգ կ'սպառնային միմեանց: Կարօլուս Ե. կ'աճապարէր ընդհանուր ժողով գումարել, բայց բողոքականք

անփոյթ էին եւ այնպէս կ'զգային թէ այն տեղ պիտի դատապարտուէին: Պօղոս Գ. պապն հաճութիւն տուաւ որ ժողովն գումարուի յաջորդ տարին (1537, 'ի Մանթու, իսկ բողոքականք այնպէս համարեցին թէ Իտալիոյ քաղաքին մէջ կարող չ'են ազատ լինիլ եւ հետեւապէս կը խնդրէին որ Գերմանիոյ քաղաքաց միոյն մէջ գումարի ժողովն: Վերջապէս սոյն ժողովն յետաձգեցաւ մինչեւ 1546 թուականն եւ վիճաբանութեան հիմնական նիւթերն այնպէս փոփոխուեցան, որ բողոքականք կարող չ'էին ընդունիլ: Երբ մերժեցին նոքա պատգամաւորներ որկել Տրիդենտեան ժողովն եւ չը կամեցան լուծել *Միայնաշտիմի* դաշնակցութիւնն, այն ժամանակ Կարոլոս Ե. որ արդէն աւարտած էր Ֆրանսայի հետ ունեցած պատերազմն, որոշեց զինու զօրութեան դիմել եւ վերջացնել բողոքական կուսակցութիւնն:

Աստուած խնայեց Լուծէրին չը տեսնել այն պապերազմի սկիզբն, որ կը գուշակուէր: Նա իրաւարարութեան առթիւ կոչուեցաւ յ'*Այսիքս* եւ մեռաւ իւր ծննդեան քաղաքին մէջ (1546, 18 փետր.):

Սմալկալտնի դաշնակցութիւնն աւելի զօրաւոր էր, քան թէ Կայսեր պատերազմական զօրութիւնն: Սակայն Սաքսոնիոյ դուքսն Մորիս, հակառակ կայսրընտրին, փառասիրութեամբ Կայսեր կողմն անցաւ եւ քակուեցաւ Սմալկալտնի դաշնակցութիւնն: Կարոլոս Ե. յաղթեց 'ի Սիսիլիոյ, կայսրընտրին, գերի առաւ, պարտաւորեց հնազանդիլ եւ այնպէս յանդգնաբար գործ դրաւ իւր յաղթութիւնն, որ իրեն դէմ գրգռեց թէ՛ կաթոլիկ եւ թէ՛ բողոքական իշխաններն:

Երբ Լուծէրական եկեղեցիներն Աւգսբուրգի դաշնադրութեամբ հաստատ գոյութիւն ստացան, այն ժամանակ սկսան նաեւ ներքին բաժանումներն բողոքականաց մէջ: Լուծէրականներն սաստիկ զայրացած էին

Կալվինականութեան յառաջանալուն դէմ, եւ իննայի համալսարանի ուսանողներէն շատերն մինչեւ անգամ հալածանք յարուցին Վիտէնբերգի ուսանողներուն եւ նոյն իսկ մեծահռչակ Մօլանքթոնին դէմ, որ իւր ընդարձակ տեսութեամբ եւ բարի զգացումներով կը դատաւարտուէր իբր գաղտնի Կալվինականութեան (քրիստոկալվինիզմ) յարող, որ մի տեսակ մատնութիւն էր Լուծէրի նկատմամբ: Սոյն անտեղի վիճաքանութիւններն վերջացնելու համար՝ Սաքսոնիոյ Աւգոստոս Կայսր ընտիրն պարտաւորեց 6 համբաւաւոր Աստուածաբաններ, որ իրարու հետ համաձայնելով մի օրինաւոր բան խմբագրեն վիճաքանութեան առարկայ եղած կէտերու վրայ: Սակայն նոցա պատրաստածն աւելի անհամաձայնութեան եւ բաժանման առիթ եղաւ երկու կուսակցութեանց մէջ: Ինչպէս 'ի Գերմանիա եւ 'ի Հելվետիա, նոյնպէս եւ 'ի Ֆրանսա վերանորոգութիւնն սկսած էր վեր երելիլ եւ նոյն իսկ 1512 թուականէն փարիզի նըշանաւոր մարդիկ հակամէտ էին: Ֆրանսայի բոլորքականներու նահապետն եղաւ փարիզի համալսարանի Աստուածաբանութեան վարդապետ Յակոբ Լը Ֆէր կամ *Ֆարէր*, որ մի գիտնական, բայց երկչոտ մարդ էր եւ իսպառ չը խզեց իւր յարաբերութիւնն Հռովմէական եկեղեցւոյ հետ: Նա կը բացատրէր պերճախօսութեամբ եւ համոզմամբ Աւետարանի մեծամեծ վարդապետութիւններն եւ 'ի միջի այլոց՝ հաւատով արդարանալու հիմնական վարդապետութիւնն: Սա ունեցաւ նշանաւոր ոշակերտներ, որոնք վերանորոգութեան մէջ գործօն դեր ունեցան:

Բայց Աւետարանի վարդապետութիւններն շուտով յարուցին Սօրբոնի համալսարանի գործակալ մոլեռանդ Բեդայի եւ Սալուայի Թագաւորի մայր՝ Լուիզայի ատելութիւնն, նոյնպէս եւ Անտոն Դուպրա ագահ եւ ցո-

փակեաց Եկեղեցականի նախանձն : Այն ժամանակ համարձակապէս յայտնեց համալսարանն իւր կարծիքն ընդդէմ Լուծէրի (1520), իսկ Լը Ֆէվր, թէ եւ բարձր պաշտպանութեան առարկայ, թողաւ Փարիզն, եւ իւր երիտասարդ բարեկամներու հետ առանձնացաւ 'ի Մ'օ, ուր շատերն աշակերտեցան իրեն :

1524 թուականի վերջն, երբ պատերազմն կար իտալիոյ հետ, եւ ուր գերի բռնուեցաւ Ֆրանսուա Ա. կարծելով թէ օգնութիւն կը գտնէ կղերականներէն, հաւանութիւն տուաւ այն սոսկալի եւ անբեւեակայելի խստութեանց, զ'որ հռչակած էր Արքունքին հերետիկոսութիւնն ջնջելու համար, որ ճարակուած էր բոլոր թագաւորութեան մէջ, եւ այս առթիւ շատերն այրեցան 'ի Փարիզ : Սակայն հետեւեալ տարին Լը Ֆէվրի բարեկամներն հաճութիւն ստացան թագաւորէն դառնալ 'ի հայրենիս : Շատերն վերստին սկսան շարունակել իրենց առաջին պաշտօնն, իսկ Լը Ֆէվր կոչուեցաւ թագաւորէն, հսկելու իւր երրորդ որդւոյ դաստիարակութեամբ վրայ, եւ նա իւր վերջին տարիներն անցուց Ֆրանսերէն թարգմանելով Հին Կտակարանն : իսկ նորա պատրաստած Նոր Կտակարանի թարգմանութիւնն արդէն երեւցած էր 1523 ին, Լուծէրի Գերմանական թարգմանութենէն մի տարի յետոյ :

Ֆրանսուա Ա. 'ի սկզբան հակառակ չ'էր Ֆրանսացի վերանորոգիչներուն, բայց շուտով պարագայներն փոխուեցան, նա արդէն 1529 ին չարչարանաց մատնած էր *Հոռի Ահրքհե* ասպետն, այն սիրելի գիտնականն եւ իւր պաշտպանեալն, որովհետեւ նորա մօտ գտած էին Լուծէրի քանի մի թղթերն : Նոյնպէս Փարիզի գլխաւոր հրապարակին վրայ հրով այրուեցան 6 Լուծէրականներ, որոնք իբր թէ թշնամանաց թղթեր փակուցած էին նոյն իսկ թագաւորի սենեկի դրան վրայ : Սոյն վայրկենէն

հալածանքներն կրկնապատկեցան եւ 'ի Փարիզ 6 ամսուան վերջ 102 հոգի 'ի մահ դատապարտուեցան, որոց 27ն հրով պրեցան: Երբ այսպէս խարոյկներն կը վառէին, հալածանքէն ազատելու համար, շատերն տարագիր եղան եւ սոյն տարագրութիւնն գրեթէ երկու դար շարունակուեցաւ: Թէ եւ *Սարգարիտա* Թագուհին ոմանց վերանորոգիչներուն պաշտպան եղաւ, սակայն Ֆրանսական վերանորոգութիւնն պիտի շիջանէր, եթէ նշանաւոր վարդապետն *Կառոսին* չը յառնէր եւ վերանորոգութեան նոր մղումն չը տար:

Յովհաննէս Կառոսին ծնած է Պիկարտիոյ 'Նոյոն' քաղաքն, 1509 ին: Նորա ծնողքն կը պատրաստէին քահանայութեան եւ արդէն 12 տարեկան էր, երբ Եկեղեցական սպասաւորութեան մտաւ: Սակաւ ժամանակէն զկնի, ըստ կոչմանն, փոքրեցան հերքն, բայց սոյն արարողութիւնն նոյն ժամանակ մի անդառնալի պարտաւորութիւն չ'էր: Յետ ժամանակաց գնաց 'ի Փարիզ իւր ուսումն շարունակելու եւ իւր փայլուն յաջողութեանց ստեղծ աւելի հաստատեցաւ Եկեղեցականութեան մէջ: Սակայն իւր հօր կամքով Փարիզն եւ Աստուածաբանութեան ուսումն թողլով գնաց Օրլէան իրաւագիտութիւն ուսանելու: Այս տեղ իւր ազգականներէն մի Աստուածաշունչ ընդունելով եւ ուսումնասիրելով՝ իսպառ ցրտացաւ Հռովմէական Եկեղեցականութենէ: Այնուհետեւ թողլով իրաւագիտական ուսումն եւ իւր զուտ գիտական հետազօտութիւններն, սկսաւ քարոզել Բուրգի եւ Փարիզի բողոքականաց գաղտնի ժողովներուն մէջ, ուր բազմաթիւ ունկնդիրներ կը յաճախէին: Փարիզի համալսարանի ուսուցչապետին համար մի քարոզ շարադրեց, 1533 ին, եւ այսու դատապարտուելով իբրեւ հերետիկոս, երկոքեան 'ի միասին փախան: Քանի մի տեղեր ապաստանելէն զկնի, երբ տեսաւ թէ խարոյկներն կը

բազմանան 'ի Ֆրանսա, առանձնացաւ 'ի Բալ, ուր քսկաւ Երբայեցերէն ուսանիլ, եւ մի գիրք հրատարակեց, որով կը ջանար արդարացնել բողոքականներն իրենց վրայ եղած զրպարտութեանց դէմ:

Կալվին իտալիա եւս գնաց, լսելով թէ բողոքականք կը պաշտպանուին, Լուի ԺԲ. ի դստեր կողմէն, որ *Ֆերարայի* դքսուհին էր, սակայն այն տեղէն եւս պարտաւորեցաւ խոյս տալ հաւատաքննութեան սպանալիքներէն, իւր հայրենիքն դարձաւ եւ սպա 'ի *ժընեվ*: Սոյն ժամանակէն սկսաւ Հելվետիոյ մէջ բողոքականութեան շարժումն եւ ունեցաւ նշանաւոր քարոզիչներ, ինչպէս են *Ֆարէյ*, *Պետրոս Վիք* եւն: Բայց երբ պապի հաւանութեամբ Եպիսկոպոսն նզովեց հրապարակաւ ժրնէվ քաղաքն, աւելի հաստատուեցաւ բողոքականութիւնն, Շատ քահանայք թողին իրենց Եկեղեցական հագուստն եւ աշակերտեցան նոր վարդապետութեան: Սակայն Ժրնէվի պէս մի քաղաք, արտաքուստ եւ 'ի ներքուստ, իրապէս վերանորոգելու համար քանի մի գործիչներու միացեալ ոյժ պէտք էր, Կալուինի թախանձանօք Ֆարէն եւս մընաց 'ի Ժրնէվ, ուր Աստուածաբանութիւն ուսուցանելով մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն ուսանողաց այլ եւ իւր պաշտօնակիցներու եւ մագիստրատներու վրայ: Լոզանի մէջ մի հրապարակային վիճաբանութիւն ունեցաւ, ուր ներկայ էին բոլոր Եկեղեցականներն եւ ամեն հասարակութեանց պատգամաւորներն:

Այս վիճաբանութենէն զկնի, որ 7 օր տեւեց, մերժուեցաւ նախկին Աստուածապաշտութիւնն, ամեն տեղ վերցուեցան սեղաններն ու պատկերներն, քահանայք եւ վանականք թողին իրենց երկիրն, Լոզանի Եկեղեցւոյ հարստութիւնն Բէռն քաղաքն տարուեցաւ, որոյ մի մասն ժողովրդեան բաժնուեցաւ եւ միւս մասն նուիրուեցաւ Լոզանի Ակադեմեան հիմնելու, 1540 ին:

Կալվինի եւ իւր պնշտօնակցաց առաջին հոգածութիւնն եղաւ նոր Եկեղեցւոյն տալ Աւետարանին պատշաճ վարք ու բարք, ուստի Հին Կտակարանի Աստուածապետական սահմանադրութեան նման մի վարչութիւն հաստատեցին խիստ կարգապահութեամբ, զոր ժողովուրդն ընդունեց եւ երդուաւ պահպանել : Խիստ պատիժներ սահմանուեցան երդման, հայհոյութեան, պարելու, դիմակներու, վատ վարուց, արբեցութեան եւ ուրիշ ամեն ցոփութեանց դէմ :

Ժողովուրդն սկսաւ շուտով տրտունջ քառնալ եւ մի կուսակցութիւն կազմեց *ազատախօհք* անուամբ, որոնք հրապարակաւ վիճաբանութեան մտան *Եկեղեցւոյ պաշտօնեից* հետ : Սորա յայտնեցին թէ՛ կարող չ'են պատարագել այն քաղաքին մէջ, ուր կարգապահութիւն չը կայ, ուստի մի ընդհանուր հրաման եղաւ, 3 աւուր մէջ հեռանալ քաղքէն : Ֆարէլ գնաց 'ի Նէօշատէլ եւ Կալվին 'ի Ստրազբուրգ, ուր Հովիւ ընտրուեցաւ Ֆրանսայի բողոքականներէն եւ ամուսնացաւ *Իդէշա Բիւրիճ* անուն այրի կնոջ հետ :

Ժընէվի բողոքական կուսակցութիւններն ընդ երկար վիճեւէն զկնի, որոշեցին Կալվինն վերստին կոչել, որ մեծ դժուարութեամբ եւ Ֆարէլի թախանձանքէն ստիպուած մտաւ 'ի Ժընէվ, 1541 ին ժողովրդեան ուրախական աղաղակներով : Ֆարէլ մնաց 'ի Նէօշատէլ, ուր մեծ ծառայութիւն մատուցեց Եկեղեցւոյն իւր հրավառ պերճախօսութեամբ եւ որոտընդոստ ծայնի : Մեռաւ սա 1565 ին, 76 տարեկան հասակին մէջ :

Ժընէվի մէջ հաստատուեցաւ մի խորհրդարան, 12 երէցներէ եւ քարոզիչներէ կամ հովիւներէ, *Կոնսիստոար* անուամբ, որոյ պարտաւորութիւնն էր հսկել Քրիստոնեայ քաղաքացիներու կրօնական եւ քարոյական վարմանց վրայ : Սոյն *Կոնսիստոարն*, իրաւունք ունէր

նաեւ նշովելու : Իւր նախագահն էր Կալվին , որ հետ-
ըզ հետեւ հասարակապետութեան մէջ մեծ նշանակութիւն
ստացաւ եւ անողոք թշնամի էր պապականութեան :

Սակայն Կալվին ունեցաւ իւր մեծ սխալն , զի կը
կարծէր թէ՛ պէտք է պատժել հերետիկոսութիւնն , ամ-
բարշտութիւնն , հայհոյանքն եւ այս մասին համամիտ էր
Հռովմէական Եկեղեցւոյ անարգ սկզբունքին : Սպանիա-
ցի բժիշկ Միքայէլ Սերվէտ դատապարտուեցաւ հրով
այրուելու , Ս. Երրորդութեան դէմ ունեցած մոլորու-
թեան համար : Թէ եւ Հելվետիոյ բողոքական Եկեղեցի-
ներն եւ նոյն իսկ հեղաքարոյ Մելանքթոնն հաւանու-
թիւն տուին , բայց այս բարքարոսական ոճիրն կը մնայ
միշտ իբրեւ մի արատաւոր բիծ՝ Կալվինի կենաց մէջ :
Կալուին , թէ՛ Եկեղեցական կարգադրութեամբ , թէ՛
Ժընէվի Ակադէմիայի հաստատութեամբ , 1549 ին , թէ՛
հարիւրաւոր ունկնդիրներու բազմութեամբ , որոց կը
դասախօսէր , թէ՛ վերջապէս Ժամանակակից նշանաւոր
անձանց հետ ունեցած թղթակցութեամբ , իբրեւ մի կեղ-
րոն էր կրօնական հրաշալի շարժման , որ կը կատարուէր
'ի Ֆրանսական Հելվետիա , 'ի Ֆրանսոս , 'ի Հոլանտա ,
'ի մի մասն Գերմանիոյ , 'ի Հունգարիա , 'ի Լեհաստան ,
'ի Իտալիա , 'ի Մնգլիա , 'ի Սկովտիա եւ տակաւին այլ
երկրներ : Այսպէս տարածեցան իւր զանազան տեսու-
թիւններն նախասահմանութեան վրայ , իւր թեմեւ վար-
դապետութիւններն հաղորդութեան վրայ , ծրագրեցաւ
Երիցական Եկեղեցւոյ կազմակերպութիւնն , որով իւրա-
քանչիւր հասարակութիւն կը կառավարուէր Երիցական
խորհրդով եւ զանազան հասարակութիւններն միասին կը
հնազանդէին Սինոդին , որ կը կառավարէր բոլոր Եկեղե-
ցիներն : Կալվին մեռաւ , 1564 ին , 55 տարեկան , միշտ սո-
քատ , եւ միշտ անխոնջ իւր ձեռնարկութեանց եւ տառա-
պանաց մէջ , միշտ շրջապատուած ամեն ազգի փախստա-

կան կրօնաւորներէ, զորս կրպանպանէր կամ իւր դրամով կամ հանգանակութեամբ, եւ որոնք կը դիմէին 'ի Ժբ. նէվ, իբրեւ 'ի Հռովմ' բողոքականութեան : Նորա անշահասիրութեան վրայ կը զարմանային նոյն իսկ իւր թըշնամիքն, եւ Պիոս Գ. պապն երբ նորա մահուան լուրն առաւ, ասաց. « Այս հերետիկոսի զօրութիւնն իւր անշահասիրութեան մէջ էր, զի արծաթն ոչինչ էր իրեն համար » : Թէ եւ իւրաքանչիւր շարած Աստուածաբանութեան 4 դաս կ'աւանդէր իւր 600—800 եւ մինչեւ անգամ 1,000 ունկնդիրներուն, թէ եւ շարածն երկու անգամ կը քարոզէր եւ բազմաթիւ թղթակցութիւններ ունէր, սակայն այս բազմաքիրան եւ բազմահմուտ անձն շարագրեց նաեւ մօտ 100 երկասիրութիւններ, որոց մէջ նշանաւոր են իւր *Մեկնութիւնքն Ս. Գրոց* ինչ ինչ մասերու վրայ, թէ՛ Լատիներէն եւ թէ՛ Ֆրանսերէն :

Զ.

Հիզդրնոյ կառն Հիզդեանկ

Թէ եւ կալլին պերճախօս յորդորներ կը կարդար, բայց Ֆրանսուա Ա. անզգայ էր, եւ Ֆրանսայի բողոքականներու հաշածանքն կը շարունակուէր ամեն տարի աւելի սաստկանալով : Խեղճ փերեզակներու, բանւորներու եւ նոյն իսկ մանուկներու դէմ եղած մասնաւոր բռնութիւններն բաւական չ'էր համարեր թեթեւամիտ եւ անբարոյական թագաւորն, եւ կը կարծէր թէ իւր ցոփութիւններն կը ներուին մեծամեծ գիշողութիւններ շնորհելով կղերականաց, եւ իւր թագաւորութեան վերջն (1545 ին) պսակեց իւր նախկին անօրէնութիւններն,

կոտորել տալով Պրովանսի մէջ բնակուած վօդուացի գաղթականներն:

Մերթ ներումն ստացան Թագաւորէն այս Թըշուառներն, մերթ լքեալ մնացին, եւ ամա աւազակներու եւ Թիապարտներու հրոսակներն հրդեհեցին գաղթականաց քաղաքներն, գիւղաքաղաքներն. կոտորեցին մարդիկն, կանայքն եւ մանուկներն, կտրեցին ծառերն, լցուցին հորերն, եւ այն պտղաւէտ երկիրն անուելի աւնապատ դարձուցին:

Անգեղութիւններն բազմապատկեցան մանաւանդ Հէնրիկոս Բ. ի Թագաւորութեան ժամանակ, խարոյկներն վառեցան եւ ամեն ճիգն դործ դրուեցաւ հաւատաքննութիւնն մուծանել 'ի Ֆրանսա: Բանտարկութիւնք, ընչից գրաւմունք յ'օգուտ մատնիչներու եւ Թագաւորի մտերիմներու, մահ հրով, այս էին այն անուելի միջոցներն, որոնք 'ի գործ դրուեցան բողոքականաց դէմ:

Սակայն սոցա սիրով մարտիրոսանալն, հաստատուն հաւատն, անկեղծ բարեպաշտութիւնն, քաղցրութիւնն, հետզհետէ Թուելի շատ մարդիկ իրենց կողմն կը գրաւէին, քան թէ պերճախօս քարոզներուն խրախուսականներն: 40 տարի շարունակ ամենէն սոսկալի տառապանքներն կրեցին եւ երբէք զէնք չ'առին իրենց անձն պաշտպանելու, եւ սակայն շատ քաղաքներու եւ երկրներու մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէին: Սքանչացման արժանի էր բողոքականաց աճիլն եւ Եկեղեցեաց բազմանալն, չը նայելով քահանայից հաւատաքննական հսկողութեան եւ դահճաց կատաղութեանն: Վեց տարուան շրջանի մէջ (1555 — 1561) 2,000 եկեղեցիներ յառաջ եկան եւ օրինաւոր կազմակերպութիւն ստացան:

Երկար ժամանակ Հիւգեանք հրապարակական Աստուածապաշտութիւն չ'ունեցան. նախնի դարուց քրիստոնէից նման գաղտնի կերպիւ կը ժողովուէին մասնաւոր

տներու կամ հեռաւոր տեղերու մէջ, կ'աղօթէին, փոխադարձ իրարու յորդորներ կը կարդային, եւ մանաւանդ Ս. Գիւրգէն կը կարդային եւ Սաղմոսներ կ'երգէին, բայց մանաւոր պաշտօնեայ չը կար պատարագ մատուցանելու կամ Մկրտութեան խորհուրդն կատարելու այս նորածին Հօտին համար: Սակայն, 1555 ին հաւածանաց ժամանակ, փարիզի Եկեղեցին կարելոր դատեց հաւանիլ կազմակերպութեան, եւ այս կարգաւորութիւնն կատարեցաւ ժընէվի Եկեղեցւոյ օրինակին հետեւելով: Զորս տարիէն զկնի (1559 ին) 11 Եկեղեցիներ կային, որոնք հովիւ ունէին, եւ *հոմսիստոպար*, Երէցներէ եւ Սարկաւազներէ կազմուած, որոնք 'ի Միսոք կը գումարէին իրենց կատաղի հաւածիչներու մէջ եւ հիմն կը դնէին այն Եկեղեցական դաշնակցութեան, որ երկար ժամանակ Ֆրանսայի բողոքականաց փառաւոր Եկեղեցւոյն գօրութիւնն եղաւ եւ որ երբէք չ'անյայտացաւ:

Հենրիկոս Բ. կամեցաւ բռնութիւններն սաստկացնել, եւ այսպէս, Փարիզի Ս. Յակոբ փողոցին մէջ 3—400 բողոքականներու մի ժողով կազմուեցաւ, քահանայքն խռովեցին ժողովուրդն, ներկաներէն մեծ մասն բռնեցին, որոց ոմանք արքունեաց կը պատկանէին, քննութիւն կատարուեցաւ, 5 անձինք 'ի մահ դատապարտեցան եւ մնացեալներն Հելվետիոյ կանտոններու եւ կայսրրնտրի աղաչանօք ազատուեցան, Բայց Թագաւորի նանրակրօն ատելութիւնն իւր պալատականներէն մին դատապարտեց հրով այրելու. որովհետեւ համարձակած էր ներողութիւն խնդրել բողոքականներու համար, մի գումարման մէջ, ուր ներկայ էր Թագաւորն, Բողոքականաց եւ կաթոլիկաց կուսակցութեանց յուզումներն, է' որ մեղմացան եւ է' որ սաստկացան, Սմեռ դաշնագրութիւններ, որոնք ուղղամտութեան վրայ չ'էին հիմնուած, խզեցան, եւ յառաջ եկան քաղաքային պա-

տերազմներ, իրենց բոլոր զարհուրելի հետեւանքներով: Կատարինէ Մեղիգեան, որ թագաւորին անչափահասութեան պատճառաւ, ինքն կը կառավարէր երկիրն, բոլորովին կաթոլիկաց կուսակցութեան յարեցաւ, Սպանիոյ զօրաց օգնականութեանն ապաւինելով, իսկ բողոքական մեծամեծներն վատահացան Միգիլոյ օգնութեան, նաեւ Գերմանիոյ բողոքական իշխանաց զինուորներու քաջութեանն. 1570 թուականին ապահովուեցաւ Հիւգեանց կրօնական ազատութիւնն, քաղաքական իրաւունքներ շնորհուեցան հաւասար կաթոլիկաց, ապահովութեան համար՝ պարսպաւոր քաղաքներու մէջ բնակեցան, Որպէս հաշտութեան յայտնի գրաւական, կատարուեցաւ Հենրիկոս Նավարայի իշխանին ամուսնութիւնն՝ Ֆրանսայի թագաւորին քրոջ Մարգարիտային հետ: Բոլոր Հիւգեանց գլխաւորներն հրաւիրուեցան ՚ի Փարիզ ներկայ լինելու թագաւորական հարսանեկան հանդիսին: Բայց յանկարծ (Ռգ. 24. 1572) Մ. *Բարթոլոմէոսի գիշերն*, Կատարինէ հրաման կորգեց Կարոլոս Թ. Էն (որոյ խնամակալուհին էր), եւ սոսկալի կոտորած տեղի ունեցաւ կաթոլիկ ընկերակցութեան եւ խաժամժի կողմէն, ինչպէս ՚ի Փարիզ, նոյնպէս եւ թագաւորութեան միւս մասերուն մէջ: Այս կոտորածն կը կոչուի նաեւ *Փարիզի արեան հարսանիք*. սոյն սոսկալի կոտորածին զոհ գնացին մօտ 100 000 անձինք: Կաթոլիկներն սոյն ամօթալի յաղթանակին լուրն առնելով ցնծութիւն զգեցան, եւ Գրիգոր ԺԳ. *զՔեզ Աստուած զոհարանէմք*, (*Te Deum*) երգել տուաւ կոտորածի յիշատակին համար շքադրամներ իսկ դրոշմել տուաւ:

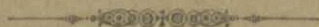
Հիւգեանց մնացորդներն յուսահատութեան եւ վրէժխնդրութեան նորանոր կռիւներ մղեցին եւ իրենց նախկին իրաւանց մի մասն ձեռք բերին: Հենրիկոս Նավարայի իշխանն բողոքական կուսակցութեան գլուխն

անցաւ : Իսկ Կարողոս Թ. ի տեղն անցաւ իւր վատ եւ պարապորդ եղբայրն, Հենրիկոս Գ., որոյ Թագաւորութեան ժամանակ կաթողիկէներն պաշտպանողական դաշնակցութիւններ կազմեցին :

Հենրիկոս Գ. առ վայր մի կամեցաւ սոյն վնասակար դաշնակցութեան գլուխն անցնիլ, բայց շուտով ծանօթանալով կաթողիկէաց պարագլուխներու բռնութեւնէն, սպանել տուաւ դուքսն, եւ կարդինալն խոյս տուաւ ՚ի Սէն Կլու, ուր Դոմինիկեան մի ֆանատիկ կրօնաւորի ձեռքով ինքնին սպաննուեցաւ, 1589 ին : Սորա մահուամբ Հենրիկոս Նաւարայի իշխանն գահն ժառանգեց, բայց պապն եւ դաշնակցութիւնն անարժան համարեցին :

Հենրիկոս Գ. առաջ բողոքականաց կողմն էր, բայց 1593 ին կաթողիկէաց կողմ անցաւ :

Երբ խռովութիւններն խաղաղեցան, Թագաւորն կամեցաւ իւր նախկին կրօնակիցներէն, այն է բողոքականներէն, տարամերժել ամեն անվտանգութիւն եւ անհանգստութիւն, ապահովելով *Նանտի* հռչակաւոր հրովարտակաւ, (1598) քաղաքային իրաւունք եւ կրօնական ազատութիւն շնորհելով եւ ամեն պաշտօնատանց մէջ ընդունուելու արտօնութիւն տալով : Սակայն յայտնի է թէ, պէտք է տուրք վճարելն Հռովմէական կղերին. թէ՛ նոցա տօներն պահելն եւ թէ՛ ընդ նմին իրենց բողոքական պաշտաման ու հովիւներու կրթութեան եւ զանազան Ակադէմիաներու ծախքերն հոգային : Բայց մինչդեռ քաղաքային պատերազմի սկիզբն 2,000 Եկեղեցիներ ունէին, հրովարտակի հռչակման ժամանակ մնացած էր միայն 750, եւ իրենց կուսակիցներու թիւն պակսած էր :

Է.

Վերանորոգութեան տարածումն յ'Անգլիա.

Նոր կտակարանն, որ Երազմուսի ձեռքով Յունարէնէ 'ի Լատին թարգմանուած էր, արդէն 1517 ին յ'Անգլիա անցած էր, եւ ոչ մի գիրք այնպիսի կենդանի տպաւորութիւն գործած էր երբեք Օքսֆորտի եւ Ղէմպրիճի ուսանողներուն վրայ: Շուտով *Բիլնէի*, *Փրիթ*, *Տիւնդալ* եւ այլ շատերն, հոգւով եւ սրտով համոզուելով՝ սկսան աշխատիլ ճշմարտութեան գիտութիւնն ծաւալելու, որոյ մէջ գտած էին իրենք փրկութիւն եւ խաղաղութիւն: Նոքա շուտով նոր հաւատին դարձուցին իրենց ուսուցիչներէն շատերն, ինչպէս գիտնական *Մասֆորտ* եւ կուրովաբանն *Հատիսիք*, բայց հալածանք յուզեցաւ իրենց դէմ, ինչպէս եւ նախնի *Հոյարդներու* դէմ, որոնք նորէն կը բազմանային գիւղերու մէջ եւ կ'ոգեւորուէին:

Աստուծոյ սոյն երիտասարդ ծառաներն պարտաւորեցան սփռիլ կամ փախչիլ: Տինդալ փախուստ ընտրեց եւ իւր բոլոր ժամանակն ու ջանքերն գործ դրաւ թարգմանել Անգլիերէն եւ տպագրել 'ի Գերմանիա Նոր կտակարանն, որ շատ նպաստեց մտքերն շարժելու, եւ սակայն 'ի զայրոյթ գրգռեց Հենրիկոս Բ. Թագաւորն (1526): Լուծէրի առաջին գրուածներն հաւած էին յ'Անգլիա, 1517 ին, եւ իւր խիստ յարձակումներն պապականութեան դէմ՝ սաստիկ վիրաւորած էին Հենրիկոս Բ. ի զգացումներն: Նա 'ի կենդանութեան իւր երեց եղբօրն (որոյ մահն վաղահաս եղաւ) որոշուած էր

Եկեղեցւոյ իշխան լինելու եւ առ այս ուղղուած էին իւր ուսումներն, եւ ամենամեծ ունայնամոռութեամբ կը կարծէր թէ ինքն մի մեծ Աստուածաբան է : Բայց յ'այս մանէ նախանձաւոր էր Թագաւորաց յոյժ քրիստոնեայ եւ յոյժ ոչքրիստոնէ տիտղոսներուն, որոնք կը տրուէին Ֆրանսայի եւ Սպանիոյ Թագաւորներուն, եւ ինքն եւս նոյն տիտղոսին արժանանալու համար, կոպիտ եւ արհամարտ ոճով մի գիրք հրատարակեց Լուծէրի դէմ, իբր պաշտպանութիւն 7 խորհրդոց, որոյ համար Լեոն Ժ. պապէն ստացաւ *Պաշտպան հառատոյ* մականունն : Լուծէրի պատասխանն աւելի 'ի բարկութիւն շարժեց Հենրիկոս Բ. նոր վարդապետութեանց դէմ, որոյ հետեւողներն խստագոյն հալածանաց ենթարկուեցան : Վոլսէի կարգինալն Թագաւորին սրտին մէջ կասկածներ յարոյց Կատարինէ Առագոնացւոյն հետ ունեցած ամուսնութեան օրինաւորութեան նկատմամբ : Սա իւր եղբօր կինն էր, եւ Անգլիացի Թագաւորն, որ սաստիկ կը սիրէր *Աննա - Պօլին* անունով օրիորդն, դիմեց պապին Կատարինէի հետ ունեցած ամուսնութիւնն լուծելու համար : Բայց պապն 6 տարի յետածգեց ամուսնալուծման բանակցութիւններն, որովհետեւ մի կողմէն չ'էր կամեր Թագաւորին հետ զժտիլ, եւ միւս կողմէն կ'երկնէր կայսրն վիրաւորել, որ Կատարինէի եղբօր որդին էր եւ կ'ակնածէր իտալիոյ մէջ ունեցած իւր աշխարհային ըստացուածոց կամ տիրապետութեան համար :

Վերջապէս Թագաւորն զայրացաւ Վոլսէի դէմ, որ ուղիղ վարուած չ'էր բանակցութեան ժամանակ, եւ որ շնորհագուրկ եղաւ ու տրտմութենէն մեռաւ : Եւրոպիոյ 17 համալսարաններէն հարցուեցաւ Հենրիկոսի ամուսնութեան օրինաւորութեան մասին եւ ամենքէն բացասական պատասխան ընդունուեցաւ, այն ժամանակ Թագաւորն խզեց իւր ամուսնական կապն Կատարինէի հետ,

Քէնտրբրիի *Դրամսկեր* նոր Եպիսկոպոսի եւ խորհրդարանի միջոցաւ, եւ ամուսնացաւ իսկոյն Աննա Պօլինի հետ: Պապն նզովք արձակեց Թագաւորին դէմ, եւ այս պատճառ եղաւ, որ նա իւր Թագաւորութեամբ հանդերձ, բոլորովին խզեց Հռովմայ հետ ունեցած յարաբերութիւնն, եւ կղերականաց ու խորհրդարանի հաւանութեամբ զ'ինքն հրատարակեց *Գերագոյն Պետ Անգլիական Եկեղեցոյ* (1534 ին) եւ այսու Եկեղեցին եւ Թարկեցաւ արքայական կամաց: Եկեղեցականք պարտաւորեցան երդմամբ ուխտել գերագահութեան, այսինքն երդնուլ, որ կը ճանաչեն զ'ինքն իբրեւ պետ Եկեղեցոյ, եւ այսու կատարինէէն ունեցած Մարիամ անուն աղջիկն զըրկեալ հռչակեցաւ իւր իրաւունքէն, յ'օգուտ Աննա Պօլինի Եղիսաբէթ աղջկան:

Որոնք որ կը մերժէին երդնուլ եւ նորա գլխաւորութիւնն ճանաչել՝ մահուամբ կը պատժուէին, ինչպէս Ռոգեստրի *Զովհաննէս Ֆիշեր* Եպիսկոպոսն եւ *Թովմաս Սարոուս* դիւանապետն: Այն վանականներն, որոնք ընդդիմացան եւ չը կամեցան Թագաւորի գլխաւորութիւնն ճանաչել, վանքերէն արքորուեցան, իրենց ինչ քերն գրաւուեցան եւ բաշխուեցան պալատականներուն:

Հենրիկոս, թէ եւ Հռովմէն բաժնուած էր, բայց հակառակ էր նոյնպէս բողոքականութեան: Եւ թէ մի կողմէն կախել կը տար կամակոր Հռովմէականներն իբրեւ ապրատամբ գերագահութեան հրովարտակին, միւս կողմէն այրել կը տար բողոքականներն իբրեւ հերետիկոս, եւ միշտ կը կրէր *ռոյղափառ Հառատոյ պաշտպան* տիտղոսն: Նա, 1539 ին, մի *օրինագիծ* հրատարակեց 6 յօդուածներով (զ'որ բողոքականք անուանեցին *օրինագիծ արեան*), որով յայտնապէս գծուած էր թէ՛ հրով պիտի այրին կամ պիտի կախուին այն անձինքն, որոնք համարձակին ուրանալ *Գոյափոխութիւնն* Հաղորդութեան մէջ, որոնք

մերժեն պատարագ մատուցանել մի տեսակաւ, որոնք պաշտպանեն քահանայից ամուսնութիւնն, որոնք ուրանան կուսութեան ուխտի, մասնաւոր պատարագներու եւ ականջալուր խոստովանութեան կարեւորութիւնն:

Մի ուսուցիչ 'ի Լոնդոն, Լամբէր ամուսն, Յիսուսի Քրիստոսի ներկայութիւնն ուրանալով Հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ, այսինքն այն վարդապետութիւնն, որոյ վրայ թագաւորն գլխաւորապէս կը հիմնէր իւր ուղղափառութիւնն, կոչուեցաւ իշխանի առաջ, որ 6 ժամ վիճելէն զինի, հարցուց թէ՝ զիջանիլ կամի՞, թէ մնանիլ: Լամբէր նախապատիւ համարեց մահն եւ այրեցաւ մաղմաղ կրակով: Այսպէս սոյն բռնաւոր եւ անգութ թագաւորն, մինչեւ իւր մահն իւր կամեցածին պէս ուղղափառ մնաց եւ միայն նշանաւոր եղաւ իւր ամուսնալուծութեամբ եւ առ այս նդովքի ենթարկեցաւ: Սակայն թագաւորի բռնութիւններն անգոր եղան վերանորոգչաց սկզբունքներն արգիլելու եւ մասնաւորապէս Թովմաս Գրեմէր Արք-Եպիսկոպոսն էր, որ 1537 ին, Աստուածաշնչի Անգլիերէն թարգմանութիւնն սկսաւ գործ դնել Աստուածային պաշտամանց մէջ:

Հենրիկոսի որդւոյ Էդուարդ 2. ի անչափահասութեան միջոցին (1547-1553) Գրեմէր յաջողեցաւ վերանորոգութիւնն մուծանել յ'Անգլիա: Հենրիկոս Բ. ի օրէնքներն ջնջուեցան եւ քանի մի նշանաւոր մարդիկ կոչուեցան սոյն կարեւոր գործոյն համար աշխատելու: 1551 ին, մի Սինոդ, բողոքականութեան հոգւով, ծրագրեց հաւատոյ դաւանութիւն, զ'որ թէ՛ Լութերականք եւ թէ՛ Կալվինականք ստորագրեցին: Սոյն դաւանութիւնն կազմուած էր 42 յօդուածներէ (39 ի վերածուած Եղիսարէթի ժամանակ), որոնք այժմ եւս կը կազմեն Անգլիական Եկեղեցւոյ գլխաւոր դաւանութիւնն:

Եղուարդին յաջորդեց Մարիամ, Հենրիկոս Բ. ի եւ Կատարինէ Արագոնացւոյն դուստրն եւ ինքն իսկ ամուսնացաւ իւր ազգական փիլիպոս Բ. Սպանիացւոյն հետ, որ բողոքականութեան ոխերիմ թշնամի էր բոլոր Եւրոպիոյ մէջ։ Երջ գաճն բարձրացաւ սոյն մոլեռանդն Հռովմէականն, իւր գլխաւոր ջանքն եղաւ վերանորոգութիւնն ջնջել եւ կանոյիկութիւնն հաստատել իւր թագաւորութեան մէջ։ Նա աշխատեցաւ արինարբու եռանդով եւ ՚ի մահ դատապարտեց հարիւրաւոր բողոքականներ, ՚ի թիւս որոց եւ Գրէմէր։ Պատմութեան մէջ սոյն թագուհին կը կոչուի *արիւնարբոս Մարիամ* կամ *կաթոյիկ Մարիամ*։ Նա թագաւորեց միայն 5 տարի (1553—1558)։

Աննա Պօլինի դուստրն *Եղիսարիթ*, քնդհակառակն բողոքականութեան պաշտպան հանդիսացաւ եւ ջանաց փիլիպոս Բ. ի բոլոր դաւադրութիւններն յ'օղս ցնդել Եւրոպիոյ մէջ։ Սորա թագաւորութեան ժամանակ, 1558—1603, հաստատուեցաւ եւ կանոնաւորուեցաւ Եկեղեցական փոփոխութիւնն, որով եւ տրուեցաւ Անգլիական Եկեղեցւոյն իւր սահմանադրութիւնն եւ իւր ներկայ ծէսերն կամ ձեւերն։ Անգլիական Եկեղեցին՝ գրեթէ Կանոյիկութեան եւ Լուծէրական ու Կալվինական բողոքականութեան մէջ տեղն կը բռնէ։ Վարդապետութիւնն բողոքական է, աւելի Կալվինական, քան թէ Լուծէրական, բայց պահպանուած են Կանոյիկ ծէսերու քանի մի սովորութիւններ. Եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնն նուիրապետական է, որովհետեւ կ'ընդունի Եպիսկոպոսութեան հաստատութիւնն, իբրեւ Աստուածային, կ'ընդունի քահանայից ձեռնադրութիւնն, Եպիսկոպոսաց անընդհատ յաջորդութիւնն յ'Առաքելոց անտի՝ եւ այս առթիւ սոյն Եկեղեցին աւելի մեծ կարեւորութիւն կը տայ քրիստոնէական նախնի Եկեղեցւոյ

վճիռներուն, քան թէ վերանորոգութեան միւս Եկեղեցիներն: Անգլիկան Եկեղեցին կ'անուանի *Եպիսկոպոսական* կամ *Բարձր*, եւ թագաւորն կամ թագուհին ունին Եկեղեցական գերագահութիւն կամ գլխաւորութիւն: Այն Եկեղեցականներն, որոնք հրաժարեցան հնազանդելու կամ միաբանելու Եղիսաբէթի ձեռքով պատրաստուած միակերպութեանն (1572), կոչուեցան *ոչ-դասակից* եւ զրկուեցան իրենց եկամուտներէն, ծանր տուգանքներու ենթարկեցան, բանտարկուեցան եւ հալածուեցան ամեն կերպիւ: Ոմանք 'ի մահ իսկ դատապարտեցան կաթոլիկ դատապարտեալներու հետ:

Անգլիացիներէն շատերն, գլխաւորապէս Նոքա, որոնք ուսած էին 'ի Ժընէվ, դժգոհ էին կաթոլիկական այն ծէսերէն եւ արարողութիւններէն, որոնք մնացած էին Անգլիկան Եկեղեցւոյ մէջ: 'Նոքա չ'էին ընդունել թէ Եպիսկոպոսութիւնն Աստուածային հիմնադրութիւն է, եւ նոյնպէս կը փափաքէին, որ Եկեղեցին կախումն չ'ունենայ պետութենէն: 'Նոքա պարզ եւ անշուք պաշտամունքն նախապատիւ կը համարէին, ինչպէս եւ կալվինական Եկեղեցիներու Երիցական սահմանադրութիւնն եւ այս պատճառաւ ստացան *Երիցական* անուն: 'Նոքա ջանացին պապականութեան աղտէն ազատ, մի մաքուր Եկեղեցի ունենալ եւ այս պատճառաւ կոչուեցան *Պարզակրօնք* կամ *Մաքրակրօնք*:

'Նոքա վարքն եւ պաշտամունքն բոլորովին պարզ էին, խտաւրօն եւ գովելի, բայց երբ ենթարկեցան Եղիսաբէթի, իւր յաջորդ Ստուարտներու հալածանքներուն, նեղսիրտ եւ մոլեռանդն եղան, որ շատ հեռի էր Յիսուսի հեգուծենէն եւ համբերութենէն, որ էր իսկապէս *հնգ եւ խոնարհ սրտի*, եւ սակայն այս *մաքրակրօններն* կը խոստովանէին թէ 'նորա վրայ դրած են իրենց հաւատն եւ բոլոր յոյսն:

Կար երեցականներու մի երրորդ բաժանումն եւս, հիմնուած 1581 ին, *Պոքերտ Բրովնի* քարոզութեամբ: Այս կարգն կը կոչուէր *Անկախ*, որոյ իւրաքանչիւր եկեղեցին՝ միւսի հետ բնաւ յարաբերութիւն չ'ունէր: Յետ ժամանակաց սոքա սատիկ տարածեցան յ'Ամերիկա, ուր ունին բազմաթիւ եկեղեցիներ:

Այն կառավարիչներն, որոնք վերանորոգութիւնն մուծին յ'Անգլիա, կամեցան որ յ'իրանտա եւս հաստատուի եւ ըստ օրինաց Եպիսկոպոսական եկեղեցին եղաւ տիրողն: Բայց բնակիչներէն մեծ մասն պապական մնացին եւ թէպէտ հալածուեցան իրենց տիրապետողներէն, բայց աւելի հաստատ մնացին իրենց նախկին դաւանութեան մէջ:

Վերանորոգութեան վարդապետութիւններն տարածեցան 'ի Սկոտլիա, որոյ համար աշխատեցաւ *Պատրիկ Համիլտօն* մի ազնիւ երիտասարդ, թագաւորական ցեղէ, որ ուսած էր 'ի Գերմանիա Լուծէրի մօտ:

Իրեն հետ մարտիրոսացան շատերն, բայց Սկոտլիացիք աւելի յարեցան նոր դաւանութեան: Բէատոն կարդինալն, 1546 ին, սոսկալի կերպիւ արծարծեց հալածանաց հուրն եւ ամենայն բարբարոսութեամբ այրել տուաւ մի ընդհանրապէս սիրուած քարոզիչ *Ջիսկարտ* անուն: Գաւազիրներու խումբն պաշարեց զ'ինքն եւ խողխողեց *Մ. Անդրէ* անուն իւր բերդին մէջ: Գաւազիրներն արքորուեցան 'ի Ֆրանսա, թիապարտներու հետ ապաշխարելու իրենց յանցանքն, վասն զի մի եւնոյն ժամանակ Սկոտլիա սերտ յարաբերութիւն ունէր Ֆրանսայի հետ:

Սկոտլիոյ մէջ վերանորոգութիւնն քարոզեց *Գըլ խաւորապէս Բովհաննէս Վոքս*, որ մի եռանդուն եւ պերճախօս մարդ էր, հաստատուն կամաց տէր, եւ առ ժամանակ ինչ կալվինի մօտ մնալէն զկնի՝ Ժընէվէն

ի Սկովտիա բերած էր Երիցական պաշտաման պարզ ձևերն: 1560ին Խորհրդարանն ազատ եւ տիրող հրատարակեց Երիցական Եկեղեցին, հակառակ կամաց Մարիամ Ստուարտ Թագուհոյն, որ Ֆրանսայէն դարձաւ այս միջոցին եւ բողոքականութիւնն հետզհետէ աւելի զօրացաւ: Եւ երբ Թշուառ Թագուհին իւր յանցանաց եւ ոճիրներու համար գահազուրկ եղաւ եւ իւր հօրեղբորդատեր Եղիսաբէթի ձեռքն ընկաւ եւ սպաննուեցաւ, արդէն կարելի էր վերջնականապէս յաղթական համարել վերանորոգութիւնն: Թէ եւ յետ Ժամանակաց Կարոլոս Ա. ին եւ Յակոբ Բ. ին օրով վերստին զէնք առին Սկովտիացիք պաշտպանելու իրենց կրօնական ազատութիւնն Թագաւորութեան դէմ, որ կամէր բռնի ընդունիլ տալ Եպիսկոպոսութիւնն եւ Մնգլիականութեան ձևերն. բայց Երիցական Եկեղեցին հաստատուն մնաց միշտ եւ 1688ի փառաւոր յեղափոխութիւնն, որով վիլհելմ Օրանժ գահն բարձրացաւ, սուպրովեց Սկովտիոյ կրօնական կազմակերպութիւնն, զոր նախապաւտիւ կը համարէր:

Ը.

Վերանորոգութիւն

'ի Ստրին Նահանգս , 'ի Տրանսիլվանիա ,
'ի Հունգարիա , 'ի Լեհաստան , յ' Իսպանիա
եւ 'ի Սպանիա :

Վեցերորդ դարու սկիզբն Ստորին Նահանգներու ժողովրդներն հարուստ էին , ծաղկած հարտարագիտութեամբ , նաւագնացութեամբ եւ վաճառականութեամբ . սէգ էին ազատութեամբ եւ մտաւոր մշակութեամբ . եւ գոգցես ըստ ամենայնի պատրաստ էին ընդունիլ նոր վարդապետութիւններն եւ թօթափել պապական կղերական լուծն : Այսպէս Լուծէրի եւ Գաղղիական կամ Հելվետեան վերանորոգիչներու գրուածներն 'ի պատեհի ժամու բազմամիւ ընթերցողներ ունէին Մէօզի եւ Հոլանտի արփանց վրայ : 'իզուր' կայսրն կարօրոս Ե. կամեցաւ արգելուլ շարժումն , պահանջելով որ խստութեամբ կատարուի վորմսի դաշնագիրն , եւ բազմամիւ քրիստոնեայք մահու մատնելով իրենց հաւատոյն համար : 'իզուր' նորա որդին , բռնաւորն եւ անգութն Փիլիպպոս Բ. կրկնապատկեց բռնութիւններն ամեն նորահաւատներու համար , հաստատեց հաւատաքննութիւնն (1559) եւ աւելցուց Ֆլաման Եպիսկոպոսներու թիւն . դժգոհութիւնն գրեթէ ընդհանուր էր այս մասին ժողովրդեան բոլոր դասակարգերու մէջ : Ստորին Նահանգներու մէջ թագաւորի քոյր Մարգարիտայի ազգականնէ,

րէն մին՝ Սողոմոն անուանելով այն ազնուականներն, որոնք հակառակ էին սոյն իշխանութեան, Ֆլանտրիոյ բոլոր հայրենասէրներն նախատական տիտղոսն պատիւ համարեցին իրենց եւ Սողոմոնաց Ընկերութիւն կազմելով՝ դիմադրեցին հաւատաքննութեան եւ պաշտպանեցին ժողովրդեան իրաւունքն (1565) :

Սակայն Սպանիա չը կամեցաւ բնաւ անսալ եւ կրկնապատկեց խստութիւններն, որով մեծ խռովութիւններ տեղի ունեցան. վանքերն աւարի առնուեցան, պատկերներն խորտակուեցան եւլն. եւլն :

Այս բոլոր խռովութիւններն զսպելու եւ դիմադրութիւններն խորտակելու համար՝ Փիլիպպոս 'ի Ֆլանդրիա ղրկեց Աւրի կատաղի դուքսն, որ իսկոյն գլխատել տուաւ երկրին երկու ընտիր քաղաքացիներն, խորհրդարան եւ դատարան հաստատեց եւ մօտ 18,000 անծինք 'ի մահ մատնեց եւ բռնադատեց որ 100,000 հոգի եւս ստիպուին փախչիլ հեռաւոր երկրներն : Բայց տարագրելոց թիւն այնքան բազմացաւ, որ մի բանակ կազմուեցաւ եւ Օրանի իշխանին առաջնորդութեամբ երկիրն մտան եւ հալածեցին Սպանիացիներն Հիւսիսային նահանգներէն : Պատերազմներն շարունակուեցան եւ վերջապէս 1609 ին զինադադար եղաւ եւ յետոյ Վեստ-Ֆալիայի խաղաղութեամբ (1648) լիովին ճանաչուեցաւ Միացեալ Նահանգաց անկախութիւնն : Միայն հիւսիսային (Բէլճիգայի) նահանգներն մնացին Սպանիական սնապաշտ կղերականութեան ներքոյ կը կատարեցին սոսկալի հալածանաց հրամաններ :

Դժբաղդաբար Հոլանդայի հասարակապետութիւնն շուտով կործանեցաւ կրօնական վէճերով : Արմինիոն անուն մի ուսուցիչ սաստիկ հակառակ խօսելով նախապահմանութեան դէմ, զոր կը պաշտպանէր իւր Գոմար անուն պաշտօնակիցն, մաքառումն ընդհանրացաւ եւ

քաղաքականութիւնն միջամտեց : Ոմանք ա՛յս եւ ոմանք ա՛յն կուսակցութեան պաշտպան լինելով ջանացին ժողովրդեան նախապաշարումներն շոյել եւ իրենց գրաւել : 1610 ին *Արմենիակ* մի պաշտպանողական գիր հրատարակեցին 'ի ջատագովութիւն իրենց հաւատոյն եւ սակայն *Դորդրեխտի* մէջ գումարուած Սինոդն դատաւարտեց այդ գիրն (1618 — 1619) :

Պետութիւններն հաստատեցին Սինոդի որոշումներն եւ Արմինեան Եկեղեցականներն պաշտօնանկ եւ դան եւ մեծ մասամբ զրկուեցան Հոլանդական գաւառներն : Երբ Հոլանդիոյ հասարակապետութեան նախագահ *Մորիս* վախճանեցաւ, ներողութիւն շնորհուեցաւ Արմինեանց եւ 1636 էն իրաւունք ստացան հրապարակաւ իրենց պաշտամունքներն կատարել եւ տակաւին Արմինեան դաւանութիւններ կը գտնուին 'ի Ստորին Նահանգս, յ'Անգլիա եւ 'ի Շվեդիկ :

Վերանորոգութիւնն ուրիշ երկրներու մէջ եւս տարածուեցաւ առանց տիրող կրօնք լինելու : 1521 ին 'ի *Տրանսիլվանիա* արդէն մուտ գտած էին Լուծէրի գրքուածքներն վաճառականաց ձեռքով եւ Սաքսոնիոյ գաղթականներն սոյն երկրին մէջ ընդունեցին Լուծէրեան վարդապետութիւններն, իսկ ընդհակառակն Մաճառներն միացան Հելլէտեան կամ Կալվինական Եկեղեցոյն, մինչդեռ Վալլաքներն չը բաժնուեցան Յունական Եկեղեցիէն :

Վերանորոգութիւնն 'ի *Հոլանդարիա* եւս ունեցաւ բազմաթիւ հետեւողներ : Նախ Լուծէրեան վարդապետութիւններն ընդունուեցան եւ յետ ժամանակաց Կալվինեանն : Բայց Լատինականութիւնն եւս իւր բազմաթիւ հետեւողներն ունեցաւ : Աւստրեան թագաւորներն 'ի օկզբան ազատ ապարէզ տուին նոր դաւանութեանց, որովհետեւ պաշարուած էին քաղաքական յաճախակի

արշաւանքներով : Բայց երբ հաստատուեցան իրենց իշխանութեան մէջ՝ անգութ կերպիւ հալածեցին իրենց բողոքական հպատակներն եւ սոյն երկրին մէջ էր որ առաջին անգամ գործ դրուեցան Դրագոնութիւններն (հալածանշ բողոքականաց), որոնք Լուդովիկոս Ժ.Ի հրամանաւ անուելի միջոց պիտի դառնային Ֆրանսացի բողոքականներու դէմ : Չընայելով ամին տեսակ բռնաբարմանց եւ ստիպման, Հունգարացի բողոքականներն, թէ՛ Լուծէրական եւ թէ՛ Կալվինական, քաջաբար պաշտպանեցին իրենց դաւանութիւնն եւ այսօր Աւստրիական կառավարութիւնն պարտաւորուած է տալ նոցա իրենց նախկին իրաւունքներն, զորս փորձ փորձեցին կողոպտել : Նոցա թիւն մօտ 4 միլիօնի կը հասնի :

Մի ժամանակ վերանորոգութիւնն 'ի *Հնհաստան* եւս բազմաթիւ հետեւողներ ունեցաւ, մինչեւ անգամ երկար վիճաբանութիւններէ զկնի՝ Բոհէմիացի եղբայրներն, Լուծէրականներն եւ Կալվինականներն 'ի Ժողով գումարեցան 'ի Սանդոմիր (1570) բաւականին ընդարձակ դաւանութեամբ : Բայց երբ Ֆիզվիտ կրօնաւորներն սողոսկեցան մեծ թուով սյս երկիրն եւ Սիգիզմօնդ Բ.Ի պալատն, որ մի անապաշտ եւ մոլեռանդն պապական էր, եւ երբ մանաւանդ բողոքականներն յարեցան Սոկրենան վարդապետութեան, որոյ աղանդապետն Սոկրեն խալացի, կ'ուրանար Տիսուսի Քրիստոսի Աստուածութիւնն, Ս. Երբորդութիւնն, սկզբնական մեղքն եւ դժոխքն, այն ժամանակ բողոքականութիւնն կորոյս իւր ազդեցութիւնն եւ մի միայն ինչ ինչ բաղաքաց մէջ մընացին սակաւաթիւ կուսակիցներ եւ այն եւս միշտ հալածանաց ներքոյ :

Ներկայ ժամանակիս մէջ գրեթէ՝ բողոքականներ չը կան 'ի Լեհաստան ,

Թէ եւ իտալիա պապականութեան գլխաւոր կեդրոնն էր, սակայն նորա Մատենագիրներն եւ բանաստեղծներն միշտ հարուածեցին կղերականութեան մոլութիւններն եւ եղծումներն: Սաւոնարոլայի վառվռուն քարոզներն շատ հոգիներ խեցին եւ ազատեցին պապական լուծէն:

Նոյնպէս Յուինկլի եւ Լուծէրի գրուածներն բազմաթիւ ընթերցողներ ունեցան մանաւանդ 'ի Վինետիկ, 'ի Բոլոնիա եւ 'ի Ֆէրարա: Սոյն վերջին քաղաքի մէջ Լուդովիկոս Ժ.Բ. ի դուստրն Ռընէ գլխաւոր պաշտպան եղաւ այն կրօնական շարժման, որ կը սկսուէր: Նորա շուրջ բոլորեցան նշանաւոր անձինք, ինչպէս են, 'ի միջի այլոց, *Սօրատոս* եւ իւր դուստրն *Յիսպիա Սօրատո*, իւր ժամանակի բարեպաշտութեան, քաջասրտութեան եւ հանճարոյ տիպարն: Ոմանք կ'աշխատէին այլ տեղեր, ինչպէս Վերգերիւս Եպիսկոպոսն, որ շատ վիճաբանութիւններէ զկնի, պարտաւորեցաւ ապաստանիլ 'ի Հելլետիա: Հռչակաւորն *Վերոփիլի*, պերճախօս քաւրոգիչն, որ պարտաւորեցաւ աքսորիլ իւր երկրէն, եւ յետ ժամանակաց մեծ դեր կատարեց Անգլիոյ վերանորոգութեան գործոյն մէջ: Վերջապէս նորա բարեկամն *Սգինօ*, *Գոռիօն* եւ այլք իրենց կեանքն ազատելու համար պարտաւորեցան Ալպեան լեռանց շղթայն անջրպետ կազմել իրենց եւ իրենց հալածողաց մէջ, վասն զի երբ Հռովմ տեսաւ թէ Աւետարանական քարոզութիւններն կը ծաւալին յ'իտալիա եւ վտանգ կ'սպառնան պապականութեան, ձեռք առաւ հաւատաքննութիւնն եւ խարոյկներն, որուն ճարակ եղան բազմաթիւ արժանաւոր քրիստոնեաներ, 'ի միջի այլոց *Հոնիօ-Պաշկարիօ*, որ թողած է մի նշանաւոր գրուած սոյն անունով՝ *Յիստոսի Քրիստոսի մահոռան քարիքն*: Սակաւ տարիներէ ըզկնի այլ եւս հետքն անգամ մնացած չ'էր վերանորո-

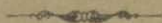
գումեան, որ 'ի սկզբան գեղեիկ յոյսեր տուած էր : Ունէ դքսուհին իսկ իւր ամուսնոյն մահէն զկնի պարտաւորեցաւ խոյս տալ եւ ամրանալ 'ի Ֆրանսա իւր դղելին մէջ :

Որովհետեւ Կարոլոս Ե. յաճախակի յարաբերուածիւն ունէր Գերմանիոյ հետ, այս պատճառաւ բողոքական վարդապետութիւններն մուտ գտան 'ի Սպանիա, բայց յ'ընթացս 20 տարուան իսպառ ողորեցան արեան կոհակներու մէջ : Կայսեր խորհրդականներն, Եկեղեցական բարձր պաշտօնաւորներն, փակուեցան հաւատաքննութեան խաւարչտին բանտերու մէջ եւ շատերն կորեան Օտօ-դա-Ֆէի բոցերուն մէջ : Սիւիլ եւ Վալադոլիտ մանաւանդ մատնուեցան հաւատաքննական կատաղութեան, եւ յուզման ու շարժման տեղ՝ վերստին տիրեց գերեզմանական լռութիւն :

Թ.

Յիսուսեան (ճիզվիօ) եւ Բողոքականութիւն :

Բողոքականութիւնն թէ եւ Եւրոպական քանի մի երկրներու մէջ արմատ բռնեց, սակայն քանի մի տեղեր եւս հաւատալիքներն հաստատուեցան մի միայն քանի մի իշխանաց ձեռքով, որոնք նշումն գործ դրին իրենց տակաւին տգէտ եւ սակաւ համոզուած հպատակաց վրայ :

Այսպէս եղաւ Հելվետիոյ քանի մի կանտոններու, Գերմանիոյ, Սկանտինաւեան երեք թագաւորութեանց

մէջ եւ Անգլիա: Այս տեղ ժողովուրդն առանց կրօնական համոզման կը գրկէր Աւետարանական վարդապետութիւններն, բայց նաեւ շուտով կը թողուր, երբ ուրիշ ազդեցութեանց կ'ենթարկուէր, երբ հալածանքէ կը տոկար: Այս տեղէն ինքնին կը բացայայտուի այն ամօթալի դիւրափոխութիւնն, որով գրեթէ՝ Անգլիական բոլոր կղերն երեք անգամ փոխեց իւր կրօնն յաջորդաբար երեք Տիւղորներու ժամանակ:

Ռանկէ հռչակաւոր պատմագիրն կը պատմէ թէ՝ ի հարաւային Գերմանիա, մինչդեռ այսօր բնաւ բողոքականներ չը կան, 1558 ին գրեթէ՝ մեծ մասն յարած էին նոր դաւանութեանց, բայց 60 տարուան մէջ, այն է, մինչեւ երեսնամեայ պատերազմն, Հռովմէական կղերի ճարտարամտութիւնն եւ Աւստրիոյ ու Բաւիերի թագաւորական տանց աններողամտութիւնն, Գերմանիոյ մեծ մասն դարձուցին ի Լատինականութիւն:

Մեծ վտանգներ կ'ապառնային ուրեմն վերանորոգութեան ապագային, քանի որ տարբեր կերպիւ հետեւողներ շահած էր ինչ ինչ տեղեր: Բողոքականութեան ապառնացող վտանգն այնքան աւելի մեծ էր, որչափ իւր հակառակորդներն հասած կ'երեւէին բարձր իշխանութեան, զօրութեան եւ բարօրութեան: Մինչդեռ այսօր երեք ազգեր, այն է Միացեալ Նահանգներն (յ'Սմերիկա), Ֆրանսիա եւ Անգլիա, որք թուի թէ մեծ ապագայ ունին, սակայն հակակամողիկ են. ընդ հակառակն Զ.րդ Դարու Եւրոպիոյ երեք մեծ ազգերն Պրուսիա, Աւստրիա եւ Ֆրանսա հաւատարիմ մնացած էին լատինականութեան. իսկ Ամերիկայի մի մասն որ այսօր բողոքական է, Ժէ. դարու սկիզբն կը հպատակէր Հռովմայ Եպիսկոպոսին:

Սակայն Հռովմէական Եկեղեցին փրկուեցաւ ո'չ թէ իւր հզօր միութեամբ, ո'չ թէ պապերու ճարտա-

քամոռութեամբ, այլ 'ի ձեռն Սպանիոյ: Սա էր որ իւր Յիսուսեան կրօնաւորներով, իւր անգութ մոլեկրօնութեամբ եւ սրով, վերահաստատեց Հռովմայ քայքայեալ Եկեղեցին, եւ զինեց բողոքականութեան դէմ՝ անուկի հաւատարմութեամբ:

Յիստոսեան կարգի հիմնադիրն եղաւ *Իզնատիոս Լոյոյս*, որ ծնաւ 1491 ին 'ի Լոյոլեան դղեակն: Սա սահմանափակ իմացականութեան տէր էր, բայց վառուած կատաղի փառասիրութեամբ եւ երկամեայ կամքով: Նա սաստիկ վիրաւորեցաւ, երբ Պառլամենտն կը պաշտպանէր Փաղղիացւոց դէմ, (1521): Իւր երկարատեւ հիւանդութեան ժամանակ շարունակ *Սրբոց փայոց* պատմութիւններն կարդալով եւ երեւակացումիւնն վառուելով փափաքեցաւ զ'ինչն նուիրել Ս. Կուսին եւ ինքն եւս Սուրբի փառաց արժանանալ: Երբ առողջացաւ, իւր ինչքն աղքատաց բաշխեց եւ ուղեւորեցաւ յ'Երուսաղէմ անճառանդուն քարոզելու, բայց որովհետեւ իւր ակնկալութիւնն 'ի դերեւ ելաւ, միտքն դըրաւ հիմնադիր լինիլ մի կրօնական նոր կարգի: Նախ 'ի փարիզ (1534) իրեն զբաւեց վեց ընկերակիցներ, որոնք նոյն նպատակն ունէին եւ նոցա հետ զնաց 'ի Հռովմ: Սոյն ընկերակցութիւնն, որ սովորական ուխտին հետ կը միացնէր նաեւ անսահման հնազանդութիւն Հռովմայ պապին, հաստատուեցաւ Պօղոս Գ. պապէն *Յիստոսեան Ընկերութիւն* անուամբ, եւ այս տեղէն յառաջ եկած է *Յիստոսեան* կամ *Ս'իզովիտ* մականունն: Իզնատիոս բնականաբար նոյն կարգին առաջին զօրավարն կամ առաջնորդն եղաւ, եւ իւր բնակութիւնն հաստատեց 'ի Հռովմ: Սոյն ընկերութեան տեսութիւններն կ'ամփոփին *Հոգեհար կրթութիւնը* անուն Սահմանադրութեան մէջ. սակայն ընկերութեան կարեւոր կազմակերպութիւն տուաւ Իզնատիոսի յաջորդն Սպանիացին *Լհենգ*: Սոյն ըն-

կերութիւնն, որ մարդկային ազգին այնչափ վնասներ հասուցած է, իրեն նշանաբան ընտրած էր (*Աստուծոյ մեծագոյն փառքն*: (*A. M. G. ad maiorem Dei gloriam*) Թէ եւ Բիսուսեան կարգի առաջնորդն միայն պապէն կախումն ունի, բայց կը հրամայէ բացարձակ կերպիւ բոլոր ընկերութեան, որ տարածուած է աշխարհիս ամեն մասերուն մէջ եւ ամենուն հետ եւս ունի գաղտնի թղթակցութիւն: Նա ունի 'ի Հռովմ' իրեն շուրջ 4 ընկերակացներ (օգնականներ): Նորա հրամաններն ուղղակի կը հաղորդուին գաւառական մեծաւորներուն եւ սոցա ձեռքով իւրաքանչիւր գաւառակի *խորհրդականին*, եւ այսպէս մինչեւ պարզ անդամներուն: Սոքա ամենքն մանրամասն լրտեսութեան եւ հսկողութեան ներքոյ են եւ կարգին մէջ կ'ընդունուին երկար եւ դժուար փորձերէ զկնի: Ընկերութիւնն ունի *արտաքին խորհրդակիցներ*, որոնք Թէ եւ չ'են կարծուիր Թէ 'նոյն ընկերութեան կը պատկանին յ'աչս յաշխարհի, սակայն մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանեն:

Այսպէս մի հաստատուն եւ հզօր կամք կ'իշխէ բոլոր մարմնոյն՝ մինչեւ 'ի ծագս աշխարհի: Արդարեւ, մինչդեռ ոմանք իբրեւ ուսուցիչներ մանկութիւնն կը դաստիարակեն, միւսներն իբրեւ խիղճերու ուղղիչներ կամ վերատեսուչներ, խոստովանութեան միջոցաւ իրենց կը գրաւեն մեծերու եւ փոքրերու վստահութիւնն: Իսկ ամենէն նախանձաւորներն կ'երթան քարոզել հեթանոս ժողովրդներուն: Այս զանազան միջոցներով *Բիսուսեան Ընկերութիւնն* Լատինական Եկեղեցւոյ ամենամեծ զօրութիւնն կը կազմէ, եւ ամենակատաղի եւ վրտանգաւոր թշնամի է Թէ՛ բողոքականութեան եւ Թէ՛ մտքի ազատութեան: 'Ի սկզբան Բիսուսեանք ամենամեծ յաջողութիւններ ունեցան. նոցա վարժարաններն մեծամեծ գերդաստաններու զաւակներով լցուեցան,

Նոքա թագաւորներու խոստովանահայր եղան, Նոցա բարոզիչներն 'ի Չինաստան, 'ի Ճապոն, 'ի Սէյլան, 'ի Հնդիկս, 'ի Պարագուա, առ ժամանակ ինչ փայլեցան եւ սակայն սրագ շիջաւ իրենց փայլն:

Վերջապէս 'ի լատինականութիւն դարձուցին շատերն, որոնք բողոքական եղած էին. խռովեցին եւ յուզեցին Ֆրանսա, Անգլիա, Շուէդ, սպառնացան Հենրիկոս Դ. ի, Եղիսաբէթի, Օրանժի իշխանին եւ այլոց կենացն: Նոցա անընդհատ մեքենայութիւններն, մեղկ բարոյականն, իրենց զգուելի կանոնն — *Վախճանն արդարացողանէ զ'միջոցն* — Եկեղեցական վերսպահութիւնն, իրենց արքայասպանութիւնն, զ'որ կը թոյլատրէին Եկեղեցւոյ օգտին համար, այս ամեն անարգ հնարագիտութիւններն այնչափ նսեմացուցին ճիգվիտներու պատիւն, որ գրեթէ ամեն տեղ հալածուեցան ԺԹ. դարու վերջն եւ այսօր բնաւ չ'ունին այն ազդեցութիւնն, զ'որ երբեմն ունէին:

Ճիգվիտաց ընկերութիւնն Հռովմէական Եկեղեցւոյ գլխաւոր գործին էր եւ այս հաստատութիւնն այնքան կը համապատասխանէր Նոյն եկեղեցւոյ դիտաւորութեանն, որ 'ի վերջ կոյս ԺԶ. դարու (1608) ընկերութիւնն ունէր 29 գաւառ, 293 վարժարան, 10,581 անդամներ, եւ գրեթէ բոլոր աշխարհի ծածկած էր իւր գաղտնի գործակալներով: Միւս կողմէն Հռովմէական Եկեղեցին կ'աշխատէր ամբանալ *Տրիդենդեան հոշակահոր ժողովի* վարդապետական հիմանց վրայ, որ երկու անգամ բացուեցաւ (1546—1548) եւ (1551—1552), եւ ընդհատեցաւ Եւրոպան սասանող ծանր դէպքերէն զկնի եւ վերստին գումարեցաւ Պիոս Դ. պապի հրամանաւ (1562): Ժողովի վիճաբանութեանց հսկողութիւնն եւ կարգադրութիւնն բոլորովին թողուած էր պապի փոխանորդին, այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք կը կատակէր

ասելով՝ թէ Հոգին Սուրբ կ'իջնէ թղթաբերի պայլեսա-
կով ժողովի անդամոց մոքերն լուսաւորելու : Ժողովի
որոշումներն կ'ընդունուէին Եպիսկոպոսաց եւ ներկայ
Եկեղեցական մեծաւորաց մեծամասնութեամբ, եւ ի-
տալացիք, որ միշտ բազմամիւ էին, յաղթանակել կը
տային միշտ պապի տեսութիւններն եւ շահերն Սպա-
նիացի եւ Ֆրանսացի ընդդիմադիր Եպիսկոպոսաց հա-
կառակ : Կանխաւ պատրաստուած վարդապետութիւն-
ներն կը պաշտպանուէին եւ բողոքականներն կը դա-
տապարտուէին՝ իբրեւ հերետիկոս : Սակայն Եկեղեցա-
կան վարչութեան սանձարձակ եղծումներն մերժուեցան
եւ ներողութեան թղթերն վաճառմանէ դադրեցան :
Յանկարծ 25րդ նստէն զկնի, վիճաբանութիւնք վալ-
եալ հռչակեցան, եւ պապն, որոշումներն վաւերացնե-
լով, նոցա մեկնութիւնն կամ բացաւորութիւնն վերա-
պահեց Հռովմայ անողոյն, որ սոյն *Գերագոյն իրաւանց*
շնորհիւ, նոյն առթիւ այլ եւս ժողով չը գումարեց :

Պիոս Ե. պապի գահակալութեան ժամանակ, մի *Վար-
դապետարան* խմբագրեցաւ, *Հոովմական վարդապետարան*
անուամբ, որոյ մէջ ամփոփուած են ժողովի վարդա-
պետութիւններն, եւ որ Հանգանակի հեղինակութիւնն
ստացաւ Լատինական Եկեղեցւոյ մէջ :

Սոյն իրաւունքով Հռովմէական Եկեղեցին յսիրշ-
տակած է ամեն իրաւունք, այն է, ինքնիշխանօրէն եւ
անսխալօրէն վճիռ տալ ամեն հշմարտութեան նկատ-
մամբ եւ քննութեան ենթարկել ամեն տպագրուած
գրքեր եւ խառիւ արգելուլ վտանգաւոր կարծուած
գրքերու ընթերցումն : Այս մասին կազմուած էր Ար-
գելման (*Index*) հռչակաւոր *Յանձնաժողովն*, որ աներ-
կիւղ կը շարունակէ դատապարտել ներկայ ժամանակի
նշանաւոր հեղինակութիւններն եւ մաքառիլ յառաջա-
դիմութեան հոգւոյն հետ, որ հետզհետէ միւտ կը գոր-

ծէ նոր սերնդեան մէջ: Այսպէս էր, որ երկար ժամանակ Կոպեռնիկի դուռնեան կուսակիցներն համարուեցան իբրեւ հերետիկոս եւ պարտաւորեցին Գալիլէն, որ ծունկ չորելով առաջի Հաւատաքննութեան, ուրանայ երկրի դառնալն արեգակի շուրջ: Այսպէս էր, որ մինչեւ ց'այսօր պապութիւնն ամբարշտութիւն կը համարի *խղճի եւ Սրամոյ ազատութիւնն* եւ միշտ պարտաւորուած է որոնել միջնադարեան մարդկային վիճակի ի դէպն:

Այսպէս Հռովմէական Եկեղեցին կազմ եւ պարաստ էր մաքաւելու բողոքականութեան եւ նոր ժամանակի գաղափարներու դէմ, ուստի ամեն առիթներէ օգուտ կը քաղէր վերստին ձեռք բերելու իւր Կորուսածին մի մասն:

'Ի Ֆրանսա *Նորոգեալներն* Կորուսին իրենց երրորդ մասն, ԺԶ. Դարու վերջն: 'Ի Հելլետիա բազում *Նորոգեալք* տարագրեցան: յ'Անգլիա Տիգվիտներու մեքեւնայութիւններն վտանգներու ենթարկեցին *Եղիսաբեթե* եւ *Վերաճորդութիւնն*: 'Ի Լեհաստան պապական իշխանութիւնն հաստատեցին եւ ամեն Յոյն եւ Բողոքական պաշտօնեաներ գործէ հանեցին: Նոքա փորձ փորձեցին մինչեւ անգամ բռնադատել Ռուսիա, որ մի Լատինադաւան թագաւոր 'ի գահ բարձրացնէ: 'Ի Շուէդ իսկ բողոքականութիւնն վտանգներու հանդիպեցաւ, սնապաշտ Սիգիզմունդի մոլեռանդութեամբ, որ Շուէդացի իշխան էր վազայի գերդաստանէն, եւ Լեհաստանի թագաւոր դառնալով կաթոլիկութիւնն ընդունած էր իւր ամուսնութեան առիթ: 'Ի Գերմանիա Տիգվիտներն հալածելով Աւստրիական գաւառներու բողոքականներն, պատրաստեցին այն ահուելի աղէտներն, որով նշանաւոր եղաւ *Երեսնամեայ սպառնալիքն*: Արդէն սնապաշտն եւ անգութն Ֆերդինանդ Բ. որ կրթուած էր Տիգվիտական

դաստիարակութեամբ, տակաւին կայսր չ'եղած, դիմեց ամեն տեսակ բռնութեանց եւ բարբարոսութեանց, իսկաւ ջնջելու բողոքականութիւնն իւր իշխանական գաւառներէն։ Յետ ժամանակաց նեղելով իւր թոկեմիացի հպատակներն կրօնական ազատութեան համար, որոց հրապարակական երդմամբ պաշտպանութիւն խոստացած էր, մղեց յ'ապստամբութիւն, որ սկիզբն եղաւ *Երեսնամեայ պատերազմիմ* (1618) եւ որոյ հետեւանքն եղաւ բռնի արմատախիլ առնել բողոքականութիւնն 'ի թոկեմիա, ուր այսօր հազիւ թէ հարիւր հազար մնացորդներ կան։ Թէ եւ Գուստավ—Ալեքի եւ Ֆրանսայի յաղթութիւններն արդարեւ նուաճեցին Աւստրիոյ զօրութիւնն, *վեստֆալի դաշնադրութեամբ* (1648) ապահովելով բողոքականներուն իրաւանց կատարեալ հաւասարութիւն, սակայն ճիզվիտներու մեքենայութեամբ Աւստրիան շարունակեց շատ մարդիկ հալածանաց զոհ տալ, մանաւանդ 'ի Հունգարիա եւ 'ի Տրանսիլլանիա, ուր բողոքականներու թիւն կիսով չաւի պակսեցաւ, թէ' դատատանական օրինօք մեռուցանելով, թէ' պատերազմներով, թէ' տարագրելով եւ թէ' վիշապագօրներու կամ նիզակաւորներու միջոցաւ բռնի 'ի պապականութիւն դարձնելով։ Աւստրիոյ պատերազմական ծախորդութեանց ժամանակ (1686) քաջ Հունգարացիք ձեռք բերին իրենց քաղաքական եւ կրօնական նախկին ազատութեանց մի մասն, զ'որ մինչեւ ց'այսօր կը պաշտպանեն արիւթեամբ եւ եռանդեամբ։ Այսպէս եղան պապականութեան եւ ճիզվիտականութեան յաղթանակներն վերանորոգութեան յաջորդող դարուն մէջ։ Յաղթանակներն, որք ձեռք բերուած էին Աւետարանական հոգւոյն հակառակ միջոցներով, որոնք ողորդուած էին արիւնով եւ արտասուքով, աւելի վնասեցին պապականութեան քան թէ նրապատեցին։

Ամենքն սոսկացին այնքան հալածանքներէն եւ բռնութիւններէն, որոնք զործ դրուեցան յ'անուն Եկեղեցւոյ եւ 'ի ծառայութիւն Եկեղեցւոյ: Տակաւին Ժ. Դարն չը վերջացած, հիզվիտականութիւնն ջնջուեցաւ ընդհանուր ծափահարութեամբ, եւ յետ սակաւուց ամեն տեսակ աղէտներ յորդեցան պատժելու Հռովմէական Եկեղեցին այն չարիներուն համար, զոր երկար ժամանակ կրեւ տուած էր մարդկութեան:

Ժ.

Վիճակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ

1441 — 1700

Երբ Հայաստանեայց Հայրապետական Աթոռն վերստին փոխադրեցաւ յ'Էջմիածին եւ Կիրակոս Վիրապեցին Կաթողիկոսացաւ, Գրիգոր Մուսաբեգեանցն եւս իբրեւ Կաթողիկոս մնաց 'ի Սիս: Եւ այսպէս Հայ Ազգն ունեցաւ երեք Կաթողիկոսական Աթոռներ՝ յ'Էջմիածին, յ'Սիս, եւ յ'Աղթամար (որ մասնաւոր աթոռ եղած էր 1113 թուականէն), որոնք կրտսեւն մինչեւ մեր օրերն: Սակայն այս բաժանմամբ երբէք խախտած չ'է Ազգային կրօնական միութիւնն, վասն զի սոյն երեք Կաթողիկոսութիւնքն յառաջ եկած են քաղաքական պարագաներէ եւ ո'չ երբէ'ք դաւանաբանական:

Երբ Օսմանցիք կրտիրեն Կ. Պօլսոյ, Սուլթան Մեհմէտ Գէթիհ, արքունի հրովարտակա Բունաստանի եւ

Անատոլիոյ Հայոց վրայ Առաջնորդ կը կարգէ (1461) Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն, *ժաթրիկ*, այսինքն Պատրիարք տիտղոսով եւ այս ժամանակէն կը սկսի Պօլսոյ Պատրիարքութիւնն զանազան արտօնութեամբք եւ կը տեւէ մինչեւ 9-րդ:

Սոյն շրջանին մէջ (1466—1620) իրարու կը յաջորդեն քանի մի կաթողիկոսունք, որոց վրայ հարկ չը տեսներով մանրամասնօրէն խօսիլ, այսչափ միայն կ'աւսենք, թէ Ազգին վիճակն տարուքերուած էր, եւ ըստ այնմ կաթողիկոսունք եւս հակառակութեանց եւ աղէտից մասնուած էին: Հայ գաղթականութիւնն 'ի Պարսկաստան կը նեղուէր, արտասուելով Ս. Էջմիածնէն հեռի գտնուելուն համար, իսկ Լեհաստանի գաղթականք 'նիկօլ Թորոսովիչի լատինականութեան յարելովն, Ժեզուիտներէն սարսափելի հալածանքներ կը կրեն, Եկեղեցիներն կը փակուին, Հայկական ծիսակատարութիւնք կ'արգիլուին եւ այսպէս գաղթականք բռնի լատինականութեան ենթարկուելով՝ կ'անհետին պապականութեան անդունդին մէջ, իրենց անունն թողլով միայն 'ի պատմութեան:

Սոյն շրջանին մէջ (1655—1691) կրօնական վէճեր եւ պառակտումներ կը սկսին 'ի Պօլիս: Հայերէն ոմանք լատինական դաւանութեան կը յարին եւ ստեղծութիւնն կը սպրդի Եկեղեցւոյ զաւակաց մէջ: Առաջին անգամ լսելի կը լինին տարբեր անուններ համամայր արենակցաց մէջ, այն է *Կաթողիկ*, *Քոսմոզ*, *Ռոդոպիստ*, *Ռո-ռոդոպիստ* եւ այլ բառեր:

Լատին կրօնաւորք, Ժեզուիդաց կարգէն, Նահապետի կաթողիկոսութեան ժամանակ կը դիմեն յ'Արարատեան աշխարհն, սակայն չ'են հաանիր իրենց նապտակին, որ էր լատինականութիւնն տարածել այն կողմերն:

Նահապետ Կաթողիկոս միամտութեամբ հիւրասիրութիւն ցոյց տուած էր սոյն լատին կրօնաւորներուն, որուն համար ընծաներ եւս ընդունած էր Հռովմայ իննսկննդիոս Ժ.Ք. պապէն, որոց մէջ էր մի ամուռ, եւ այս առիթը կասկած յարուցած էր իրեն դէմ իբրեւ լատինամիտ :

ԺԱ.

Մոլդաւիոյ, Վալաքիոյ եւ ա՛յլ գաղթականութիւնն

Լեհաստանի Հայ գաղթականութեան վրայ համառօտիւ խօսելէն զկնի, կարելոր է նաեւ խօսիլ սակաւոր Մոլդաւիոյ, Վալաքիոյ, Տրանսիլվանիոյ, Մանաւստանի եւ Բուգովինայի գաղթականութեանց վրայ :

Լեհաստանի գաղթականութեան այն մասն, որ մնաց Գալիցիայի մէջ, երկար ժամանակ կրօնական ազատութիւն վայելեց, բայց 1780 ին ստիպուեցաւ Գրիգորեան տօմարն գործածել, պահելով Հայոց Եկեղեցւոյ ծէսն ու արարողութիւններն քանի մի փոփոխութեամբ : Պատարագն, խորհրդոց մատակարարութիւնն ու ժամերգութիւն Հայերէն լեզուաւ կը կատարուին ց'արդ, բայց նոյն իսկ կատարողք շատ սակաւ բան կը հասկնան : Գալիցիայի Հայոց թիւն մօտ 5 000 է եւ կը բնակին գլխաւորապէս ՚ի *Likowojhu* (Լէմբերկ), *Պժեժան*, *Լըշէց*, *Ստանիսլաւ*, *Գոռդի*, *Դիամինից*, *Հոռոտնքոս*, *Սնիատին* եւլն :

Մոլդաւիոյ եւ Վալաքիոյ (Ռումանիոյ) Հայք գաղ-

Թած են Թէ՛ Հայաստանէն եւ Թէ՛ Խորիմէն: Սորա երբէ՛ք չը հրապուրուեցան Լատինական Եկեղեցւոյ հետաւտուածներէն եւ միշտ անբաժան մնացին իրենց Մայրենի Եկեղեցիէն, Թէ եւ քանիցս քարոզիչներ ղրկուեցան Հռովմայ Աթոռէն, ինչպէս յայտնի է 1168 եւ 1757 թուականաց պատմական յիշատակարաններէն:

Ռուսմանիոյ Հայոց թիւն 16,000 էն աւելի է եւ կը բնակին 'ի *Յոռքրեշտ*, *Փօքշան*, *Եաշ*, *Ռոման*, *Հօգնա*, *Յոդոռշան* *Գարաց* եւ *Պրայիրա*:

Տրանսիլվանիոյ եւ *Մանառստանի* Հայք գաղթած են 1688 եւ 1670 ին Մոլդաւիայէն, մեծ արտօնութիւններ օտացած են տեղական իշխաններէն եւ Աւստրիոյ Կայսրներէն եւ Թերեզիա Կայսրուհիէն: Բաւական ժամանակ պահպանած են իրենց կրօնական անկախութիւնն, բայց ապա՝ 'ի Հռովմ' կրթուած եւ ձեռնադրուած Հայազգի Եկեղեցականաց ոմանց Թելադրութեամբ յարած են Հռովմէական Եկեղեցւոյն եւ 1758 ին ստիպուած են գործածել Գրիգորեան Տօմարն: Սոյն գաղթականք պահպանած են Եկեղեցական պաշտամանց ու արարողութեանց մէջ Ազգային լեզուն ու ծէսն ինչ ինչ փոփոխութեամբ եւ մի քանի քան առած են Լատինացւոց (Դոմինիկեանց) պատարագամատուցէն:

Սոյն Հայածէս, բայց Հռովմայ ամոռոյն իրաւասութեան ենթարկուած Հայերուն թիւն է 6—8000: Բնակութեան գլխաւոր քաղաքներն են՝ *Կեդրա*, *Եդիսսարեթոպօլիս* (*Պաշպալով*), *Ճոռքոճով* ու *Սեքվիզ*:

Զարմանալի է որ Մխիթարեան Միաբանութիւնն կարողացած չ'է իւր հովուութեան տակն առնուլ տոյն գաղթականներն եւ հազիւ Թէ մի վանատուն ունի Պաշպալով քաղաքի մէջ: Բոլոր Տրանսիլվանիոյ եւ Մանառստանի Հայոց թիւն է 16—18,000: Սորա պահպանած են շատ Հայկական սովորութիւններ, եւ մեծ պատիւ

ունին Աւստրիոյ Կայսրութեան մէջ : Միշտ կը պարծին իրենց ՀՔՑ անուամբ , թէ եւ շատ տեղ բոլորովին մոռցուած է Հայերէն լեզուն :

Բողոքովիկայի գաղթականութիւնն եղած է 1776 ին Մոլդաւիայէն : Շատ քանքեր 'ի գործ դրուած են սոյն գաղթականներն Հռովմէական Եկեղեցւոյ հետ միացնելու , բայց ամեն քանք ապարդիւն եղած է : Սոցա թիւն է մօտ 3000 :

Խրիսթի գաղթականներն եկած էին Անի քաղաքի աւերումէն զկնի (1239) եւ որովհետեւ նոյն ժամանակն խրիմ ճենովացւոց իշխանութեան տակ էր , Հռովմէական Եկեղեցւոյ քարոզչաց կողմէն մեծ հիգեր եղան նոյն գաղթականներն իրենց Մայրենի Եկեղեցիէն բաժնելու համար , բայց մեծ յաջողութիւն չ'ունեցան : Խրիմի Հայերէն ոմանք թաժարաց տիրապետութենէն զկնի (1475) գաղթեցին 'ի Լեհաստան եւ 'ի Մոլդաւիա , իսկ մնաց եալք՝ 1780 ին , Կատարինէ Բ. ի տիրապետութեան ժամանակ , հրաւիրուեցան 'ի Ռուսաստան եւ շինեցին *Նոր-Նախիջևան* եւ *Կատարիճուպա* քաղաքներն , այլ եւ այլ շնորհուած արտօնութեանց հետ պահպանելով նաեւ իրենց կրօնական անկախութիւնն : Խարազու Բագարի եւ խրիմի բանի մի քաղաքաց մէջ մնացած են Հայեր Հռովմէական Եկեղեցւոյն միացած , որոնք 1822 էն 'ի վեր կը գտնուին Մխիթարեան Միաբանից առաջնորդութեան ներքոյ :

Հայ գաղթականաց պատմութենէն ակներեւ կը տեսնուի , որ Հռովմէական Եկեղեցին միշտ ջանաւնար եղած է Հայերն հպատակեցնել իւր իրաւասութեանն , գործ դնելով ամեն միջոցներ , որ ներելի համարած է իրեն ժէզուիտականութիւնն , հակառակ Աւետարանի հոգւոյն : Զարմանալի չ'է որ գաղթականութիւններէն ոմանք

ստիպուած եղած, են պապական լծոյն տակ մանել, իրենց կրօնական անկախութեան հետ կորուսանելով իրենց Ազգային լեզուն:

Ժ Բ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ

1700—1867

Հայաստանեայց Եկեղեցին միշտ համարուած էր իբրեւ *Միութեան Հայրենիք*, ուստի լեւ այդ Մայրենի Եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուին, ո՛չ միայն լոկ կրօնավախութիւն էր, այլ եւ ազգութեան ինքնութիւն. բայց դժբաղդաբար այդ բաժանումն երեւան եղած էր բաւական ժամանակէն ՚ի վեր, ինչպէս կը տեսնենք հետեւեալ Պատրիարքներու (Եփրեմի, Աւետիւի, Կոյճակն Գալուստ Վարդապետի, Մատթէոս Կեսարացւոյ, Քիւլհաննի Մարտիրոս Վարդապետի, Միքայէլ Երիցու, Սահակ Վարդապետի Ակնեցւոյ, Յովհաննէս Վարդապետի Զմիւռնեցւոյ եւ Յովհաննէս Երիցու Գանձակեցւոյ) Հովուութեան ժամանակ պատահած անցքերէն: Հայը եւ Հայոց Եկեղեցիէն ցրտացած զաւակներ իրարու դէմ կը յարձակին եւ շատ ազգաւնաս դէպքեր կը կատարուին, որոց յիշատակութիւնն անգամ տխրութեամբ կը համակէ ճշմարիտ Հայու սիրտն:

Սոյն պառակտմանց եւ Լատինական Եկեղեցւոյն

յարեւուն շատ կը նպաստէ Միխիթար Սեբաստացւոյն (1717) կազմած վանական միաբանութիւնն :

Հռովմէական Հայոց բաժանումն իրականութիւն կը ստանայ եւ արդէն Տրապիզոնի Արքանամ առաջնորդն (1723) ներանալով Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծոցէն, կրօնաւորաց վանք կը հաստատէ 'ի Լիբանան եւ Լատինա — Հայոց կամոդիկոսութեան հիմն կը դնէ պապի հրամանաւ, եւ յետ ժամանակաց (1868) Պօլսոյ Հռովմէական պատրիարքութեան հետ միանալով, առանձին Կամոդիկոսութիւն կը կազմէ Հռովմայ պապի իշխանութեան ներքոյ, եւ սոյն բաժանեալ Հայոց թիւն է մօտ 75,000 :

Հռովմէական Հայոց տխուր բաժանումէն զատ Հայերէն ումանք կը յարին բողոքականութեան եւ առանձին կրօնական ազգապետութիւն կը կազմեն եւ այսպէս Հայոց Եկեղեցիէն հատուածեալներն ո՛չ միայն կը շարունակեն իրենց գոյութիւնն, այլ եւ ատելութիւն կը սնուցանեն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն դէմ :

Սոյն շրջանի Հայ Կամոդիկոսաց ումանց ժամանակի անցքերն եւս շատ տխուր են : Նոքա ո՛չ միայն լատինական եւ բողոքական բաժանմանց առեւել 'ի խոր կը խոցին եւ անկարող կը լինին առաջն առնուլ, այլ եւ ումանք տառապանքներ կը կրեն Պարսկական հարստահարիչ հարկահաններէն :

Երբ Ռուսական պատերազմի որոտումներն լսելի կը լինին (1826), Հայք կը նպաստեն Ռուսական շարժմանն եւ յաղթանակին, կարծելով թէ երջանկութիւն եւ բարօրութիւն պիտի վայելին Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ մօնելով : Սակայն շուտով կ'անհետին այն խաշուսիկ յոյսերն : Ռուսիա երկրին տիրելով գոն չը լինիր, այլ իւր աւանդական քաղաքականութեան համաձայն կը սկսի ստրկութեան ենթարկել Էջմիածնի Կամոդիկոսութիւնն, տիրել Հայոց խղճին եւ գերել իրենց

հոգեւոր ազատութիւնն : Սոյն նպատակին տակաւ առ տակաւ հասնելու համար Ռուսիա տուաւ (1836) *Նոր Կանոնադրութիւն* Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարչութեան համար :

Այս Կանոնադրութեան դէմ ամեն կողմէն բողոքներ բարձրացան , բայց անփոփոխելի մնաց եւ Էջմիածնի Հայրապետութիւնն ենթարկեցաւ Ռուսական նորաստեղծ Սինոդի եւ Պրոքուրորի իշխանութեան : Քանի մի Կաթողիկոսունք *Երմակովսկի* , *Նիքոլսկի* , *Մատթեոս եւ Գեորգ* չը կամեցան հպատակիլ սոյն *Կանոնադրութեան* եւ գործադրել : Բայց երբ Ռուսիոյ տէրութիւնն Հայոց համօրէն Ազգի միաձայն ընտրեցին տեղ իւր կողմէն Կաթողիկոս անուանեց Մակարն եւ սա հակառակ իւր կոչման եւ Հայոց Եկեղեցւոյ ընտրական օրինաց՝ հպատակեցաւ Ռուսիոյ կամաց , այս ապօրինի Կաթողիկոսութենէն ծագումն առաւ *Կանդիտայսկան* դրութիւնն , այսինքն փոխանակ մի Կաթողիկոսի ընտրութեան , երկու Կաթողիկոսացուներու ընտրութիւնն եւ Ռուսիոյ կառավարութեան հաճոյից թողուն երկուսէն միոյն *անռասնոռն* : Սոյն ստրկական համակերպութեան մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կորուսանէր իսպառ իւր բազմադարեան Առաքելական ընտրութեան իրաւունքն , Եկեղեցւոյ անկախութիւնն եւ կրօնական ազատութիւնն , որ միշտ անվար պահպանուած էր ամենէն ալեկոծեալ եւ փոթորկալից դարերու մէջ անգամ :

Մինչդեռ մի կողմէն Տ. Մակար Արքեպիսկոպոս , առանց ընտրութեան Ազգին , Կաթողիկոս կ'անուանի Ռուսիոյ Կայսրէն , միւս կողմէն՝ Հռովմայ Քաճանայապետն եւս , *Երջաքնդասկան Թղթով* , հրաւեր կը կարդայ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակներուն՝ միանալ Հռովմեականին , ճանաչելով պապին գլխաւորութիւնն :

Ռուսիոյ միջամտութեան դէմ մենք արդէն բոլոր քան ինք մեր *Երկոռ խօսքով*, պարտք համարեցինք *Շրջաբերական թողթոյն* եւս պատասխանել :

Մեր ՊԱՏԱՐԱՆԻՆ, որ ուղղուած էր Հռովմայ Քահանայապետին, հրատարակեցաւ ո՛չ միայն Հայերէն պարբերականաց, այլ նաեւ Եւրոպեան եւ Ամերիկեան լրագրաց մէջ, Ֆրանսերէն, Իտալերէն եւ Անգլիարէն թարգմանութեամբ : Իսկ *Քրիստոնէական գիտոյթիւն ծառայող Ընկերոյթիւնն*, հաւանութեամբ Քէնտըրբըրի Սրբեկուկոսին, արժան դատեց մին եւ անգամ մասնաւոր տեսութեամբ հազարաւոր օրինակներ հրատարակել :

Սոյն հանրական ընդունելութենէն քաջաւերուած, յոյժ պատշաճաւոր տեղն կը համարենք նդնութեամբ յառաջ բերել մեր ՊԱՏԱՐԱՆԻՆ, որ ունի իւր պատմական կարեւորութիւնն :

Պատոհական նո Շնորհազարդ

Եղբոր մարտիմ

ԼԵԻՄՆԻ ԺԳ.

Քահանայապետին Հռովմայ

Ողջոյն Յիսուսաւանդ

Շնորհազարդ Եղբայր ՚ի Յիսուս Քրիստոս

Կարդացինք Ձեր Շրջաբերական թուղթն, ուղղեալ յ'անուն Տ. Ստեփաննոս — Պետրոս Ժ. Պատրիարքին Կիլիկիոյ, առ Կղերականս եւ առ Հօտն Հայազգի, որ ընդ տեսչութեամբ Նորին Հովուութեան եւ ընդ հովանեաւ Ձերոյ հոգեւոր իշխանութեան :

Յիշեալ Շրջաբերականաւ, 'ի միջի այլոց, յորդոր
կը կարդաք եւ պատուէր կը տաք նաեւ Բ'անունն ձեր եւ
ձեր խօսքով հրաւիրել Հայաստանեայց Առաքելական Ս.
Եկեղեցւոյ զաւակներն, որ խերամոռտ ըլնան եւ որոշեն
հաստատել այն միութիւնն, յորմէ իրենց նախնիքն հե-
ռացան: Առ այս կը յայտարարէք նաեւ թէ՛ պատրաստ
եք տարածեալ բազկօր վերադարձեալները դիմաւորելու, եւ
ընդգրկելու, թէ՛ արդէն Հայք միտեալ են ձգնարտու-
թիւնն ընդունելու, երբ մտնեան, եւ տրամադրեալ են
միութեան, երբ իմանան թէ անկի հեռացած են եւ այս
կ'ընէք, պատմութեան բազմաթիւ ապացոյցներով հաս-
տատեալ է:

Այս բազմաթիւ կարծուած ապացոյցներն եւս կը
թուէք Ձեր Շրջաբերականին մէջ, ինչպէս են, Ձեր
խօսքով ասեմք, Գրիգոր Լուսաւորչի մանապարհորչու-
թիւնն 'ի Հոռվմ' եւ իւր հաւատոց հաւաստիքն Սկզբնա-
տոռն ժայռագոյն Քահանայապետին ներկայացնելն եւ իւր
հնազանդութիւնն մատուցանելն. 1307 ին 'ի Սիս, 1313 ին
յ'Առանա գոռաքեալ ժողովներն. Կոստանդին Ե. Կաթո-
ղիկոսի պատգամաւորաց 'ի Ֆրորենտեան ժողովին Երգի-
ւեռն Գ. Քահանայապետին՝ իրեն Բրիստոսի Փոխանոր-
դին՝ իրենց յարգանքն մատուցանելն եւ Սիւնհոդոսական
Հրահանգագիրն իրենց հաղորդութիւնն եւ նոցա հշտեալմբ
եւ յօժարութեամբ ընդունիլն. Կիլիկիոյ Ազարիս Կաթո-
ղիկոսի 1585 Ապրիլ 10 առ Գրիգոր ԺԳ. գրած թոռովն.
միով բանիւ, նամակներէ եւ ուխտագնացութիւններէ իսկ
կ'եզրակացնէք որ իբր թէ ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչ
առ Սկզբնատոռն, նոյնպէս եւ բազմաթիւ Հայրապետք
Հայոց հնազանդութիւնն ցոյցած են առ Հայրապետն Հր.

ռովմայ եւ փոխադարձաբար Հռովմայ Հայրապետը իրենց հայրանիսն սիրոյն յայտնի ապացոյցներն երբեք Հայոց վրայէն պահաս չբաժնի, ասպնջականներու համար տեղեր պատրաստած են 'ի Հոռիմ', Հայագգի պատանեկաց կրթութեան համար խորհած են եւլն. եւլն :

Այս է անհա', Շնորհազարդ Եղբայր, Ձեր Շրջաբերականի համառօտութիւնն, եւ եթէ աւելի համառօտենք, կը գտնենք, որ Գուք բացարձակապէս կը հրաւիրէք Հայոց Եկեղեցւոյ զաւակներն 'ի միութիւն ընդ Հռովմայ Եկեղեցոյն եւ այս միութեամբ 'ի հնազանդութիւն Հոռիմայ Քահանայապետին :

Ինչո՞ւ կը հրաւիրէք. — Ժշմարտութիւնն անաշուտաւ եւ ընդունելո՞ւ : Ինչ է այդ Յշմարտութիւնն. — Հռովմայ Քահանայապետաց Գլխաւորութիւնն, եւ այդ գլխաւորութեան՝ հոռի հնազանդութիւնն : Բայց 'ի հարկէ Հայք ամենէն առաջ 'ի կշիռ պէտք է դնեն թէ ինչ է, զ'որ պիտի թողուն եւ ինչ է զ'որ պիտի ընդունին : Արժան է արդեօք զայն թողուլ եւ զայս ընդունիլ :

Այս քննութիւնն կարող է պարզել ամէն բան, եւ կը յուսանք թէ քննութեան կարելորութիւնն եւս կ'ընդունիք յօժարութեամբ :

Ձեր Շրջաբերականի հրաւերն ընդունելու համար, Շնորհազարդ Եղբայր, Հայք պիտի թողուն իրենց Եկեղեցւոյ Քրիստոնէական հիմնադրութիւնն ու Առաքելականութիւնն. պիտի թողուն իրենց հոգեւոր անկախութիւնն ու ազատութիւնն. պիտի թողուն իրենց Եկեղեցւոյ Ժողովրդական ոգին. որ տիպն է նախնի դարուց Քրիստոնէութեան. պիտի թողուն իրենց ամենասուրբ դաւանութիւնն՝ թէ Մի և իմն եւ գոռի Եկեղեցոյ-Յիսուս Քրիստոս. պիտի ուրանան իրենց Հայրապետաց եւ վարդապետաց հեղինակութիւններն, որոնք այդպէս

վարդապետած են եւ ա՛յդպէս ուսուցած . պիտի ուրա-
նան իրենց Նահատակներն ու Մարտիրոսներն, որոնք
Եկեղեցւոյ միակ եւ կենդանարար Գլխէն չը բաժնուելու
համար՝ նահատակուած են եւ մարտիրոսացած . պիտի
նզովեն իրենց այն ընտիր եւ անծնադիր Հովիւներն, ո-
րոնք իրենց Եկեղեցին անկախ եւ ազատ պահպանելու
համար, իբր աննկուն ախոյեաններ, դիմադրած են
Յունական եւ Հռովմէական Եկեղեցականաց հակառա-
կութեանց եւ հրապուրանաց . մշով բանիւ, պիտի ու-
րանան 1854 տարուան մի Եկեղեցի, որ յ'Արեւելս ա-
մենադառն ժամանակներու մէջ, պահպանած է Քրիս-
տոնէութիւնն, պահպանած է Հայ անունն ու լեզուն,
հայ յիշատակն ու յիշատակարանն, եւ ամեն հալածա-
նաց ու արհաւրաց մէջ եղած է իրենց տեղի ապաստա-
նին, իրենց մխիթարութեան Հանգրուանն, իրենց Հա-
ւատոյ, Յուսոյ եւ Սիրոյ Խորանն՝ թէ՛ երկնաւոր եւ թէ՛
երկրաւոր կենաց համար :

Այսքան եւ առաւել քան զայս պիտի թողուն
Հայք, եւ ի՞նչ պիտի ընդունին . — Հռովմէական Ե-
կեղեցւոյ միութիւնն կամ նոյն է Հռովմէական Քահա-
նայապետին գլխաւորութիւնն :

Քննութեան առնո՛ւնք այժմ այս *Գլխաւորութիւն*,
Շնորհազարդ Եղբայր, եւ տեսնենք թէ կա՞յ արդեօք
Աւետարանի մէջ այդպիսի մի գլխաւորութեան յիշա-
տակութիւն . կա՞յ արդեօք այնպիսի մի խօսք, որով հը-
նար լինի եզրակացնել ըստ Շրջաբերականին թէ՛ « Միայն
Հռովմայ Եկեղեցւոյն տուեալ է Աստուածային խոստ-
մամբ իւր վրաններն կանգնել եւ իւր ապաւանդակ-
ներն երկայնել աշխարհիս ամեն կողմն » :

Շատ անգամ կարդացած ենք, Պատուական Եղ-
բայր, եւ գիտենք որ այս գլխաւորութեան վարդապե-

ստուծիւնն կը հիմնէք Յիսուսի այն անուանակոչութեան վրայ, որով զՍիմօն անուանեց *Վհւ՛* եւ կամ *Պետրոս* եւ այն երբակի հարցումներուն եւ պատուէրներուն վրայ, որով Պետրոսի սիրոյ հաստատութիւնն ստուգելէն զկնի՝ պատուիրեց արածել իւր հօտն: Այս անուանակոչութիւնն ու պատուէրն բնաւ երբէք կարող չ'են միապետական հովուութեան կամ առաքելապետութեան ի մաստ ունենալ, ինչպէս որ կը հաւատանք 'ի բոլոր սրտէ՝ թէ Պետրոս ինքն եւս այդպիսի իշխանապետութիւն երազած իսկ չ'է, թո՛ղ թէ ընդունած եւ գործադրած: Քանզի Սիմօնն ինքն էր, որ Աւետարանի միեւնոյն Գլխոյն մէջ թէ՛ *Վհւ՛* անուանեցաւ իւր վարդապետէն եւ թէ՛ *Մատանայ*: Սիմօն—Պետրոս ինքն էր, որ սաստիկ *impulsus* Յիսուսի Քրիստոսի երնակի հարցման վերայ, քանզի խորապէս կը զգար, որ իւր երեք անգամ ուրացութեան տխուր յիշատակն կը կրկնուի եւ իւր երիցս կրկնած սիրոյ խոստմամբ միայն նոր պիտի հաւասարի միւս աշակերտներուն՝ առաքելական կոչման մէջ, եւ ո՛չ թէ իշխան կամ առաքելապետ պիտի կարգուի:

Առաքելոց պաշտօնին նկատմամբ՝ բովանդակ Նոր Կտակարանն ներշնչուած է հաւասարութեան հոգեով: Յիսուսի պատուէրն ընդհանուր է, ինչպէս Առաքելներուն, նոյնպէս եւ իրենց աշակերտներուն ու յաջորդներուն՝ դարուց 'ի դարս. « Գնացէ՛ք պտուհետեւ, ասաց Յիսուս, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէ՛ք զոոսս յ'անուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Ուսուցէ՛ք նոցա պահել զամենայն, որ ինչ պատուիրեցի ձեզ եւ ամաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն առուրս մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի »: Յիսուս հանապազ իւր հաւատացելոց հետ է եւ հարկ չը կայ բռնաւ, որ իւր տեղն մասնաւոր Տեղապահ կամ Փոխա-

նորդ կարգէ : Յիսուս երբէ՛ք բացակայ չ'է՛ իւր հօտէն : Նա մշտնջենաւոր էմմանուէն է , որ է Աստուած ընդ մեզ :

Այո՛ , ոչ միայն Պետրոս , այլ եւ ամեն Առաքելաբ , Մարգարէք , այլ եւ նոյն իսկ Լուսաւորիչք , Հովիւք , Վերատեսուչք , Առաջնորդք եւ Երիցունք ըստ աստիճանի իրենց հոգեւոր տնտեսութեան Վէմ կոչուած են շինուածոյն Եկեղեցւոյ եւ Գլուխ հօտին . բայց ո՛չ երբէք անսասան Վէմ հաստատութեան , որոյ վերաբարձրացած է Եկեղեցւոյ շինուածն եւ ո՛չ երբէք Գլուխ Եկեղեցւոյ բովանդակ մարմնոյն . քանզի այդ ՄԻԱԿ ՎԷՄՆ եւ այդ ՄԻԱԿ ԳԼՈՒԽՆ է ինքն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս : Նա է Հիմն , Նա է Վէմն , որ կր օրհնէ եւ կր պահպանէ բոլոր շինուածն եւ Եկեղեցւոյ անդամներն են նիւթ այս շինուածոյն : Քանզի կ'աղաղակէ նոյն ինքն Պետրոս . « Գուք իբրեւ զ'վէմն կենդանիս շինիք տաճար հոգեւոր յ'անարատ քահանայութիւն մատուցանել զհոգեւոր պատարագս հաճոյս Աստուծոյ 'ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի : Գուք ազգ էք ընտիր . եւլն . » *Ա. Պնտ. Բ. 5-9* : Նա է *Դռն* , որոյ հետ կապուած են անդամներն ամուր կապով եւ լի են կենդանութեամբ . « Այլ ճշմարտեալք սիրով՝ աճեցուք 'ի նմա զամենայն , որ է Գլուխ Քրիստոս , ուստի ամենայն մարմին յօդեալ եւ պատշաճեալ ամենայն խաղալիօք տարբերութեան ըստ ազդեցութեան չափով իւրաքանչիւր մասին զաճումն մարմնոյ գործէ 'ի շինուած անձին իւրոյ » , *Եփես. Դ. 16* :

Աւելի պարզեմք , Շնորհազարդ Եղբայր , որպէս զի բնաւ տարակուսանաց տեղի չը թողունք :

Քանի՛ որ Եկեղեցին է հաւաքումն ամեն ժամանակի / եւ ամեն երկրի հաւատացեալոց , Ադամէն սկսած մինչ 'ի կատարած աշխարհի , անհնար է որ մարդ մահ-

կանսացու եւ յետ ժամանակաց ծնեալ՝ վէմ հաստատու-
 թեան կամ գլուխ լինի մշտնջենաւորին : Քանզի գի-
 տէք անշուշտ , որ իրենց փրկութեան յոյսն Մեսիայի
 վրայ դրած ամեն Նահապետք եւ Մարգարէք անդամք
 են Եկեղեցւոյ , ինչպէս որ մենք Քրիստոնեայքս Աւե-
 տարանով :

Քանի որ Եկեղեցին է արքայութիւն Աստուծոյ ,
 արքայութիւն բարոյական , արքայութիւն Շնորհաց , մի
 միայն Քրիստոս է ուրեմն Թագաւոր , Տնօրէն եւ Գլուխ :

Քանի որ Եկեղեցին է ո՛չ միայն ժողով փրկելոց ,
 այլ եւ նոցա որք ակն ունին փրկութիւն ժառանգելու , ու-
 րեմն Քրիստոս է մի միայն Գլուխ եւ Առաջնորդ փր-
 կութեան :

Քանի որ Եկեղեցին է մի հոգեւոր գինուորու-
 թիւն , մի հոգեւոր սպառազինութիւն աշխարհի չարու-
 թեան եւ խաւարի դէմ² , մոլորութեան եւ ստութեան
 դէմ , ուրեմն Քրիստոս է մի միայն Զօրագլուխ այս
 հոգեւոր պատերազմին եւ ո՛չ երբէք մարդ մահկանա-
 ցու : Այս Զօրագլխի ներկայութիւնն է բոլոր հաւատա-
 ցելոց քաջալերութիւնն . « Գնացէ՛ք , ես ընդ ձեզ եմ .
 — Քաջալերացարո՛ւք , զի ես յաղթեցի աշխարհի » .
Թովհ. Ժ. 2. 33 :

Եւ քանի որ այսպէս է , Շնորհագարդ Եղբայր ,
 ին՞չ է ուրեմն Ձեր հրաւերն եւ առ ո՞վ կը հրաւիրէք .
 Քրիստոսէ առ Քրիստո՞ս , թէ Քրիստոսէ առ Պետրո՞ս ,
 եւ կամ Թագէտոսէ առ Պետրոս : Եթէ առ Քրիստոս կը
 հրաւիրէք , Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ զաւակներն
 արդէն կը ճանաչեն եւ կը դաւանին , որ Յիսուս է
 Քրիստոսն , Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ : Նա է Վէմ
 հաստատութեան Եկեղեցւոյ եւ Գլուխ կենդանարար :
 Նա է Օծեալն Աստուծոյ , որպէս Թագաւոր համօրէն
 մարդկութեան , որպէս Գերագոյն Մարգարէ , որպէս

Քահանայապետ յաւիտենական , որ պատարագեց իւր անձն մարդկանց փրկութեան համար : Նա յայտնեցաւ մարդկան , իւր պատմութիւնն խառնեց մարդոյ պատմութեան հետ , կրեց յանձին իւր լրումն Աստուածութեան եւ լրումն անմեղ մարդկութեան : Նա եղեւ կենդանի կապ Աստուծոյ եւ մարդկան մէջ , Հաշտարար Արարչին՝ արարածոյն հետ : Հայք կը հաւատան , որ առանց այս ճշմարիտ դաւանութեան չը կայ Քրիստոնէութիւն , չը կայ Քրիստոնէական եկեղեցի ո՛չ 'ի Հռովմ' եւ ո՛չ յ'աշխարհի ուրեք , այլ միայն փոշի արտասուքով խառնուած . « Եւ չիք այլով իւրք փրկութիւն , զի եւ ո՛չ այլ անուն գոյ 'ի ներքոյ երկնից տուեալ 'ի մարդիկ , որով արժան իցէ կեալ մեզ » : *Դործ. Դ. 12* :

Այս չ'է՞ արդեօք , Շնորհազարդ Եղբայր , եւ Ձեր խոստովանած Քրիստոսն եւ ինչո՞ւ արդեօք հրաւէր Քրիստոսէ առ Քրիստոս : Ի՞նչ բանի կարող են ծառայել սոյն օրինակ հրաւերներն , եթէ ոչ՝ կասկած եւ վարանք տարածել հաւատացելոց մէջ , վէճ ու պայքար յարուցանել Քրիստոնեայ եղբարց մէջ եւ առիթ տալ որ օր առօր աւելի ծաւալի Սկեպտականութիւնն , որ եթէ չ'ենք սխալիր , եւ եթէ կը ներէք ասել , ճնունդ առաւա՛յն օրէն , երբ մոռցուեցաւ Քրիստոնէական ընկերութեան Նշանաբանն « Արտաքոյ Քրիստոսի չի՛ք փրկութիւն » (Քրիստոնէից) եւ քարոզուեցաւ թէ « Արտաքոյ Հռովմէական եկեղեցւոյ չի՛ք փրկութիւն » :

Բայց՞ դուք , թերեւս կը հրաւիրէք Քրիստոսէ առ Պետրոս եւ կամ Բարթողիմէոսէ առ Պետրոս : Եթէ Քրիստոսէ առ Պետրոս կը հրաւիրէք , յայտ է թէ կը կոչէք 'ի Տեառնէ առ ծառայն , 'ի Վարդապետէ առ աշակերտն , 'ի Փրկչէ առ փրկեալն , յ'Աստուածային հպատակութենէ 'ի մարդկային հպատակութիւն : Եթէ Բարթողիմէոսէ առ Պետրոս կը հրաւիրէք , յայտ է թէ

կը կոչէք նմանէն առ նմանն , աշակերտակցէն առ աշակերտակիցն , առաքեալէն առ առաքեալն , յ'որոց երկոքեան եւս մի եւ նոյն ուսմամբ դաստիարակուած են , մի եւ նոյն Ս. Հոգին ընդունած են , մի եւ նոյն առաքելական պատուէրն առած են եւ մի եւ նոյն վարձուց խոստմամբ քաջաւերուած են : Իսկ առաջնութեան խընդիր , կամ գլխաւորութեան վէճ առաջին օրէն արմատաքի խլուած է իրենց երկնաւոր Վարդապետի եւ Օրէնսդրի վճռով . « Որ կամիցի 'ի ձէնջ առաջին լինել ' եղիցի ձեր ծառայ » : *Ստմ. Ի. 27* :

Արդ՝ ինչո՞ւ դիմեն ուրեմն Հայք 'ի Տեառնէ առ ծառայն եւ կամ յ'Առաքեալէ առ Առաքեալն եւ լինին աստուածուրաց կամ մարդապաշտ : Քանզի մենք ցուցինք , որ Պետրոս չ'է Քրիստոս՝ բայց ինչ որ է Պետրոս , նոյն է Թադէոս :

Ասկայն այդ հրաւերին առաջին հեղինակն Դուք չ'էք , Շնորհազարդ Եղբայր , եւ ոչ իսկ միայն Դուք : Այդ հրաւերն կրկնուած է երկար դարեր , եւ կրկնուած է այն դժբաղդ օրէն , երբ Եկեղեցւոյ Արեւելեան եւ Արեւմտեան , եւ կամ Յունական եւ Հռովմէական քաժանութներն տեղի ունեցան : Հայաստանեայց Եկեղեցին մնացած է իւր նախնական վիճակին մէջ եւ կամեցած չ'է յարիւր ո՛չ այս եւ ո՛չ այն բաժանման , որպէս զի չը կորուսանէ իւր անկախութիւնն եւ չը լինի աղախին , այլ մնայ Հարսն ազատ իւր երկնաւոր ազատարար Փեսային : Տարակոյս չը կայ , որ այս առթիւ ո՛չ միայն հրաւեր եւ հրապոյրներ եղած են իրեն , այլ եւ կրած է նախատինքներ , հալածանքներ եւ սպառնալիքներ , այս տարբերութեամբ միայն , որ այժմ ոչ այնքան Յունական Եկեղեցին , որքան Ռուսական քաղաքականութիւնն է , որ կը ծանրանայ Հայոց Եկեղեցւոյ խղճին եւ ազա-

տուժեան վրայ : Այնպէս որ երկու հակապատկեր ազդեցութեան հանդէպ կանգնած է այսօր տառապեալ եւ բազմաջարջար Եկեղեցին Հայաստանեայց : Վատիկան , իբր երկրաւոր միապետութիւն կ'ըմբռնէ Եկեղեցւոյ հոգեւոր հովուապետութիւնն . իսկ Ռուսիա ընդհակառակն՝ հոգեւոր հովուապետութիւնն իսկ քաղաքական միապետութեան մէջ կը տեսնէ : Դուք կը հրաւիրէք , եւ Ռուսիա արդէն իւր քաղաքականութեամբ Հայոց Հայրապետութեան սրբաւայրն մտած է : Դուք կը հրաւիրէք միայն , իսկ Ռուսիա կ'որոշէ — *Или к или к вам* (*):

Թէ եւ եղանակն տարբեր , բայց յերկուստեք նոյն է նպատակն , այն է բառնալ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութիւնն , չ'ասենք գոյութիւնն :

Ո՛հ , միտէ չէ՞ր հնար , Պատուական Եղբայր , որ Դուք հրաժարէիք Ձեր Գլխաւորութեան հրաւերէն եւ Ռուսիա , կրօնական խնդրոց մէջ , զոհէր իւր միապետական կամքն . իսկ երկոյքեանդ միասին , 'ի սէր Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ երկնառաք Հիմնադրին եւ Գլխոյն , Թողնէիք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ազատ եւ անքոնաքարելի . Թողնէիք որ Նա մնայ իւր նախնականութեան մէջ , իբրեւ անգին հնութիւն , իբրեւ օրինակ նախնի դարուց Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ . Թողնէիք որ ժամանակ ունենայ իւր ներքին կեանքով զբաղելու , իւր զաւակաց՝ հոգեւոր սնունդ մատակարարելու եւ իւր կենդանութիւնն անախտ պահպանելու : Դուք պարտէիք մինչեւ անգամ յորդոր կարդալ եւ պատուէր տալ , որ Հայաստանեայց Եկեղեցիէն բաժնուածներն իսկ վե-

(*) Տես մեր *Երկու խօսք*

բստին դառնան իրենց բազմաչարար Մօր գիրկն , որ անհուն եւ խանդակած սիրով միշտ գրկաբաց կ'սպասէ իւր զաւակաց վերադարձին :

Հաւատացէ՛ք , Շնորհազարդ Եղբայր , որ 'ի հնումն կամ 'ի նորումն , եթէ որ եւ իցէ Հայ թողած է իւր Եկեղեցին եւ յ'այլ եկեղեցի դիմած , 'նա կա'մ ճանաչած չէ լիովին իւր մայրենի եկեղեցին , կա'մ հրապուրուած է աշխարհային տեսակէտով , կա'մ բռնաբարուած է , եւ կա'մ թէ՛ կրօնն ու կրօնափոխութիւն իրեն համար կարեւորութիւն ունեցած չ'են : Հետեւապէս 'նա բաժնուած է միայն եւ ո'չ երբէք միացած . բաժնուած է իւր ազգակիցներէն եւ արեւակիցներէն , բաժնուած է իւր սուաքելական Եկեղեցւոյ անունէն , փառքէն , պարծանքէն , վշտէն , խնդութենէն . բայց թէ բաժնուելով ի'նչ բանի միացած է , չը գիտենք , քանզի Քրիստոս բաժանեալ չ'է , այլ գիտենք միայն որ անուն ու տարազ փոխած է եւ խորթացած իւր Մօրէն : Այս է անա'նորա գրկած *Յովանդակ ոռոգափառութիւնն* :

Հարկ չ'ենք տեսներ խօսիլ Զեր Շրջաբերականի մէջ յառաջ բերուած պատմական կարծուած ազացոյցներու մասին , որոնք բազմիցս հերքուած են եւ արդէն բնաւ կարեւորութիւն չ'ունին , քանի որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին , ըստ իւր քրիստոնէական եւ առաքելական իրաւանց , չ'ընդունիր բնաւ որ եւ իցէ մասնաւորի , թէ եւ լինի Կաթողիկոս , սկսած ձեռնարկն կամ գործ , երբ չը կրէր ընդհանուր Ազգի հաւանութեան կր'նիքն եւ արտաքոյ է իւր դարաւոր դաւանութեան : Սակայն միշտ անբարիշտ պիտի նկատենք այն ձեռքն , որ յանդգնած է մի առասպելական դաշնագրով՝ Սեղբեստրոսին՝ Նաբուգոդոնոսորի դեր վերընծայել , իսկ Գրիգոր Լուսաւորչին՝ մարդապաշտի :

Թողունք այս ամենն , Շնորհազարդ Եղբայր , մի-
թէ Դուք ինքնին իսկ չէ՞ք խոստովանիր , որ Քաղկեդո-
նի Ժողովէն առաջ ո՛չ առաքելապետութեան ինդիք
կար եւ ո՛չ գլխաւորութեան : Միթէ չէ՞ք գիտեր , որ
Եկեղեցւոյ ամեն Հովիւներ ու Վարդապետներ խորա-
տուգուած էին Աստուածային սիրոյ անհուն խորութեան
մէջ եւ խաչի բարձրութենէն զատ ուրիշ բարձրութիւն
չէին տեսներ . ո՛չ Գան , ո՛չ Աթոռ , ո՛չ Առաջնութիւն ,
ո՛չ Գլխաւորութիւն : Առէ՛ք Առաքեալներն , առէ՛ք Ա-
շակերտներն , առէ՛ք Լուսաւորիչներն , առէ՛ք Ոսկերե-
րաններն ու Օգոստինոսներն , ի՞նչ է իրենց պարծանքն .
— ԽՍԶՆ , որու առջեւ ՚ի ծունր կը խոնարհին գետնա-
մած . ի՞նչ է իրենց նշանն . — ՍԷՐՆ , որ միութեան
կեդրոն է Քրիստոնէից համատարած :

Արդ՝ Պատուական Եղբայր , մեր պաշտած Աս-
տուծոյ անունն ՍԷՐ է , մեր երջանկութեան Տշմարիտ
անունն ՇՆՈՐՀԲ . իսկ մեր վշտաց կոչումն՝ ՓՈՐԶՈՒԹԻՒՆ ,
ինչպէս ամեն Տշմարիտ Քրիստոնեայք , նոյն-
պէս եւ Պետրոս , ո՛չ Գլուխ է Եկեղեցւոյ եւ ո՛չ Գլուխ
Առաքելոց , այլ որդի Շնորհաց : Բայց գիտէ՞ք անշուշտ ,
որ ՓՈՐԶՈՒԹԻՒՆՆ յաճախ կը գայ այն ժամանակ , երբ
կը մոռնանք որ Շնորհաց որդի ենք . երբ կը մոռնանք ,
որ մեր կոչումն է պաշտել եւ ոչ պաշտիլ . երբ կը մոռ-
նանք , որ մենք սխալական ենք . երբ կը մոռնանք , որ
մենք Սիրոյ տարածման պաշտօնեայ ենք եւ ոչ բաժան-
ման ու տիրապետութեան :

Արեմն , հերքե՛նք թիւր մեկնութիւններն , Շնոր-
հազարդ Եղբայր , փարինք Աւետարանին եւ հայցենք
ասելով . « Ո՛վ Տէր , վառէ՛ ամեն սիրա կենդանի սի-
րով/եւ ամեն միայր Տշմարիտ իմաստութեամբ , որ ա-
մենքն հանաչեն քո անունդ , որ է ՍԷՐ : Մի՛ թողուր ,

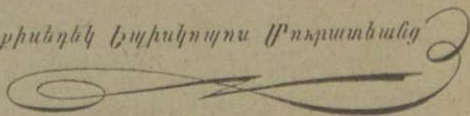
որ մարդիկ որոնքն քո անունդ միայն իրենց մտածութեան օրէնքներուն մէջ, այլ քո փրկարար խաչի ճառին մէջ, յորում ամենայն գանձք իմաստութեան եւ գիտութեան ծածկեալ կան: Թո՛ղ յաւիտեան դբօշմուի մեր խղճի եւ սրտի վրայ քո ա՛յն պաշտելի եւ մխիթարիչ անունն, որով անուանեցիր զ՛քեզ Բեթղէնէմի անշուք մսուրին մէջ, Գեթսեմանի պարտիզին մէջ եւ Գողգոթայի բլրակին վրայ: Տո՛ւր, Տո՛ւր մեզ, Տէ՛ր, տո՛ւր կարողութիւն, որ Սէրդ Թագաւորեցնենք յերկրի վրայ եւ յաւերժացնենք յ'երկինս»:

Այս է ահա՛, երջանիկ եղբայր, առ Շրջաբերականն Ձեր մեր պատասխանին, յորում, ինչպէս պիտի նկատէք, միակ կէտ նպատակի ունեցած ենք պատկերել Տշմարտութիւն իւր յատուկ պատկերով, որպէս զի ակներեւ տեսնուի թէ՛ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին ո՛չ մոլորուած է, ո՛չ Տշմարտութենէ հեռացած եւ ո՛չ կարօտ հրաւիրանաց ՚ի դարձ ուղղութեան:

Ներեցէք միայն, եթէ մեր պատասխանագրութեան մէջ, Ձեր Վեհ Անձին նկատմամբ ՚ի գործ դրած չ'ենք մեծահնչիւն մակդիրներ կամ տիտղոսներ. քանզի զգուշացած ենք, որ մի՛ գուցէ յետ ժամանակաց՝ մեր տուած պատուանուններէն իսկ զբլխաորութիւն Տանայելու եզրակացութիւններ հանուին, (ինչպէս որ այսպիսի հետեւութեանց ենթարկուած են առաջնոց ոմանց թղթակցութիւններն). մանաւանդ թէ անտարակոյս ենք, որ Դուք ինքնին, թէ եւ Ձեր իմաստուն կենցաղագիտութեամբ այսօր կայսերաց, Թագաւորաց եւ իշխանաց ականածանքն անգամ գրաւած էք, բայց անշուշտ սիրող էք նախնի դարուց Քրիստոնէական պարզ յորջորջմանց:

Ողջ լերն'ւմ 'ի Տէր , Երջանիկ Եղբայր , եւ
 վստահ 'ի սէր մէր Եղբայրական , որով մնաւմ
 ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ կամօք Նորին սպա-
 սաւոր Հայաստանեայց Առաքելական Ս . Եկե-
 ղեցոյ .

Մեկշիսեղեկ Եպիսկոպոս Մոռքատեանց

23 Օգոստոսի 1888

Կ . ՊՕԼԻՍ

Դիւան - Խօսքար

Շ Ր Զ Ա Ն Ե.

Հ Ա Տ Ա Ծ Ա.

Մպեկեր եւ Բարեպաշտօնեանք

Մինչդեռ հալածանաց հուրն Աւետարանական ինչ ինչ Եկեղեցիներն կը վառէր 'ի հաւատոս եւ 'ի ջերմեռանդութիւն, ընդհակառակն ա՛յլ Եկեղեցիներ կը մաշէին իրենց ոյժն եւ զօրութիւնն ունայն վէճերով, կամ կը թմրէին մահացու քնով, առանց Քրիստոնէական կենաց եւ ջերմութեան: Այն երկրներուն մէջ, ուր լատինականութիւնն շարունակ չը գործեց ընդդէմ բողոքականաց, կարող ենք ասել ընդհանրապէս թէ Ժ.Ք. դարն եղաւ շրջան անվերջ վիճաբանութեանց եւ Ժ.Ք. դարն հանրական թմրութեան եւ հաւատոյ թուլութեան:

'Ի Գերմանիա վէստ — Փալեան խաղաղութիւնն (1648) վերջ տուաւ կրօնական ահռելի պատերազմին եւ տարբեր Եկեղեցիներն հաւասար վիճակի մէջ դրաւ: Թէ եւ Լութերական եւ Կալվինական երկու մեծ բաժանումներն միշտ ենթակայ էին Հռովմի մեքենայութեանց, բայց իրարու հետ եւս չը կարողացան միանալ: Լութերականք մանաւանդ մեծ ցաւ կը զգային որ Կալվինականք կը յառաջադիմեն այն տեղերուն մէջ, ուր շատ

դաւանակիցներ ունէին իրենք : Բայց Լուծէրականաց ամենէն աւելի սոսկալի հարուածն այն ժամանակ եղաւ , երբ Յովհաննէս Սիգիզմոնդ ընդունեց Կալվինականութիւնն եւ հրաման հանեց , որ Լուծէրական քարոզիչներն կա՛մ իրեն հետեւին եւ կա՛մ իւր երկրէն հեռանան : Նա արգիլեց նոյնպէս որ իւր հպատակներն չը յաճախեն Վիծենքէրգի համալսարանն :

Սոյն վէճերն այն տխուր հետեւանքն ունեցան , որ մարդասիրութիւնն վերացաւ եւ Քրիստոնէութիւնն կորոյս այն , ինչ որ իւր կեանքն կը կազմէր : Ամուր եւ զօրացուցիչ հաւատն պակսեցաւ եւ իրեն փոխանակեց մի խիստ ճշտապահ ձեւապաշտութիւն , անձուկ , ցամաք եւ անպտուղ : Փոխանակ Ս. Գիրքն քննելու եւ ուսումնասիրելու , կ'ուսումնասիրէին հաւատոյ դաւանութիւններն : Մի հեծանոսական մեծութիւն տիրած էր հովիւներու մօտաց վրայ եւ բարեպաշտութիւնն արտաքսուած : Արտաքին ծէսերն եւ հանդէսներն կը կատարուէին առանց սրտի նորոգութեան , առանց ճշմարիտ երկիւղածութեան :

'Ի Գերմանիա մի քանի անձինք աշխատեցան զարթուցանել ճշմարիտ բարեպաշտութեան հոգին եւ հաւատացեալներն զգուշացնել ստրկական ձեւակատարութեանց դէմ :

Սոյնպիսի անձանց մէջ նշանաւոր էր *Յակոբ Մյւնկեր* , որ իւր պերճախօս քարոզներով եւ մանաւանդ կրօնական գումարումներով մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իւր ժամանակակիցներու մօտաց վրայ եւ հզօր մղումն տուաւ կրօնական շարժման : Սպենէր ընտանեկան բարեպաշտ դաստիարակութեամբ զարգացած էր , օժտուած էր նշանաւոր ձիրքերով , կենդանի սիրով կը սիրէր հոգւոց փրկութիւնն եւ այնքան նշանաւոր եղաւ

սոյն երիտասարդ հովիւն , որ 25 տարեկան հասակին մէջ կոչուեցաւ 'ի Ֆրանկֆորտ (Մայնի վրայ) իբրեւ բարոգիշ եւ կարգերէց կղերականաց :

Տեսնելով հովուաց կոպտութիւնն եւ քրիստոնէական ուսուցման թերութիւններն , աներկիւղ ծայն բարձրացոյց ամբիոնի բարձրութենէն եւ նշաւակեց այն թիւր նանսպարն , որոյ մէջ մտած էր Եկեղեցին . պարսաւեց Եկեղեցականաց տգիտութիւնն եւ կրօնական արտաքին ձեւապաշտութիւնն՝ առանց հոգւով եւ հշմարտութեամբ երկրպագութեան : Նա տեսականէն անցաւ գործնականին , հաստատեց մասնաւոր գումարումներ , բարեպաշտական զգացմանց զարգացման համար : Նորա բարեպաշտական դասախօսութեանց հետեւողներն ստացան *Բարեպաշտօնայր* անունն , որ յետոյ ոմանց համար փառաց տիտղոս եղաւ , իսկ բազմաց համար նախատանաց :

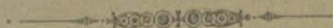
Որչափ մեծ էին Սպէնէրի յաջողութիւններն , այնչափ մեծ էր իրեն դէմ գրգռուած նախանձն ու ատելութիւնն : Այնչափ սաստկացաւ թշնամութիւնն Սպէնէրի դէմ , որ Վիլհէմբէրգի համալսարանն արգելման տակ դրաւ նորա գրուածներն , իբր թէ 300 հերետիկոսութիւններ գտնուած են իրենց մէջ :

Բայց եղան գաւառներ , որ կազմակերպեցին իրենց դպրոցներն Սպէնէրի գաղափարներն տարածելու համար , կրօնական ուսուցման հիմն դնելով Աստուածաշունչն : 'ի Ֆրանկֆորտ իսկ , թէ եւ իշխանութիւնն եւ ազնուականներն հակառակ էին , բայց ժողովուրդն Սպէնէրի կողմն էր , եւ շուտով *բարեպաշտօնականք* , այլ եւս չը կարողանալով համբերել եղած հարստահարութեանց , բաժնուեցան Լութէրական Եկեղեցիէն :

1686 ին Սաքսոնիոյ կայսրընտիրն կոչեց 'ի Գրեզդ-

Սպէնէրն իբրեւ պալատան քարոզիչ, բայց մի քանի տարիէն զինի անպատշաճ դատելով որ Սպէնէր համարձակի դիտողութեանց ենթարկել իւր վարքն, ազատ թողաւ երթալ 'ի Բէրլին, ուր Ֆրէդերիկոս Ա. ի արքունեաց մէջ ընդունուեցաւ իբրեւ նախանձաւոր ծառայ Աստուծոյ եւ տեսնելով որ ինքն պաշտարանուած է մի զօրաւոր իշխանէ եւ բազմամիւ բարեկամներէ՝ շարունակեց իւր հոգեւոր շինութեան եւ զարթուցման գործն:

Արդարեւ Սպէնէրի եւ իւր հետեւողներու քարոզութեամբ՝ բողոքականութիւնն աւելի խոր արմատացաւ սրտերու մէջ եւ քարեպաշտական վարքերն աւելի զօրացան ընտանեկան կենաց մէջ, բայց շատ տեղ տեղի տուաւ ծայրայեղութեանց եւ խստիւ դատապարտուեցան Սպէնէրի հետեւողներն (թէ եւ ինքն պատասխանատու չ'էր), որոնք կ'արհամարհէին գիտութիւնն, ամբարտաւանութեան հոգի կը կրէին, կը յաւակնէին կարծել թէ՝ իրենք են միայն Աստուծոյ հշմարիտ որդիքն եւ կը բաժանուէին ուրիշ Քրիստոնեաներէն:

ՖՐԱՆԿ

Սպէնէրի քարոզութիւններն արդիւնաւոր պտուղներ ունեցան 'ի Գերմանիա: Մարդասիրական հիմնադրութիւններ հաստատուեցան, որոց մէջ նշանաւոր էր 'ի Հալ կառուցուածն Ֆրանկի ձեռամբ, որ մի յաւթամնակ էր քարեպաշտեանց համար եւ մի յիշատակարան բոլոր թշնամիներն պապանձեցնելու: Երբ Սպէնէր կը քարոզէր 'ի Դրէզդն, Ֆրանկ գնաց լսելու եւ առա-

ջին անգամէն ծերունին Սպէնէր եւ երիտասարդ հովին սերտ սիրով կապուեցան : Սպէնէր ընդունեց իւր երիցատունն , եւ երբ մի անգամ կը խօսէին Երկնքի եւ յաւիտենական կենաց վրայ տան մէջ եւ ո՛չ մի բանէ կը վրդովուէր նոցա խօսակցութիւնն :

Վերջապէս Ֆրանկ որոշեց հաստատուիլ 'ի Լէյպցիկ , որ նոյն ժամանակի համալսարանական , բայց ապականեալ քաղաքն էր : Ընկերացաւ ուրիշ բարեպաշտ երիտասարդ գիտնականներու հետ , հրապարակային դասախօսութիւններ բացաւ , հրաւիրեց համալսարանի ուսուցիչներն եւ ուսանողներն , որպէս զի նոցա ուշադրութիւնն դարձնէ առ Աստուածայինսն : Նորա առաջին փորձն աղմկալից կատակներու եւ ծաղրաբանութեանց առարկայ եղաւ , բայց շուտով տիրեց նա ունկրնդաց սրտին վրայ : Այնուհետեւ խոնեցան ունկնդիրներն , արբեցողութեան երգերուն փոխանակեցին Սաղմոսներն եւ բոլոր քաղաքն շարժեցաւ եւ ոգեւորուեցաւ : Լատինադաւան ուսուցիչներն սկսան դժուարութիւններ յարուցանել , բայց քաղաքի ատենականներն ազատ թողին Ֆրանկն քարոզելու : Թէ եւ նա կամէր ուրիշ տեղեր երթալ՝ թմրեալ խիղճերն զարթուցանելու , բայց Հալի հովիւ եւ ուսուցիչ անուանեցաւ եւ այն տեղ գնաց իւր աքսորեալ բարեկամ Թոմասիուսին հետ եւ օժանդակեց սոյն քաղաքի համալսարանի հիմնարկութեանն (1694) :

Երբ հասաւ 'ի Հալ , խորհեցաւ ամենէն առաջ աշխատիլ մանկանց կրթութեան համար եւ դպրոցներն բարեկարգել : Մեծատուններն , որոնք յաճախ կ'այցելէին իրեն , սկսան իրենց առատ նուէրներն ձգել այն գանձանակին մէջ , զ'որ դրած էր Ֆրանկ իւր տան գաւթի մէջ : Առաջ աննշան էին նուէրներն , բայց տակաւ առ տակաւ այցելուաց հաւատքին հետ աճեցան

եւ Ֆրանկ կարողացաւ մի տուն գնել բազմամիւ մանուկներ ընդունելու համար : Յետոյ հիմնեց մի որբանոց , որոյ շինութիւնն բազմիցս ընդհատեցաւ , բայց յետոյ սկսաւ հետաւոր եւ անծանօթ անձներէ տուարակներով ոսկի տեղալ , ինչպէս եւ այլ նուէրներ եւ կրտակներ : Ֆրանկ ուրախութեամբ կ'ընդունէր սոյն նախախնամական եւ հրաշալի օգնութիւններն : Շինութեան բոլոր գործաւորներն կ'ստանային իրենց վարձն , գործն կը շարունակուէր , կ'աւարտէր եւ 130 որբեր պատրաստ ապաստանարան կ'ունենային : Նա հիմնեց նոյնպէս մի մեծ դպրոց , ուր 1500 աղքատ աշակերտներ ծրի ուսումն կ'առնէին հարուստի զաւակներու հետ :

Բայց առատասիրտ եւ մարդասէր *յարեպաշտեանը* զոհ չ'եղան մանուկներուն մատակարարելով միայն , հոգեւոր եւ մարմնաւոր հաց , այլ կամեցան նոյնպէս պատրաստել ուսուցիչներ եւ քարոզիչներ , որ սերնդէ սերունդ շարունակեն այն կրօնական գաղափարներն , որոնք կ'ոգեւորեն եւ կը բարձրացնեն մանկանց սիրտն : Ֆրանկ միայն իւր եռանդին կ'ապաւինէր եւ Աւուսոյ : Իւր կանգնած երկու մեծ շինութեանց մօտ յաւելցուց մի երրորդն , նոյնպէս մեծ , նոյնպէս կազմակերպուած , եւ այս էր մի դպրանոց՝ ուսուցիչներ եւ քարոզիչներ պատրաստելու համար :

Որբանոցէն զատ շինութեան հազարաւոր աղջկանց համար վարժարաններ , յետոյ մի տպարան , գրատուն , դեղարան , բուսաբանական պարտէզ , Թանգարան , մարդաշինական գիտութեան ամփիթէատրոն , մի մեծ գրադարան : Այս ամենուն հոգացողութեան հետ՝ Ֆրանկ կը կատարէր իւր միւս պարտաւորութիւններն իբրեւ Աստուածաբան եւ իբրեւ քարոզիչ : Իւր կենաց վերջին տարիներուն մէջ այնպիսի հրաշալի գոր-

ծունէութիւն ունեցաւ, այնքան մարդասիրական գործքեր, որ իւր բարեգործական կենաց երկար ապարէզն զարմացման առարկայ եղաւ թէ՛ բարեկամաց եւ թէ՛ հակառակորդաց համար:

Այն մարդիկն, որոց հաւատն եւ ապաւինութիւնն առ Աստուած անսահման են, որոց սէրն առ մարդիկ ճշմարիտ է եւ ջերմ, նորա շատ բան կարող են գործել: Այսպէս էր Ֆրանկ իւր բոլոր կենաց մէջ:

Զէնգէնդորֆ եւ Եղբարց միութիւն

Զէնգէնդորֆ (կոմս Լուի) բարեպաշտական ազդեցութեան ներքոյ մինչեւ տասնամեայ հասակն զարգանալէն զկնի, բերուեցաւ հոգակաւոր Սպէնէրի մօտ, որ օրհնեց եւ համբուրեց: Զէնգէնդորֆ յետոյ ուսաւ 'ի Հալ, Ֆրանկի եւ իւր բարեկամներու գաղափարաց եւ զգացմանց ազդեցութեան ներքոյ: Իւր կեանքն նշանաւոր էր իւր ուսանողական շրջանին մէջ եւ իւր հօր կամօք իրաւագիտութիւն ուսանելէն զկնի՝ կարգեցաւ արդարութեան դատարանի խորհրդական:

Մի վառ փափաջ ունէր նա՝ Քրիստոնէական տարբեր եկեղեցիներն միացնել: Այս ժամանակն էր (1772) որ Մորաւեան Եղբարք, Հոսեանց մնացորդներն, որք երբեմն արտաքսուած էին Բոհեմիայէն, մտան 'ի Սաքսոնիա, փախչելով Աւստրիական կառավարութեան հալածանքներէն: Զէնգէնդորֆ ընդունեց այս փախստականներն իրրեւ Աստուծոյ հալածեալ որդիք եւ հիմնեց սոցա քնակութեան համար Հենրի-հոռտ

(ընդ հովանեաւ Տեառն) քաղաքն, գեղեցիկ փողոցներով, պարտէզներով եւ վայելուչ եկեղեցեալք։

Սոյն վայրկենէն կոմսն Չէնգէնդորֆ միացաւ Մորաւեան Եղբարց հետ։ Նա թողաւ իւր պաշտօնն, ուստաւ Աստուածաբանութիւն. յաջող քննութիւն տուաւ եւ Եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ, վասն զի մի կողմէն կ'իւրացնէր Մորաւեան Եղբարց գաղափարներն եւ միւս կողմէն կը հաղորդէր նոցա իւր տեսութիւններն, փաւաքելով հաստատել մի քրիստոնէական հասարակութիւն ա'յն օրինակին կամ կաղապարին վրայ, զ'որ Առաքեալք թողած են մեզ, եւ կը ջանար որ Յիսուս Քրիստոս ո'չ միայն Թագաւորէ մեր հոգիներու վրայ, այլ նաեւ մեր ընկերական կենաց բոլոր գործքերու վրայ։

Կազմակերպուած հասարակութիւնն բաժնուած էր *Երգիչ դասերու* ըստ հասակի, ըստ սեռի եւ ըստ ամուսնական վիճակի — *Դասք* ամուսնացեալ եղբարց եւ քերց, *դասք* այրի արանց եւ կանանց, *դասք* երիտասարդաց, *դասք* կուսանաց եւ մանկանց։ Հասարակութիւնն կը պարունակէր ամեն դասակարգէ մարդիկ, մանաւանդ արուեստաւորներ եւ բարեկամներ, որոնք կը բնակէին արտաքոյ բնակարանաց եւ կը կոչուէին եղբարք *Դիսպոսիտ* կամ *Յրոռեալ* եղբարք։ Հասարակութիւնն պէտք է կազմուած լինէր վերածնեալ քրիստոնեաներէ, իսկ երկչոտներն կամ թերահաւատներն կ'ենթարկուէին սաստիկ փորձութեան, կը յանդիմանուէին, հաղորդութենէ կ'արգիլուէին, եւ եթէ չ'ուղղուէին, հասարակութենէն կը մերժուէին։

Եղբարց երգչական խմբին վարչութիւնն յանձնուած էր *Ժնրոռնիներու* եւսմ *Երեցեկերու*, իսկ քոյրերու երգչական խումբն յանձնուած էր *Մայրապետներու*, թէ' մին եւ թէ' միւսն, ինչպէս նաեւ *Մարկուսագներն*, պարտաւորուած էին հսկելու վարուց եւ բա-

րուց մաքրութեան վրայ, մանկանց կրթութեան վրայ, եւ ամենէն աւելի սէր արծարծել հասարակութեան մէջ առ Փրկիչն : Զ'ամուսնացած եղբայրներն ու քոյրերն, դպրոցէն ելնելէն զկնի առանձին շինուածոց մէջ կը բնակէին, ձեռագործով, արուեստներով եւ այլ բարեպաշտական կրթութեամբ կը պարապէին : Այրի աւանց եւ կանանց համար կային մասնաւոր տներ : Ամուսնացեալ անդամք կը բնակէին իրենց տներուն մէջ : Հասարակութեան վարչական գործքերն կը տնօրինէր *Ժեքոց* կամ *Երիցանց* ժողովն : Կար նաեւ հասարակութեան ընդհանուր *խորհրդակցական ժողով* ամեն տեղերու համար, որոյ անդամք էին Երիցունք եւ Եպիսկոպոսունք : Ամեն չորս կամ տասն սարին մի անգամ կը գումարուէր *Միևոյ*, ամենակարեւոր խնդիրներ եւ որոշումներ կարգադրելու համար :

Զէնգէնդորֆի ժողովուրդն միշտ պարզ կը հագնուէր եւ կանանց զգեստն միածել էր, եւ որովհետեւ կը հաւատային, թէ Յիսուս ամեն քաղաքի մէջ կը բնակի, թէեւ անտեսանելի, վիճակաւ նորա խորհրդակցութեան կը դիմէին, ինչ ինչ օրական դիպաց առթիւ : Է՛ր երբեմն, որ ամուսնութիւններն իսկ վիճակաւ կ'որոշուէին :

Մորաւեան եղբարց Աստուածային պաշտամունքն շատ պարզ էր, երգերն փոփոխակի կը նուագէին եղբարք եւ քորք : Ամեն օր քարոզներ կը խօսուէին : Կիւրակէ օրն առաւօտեան մաղթանքներ կը կատարուէին եւ քարոզ կը խօսուէր, իսկ կէս օրէն զկնի ժամեր նուիրուած էին կրթութեան եւ Ս. Գրոց մեկնութեան եւն : Ամեն կիւրակէ Երիցանց ժողովն կը հաղորդէր հասարակութեան տարջեր ճիւղերուն ընդհանուրին վերաբերեալ նոր պատուէրներ : Ս. Հաղորդութիւնն կը կատարուէր երեկոյեան, որուն կը յաջորդէր *Ագապն*

կամ եղբայրական պարզ կերակուրն : Աւագ Հինգշաբթի կը կատարուէր *Ստեպոսայն* (Յովն. ԺԳ. 1-17) : Զատիկի տօնին արշալուսին կ'երթային գերեզմանատուն՝ ո՛չ միայն Յիսուսի Քրիստոսի յարութեան յիշատակին համար, այլ նաեւ ամեն եղբարց համար, որոնք մեռած էին տարուան ընթացքին մէջ :

Մորաւեան եղբարց համար կրօնքն ամենէն աւագ զգացման գործ էր : Առ Փրկիչն ունեցած սէրն բարեպաշտութեան տիրող նշանն էր : Փրկիչն կը պատկերացնէին իբրեւ Փեսայ հոգւոց, իբրեւ գառն զենեալ եւ արիւնամածաւ, որոյ չարչարանքներն եւ վէրքերն փրկութեան յոյս էին : Սակայն սոյն նիւթոց նկատմամբ Մորաւեան եղբարց ընտանեկան լեզուն, նուաղկոտ ձեւերն եւ փաղաքշոտ երգերն ումանց քրիստոնէից կողմէ կը պախարակուէր :

Հերմ-հոռտի ժողովուրդն շուտով բազմացաւ եւ Աւստրիական կառավարութիւնն տրտունջ բարձաւ եւ Սաքսոնիոյ կայսրընտիրն հրաման հանեց սոյն օտարականներն հեռացնել : Սակայն Զէնգէնդորֆ համոզեց իշխանն եւ Հերն — հուտ մնաց ո՛չ միայն իբրեւ ծաղկեալ քաղաք, այլ նաեւ իւր Եկեղեցին ճանաչուեցաւ որպէս Աւկաբուրգեան կամ Լութերական դաւանութեան հետեւող :

Սակայն Զէնգէնդորֆ չը բաւականացաւ սոյն գաղութականաց համար ունեցած աշխատանքով, այլ սկսաւ շրջիլ մօտակայ տեղերն եւ կազմել քրիստոնէական հասարակութիւններ : Մի անակնկալ դէպք աւելի ընդարձակեց նորա քրիստոնէական նախանձաւորութեան սահմանն, որոյ մէջ մտան նոյն իսկ իւր հետեւողներն զարմանալի անձնուիրութեամբ :

Ի *Կոպենհագ* մի սեւամորթ, Ս. Թովմաս կղզիէն, գալով ներկայացաւ Զէնգէնդորֆին եւ խնդրեց, որ իւր

երկրին համար եւս աշխատութիւն լինի Աւետարանի լուսով լուսաւորելու: Զէնգէնդորֆի իսկոյն դարձաւ Հերն-հուտ եւ առաջարկեց իւր ժողովրդին քարոզիչներ դրկել *Անտիքրիստ* կղզիներն: Նորա առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ եւ որոշուեցաւ կիներ եւս դրկել, որ իրենց վարքով օրինակ լինին սեւամորմներուն: Առաջին քարոզիչներն սպանուեցան, բայց նոցա յաջորդեցին ուրիշներն եւ իսկոյն այն տագնապախառն երկրին մէջ հիմնուեցաւ մի նոր Հերն—հուտ, այն է *Նիւսի* գիւղաքաղաքն, իւր սեւամորմ եղբայրներու եւ քոյրերու երգչական դասերով: Զէնգէնդորֆի իբրեւ Եպիսկոպոս այցելեց այս նոր հօտին եւ մեծ սիրով ընդունուեցաւ: Այն տեղէն գնաց 'ի Հիւսիսային Ամերիկա' 'ի Պանսիվանիա', ուր հիմնեց *Նազարէթ* եւ *Բեթղհեմ* քաղաքներն, որ այսօր քարօրութեան մէջ են:

Երբ դարձաւ Հերն—հուտ, նոր քարոզիչներ դրկեց 'Արեւել' 'ի Գրօէլանտ', 'ի Լապոնիա', այն ինչ միւս եղբայրներն շրջեցան 'Եւրոպա':

Զէնգէնդորֆի մեռնելէն առաջ կարող էր համբել միլիոնաւոր աշակերտներ, ծաղկեալ հասարակութիւններ 'Եւրոպա', 'Ասիա', 'Աֆրիկէ' եւ 'Ամերիկա', որոնք կ'օրհնէին իւր անունն: Զորս հազար անծինք ներկայ էին իւր յուղարկաւորութեան, 'որոց ոմանք էին Ասիայէն, Աֆրիկայէն եւ Հնդկաստանէն. իսկ դագաղն կը կրէին 32 քարոզիչներ: Ամեն ուրեք Մորաւեան Եղբարք քարոզութեան նախընթացներ եղան զանազան երկրներու մէջ եւ չը նայելով իրենց փոքր թուոյն եւ սակաւ միջոցներուն, մեծ գործեր գործեցին իրենց անծնուրացութեամբ:

Քռեֆեր, Մեքոդիսֆ, Մկրսակակֆ.

Մինչդեռ Աւետարանի հոգւով վառուած մարդասէրներու բարոգութեամբ, տեղ տեղ կը զարնուր բարեպաշտութեան զգացումն, միւս կողմէն *բանապաշտ փիլիսոփայութիւնն* (*rationnalisme*) մուտ կը գործէր Գերմանիոյ համալսարանաց եւ եկեղեցեաց մէջ: Բանապաշտութիւնն չ'էր ընդուներ Գերբնականն, հրաշալին, յայտնութիւնն, Ս. Գրոց ներշնչումն, Յիսուսի Քրիստոսի Աստուածութիւնն: Սոյն վնասակար ձգտումներն կը խախտէր շատերու հաւատն եւ կը մատնէր անհաւատութեան: Գերմանիոյ գիտնականներն աւելի սոփորուած էին սոյն կարծիքներով մինչեւ ներկայ Ժ.Թ. դարու սկիզբն, որոյ դէմ մտքառեցաւ Ժամանակակից քրիստոնէական հոգւոյ սեփական մեծ զօրութեամբ եւ եռանդեամբ: Մոլեկրօն բռնաբարումներն կամ եկեղեցեաց եւ կրօնական կուսակցութեանց հալածասիրութիւններն ցաւալի կերպիւ նսեմացուցած էին քրիստոնէութիւնն՝ յաչս բազմաց Ժ.Ժ. դարու յեղափոխական վրդովմանց ժամանակ: Անգլիացի ազատաստիներն յաջողեցան կերպիւ իւր հարուածել քրիստոնէութեան Աստուածային սկզբնաւորութիւնն եւ փրկութեան համար բաւական համարիլ միայն *բնական հրօճն*, որ ո՛չ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ անորոշ ծանօթութիւն Աստուծոյ վրայ, եւ բարոյականի սկզբունքներ, զոր միտքն եւ խիղճն կը յայտնեն մարդուն: Սորա կոչուեցան *Հասոսկանք*, եւ այս անուամբ կ'իմացուէին այն անձինքն, որոնք կը հաւատային 'ի մի Աստուած եւ կը մերժէին

Յիսուսի Քրիստոսի Աստուածութիւնն եւ առ հասարակ ամեն Աստուածային յայտնութիւն : Աստուածեանց մէջ կը յիշուին *Հեղիեղի Հոր, Յիւրա*, եւ մանաւանդ պատմագիրն *Դաւիթ - Հիւս* :

Բայց սոյն հակակրօնական գաղափարներն մի միայն տարածուեցան ազնուական դասուն եւ գրագիտաց մէջ : Հասարակ ժողովուրդն թէ եւ տգէտ, միշտ հաստատ մնաց Աւետարանական նախնի քրիստոնէութեան վրայ, որուն համար այնքան մաքառած էր Սոնարսներու փոթորկալից օրերուն մէջ, եւ շուտով յառաջ եկան նոր շարժումներ ձեւապաշտութեան եւ ապականութեան դէմ : Արդէն Անգլիոյ հասարակապետութեան ժամանակ (1649), մի կոշկակար *Դեորգ Ֆորս* Անգլիոյ Լայէստըր բաղաքէն, զ'ինքն ներշնչուած համարեց՝ ներքին տեսեամբ, հարուածել կրօնական անտարբերութիւնն եւ վարուց ապականութիւնն : Կենդանւոյ մօրթ հագնելով սկսաւ շրջիլ յ'Անգլիա, քարոզելով փողոցներու եւ տներու մէջ ապաշխարութիւն եւ Աւետարան, ողբալով քրիստոնէից մեղաց վրայ եւ աւետելով Աստուծոյ նոր թագաւորութիւնն :

Սա հիմնեց *Բարեկամաց Ընկերութիւնն*, որոնք *Պրոփր Լոուոյ* կ'անուանէին իրենց անձն, բայց ժողովրդէն ստացան *Քոսկքեր* (երերօտ) անունն : Նոքա կը խոստովանէին թէ՛ ամեն բարի ցանկութիւն, ամեն կրօնական զգացումն կը ծնուի մեր մէջ ազդեցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, որ կը լուսաւորէ եւ կ'ուղղէ, ով որ կը խնդրէ զ'այն բարեպաշտ սրտիւ : Երբ ժողովուէին, լուռ եւ մունջ կը կենային, մինչեւ որ իրենցմէ մին մղուէր 'ի Հոգւոյն Սրբոյ աղօթելու, յորդորելու կամ կարդալու : Եթէ 'ի ներքուստ ներշնչուող չը լինէր, ժամերով լուռ կը մնային եւ կը բամբուէին, ինքնին մխիթարուած լինելով, թէեւ ո՛չ ոք խօսած էր :

Քուէքէրներու Եկեղեցական կազմակերպութիւնն հաւատար է ամեն անդամոց համար. խօսքն այն անդամինն է, որ առաջին անգամ կը ներշնչուի կամ կը մղուի խօսելու, հետեւապէս չ'ունին ո՛չ քարոզիչներ, ո՛չ Աստուածաբաններ, չ'ունին արարողութիւններ, զի ամեն խորհուրդ կը համարին իբրեւ նշանակ կամ պատկեր իրենց ներքին վիճակին : Կը մերժեն ինչ որ արտաքին է աստուածաշտուածեան եւ կրօնական կազմակերպութեան մէջ : Չ'ունին ո՛չ սեղան, ո՛չ պատկերներ, ո՛չ երգեհօն, ո՛չ երգ . մերժած են նոյնպէս զանգակաց հնչումն : Ո՛չ պատերազմական ծառայութեանց մէջ կը մտնեն, ո՛չ կ'երդնուն, ո՛չ տուրք կը վճարեն Եկեղեցւոյն, եւ իսպառ արգիւրած է իրենց համար որսորդութիւնն, պարն, թատրոնն, թղթախաղն : Կը մերժեն դատաւորութեան պաշտօններն : Իրենց խօսակցութեանց մէջ սովորական է միշտ *դո՛ւ* գործ դնել նոյն իսկ թագաւորաց համար : Բնաւ գլխարկ չ'են հաներ մարդու համար, եւ մասնաւոր հագուստ կը կրեն իրենց աղանդի սկզբնաւորութենէն 'ի վեր :

'Ի սկզբան Քուէքէրներն բռնաւոր արարքներ ունէին : Ֆոքս եւ իւր կուսակիցներն շատ անգամ Եկեղեցիներն կը մտնէին, աստուածոյին պաշտամունքն կը շփոթէին եւ նոյն իսկ քարոզիչներն կ'արտաքսէին բեմերէն : Սակայն Գրոմվելլի Ժամանակ խստութիւն գործ դրուեցաւ իրենց դէմ, ոմանք քանտարկուեցան, ոմանք յիմարանոցներն դրուեցան եւ ոմանք 'ի մահ մատնուեցան : Տակաւ առ տակաւ այս կերպիւ մեղմացան, վարքով մանաւանդ ազդեցութեամբ հուշակաւոր *Վիլիամսկին*, որ թագաւորական ցեղէ էր եւ կանոնաւորեց ամեն բան, հասութիւն ստացաւ կառավարութենէն եւ բազմաթիւ Քուէքէրներ տարաւ բնակեցոյց յ'Ամերիկա, ուր 1681 էն հիմն դրաւ *Պանսիփանիոյ* պե-

սուժեան, եւ *Ֆիլադելֆիա* եղբարց քաղաքին, որ այսօր իսկ գեղեցիկ է եւ ծաղկեալ: Նոցա Ամերիկայի մէջ ունեցած կրօնական ազատութիւնն շնորհուեցաւ նաեւ յ'Անգլիա (1686):

Այն ուղղամտութիւնն, արդարասիրութիւնն եւ մարդասէր վարմունքն, որով վարուեցաւ Վիլիամպէն Խնդիկներու հետ, որոց երկրներն գնած էր, այն կարգու կանոնն եւ խաղաղութիւնն, որ կը թագաւորէր նոր գաղթականութեան մէջ, նորա քրիստոնէական ընդարձակ ներդրամութեան զգացումներն, նորա բարութիւնն սեւամորմներու համար, զորս ազատած էր, այս ամէն մարդը առաքինութիւններն, որով զարդարուած էր մարդասէրն Վիլիամպէն, շատ բարձրացուցին *Բառնիամաց* կրօնն հասարակաց կարծեաց առջեւ եւ օր աւուր բազմացաւ իրենց թիւն: Սակայն այսօր ընդհակառակն կը պակսի իրենց թիւն, թէ եւ Քուէքթըք միշտ յայտնի են իրենց խիստ բարոյականութեամբ, հազուադէպ բարեբարութեամբ եւ կատարեալ ուղղամտութեամբ, եւ շատերն մեծամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանեն մարդկութեան:

Թէ եւ Վիլիամպէն եւ այլ բարեպաշտ անձինք աշխատեցան, սակայն Անգլիոյ Եկեղեցին սկսաւ հետզհետէ անտարբերութեան քնով քնանալ: Մի հզօր ազդեցութիւն պէտք էր քրիստոնէական փրկարար հոգի զարթուցանելու համար, եւ այս կատարուեցաւ ԺԲրդարու սկիզբն, երբ հաստատուեցաւ *Միթոդիստներոս* (կարգասէրներ) ընկերութիւնն:

Սոյն կրօնական շարժման առաջին գործիչն եղաւ *Յովհաննէս Վեսլի*, որ իւր բոլոր կենաց մէջ մի միայն խորհեցաւ հոգւոց փրկութեան համար: Երբ տակաւին ռսանող էր յ'Օքսֆորդ (1729) հիմնեց մի ընկերութիւն,

որոյ նպատակն էր բարեպաշտական կրթութիւն, վարուց մաքրումն եւ չարագործաց դարձին համար աշխատութիւն: Սա միացաւ (1732) Վիտֆէլտ պերճախօս քարոզչին հետ, որ բաց օդին մէջ լսելի կ'առնէր իւր ձայնն առաւել քան քսան հազար ունկնդրաց թաղմութեան: Սա էր, որ փրկութեան Աւետարանն քարոզելու համար ուժ անգամ անցաւ Ատլանտեան Ովկիանոսէն եւ երբ այլ եւս կարող չ'էր քայլել, ամօռի վերայ նստած կ'այցելէր, կը քարոզէր եւ հարիւրաւոր, հազարաւոր մեղաւորներ կը դարձնէր 'ի հաւատոս:

Կարգասէրք 'ի սկզբան չը կամեցան բաժնուիլ եւ պիսկոպոսական Եկեղեցիէն, որոյ վարդապետութիւնն արդէն չ'էին մերժեր, բայց որովհետեւ կերպ կերպ հալածանաց մատնուեցան մինչեւ 1742 թուականն, մի մատնաւոր ընկերութիւն հաստատեցին Վէսլիի հսկողութեան ներքոյ: Սոքա ունէին քարոզիչներ, որոնք կը շրջին տեղէ տեղ Աւետարանելու համար, բայց ուսումն եւ Աստուածաբանական հմտութիւն չ'ունին, միայն իրենց բնական ձիրքերով եւ ջերմ' նախանձաւորութեամբ կ'ազդեն ժողովրդական դասին վրայ: Վէսլիի վարդապետութեան մէջ ծայրայեղութիւն կար, այն է՝ չափազանցութիւն կը տար մարդկային ազատութեան, կը պնդէր թէ՝ այս աշխարհիս մէջ կարելի է հասնիլ կատարելութեան եւ կ'ամաբեկէր հոգիներն քրիստոնէական դարձի համար, սակայն պէտք է ասել, որ նորա անձնուէր աշակերտներն շատ օգնեցին Աւետարանական հոգին զարթուցանելու համար, նոյն իսկ Անգլիկան Եկեղեցւոյ մէջ, եւ նոցա քարոզիչներն հեծանուսաց մէջ ցուցին սքանչելի արիւնթիւն եւ նախանձաւորութիւն: Յաւելունք միանգամայն թէ՝ նոքա շատ աշխատեցան գերութիւնն ջնջելու համար եւ իրենցմէ մին

էր ազնիւն եւ քաջարեւոյնն Վիլբերքորս, որ անմասն փառաց արժանացաւ անվիատ մաքառելով, մինչեւ որ խորհրդարանի մէջ ունեցած իւր ընկերներու եւ հասարակաց կարծեաց ազդեցութեան միջոցաւ՝ ձեռք բերաւ Մնգլիական գաղթականութեանց բոլոր գերիներու ազատութիւնն :

Կայ մի այլ կրօնական բաժանումն, որ նոյնպէս ժողովրդական է յ'Մնգլիա, յ'Ամերիկա եւ հետեւողներուն ի Գերմանիա եւ ի Սկանդինաւիա : Սոքա են *Սկրտականք*, որ միայն չափահաս մարդիկն կը մկրտեն եւ կ'ընդունին յ'Եկեղեցի, իսկ մանկանց մկրտութիւնն բացէ ի բաց կը մերժեն : Սոյն Եկեղեցին որ ծնունդ առաւ յ'Մնգլիա շուրջ 1630 ին, տակաւին բազմաթիւ հետեւողներ չ'ունի յ'Եւրոպա, իսկ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց մէջ սեւամորթներն շուտ կը յարին սոյն Եկեղեցոյն :

ՀԱՏԱԾ Բ.

Պապութեան սխառացումն

Թէ եւ վերանորոգութենէն զկնի Արեւմտեան Եւրոպիոյ գրեթէ կիսոյն վրայէն վերացաւ պապական իշխանութիւնն, սակայն Հռովմէական Եկեղեցին երբէք չը հրաժարեցաւ զ'ինքն անուանել *Ընդհանրական*, եւ պապութիւնն իսկ պահպանելով միշտ իւր միջնադարեան նախնի յաւակնութիւններն նզովեց հանդիսապէս բողոքականներն: Սակայն քահանայապետաց իշխանութիւնն բոլորովին տկարացած էր, եւ հռովմէադաւան պետութիւններն՝ ընդ որս եւ Ֆրանսան, կը համարէին զ'պապն միայն իբրեւ իտալական իշխան, առանց կարեւորութեան, որուն ամեն ժամանակ կ'ընդդիմանային, երբ իրենց շահն կը պահանջէր: Այս առթիւ քանի մի Ֆրանսացի Եպիսկոպոսներ ընդդիմացան *Արքայական խրատանց*, այսինքն այն իշխանութեան, որով թագաւորն պիտի տնտեսէր պետութեանց բոլոր Եպիսկոպոսական թեմերու եկամուտներն, Հռովմայ գահին պարապ ժամանակ, որով եւ պիտի ունենար պարզեւատրութեան իրաւունք: Պապն ընդունեց Եպիսկոպոսաց բողոքն. իսկ Լուդովիկոս Ժ.Գ. պաշարեց Ալիսիոնն եւ սպառնացաւ բաժանել Ֆրանսան Հռովմէն: Իննովկենտիոս Ժ.Ա. մերժեց այնուհետեւ ըստ կանոնի վաւերացնել թագաւորի անուանած բոլոր Եպիսկոպոսներն: Բայց երբ ջնջեց ապաստանի իրաւունքն զոր կը վայելէր օտար դէսպանաց

քնակարանն 'ի Հռովմ', այն ժամանակ Ֆրանսիոյ դեսպանն, իւր ուղեկից գորքերով ուղղակի մտաւ պապէրու անտառանիստն եւ այսպէս բոլորովին առ ոտն կռիւնց իննուկէնափոսի իրաւունքներն :

Միւս կողմէն Թագաւորն Եպիսկոպոսաց ժողով գումարեց 'ի Փարիզ (1682) եւ պապի յաւակնութեանց հակառակ հրաաւարակեց այն յայտարարութիւնն, զոր անուանեցին *ազատոյթիւնք Գալիկան Եկեղեցոյ* : Յայտարարութեան պարունակութիւնն հետեւեալն էր. —

Ա. — Պապն իշխանութիւն ունի միայն Եկեղեցական եւ ոչ քաղաքական խնդրոց նկատմամբ :

Բ. — Պապի իշխանութիւնն սահմանափակուած է ընդհանուր ժողովներով :

Գ. — Սահմանափակուած է նաեւ Գալիկան Եկեղեցոյ օրէնքներով եւ սովորութեամբք :

Դ. — Պապի հրամաններն նոյն իսկ հաւատոյ խնդրոց վերաբերութեամբ կարող չ'են երբէ'ք անսխալ համաշուիլ, եւեթ հիմնուած չ'են Եկեղեցւոյ հեղինակութեան վրայ :

Սոյն չորս առաջարկութիւններն, որոնք հրաաւարակուեցան եւ վաւերացան արքայական օրինօք, այրեցան 'ի Հռովմ', դանձի ձեռամբ վրէժ լուծելու համար : Սակայն այդ առաջարկներն մեծ ազդեցութիւն ունեցան մտքերու վրայ ու երբէ'ք չը ջնջուեցան, եւ երբ իննուկէնտիս ԺԲ. ի ժամանակ վէճերն մեղմացան, Լուդովիկոս ԺԴ. վերջնապէս հաստատեց *Արքայական իրաւունքներն* :

Ֆրանսիոյ Թագաւորի յաղթանակն աւելի փայլեցաւ երբ *Գալիկան Եկեղեցոյ ազատոյթիւններն* հաճութեամբ ողջունուեցան այն Ֆրանսացի Մատենագիրներէն, որով կը պարծի լատին Եկեղեցին, ինչպէս են հռչակաւորն *Քոստէ*, *Ֆիշի* ականաւոր Եկեղեցական

պատմաբանն , Տիգլիտ *Բոհրդաշո* , *Սասիյեհոն* եւ քարոզիչն *Բրիդեն* :

Այս ժամանակ պապականք պարտաւորուած էին ներել Լուդովիկոսին ամեն բան , որովհետեւ կը հալածէր նա միանգամայն բողոքականներն եւ պատերազմ կը մղէր Հռանդիոյ եւ Սնգլիոյ դէմ , որոնք անտիպապական պետութիւններ էին : Բաց յայսմանէ , Լուդովիկոս պապական մի այլ երախտագիտութեան եւս արժանացաւ *Յանսենհաններն* հալածելով :

Յանսենիոս Լովանիայի համալսարանին Սատուածաբանութեան ուսուցիչն եւ ապա իպրէի Եպիսկոպոսն , մեռնելու ժամանակ մի գիրք թողած էր , որ կը պարունակէր Ս. Օգոստինոսի եւ Պելագիոսի ինչ ինչ վարդապետութիւններն , որով կը հետեւցնէր թէ՛ *Շնորհաց* խնդրոյն նկատմամբ , պապերն աւելի հերետիկոսի մօտ են , քան թէ սուրբի : Եւ որովհետեւ սոյն գրքով սատիկ հարուածած էր Տիգուիտաց բարոյականն , սորա արգելման տակ դրին նորա գիրքն : Յանսենիոսի գաղափարներն քաջաբար պաշտպանեցին իւր բարեկամն *Մեն-Միրան Աբբան* , Սորբոնի գիտնական վարդապետ *Լևոսն Լոնո* , իւր քոյրն *Լեմէշիք* , Աբբատուհին *Պոն-Տիոյալ տե Շան* (Վերսայի մօտ) վանքի , որոյ շրջակայքն եկած էին բնակելու բարեպաշտ եւ ուսեալ մարդիկ , նուիրուած խորհրդածութեան կամ մանկանց դաստիարակութեան : Նոյն իսկ *Բիզ Պաւքայ* նշանաւոր մատենագիրն 'ի նըպատ Յանսենեանց խօսեցաւ եւ ստատիկ հարուածեց Տիգուիտաց մեղկ բարոյականն :

Յիսուսեանք (Տիգուիտք) իննովկենտիոս ժ. էն վըհիւ ստացան իպրէի Եպիսկոպոսի գրուածքն վերստին դատապարտելու : Իսկ Յանսենեան ք կը պնդէին , թէ այն իմաստով չ'են գրուած , ինչպէս որ կը մեկնեն պապականք :

Լուդովիկոս ԺԳ. որ միշտ կը կասկածէր Յանսեն, եանց ազատութեան ոգիէն եւ խիստ բարոյականէն, միացաւ Կղեմէս ԺԱ. պապի հետ եւ արտաքսեց Յանսենեաններն : Նոքա մեծ մասամբ փախան 'ի Հոլանդա, Պօռ Ռօյալ տէ Շան կործանեցաւ եւ մինչեւ անգամ դիակներ հանուեցան (1709) :

Սակայն յետ ժամանակաց *Հեննի* անուն մի Յանսէնեան Գաղիարէն Նոր Կտակարան հրատարակեց ինչ ինչ ծանօթութեամբ եւ խորհրդածութեամբ : Այս աշխատութիւնն մեծ ժողովրդականութիւն գտաւ : Բայց Կղեմէս ԺԱ. պապն (1713) հրատարակեց իւր նշանաւոր կոնդակն կամ սահմանադրութիւնն, որով դատաւար տեց Քէանէլի գրութեան 101 առաջարկութիւններ, իբրեւ հերետիկոսական, գայթակղական եւ վտանգաւոր, եւ իբրեւ հակառակ Սատուածաշնչի եւ Եկեղեցական Հարց : Ֆրանսական կղերի մի մասն բողոքեց սոյն դատաւարութեան դէմ, բայց կառավարութիւնն ստատիկ հալածանաց մատնեց ԺԲ. դարու բոլոր շրջանին մէջ, եւ տեղի ունեցան յոյժ ցաւալի տեսարաններ, որոնք նսեմացուցին բոլորովին Ֆրանսական կղերին պատիւն եւ համբաւն :

Այս ամեն ըննաքարութիւններն եւ հալածանքներն 'ի զայրոյթ կը շարժէին վեհ հոգիներն եւ կը խլէին հռովմէական Եկեղեցիէն : Երբ Լուդովիկոս ԺԳ. մեռաւ, Թերահաւատութիւնն սանձարձակ սկսաւ յառաջել : Վոլտէր սոյն Թերահաւատութեան առաքեալն էր. ապա *Հակոբագիտականք* (encyclopédistes) *Դիդրօ*, *ա'Ալքանիւր* եւ յետ ժամանակաց *ժան - Ժաք Տրուսօ* զանազան տեսութեամբ Թշնամի հանդիսացան քրիստոնէութեան :

Նոր իմաստասիրութեան մի առաջին յաղթանակն եղաւ քնջումն *Յիստոսիանց* կարգին, նախ 'ի Պորթուգալ, յ'Իսպանիա, ապա 'ի Ֆրանսա, ուստի պարտաւորեցաւ

վաւերացնել նոյն իսկ Կղեմէս ԺԴ. պապն (1773)։ Պապութեան մի այլ հարուածն եղաւ այն անօգուտ ջանքն, զոր անձամբ ի գործ դրաւ Պիոս Զրդ, Յովսէփ Բ. կայսրն համոզելու, որ ջնջէ Աւստրեան վանքերու մի մասն, իւր պապական հպատակներն ազատէ օտարներու ազդեցութենէն, եւ ազատութիւն կամ կրօնական ներդամութիւն շնորհէ բողոքականներուն։ Քահանայապետն պատուով ընդունուեցաւ ի Վիեննա, բայց իւր առաջարկներն մնացին իսպառ անպարզիւն (1782)։ Վերջապէս մի քանի տարիներէ զկնի Յրանսական յեղափոխութիւնն վերջ դրաւ պապական ամեն փորձերուն։ Յրանսիոյ սահմանադիր ժողովն կրօնական ազատութիւն հռչակեց, վանքերն փակեց, եւ Եկեղեցւոյ բոլոր ստացածքն ազգային սեպհականութիւն հռչակեց։ Այն Եկեղեցականք, որք չը կամեցան հնազանդիլ աոյն որոշման, պաշտօնանկ եղան։ Սակաւ ինչ զկնի բրիտոնէական պաշտամունքն ջնջեցաւ եւ իւր տեղն փոխանակեցաւ *քաւառորոյթիւնն*, յետոյ *քնապաշտ կրօնն* կամ *քնակրօնն* եւ կամ *Աստուածամարդասիրոյթիւնն*, մինչեւ որ Նապոլէօն յարմար դատեց պապականութիւնն հաստատել եւ առ այս մի դաշնաժողով կազմել Պիոս Է. պապի հետ (1801)։ Թէ եւ մի քանի տարիէն զկնի կողուպտեց նա աոյն քահանայապետի կալուածներն, եւ զինքն գերի պահեց երկար ժամանակ (1809)։

Նոյն իսկ այն երկրներուն մէջ, որոնք արտաքոյ էին Յրանսայի քաղաքական իշխանութեան՝ Հռովմէական Եկեղեցին կրեց Յրանսական գաղափարներու ազդեցութիւնն։ Վանքերն մեծ մասամբ փակեցան եւ կերպիւ ի իր ընդունուեցան Գալիկան Եկեղեցւոյ սահմանադրութիւններն։

ՀԱՏԱԾԳ.

Յունական Եկեղեցի

Վերանորոգութեան վարդապետներէն ոմանք փորձ փորձեցին յարաբերութեան մտնել Յունական Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան պաշտօնէից հետ, բայց սոյն Եկեղեցին չը յօժարեցաւ փոխել այն կազմակերպութիւնն, որ հաստատուած էր Կոստանդիանոս Կայսեր ժամանակէն եւ սահմանուած էր եօթն ժողովներէն :

Կիւէվի Մետրոպօլիան Պատրիարք Մոգիլյաւ, մի վարդապետարան շարադրած էր (1642) զ'որ ընդունեցին Յունական Եկեղեցւոյ բոլոր Պատրիարքներն, զի ճշդուած էին նոյն Եկեղեցւոյ վարդապետութիւններն եւ իբրեւ հանգանակի հեղինակութիւն հռչակուած : Յունական Եկեղեցին կը դատապարտէ Հռովմէականն, իբրեւ հերետիկոսական, իբրեւ հերձուած եւ յափշտակիչ : Յունական Եկեղեցին կը տարբերի Հռովմէականէն հետեւեալ կէտերով :

— Հոգւոյն Սրբոյ բղխումն կ'ընդունի միայն 'ի Հօրէ . — Կը մերժէ բաւարանի վարդապետութիւնն . — Հաղորդութեան խորհուրդն կը կատարէ երկու տեսակաւ, իսկ Մկրտութիւնն երեք անգամ ընկղմամբ . — Հաղորդութեան հացն խմորուն կը գործադրէ, եւ կը մերժէ պապի գլխաւորութիւնն : Յունական Եկեղեցին հակաբողոքական կ'անուանէ զ'ինքն հաւատալով միան.

գամայն թէ՛ հաւատով եւ թէ՛ գործով արդարանալուն . — Ընդունելով Քրիստոսի մարմնոյ ներկայութիւնն Հաղորդութեան մէջ . — Ընդունելով Սուրբ աւանդութիւններն եւ Եկեղեցւոյ կանոններն . — Պաշտօն մատուցանելով խօսին եւ մասանց . — Պարտաւորիչ համարելով պահին եւ ապաշխարութիւնն . — Ընդունելով եօթն Խորհրդներն եւ հաւատալով ննջեցելոց համար եղած աղօթից զօրութեան :

Յունական Եկեղեցին կը ներէ քահանայից ամուսնանալ , բայց կ'արգելու երկրորդ ամուսնութիւնն : Կրթութեան եւ ընդհանուր զարգացման նկատմամբ Յունական քահանաներն կամ Ռուսական *Պոպերն* շատ աննշան ազդեցութիւն ունին . բնաւ ներուած չ'է 'ի կիր առնուլ Եկեղեցեաց մէջ որ եւ իցէ երաժշտական գործի . Դրոշմն եւ Հաղորդութիւնն իսկոյն կը տրուի մանկանց , յետ մկրտութեան : Վարդապետելն եւ կրօնական կրթութեան ա՛յլ միջոցներ տակաւին անկատար են , բայց ջանքեր կը լինին կատարելագործութեան համար : Աստուծոյ խօսքն կարող է քարոզուիլ առանց խոչնդոտներու եւ արդիւնքներ յառաջ կը բերէ : Բայց Յունական Եկեղեցին զանազան Տիւղերու կը բաժնուի , որոց կառավարութիւնն միօրինակ չ'է : Ունին Պատրիարքներ , *յ'Աղքարսանդրիա* , *յ'Անաիոք* , *յ'Երուսաղեմ* եւ *ի Կոստանդնուպոլիս* : Սոյն վերջինն ունի նախապատուութիւն : Իսկ Ռուսական եւ Հելլենական Տիւղերն կը կառավարուին Սինօդներու միջոցաւ :

Ռուսական Եկեղեցին կախումն ունէր Կ. Պօլոյ պատրիարքէն մինչեւ 1589 թուականն , յ'որում դրամի կարօտութիւն ունենալով Բիւզանդիոնի Մետրոպօլիտն հաւանութիւն տուաւ , որ 'ի Մոսկուա եւս Պատրիարքութիւն հաստատուի : Քանի մի տարիներ առաջ (1581) Չարն իվան Վասիլիէվիչ , կարօտութիւն ունենալով Կայ-

սեր եւ Պապի օգնութեան, խոստացաւ աշխատիլ Ռուսական եւ Հռովմէական Եկեղեցեաց միութեան համար: Բայց ապարդիւն մնաց իւր աշխատութիւնն, թէ եւ Պօսեպլինօ Տիգվիտն ամեն ճարտարութիւն գործ կը դնէր: Կիւեվի Մետրոպօլիտն հպատակեցաւ պապին իւր կղերականաց մի մասովն (1596): Այս տեղէն կը կարծուի *Միացեալ - Յոռաց* ծագումն:

Բաւական ժամանակ անցնելէն զկնի, Ռուսական Պատրիարքութիւնն վերջացաւ եւ իշխանութիւնն անցաւ Սինօդին: Ադրբէյն Պատրիարքի մահէն զկնի (1720) Պետրոս Մեծն ամփոռն պարապ թողաւ երկար ժամանակ, մինչեւ որ ժողովուրդն վարժեցաւ, տեսնելով Պատրիարքութեան տեղ Եպիսկոպոսաց ժողով հաստատուած Սինօդ անուամբ, որ հուշակեցաւ իբրեւ գերագոյն իշխանութիւն Եկեղեցւոյ:

Սինօդն կախումն ունի Կայսրէն, որ այս պատճառաւ յարգուած է Ռուսներէն, իբրեւ առաջին իշխանութիւն Եկեղեցւոյ: Յետոյ Կատարինէ Բ. գրաւեց Եկեղեցւոյ ստացուածներն եւ կալուածներն եւ թոշակ սահմանեց պաշտօնէից համար:

Չը նայելով Ռուսիոյ միապետական կառավարութեանն, քանի մի հերձուածներ յառաջ եկան: Երբ Նիկոն Պատրիարքն նորութիւններ մուծեց ժամակարգութեան մէջ, դժգոհներն քաժնուեցան (1666), որոց մէջ նշանաւոր են *Մասկօվսիկներն*, որ *Մատրովսկի* (հնա-հաւատ) անուն կը տան իրենց եւ սերտիւ կապուած են նախնի արարողութեանց հետ, կը սոսկան նոր վարք ու բարքէն ու շուայրութենէն, եւ բնաւ չ'են ընդունիր Չարն իբրեւ գլուխ Եկեղեցւոյ:

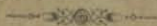
Ռասկօլնիկներն ունին զանազան ճիւղեր, որոց մէջ նշանաւոր են *Փիշիպոններն*, որոնք կը մերժեն երդումն եւ զինուորական ծառայութիւնն. երկար մօրուք

կը կրեն եւ երկար հագուստ, կան նաեւ *Պոռփորոցիներն* (Ս. Հոգւոյ համար մարտնչողք), որոնք կ'ընդունին մի աներեւոյթ եկեղեցի եւ ունին խստակեաց վարք ու բարք:

Հռովմէական եւ բողոքական եկեղեցիներն կը վայելէն ազատութիւն 'ի Ռուսաստան, բայց Ռուսական եկեղեցին մասնաւոր առաւելութիւն ունի: Կայսերական գերդաստանի բոլոր անդամներն Ռուսական եկեղեցւոյն կը պատկանին եւ խառն ամուսնութենէ ծնած զաւակներն միշտ Ռուսական եկեղեցւոյն կը վերաբերին: Ռուսական կառավարութիւնն շատ անգամ տեսակ տեսակ խոստումներով հետամուտ է իւր եկեղեցւոյն միացնել օտար ժողովրդներն: Այսպէս 1845 թուականին սովի ժամանակ Լիթուանիոյ եւ Էսթոնիոյ 15,000 բողոքական գիւղացիներն Ռուսականութիւնն ընդունեցին նիւթապէս իրենց վիճակն բարւոքութեւ յուսով: Արդէն 1839 ին Լիթուանիոյ եւ Ռուսիոյ միացեալ Յոյներն խրմբովին յարեցան Ռուսական եկեղեցւոյն երկիւղէ եւ տեսակ տեսակ պատճառներէ ստիպուած: Մեծ ատելութիւն կայ Լեհաստանի Հռովմէադաւան եւ Ռուս հպատակաց մէջ: Լեհացիք միշտ կ'ստիպուին Ռուսականութիւն ընդունելու:

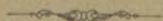
Յունաստան իւր անկախութեան ստծիւ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքէն բաժնուեցաւ, թէ եւ յարաբերութիւնք խզուած չ'են իսպառ: Յունաստանի եկեղեցին կը կառավարուի Սինօդի միջոցաւ, գրեթէ թագաւորէն անկախ:

Օսմանեան տէրութեան մէջ Յոյն Քրիստոնեայք կը կառավարուին Պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ, ունին իրաւանց հաւատարմութիւն եւ իրենց կրօնական բոլոր գործերն իրենք կը տնտեսին: Օսմանեան պետութեան մէջ ամեն կրօն ունի կատարեալ ազատութիւն:

ՀԱՏԱԾ Դ.

Հռոմէական Եկեղեցին Վերանորոգութենէն զկնի.

Քանի որ Նապօլէօն Ա. կը գահակալէր, կրօնական խնդիրներն երկրորդական էին եւ մեծ ազդեցութիւն չ'ունէին : Թէ եւ 1801 Թուականին Գաշնաժողովի որոշմամբ Սեղաններն հաստատուած էին եւ Քրիստոնէական պաշտամունքն վերստին 'ի կիրառութեան էր 'ի Ֆրանսա, սակայն միւս կողմէն պապականութիւնն կողոպտուեցաւ իւր բոլոր աշխարհային ստացուածներէն եւ քահանայապետն քանտարկեցաւ 'ի Ֆօնտէնէլլօ : Իսկ երբ անկաւ ահարկու աշխարհական, վերջացան վշտերն, պապն առարկայ եղաւ ընդհանուր համակրութեան եւ վերահաստատեցաւ իւր նախկին իշխանութեան մէջ, որուն հաւանութիւն տուին նոյն իսկ բողոքական թագաւորներն, ինչպէս Ֆրէդէրիկ Վիլհէլմ Գ. :

Բայց Պիոս Է. պապն երբ 'ի Հռովմ մտաւ (1814 մայիս) իսկոյն հետամուտ եղաւ վերահաստատել իւր նախորդաց յաւակնութիւններն : Բողոքեց Վիեննայի Վեհաժողովի վճիռներուն դէմ, որով սակաւ լնչ կը պակսէր Եկեղեցւոյ պետութիւններն, կը զլացուէր Աւինիօնն :

Մի եւ նոյն ժամանակ պապն կը վերահաստատէր Յիսուսեանց կարգն եւ կը նշաւակէր իբրեւ ժանտախտ՝ Աստուածաշնչի ընկերութիւններն եւ Ս. Գրոց աշխարհիկ լեզուաւ Թարգմանութիւններն : Պապականութեան արարքներն աւելի անտանելի եղան , երբ Պիոսի յաջորդներն , մանաւանդ Գրիգոր Ժ.Չ. նգովեցին Մամլոյ ազատութիւնն , կրօնական ազատութիւնն , կրօնական ներողամտութիւնն , երբ սկսան դաշնակցիլ աւելի միապետական պետութեանց հետ եւ բացարձակ մարտ մը դել ազատութեանց եւ ներկայ ժամանակի ձգտմանց դէմ : Սոյն ծայրայեղութիւններն իսկոյն հակառակութիւններ յարուցին եւ կրօնական զարթուցումն վտանգեցին , որ սկսած էր քանի մի տեղ 'ի վեր երեւիլ : 'Ի Ֆրանսա երբ Բուրբոնեանք վերստին տիրապետութեան հասան , կղերականութիւնն ձեռք բերաւ իւր իշխանութիւնն : Հռովմէական կրօնն պետական կրօնք հրատարակեցաւ . Յիսուսեանք տիրեցին կրթութեան գործոյն , բայց նոցա ոտնձգութիւններն այնքան յուզեցին ազգն , որ կառավարութիւնն պարտաւորեցաւ թողուլ լքանել , չը նախատեսելով նոյն իսկ իւր անկումն : Լուդովիկոս Փիլիպի ժամանակ ճիզվիտականութիւնն եւ անդրալեռնական ձգտումներն զսպուեցան , բայց հասարակապետութեան ժամանակ (1848) կղերն նշանաւոր ազդեցութիւն ձեռք բերաւ :

Ուսուցման խոչնդոտներէն ազատուելով , հրապարակային քաջալերութիւններ ստանալով , պաշտամանց ժամանակ ունկնդրաց խուռն բազմութիւն ունենալով , ամեն հրաման Հռովմէն ընդունելով , եւ հետզհետէ Գալիկան Եկեղեցւոյ ազատութիւններն եւ աւանդութիւններն մոռնալով , եղած փորձերէն օգտուելով , կղերականութիւնն այսօր կը գտնուի զօրաւոր

դրութեան մէջ եւ մեծ նեցուկ է պապութեան : 'Ի Սպանիա եւ 'ի Փորթուգալ Հռովմէական Եկեղեցին միապետութեան կողմն բռնելով , մեծ տրտունջներ յարոյց իւր դէմ ազգային կուսակցութեան կողմէն , որ եւ իրեն համար շատ վնասակար եղաւ : Կղերականութեան ստացուածոց մեծ մասն ծախուեցաւ եւ վանքերն ջնջուեցան : Կրօնական ազատութիւնն հաստատեցաւ 'ի Սպանիա սահմանադրական որոշմամբ 1869 թուականին : Ամեն տեղ սկսան յորդել Աստուածաշունչներ եւ բողոքականաց կրօնական գրքերն , Աւետարանական քարոզութիւններն սկսան ազատօրէն խօսուիլ շատ տեղերու մէջ :

յ'Իտալիա եւս յաղթանակած է նոյնպէս կրօնական ազատութիւնն , եւ պապական իշխանութիւնն զ'ինքն կը պաշտպանէ օտար սուլիններու օգնականութեամբ : Պիոս Թ. որ առաջ համակիր ցոյց տուաւ զ'ինքն վերանորոգութեան , պարտք համարեց բացարձակ հարուածել Իտալացւոց եռանդն ազատութեան եւ անկախութեան համար : Բովանդակ ազգն յարեցաւ յայնժամ ազատական սահմանադրութեան , զ'որ ներկայացոյց Պիէմոնտի Թագաւորն Վիկթոր — Էմմանուէլ , որ հռչակեցաւ Թագաւոր Իտալիոյ եւ Պիոս անօգնական մնալով Ֆրանսացւոց կողմէն՝ զրկեցաւ Հռովմէն եւ իւր երկրաւոր իշխանութեան վերջին մնացորդներէն , ինչպէս որ եւ 'ի Սպանիա Աւետարանական քարոզութիւններն ազատօրէն հաստատուեցան շատ տեղեր :

'Ի Բելճիքա , կղերն որ միշտ անդրաւեռնական էր , միացաւ (1830) յեղափոխական կուսակցութեան հետ , որպէս զի բաժանէ բողոքական Հոլլանդան : Բայց Բելճիքական սահմանադրութիւնն կրօնական ազատութիւն հրատարակեց , բողոքականք օգուտ քաղեցին վե-

ըստին քարոզելու Աւետարանն եւ այս տեղէն ծագեցան մեծ եւ անընդհատ վէճեր ազատական եւ Հռովմէական կուսակցութեան մէջ, որով փոխադարձ կը հարուածուին երկու կողմանքն եւս:

Ի Հելվետիա, անդրալեռնական անխոհեմութիւններն ծանր հետեւանքներ ունեցան: Երբ Յիսուսեանք կոչուեցան Լիւցերն, յառաջ եկան յուզմունք եւ խռովութիւնք, զէն ի ձեռին ձեռնարկութիւնք, որով Հռովմէադաւան կանտոններու մի մասն ապստամբեցաւ հասարակութեան դէմ, բայց շուտով զսպուեցաւ ապրտամբութիւնն: Յիսուսեանք արտաքսուեցան Հելվետիայէն եւ Արգովի վանքերն իսպառ ջնջուեցան (1847):

Բողոքական երկրներուն մէջ, ուր կան նաեւ Հռովմէադաւանք, ինչպէս են Հոլանդա, Պրուսիա, Գերմանիա, Անգլիա եւն, անդրալեռնականութիւնն խստն ամուսնութեանց եւ նմանօրինակ խնդրոց մէջ միջոց գտաւ բաւական ծանր յուզումներ պատճառել, որոնք այժմ գլխովին վերջացած են: Հռովմէական եկեղեցին վերջին ժամանակներս բաւական յաղթանակներ ունի Անգլիկան եկեղեցւոյ կղերին եւ ուսեալ դասուն մէջ: Եւ ընդհակառակն բողոքականութիւնն շատ հետեւողներ շահած է յ'իրլանտա, ուր մեծ եռանդով կը պաշտպանէ դպրոցներ եւ կ'աշխատի ժողովրդային կրթութիւն տարածել:

յ'Աւստրիա կղերն ստացած էր կայսրէն մի դաշնագիր, որով մեծ իրաւունք կը տրուէր իրեն ազգային կենաց բոլոր մեծամեծ խնդրոց մէջ միջամտութիւն ունենալ: Բայց սոյն դաշնագիրն այնպիսի սաստիկ տրտուններ յարոյց, որ իսկոյն ի բաց թողուեցաւ, եւ գրեթէ մի կատարեալ կրօնական ազատութիւն հռչակուեցաւ Աւստրիական պետութեան մէջ:

Այն յաղթանակներն , զոր ունեցած է Հռովմէական Եկեղեցին քրիստոնէական աշխարհէն արտաքոյ , այնքան յաւելցուցած չ'են իւր ազդեցութիւնն : Հռովմէական Եկեղեցւոյ քարոզիչներն յաջողութիւն ունեցան 'ի *Զին*, 'ի *Թոմքին*, 'ի *Գաւպոն* եւ 'ի *Սիւս* , ինչպէս եւ Ովկիանոսի քանի մի կղզեաց մէջ . բայց 'ի *Հնդկաստան*, 'ի *Սիչուան*, 'ի *Պարսկաստան*, յ'Ափրիկէ եւ յ'Ամերիկա ամենշան են Հռովմէական քարոզաց արդիւնքներն , եւ չը կայ մի ժողովուրդ , որ նոցա ձեռքով կատարելապէս վերանորոգուած եւ կրթուած լինի :

Հռովմէական Եկեղեցին միւս կողմէն ունեցած է ներքին կորուստներ : Բողոքականութիւնն շատ ժողովուրդ կորցած է Հռովմէականութենէն , մանաւանդ 'ի *Ֆրանսա* , 'ի *Բելճիքա* , 'ի *Բոհեմիա* , յ'Իտալիա , 'ի *Սպանիա* եւ 'ի *Միացեալ Նահանգս* : Հերձուածներ շատ սակաւ ունեցած է . 1850 թուականի յեղափոխութենէն զկէ 'ի *Սին-Սիմօնականոս/Թիւն* ձեռնարկեց վերահաստատել նիւթն , բարոքել ժողովրդեան աղքատ դասու վիճակն , բաշխելով երկրի բերքերն ըստ արժանեաց եւ ըստ ընդունակութեան :

Մի նուիրապետութիւն կամեցաւ հաստատել հռովմէականին նման , որ իւր պապով եւ քահանաներով պէտք է լինէր կապ ընկերական մարմնոյն եւ ցոյց տալ իւրաքանչիւրին իւր տեւն եւ կոչումն : Բայց սոյն նոր վարդապետութեան հիմն մի տեսակ քայքայումն էր աշխարհի , կամ համաստուածութիւն , բոլորովին հակառակ քրիստոնէական սկզբանց : Թէ եւ 'ի սկզբան ոմանք մօլորեցան եւ յարեցան Սէն—Սիմօնականութեան , բայց շուտով անկաւ սոյն վարդապետութիւնն եւ կատակնաց առարկայ եղաւ իւր ծայրայեղութեամբ :

'ի Գերմանիա եւս մի նոր վարդապետութեան փորձ

եղաւ : Երկու քահանայք *Ռոմի* եւ *Ջերսիի* , բողոքեցին այն ուխտաւորութեան դէմ , որ կը կատարուէր 'ի *Թրիվ* Յիսուսի Քրիստոսի կարծեցեալ պատմութեանն պաշտելու համար : Սորա հիմնեցին *Գերմանական Կաթոլիկ Եկեղեցի* անուամբ մի միաբանութիւն , անկախ պապէն , որուն յարեցան շատ հասարակութիւններ , բայց որովհետեւ քաղաքական ինդիւիդներու մէջ խառնուեցան , քայքայեցաւ իրենց յառաջադիմութիւնն :

ՀԱՏԱԾ Ե.

Աւեստրանական եկեղեցիք

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Երբ վերջացան յեղափոխութեան եւ կայսրութեան երկար պատերազմներն, բողոքական եկեղեցիներն կը գտնուէին ողբալի դրութեան եւ հոգեւոր թմրութեան մէջ: Քաղաքական վրդովումներն եւ աւերումներն երկար ժամանակէն 'ի վեր հասարակաց ուշադրութիւնն հեռացուցած էին կրօնական խնդիրներէն, որոց մասին չ'էր հետաքրքրուեր: Նոյն իսկ 'ի Հելլետիա պակաս էր կեանքն եւ եռանդն. 'ի Գերմանիա բանապաշտութիւնն ցամքեցուցած էր ամեն բան: Թէ եւ կալին տեղ տեղ կենդանի հոգիներ եւ հաւատարիմ եկեղեցիներ, սակայն թմրութիւնն դժբաղդաբար հասարակաց էր:

Բայց այսպէս չ'էր յ'Անգլիա, ուր չը նայելով Նապօլէօնի դէմ մղուած լահուելի պատերազմներուն՝ քարոզչական ոգին եւ լաւտարանելու փափաքն ժողովրդեան ստորին դասերուն, կենդանացուցած էր բարեպաշտութիւնն եւ շատ քրիստոնեաներ մղած էր արդեամբ աշխատելու հոգւոց փրկութեան համար:

Քրիստանաիան եւ օտար Քիքլիական (Աստուածա,

շնչի) Մեծ Ընկերոջ/ժիռն, որ այսօր տարածած է արդէն 60 միլիօնէն աւելի Ս. Գրոց օրինակներ, Թարգմանուած 160 զանազան լեզուներով, հիմնուած էր 1804 թուականին, եւ երբ խաղաղութիւնն տիրեց, Մնգլիացի Քրիստոնեայք իրենց միտքն դրին Աստուծոյ գրքէն առատօրէն բղխած բարիքներն հաղորդել իրենց եղբայրներուն հեռաւոր երկրներու մէջ: Նոցա բարեպաշտութեանն շատերն հետեւեցան: Սկովտիացին *Յօրհորդ Հայրան*, յետոյ եւ Մնգլիացին *Տրոռմիդ* ՚ի Ժրնէվ մեծ ազդեցութիւն ունեցան (1817) սոյն քաղաքի ուսանողաց վրայ եւ ամեն ուրեք տարածեցաւ կրօնական շարժումն, Ֆրանսախօս տեղերու մէջ: Տակաւ առ տակաւ, քարոզութեանց աւելի կենդանի, աւելի աւետարանաշունչ, աւելի հաւատարիմ ազդեցութեան ներքոյ՝ ծաւալեցաւ բարեպաշտութիւնն, նորոգելով սրտերու մէջ այն կենդանի եւ վառ սէրն, որ վերանորոգութեան գեղեցիկ ժամանակի յայտնի նշանն էր: Հոգւոյն Սրբոյ հպօր շնչով ոգեւորեցան Եկեղեցեաց եւ հաւատացեցող կեանքն: Բազմապատկեցան քրիստոնէական գործերն. Աստուծոյ Թագաւորութիւնն տարածելու աշխատութիւններն ընդհանուր համակրութեան առարկայ եղան եւ Թէպէտ ցաւալի հերժուածներ եւ աննեղամտութիւններ անպակաս էին, սակայն Աստուծոյ որդւոց միութեան զգացումն զօրաւոր էր, չը նայելով լեզուի եւ երկրի տարբերութեան: Քրիստոնէութիւնն, չը նայելով իրեն դէմ եղած հակառակութեանց, միշտ կը շարունակէ իւր յաղթական ընթացքն: Յառաջ բերենք համառօտիւ, Թէ բողոքականութիւնն Հռոմաց լուծէն ազատուէն զկնի ինչ արդիւնքներ կամ ուղղութիւններ ունեցած է:

Ա. — Բողոքականութեան ազդեցութեամբ հիմնու

աճ են բազմամիլ հրօնական ընկերութիւններ, ինչպէս են Առետարական ընկերութիւններ 'ի Ֆրանսա, 'ի Ժընեւ, 'ի Բելձիքա, Բողոքական Կեդրոնական ընկերութիւն Ֆրանսիոյ, Քարոզչական Ներքին ընկերութիւն 'ի Լոնդօն եւ 'ի Գերմանիա, Կիւրախնօրնայ ընկերութիւնք Ֆրիդոցաց եւ Միութիւն Երիտասարդաց յ'Անգլիա եւ յ'Ամերիկա. Թողունք այլ եւ այլ Բիւրիական եւ հրօնական ընկերութիւններն, կրօնական գրքեր հրատարակելու համար :

Երկնաւոր Վարդապետի աշակերտներն չը բաւականացան միայն հոգւոց փրկութեան համար աշխատելով, այլ կամեցան սփոփել ամեն տեսակ վիշտ եւ տառապանք, եւ այս նպատակաւ անսահման կերպիւ բազմացան որբանոցներն, անառակ կամ լքեալ մանկանց ապաստանարաններն, կոյրերու, համբերու, խուլերու, խելագարներու քնակարաններն, ամեն տեսակ աղէտներու ընդունարաններն, սարկաւազուհիներու կամ կոյսերու վարժարաններն, հիւանդաց հսկողներու դրարոցներն, հոգաբարձական մասնաժողովներն, փոխադարձ օգնութեան, ժուժկալութեան, խնայողական արկղներու ընկերութիւններն եւ այլն :

Մոլութիւնն եւ Թշուառութիւնն իսկ, որոնք մեղաւոր կենաց ծնունդ են, դարձեալ գրաւեցին քրիստոնէական կարեկցութիւնն եւ մարդասիրութիւնն եւ կազմուեցան արանց եւ կանանց ընկերութիւններ, որոնք պարտք համարեցին իրենց իջնել մինչեւ մոլութեանց եւ չարագործութեանց որջերն, եթէ կարելի է այդ դժոխքէն քանի մի կիսայրեաց խանձողներ կորզելու համար :

Բ. Եթէ վերանորոգիչք չը յաջողեցան իրենց նախնիքներու պէս Աւետարանի լոյսն ծաւալելու եւ եւ

րոպիոյ ժողովրդներն հագուվ երկրպագութեան հպատակեցնելու, լաւ ըմբռնեցին սակայն իրենց պարտքն՝ երթալ աւետարանել զանսկան ալգաց հեռաւոր երկրներու մէջ։ Արդարեւ քարոզչութեան գործն յ.թ. դարու մեծ փառքն կը կազմէ։ 'ի Գրոյէլանդ, 'ի Տահիտի, 'ի Սանտալիցեան եւ յայլ կղզիս Ուլկիանոսի, ամբողջ ժողովուրդներ բարեկրթեցան քրիստոնէութեամբ։ 'ի Հաւաւային Ափրիկէ, 'ի Կղզիս Անտիլեան, 'ի դաշտս Գուինէի, 'ի Բրամանիա, 'ի Չինաստան եւ 'ի Հնդկիս մեծ յառաջադիմութիւն ունեցաւ քարոզութիւնն։ Ամեն մարդիկ ամեն ժողովուրդք կը համակրին եւ պարտաւորուած են հաստատելու Աւետարանի փրկարար ազդեցութիւնն, վայրենի եւ թմրած ազգերն փոփոխելու եւ ան դորրեղու համար։ Միեւնոյն ժամանակ մեծ ջանքեր գործ դրուեցան իսրայէլի մնացորդաց քրիստոնէական դարձի համար եւ այս ջանքերն զգալի եղան մանաւանդ ներկայ դարուն մէջ։ Բաց յ'այսմանէ, Աւետարանի քարոզութեան շնորհիւ ջնջեցաւ սեւերու գերութիւնն եւ քրոպական գաղթականութեանց մէջ, որ մի մեծ յաղթանակ է Քրիստոնէութեան համար։

Գ. Քրիստոնէական քարոզներն երբ Աւետարանի ճշմարտութեանց վրայ հիմնուած են, կարող են տուկալ ամենէն յանդուգն յարձակմանց եւ քննութեանց։ Հոգիներու դարձին համար Աւետարանն հրաշալի զօրութիւն ունի եւ այն զօրութիւնն քրիստոնէի համար միշտ պիտի մնայ իբրեւ անսահման հզօր փաստ, քան թէ անհաւատ եւ ամբարտաւան գիտութեանց հակուածիւնն։

Դ. Քրիստոնէայք աւելի կը զօրանան անհատական հաւատոյ ուժով, քան թէ պետութեան հաւաքական զօրութեամբ։ Եկեղեցւոյ զօրութիւնն եւս պէտք է

որ կազմուած լինի անհատներու ջերմ հաւատքէն եւ ո՛չ թէ լոկ աւանդական սովորութիւններէ : Կրօնքն երբ զարգացած է անհատական ուժերով, կարող է սպրիւ աներկիւղ : Եկեղեցւոյ եւ Պետութեան իրարմէ բաժանումն յոյժ կարեւոր է կրօնքի յառաջադիմութեան համար եւ այս մասին շատ աշխատած են բողոքական նշանաւոր հեղինակներ : Ոմանք կ'երկնչին սոյն բաժանումէն, այլ խաղաղութեամբ կ'սպասեն : Երբ Անգլիական կառավարութիւնն հաստատեց *հովանաւորութեան իրաւունքն*, որով տէրերն կարող էին իրենց եկեղեցական ծուխերուն համար սերմանել ամեն բան ըստ հաճոյից, Սկոտլոնդ եկեղեցին իւր գումարման մէջ (1845) բաժանեցաւ կառավարական հովանաւորութենէն, թողաւ ժողովրդանոցներն, հրաժարեցաւ եկամուտներէն, ապաւինելով մի միայն եկեղեցւոյ հշմարիտ գլխոյն — Յիսուսի Քրիստոսի — եւ բաւ համարելով ժողովրդի կամաւոր նուէրներն :

Բողոքականութեան մէջ յառաջ եկան ինչ ինչ աղանդներ, որոց մէջէն կը յիշենք միայն *Հոռոյ Բարեկամներն* 'ի Գերմանիա, որ մի տեսակ բանապաշտներ էին եւ Քրիստոնէութենէ շատ սակաւ բան ունէին : Յիշենք նոյնպէս *Սորմոններն* կամ *Վերջին առաքող սորբերն* Հիւսիսային Ամերիկայի անապատներուն մէջ հաստատուած : Սոյն աղանդն երկրներ կը բաշխէ իւր հետեւողներուն եւ անհաւատալի այլանդակութիւններ կը պարունակէ, ինչպէս բազմակնութիւն եւ այլն : Այս աղանդն արտաքոյ է բրիտոնէութեան :

Վերջաւորելով մեր պատմական ընթացքն, կարող ենք եզրակացնել թէ՛ կրօնական ազատութիւնն

օր աւուր աւելի լաւ կը հասկցուի, կրօնական ներողամտութիւնն աւելի կ'ընդարձակի, եւ երբ հալածանքն կը ծագի, իսկոյն ամեն Եկեղեցիք կը յուզին եղբայրական սիրով:

Մաղթենք որ ամեն Եկեղեցեաց մէջ օր աւուր աւելի աճի եւ զօրանայ Աստուծոյ խօսքն, Մաղթենք, որ արտաքին բարեպաշտութեան հետ հաստատուի Քրիստոնէից սրտին մէջ հոգւով եւ հշմարտութեամբ երկրպագութիւնն, եւ կատարուի մեր հաւաքագօրեայ խնդրուածքն. « Սուրբ եղիցի՝ անուն քո, եկեսցէ՝ արքայութիւն քո, եղիցին կամք քո, որպէս յ'երկինս եւ յ'երկրի » ամէն:

ՎԵՐԶԱԲԱՆ

Ա. ՎԵՐԵԼԻՆ

Մ

եր *Յառաջարանին* մէջ յիշած ենք Ա. Վիշիհի անունն . աւելորդ չ'ենք համարիր արծանագրել աստ իւր կենսագրութեան նշանաւոր գծերն :

Ա. Վիշիհ ծնաւ 1814 ին 'ի Զուլիցերիա . նախնական ուսմանց համար ուսուցիչ ունեցաւ իրենց գիւղի քարոզիչ հովիւն եւ ապա մտաւ Լոզանի Ֆեմարանն, ուր ինն տարի ուսաւ գլխաւորապէս Գրագիտութիւն, Քնագիտութիւն եւ ապա Ստուածաբանութիւն : 1838 ին հանդիսաւոր քննութենէ զկնի՝ ձեռնադրեցաւ հովիւ : Այս պաշտօնին մէջ չը մնաց երկար . վասն զի թէ եւ ունէր բարձր հմտութիւն, առաքինի վարք ու բարք, խորին համոզումն Քրիստոնէական ճշմարտութեանց, բայց թոժովախօս էր, կը կակազէր կարդալու եւ քարոզելու ժամանակ . ուստի եւ աւելի շահաւոր դատեց դաստիարակութեան ասպարէզն մտնել եւ իւր անձն նուիրել մատաղ սերնդի կրթութեան :

Վիւլիէ իւր պաշտօնին նպատակակէտ ընտրած

էր եւ յաւէտ կ'աշխատէր՝ աշակերտելոց բնական նկարագիրն ու սիրտն կազմել՝ քան թէ շատանալ լոկ ծանօթութիւններ աւանդելով :

1844 ին Փարիզ գնաց եւ Տեսուչ կարգեցաւ Աւետարանական Ընկերութեան նոր հիմնած վարժարանին, որոյ նպատակն էր պապականութենէ բաժնուած՝ ազատ եկեղեցիներու համար բարեպաշտ ուսուցիչներ, հովիւներ պատրաստել, որ գիտութեան հետ միացնելով Քրիստոնէական հոգին՝ բարձրացնեն նոր սերնդի կրթութեան Քրիստոնէական կենաց մակարդակն :

Վիլլիէ 14 տարի մնաց ՚ի Փարիզ, բարեկամացաւ նշանաւոր գրագիտաց հետ, եւ արդէն իւր դրացին էր, դարուս նշանաւոր պատմագիրներէն մին, Օգիւստէն Թիէրի : 1848 ին ականատես եղաւ յեղափոխական անցքերուն եւ Հանրապետութեան սակաւատեւ գոյութեան : Տեսաւ 1851 ին երկրորդ կայսրութեան հաստատութիւնն, եւ 1854 ին վաշտերու երթն խորիմի պատերազմին համար :

Վիլլիէ իւր հայրենիքն դարձաւ բազմամիւ ընտանիքով եւ Տեսուչ կարգեցաւ ՚ի Լոզան Աղջկանց բարձրագոյն վարժարանին, որ բաւական ժամանակէն ՚ի վեր հիմնուած եւ ապա կանոնաւորուած էր Մ. Վիճի անդուլ ջանքով եւ պատրաստած ծրագրով :

Վիլլիէ, Տեսչութեան պաշտօնի հետ, կ'աւանդէր նաեւ դասեր մեծ հրճուանօր, որուն համար կը գրէ հետեւեալ տողերն. « Աղջկանց դաստիարակութիւնն էապէս կոշտմն պէտք է լինի նոցա խղճին ու սրտին եւ ոչ երբէք ունայն փառասիրութեան եւ անձնասիրութեան : »

Երբ մտածենք՝ թէ Աստուած զմեզ կը սիրէ, ըզմեզ կը տեսնէ, մեզ կը լսէ, կը կարդայ մեր սիրտն, կ'ուրախանայ մեր բարի ձեռնարկներուն ու ջանքերուն

համար եւ ինքն է միայն որ կարէ զ'այնս սրբագործել եւ պսակել, կ'ոգեւորինք եւ մենք եւ կը համոզուինք թէ՛ ահա՛ այս մեծ մտածութիւնն է, զ'որ պէտք է տպաւորել ուսանողներու սրտին մէջ եւ հուշակել ու փառաւոր հանդիսացնել 'ի վեր քան ամեն գործ» :

Վիւլիէ 26 տարի անընդհատ վարեց սոյն պաշտօնն, եւ նորա աշակերտութիւններն, որոնք մայրեր եւ դաստիարակութիւններ եղած են, խորին երախտագիտութեամբ կը յիշեն նորա անունն եւ ունեցած բարի ազդեցութիւնն :

Վիւլիէ 1884 ին պաշտօնէ քաշուեցաւ, ծանր աշխատանքներէն հանգստանալու համար, բայց այս հանգստութիւնն *պարսպորդոսթիւն* չ'էր, որ միայն *ապերախտներուն* է յատուկ, ինչպէս կ'ասէ Վիլիէ : Նա կը մասնակցէր կիւրակնօրեայ վարժարանաց ընկերական յանձնաժողովին, ուր վարեց նաեւ Նախագահի պաշտօն : Նա կ'անդամակցէր նոյնպէս Մանկավարժական ընդհանուր ժողովներուն . կը սիրէր հրապարակային հանդէսներն, որոց նպատակն էր լոյս տարածել ժողովրդի մէջ եւ բարեօրել ընկերական կեանքն : Նա մեռաւ 1892 ին, Տշմարիտ Քրիստոնէի մահուամբ, թողլով յիշատակ բարի քաղաքացւոյ եւ բարի դաստիարակի :

Վիւլիէ խմբագիր եղած է երեք Օրագիրներու, որք են՝ *Բարեկամ Երիտասարդոսթեան*, զոր հրատարակած է 'ի Փարիզ . *Ընթերցողածք փառն Մանկանց* եւ *Ընտանիք*, որ կը հրատարակուի 1860 թուականէն 'ի վեր եւ նոյն իսկ իւր մահէն զկնի : Թողած է գրաւոր երկեր, որոց մէջ նշանաւոր են — *Պատմութիւն Հին, Միջին եւ Նոր դարոց*, *Համաոտոսթիւն Քաղաքական եւ Բնական աշխարհագրութեան*, *Սկզբունք Դաստիարակութեան* եւ *Պատմութիւն Քրիստոնեական Եկեղեցւոյ*,

որուն սիրած ենք հետեւիլ սոյն յատկութեանց համար—
գրուած է Քրիստոնէական համոզմամբ եւ անկողմնա-
կալ հոգեւոյ, գրուած է դասական եղանակաւ, պարզ
եւ շինողական, գրուած է համառօտ, պարունակելով
հանրական բան թէ մասնական իրողութիւններ :

Կան արդարեւ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ Եկե-
ղեցական պատմութիւններ, հրատարակուած զանազան
լեզուներով . բայց քաջայոյս ենք թէ՝ մեր ներկայ հա-
մեստ աշխատասիրութիւնն իսկ, եթէ աւանդուի հիմ-
նապէս, կարող է լցուցանել այն բացն, զոր ունին մեր
դպրոցներն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ Պատմութեան
նկատմամբ, եւ միանգամայն՝ գոհացնել այն ընթեր-
ցողներն, որոնք փափաք ունին ուղիղ գաղափար կազ-
մել այլ եւ այլ ազգաց Եկեղեցեաց դասանաբանական,
ծիսական եւ վարչական տարբերութեանց մասին :

Հարկ կը համարինք ասել թէ՝ երկար տարիներէ
ի վեր, կէտ նպատակի ունեցած ենք *Կրօնական, Բա-
րոյշական եւ Պատմական ԳԼՍԸՔՐԵՆՑ* այնպիսի մի ամ-
բողջութիւն կազմել, որ կարենայ աստիճանաբար եւ
հիմնովին նպաստել մեր մատաղ սերնդի կրօնական—
բարոյական զարգացման եւ եկեղեցական գիտութեան :
Այս ամբողջութիւնն կը լրանայ մեր ներկայ հրատարա-
կութեամբ հետեւեալ կերպիւ .

Նախակրթարանաց համար.

Պատմութիւն Հին Կտակարանի .	} <i>Տպ. Երուսաղեմի</i>
Պատմութիւն Նոր Կտակարանի .	
Համառօտութիւն Քրիստոնէական ուս-	
ման Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ	
Եկեղեցւոյ .	

Երկրորդական Դպրոցաց համար .

Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ , յորում համառօտիւ ամփոփուած է Պատմութիւն Հայաստան. եայց Եկեղեցւոյ .

Ուսումն Պարտուց . (Տպգր. Երոռասդէմի) :

Եկեղեցական Պաշտօնի փափաքողաց համար .

Պատմութիւն Հայաստանեայց Աւաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ . (Տպգր. Երոռասդէմի) :

Հովուական Աստուածաբանութիւն . (Տպ. Կ.Պօշիս) :

Սոյն Դասագրեանց Յառաջաբաններուն մէջ խօսուած է՝ թէ ինչպէս եւ յումմէ՞ պատրաստուած են : Բնաւ տարակոյս չ'ունինք , որ եթէ նշանակուած ուսմունք աւանդուին սոյն Դասագրեանց ուղղութեամբ , կը քաղուին այն ցանկալի արդիւնքներն , որոց վրայ յաճախ կը խօսուի եւ սակայն միշտ 'ի կիրառութեան են թերի եւ ապարդիւն միջոցներ : Սոյն հրապարակային յայտարարութիւնն հիմնուած է մեր բազմամեայ փորձառութեան եւ համոզման վրայ :

Կը խոստովանիմք թէ՝ իսպառ հեռի է մեր դիտաւորութենէն պարսաւել այլոց նմանօրինակ երկասիրութիւններն եւ գիտենք նմանապէս՝ թէ մեր ձեռնհասութենէն վեր է մեր նշանակած դասագրեանց ուղղութեամբ հանրացնել դասաւանդութիւնն , բայց ճշմարտութիւն խօսիլն եւս՝ մեր սուրբ եւ անպայման պարտքն է :

ԽԱՉ ՕԳՆԵԱ ԻՆՉ

(Նուէր ծնողաւոր մանկանց)

Արորանիս մօտը նստած՝
 Մայրս անոյշ երգելով՝
 Ինձ շատ անգամ քուն էր արած՝
 Խաչանշան կնքելով :
 Աճն ու խաչն քեզ պահապան՝
 Անթիւ անգամ կրկնել էր :
 Խաչն իր սիրոյն միշտ ապաստան՝
 Ամեն ժամուս կանչել էր :
 Երբոր թոթով լեզուս բացաւ՝
 Խաչի դասն աւանդեց ,
 Խաչ օգնեա՛ ինձ , կրկնի՛ր , ասաց՝
 Գթոտ սիրով պատուիրեց :
 Քանի տարի էս սիրուն դասն՝
 Ես շարունակ կրկնեցի ,
 Մօրըս հետը ժամ գնացի ,
 Խաչելուծիւն սիրեցի :

Ուխտատեղի թէ մատուռներ՝

Ուր որ ես ուխտ գնացի ,
Համբուրեցի ես խաչքարեր՝

Խաչ օգնեա՛ ինձ կրկնեցի :

Երբոր փոքր ինչ ես մեծացայ՝

Մայրս տուաւ քերական ,

Խաչ օգնեա՛ ինձ , կրկնի՛ր , ասաց ,

Խաչն է ուսման օգնական :

Խաչն օգնական ինձ կանչելով

Այբուբենէն սկսայ ,

Ամեն դասում միշտ կրկնելով՝

Շուտով կարդալ սովորեցայ :

Քերականն աւարտեցի

Յետոյ մտայ վարժարան ,

Եօթը տարի ես կարդացի ,

Ուսմունք առի զանազան :

Քանի՛ քանի՛ շարագրածներ

Որ ես ինձէն գրեցի ,

Դեռ չ'սկսած՝ նախատներն՝

Խաչ օգնեա՛ ինձ դրոշմեցի :

Աստուածաշունչ , Աւետարան

Որչափ սիրով կարդացի ,

Այնքան խաչին սիրոյ նշան

Սրտիս մէջը զգացի :

Զգացի որ խաչի նաուն

Մեծ ուսմունք է մարդկութեան ,

Մեր փրկութեան դրօշն է նա ,

Ճշմարտութեան սուրբ նշան :

Զգացի որ նախատանքով՝

Գողգոթայում տնկուեցաւ ,

Բայց եւ յետոյ անհուն փառքով՝
Գմբէթներում փայլեցաւ :

Զգացի որ նա է բաժին
Ազատութիւն գոչողին ,
Նա է կենաց անձուկ ուղին
Ճշմարտութիւն սիրողին :

Ազատութիւն , ճշմարտութիւն
Նրան ծնունդ երկորեակ ,
Խաչն է նրանց ոյժ զօրութիւն ,
Անելութեան մայր դայեակ :

Զգացի որ երկունք խաչին
Ծանր է քան ցաւ ծնող մարց
Բայց եւ ծոռնդքն արի , ուժգին ,
Եւ ոչ որպէս հէգ կանանց :

Զգացի որ առանց խաչի
Զը կայ վշտաց սիւսիս ,
Ո՛չ ահումն ազատ մտքի
Եւ ոչ պակ յաղթանակ :

Զգացի որ առանց խաչի
Ճշմարտութեան սէր չ'ը կայ ,
Եւ ո՛չ կանգնումն ընկած ազգի
Ո՛չ կեանք , ո՛չ լոյս մշտակայ :

Զգացի որ խաչեալն Աստուած
Սիրոյ համար խաչ շալկեց ,
Մարդկանց սիրով խաչը գրկած՝
Խաչ վեր առնուլ քարոզեց :

Զգացի որ խաչ կայ պատրաստ
Ամեն մարդու առաջին ,
Ով կը ցանկայ լինիլ զգաստ
Զհետ գնալ մեր Փրկին :

Զգացի որ ես էլ ունիմ
 Իմ յատուկ խաչն աշխարհքում ,
 Որ անտըտունջ պիտի տանիմ
 Սիրով ամեն դիպուածքում :
 Խաչ կայ մարդուն իւր կրքերից
 Խաչ ամեն տեղ , ամեն ժամ ,
 Խաչ կայ՝ անքուն ոսոխներից ,
 Գաւ , հալածանք յարածամ :
 Խաչ կայ՝ կենաց աղէտներից՝
 Խաչ ընական դիւրատար ,
 Խաչ կայ՝ մատնիչ Յուդաներից՝
 Խաչ դժուարին ծանրատար :
 Խաչ կայ՝ անմիտ տգէտներից
 Իմաստասէր հանճարին ,
 Խաչ կայ՝ աշխարհի պաշտողներից՝
 Աշխարհի հետ մրցողին :
 Խաչ կայ՝ խաւար յամառներից
 Լոյս որոնող մտքերին ,
 Խաչ բարբարոս իշխողներից՝
 Գերութեան լուծ՝ ատողին :
 Խաչ կայ՝ անշարժ թոյլ վատերից՝
 Յաւաջադէմ՝ ձգտողին ,
 Խաչ կայ՝ մոլար կարծիքներից՝
 Հշմարտասէր դիւցազին :
 Խաչ կայ՝ նենգժոտ խարդախներից՝
 Պարզ եւ ուղիղ սրտերին ,
 Խաչ կայ ստրուկ ոգիներից՝
 Պարտք իրաւունք խնդրողին :
 Զգացի որ էսքան խաչերն
 Էն խաչի մօտ ոչինչ են ,

Որ մարդասէր գեթոտ Տէրն
 Բարձաւ իւր ուսն հեզօրէն :
 Նա է սիրոյ անհուն նշան ,
 Խաչեալն Սէր գլխովին ,
 Սփոփանաց մեծ ապաստան
 Սիրով իւր խաչ բարձողին :
 Զգացի որ Փրկչի խաչն էր
 Որ օգնական ինձ կոչեց ,
 Երբոր մայրս հեզ որդեսէր
Խաչ օգնեա՛ ինձ դաս տուեց :
 Քանի՛ քանի՛ նեղութիւններ
 Որ իմ առջեւս դուրս եկան ,
 Միտս բերի մօրս պատուէր
 Կոչեցի խաչն օգնական :
 Քանի՛ քանի՛ հեշտութիւններ ,
 Որ ես ինձէն գրկեցի ,
 Թափեցի յորդ արտասունքներ
Խաչ օգնեա՛ ինձ գոչեցի :
 Վիշտ ու վտանգ փարատեցան ,
 Զգացի մեծ սփոփանք :
 Բուք փոթորիկ կուտակեցան ,
 Անցի մէջէն անվտանգ :
 Օրհնուի՛ քո գերեզմանն ,
 Որդէխնամ մայր գեթոտ ,
 Որ դու խաչի փրկարար դասն
 Ուսուցիր ինձ համառօտ :
 Թէ որ մանուկ թարմ հասակէս
 Խաչի սէրն չ'ազդէիր ,
 Ինչպէս պիտի լինէի ես
 Մրրկաց մէջ անվեհեր :

Թէ որ խաչի անյաղթ ոյժն՝
 Ինձ յարաժամ չ'սփոփէր ,
 Ինչպէս պիտի տանէի ես
 Սուտ անիրաւ զրկանքներ :

Մա՛յր իմ , դասդ չեմ մոռանալ
 Քանի որ ես կենդան եմ ,
 Նեղութեանց մէջ չ'եմ թուլանալ ,
 Խաչն ինձ պարծանք կ'անուանեմ :

Ուրախութեամբ ես կը տանեմ
 Ամեն զրկանք , ամեն խնջ ,
 Քանի սիրով՝ ես կը տեսնեմ ,
 Փրկիչն՝ 'ի խաչ քարծրացած :

Գ. Մ. (Մ. Ե. Մ.)

ՅԱՆԿ

Երես

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ Է

Պատմութիւն Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ

ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յիսուսէ Քրիստոսէ մինչեւ Կոստանդիանոս

(55 - 512)

Հ Ա Տ Ա Մ Ա .

Ք Ա Ր Ա .

Նախապատրաստական Գիտելիք 11

Ա .

Աշխարհի բարոյական եւ կրօնական վիճակն Քրիստոնէութենէն առաջ 15

Բ .

Հաստատութիւն Եկեղեցւոյ 18

Գ .

Առաջին հալածմամբ Քրիստոնեայք կը ցրուին եւ կը հաստատեն քանի մի նոր Եկեղեցիներ 24

Դ .

Առաքեալն Պօղոս, եւ առաջին առաքելութիւնք . 29

Ե.

Շարունակութիւն առաջին առաքելութեանց . . . 39

Զ.

Առաջին ընդհանուր հալածումն Քրիստոնէից
առ Ներոնիւ 48

Է.

Կործանումն Երուսաղէմի 52

Ը.

Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ եւ Առաքելական
դարուն վերջին եկեղեցիներն 56

Թ.

Եկեղեցին երկրորդ դարու սկզբում 62

Ժ.

Առաքելական Հար 66

ԺԱ.

Յուդայի մէջ 75

ԺԲ.

Լիոնի եւ Վիեննայի Մարտիրոսներն 79

ԺԳ.

Իրէնէոս եւ Տէրտուլիանոս 85

ԺԴ.

Սեբերոսի եւ Կարակալայի ժամանակի հալածանքներն 89

ԺԵ.

Աղեքսանդրեան դպրոցն եւ Որիգենէս 91

ԺԶ.

Կիպրիանոս Կարքեդոնացին եւ իւր ժամանակի
հալածանքներն 98

ԺԷ.

Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի եւ իւր ժամանակի
դէպքերն 105

ԺԸ.

Դիոկղետիանոս կամ վերջին մեծ հալածումն . 108

ԺԹ.

Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ ներքին կեանքն՝ ա-
ռաջին երեք դարերուն մէջ 115

Ի.

Վարք Քրիստոնէից 120

Շ Ր Զ Ա Ն Բ.

312—314

Հ Ա Տ Ա Մ Ա.

Անկումն Հեթանոսութեան 127

Բ.

Քրիստոնէութեան տարածումն զանազան երկր-
ներու մէջ 151

Հ Ա Տ Ա Մ Բ.

Ներքին կեանք եւ զարգացումն Եկեղեցւոյ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Մենաւորական կամ վանական կեանք . . . 159

Բ.

Կրօնական վէճեր	145
----------------	-----

Գ.

Պատկերամարտից կռիւն	146
---------------------	-----

Դ.

Ակնարկ Պապական իշխանութեան վրայ	147
---------------------------------	-----

Ե.

Մատենագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ	150
--------------------------------------	-----

Զ.

Ականաւոր Մատենագիրք Յունաց Եկեղեցւոյն

Ս. Աթանաս.	157
Ս. Գրիգոր Նազիանզացի	165
Ս. Յովհաննէս Ոսկերեբան	165
Ս. Բարսեղ	170
Ս. Եփրեմ	171
Եւսեբիոս Կեսարացի	171

Է.

Նշանաւոր Մատենագիրք Արեւմտեան Եկեղեցւոյ

Գ. եւ Ե. Գարուն մէջ

Ս. Հիլարիոն	172
Ս. Ամբրոսիոս	175
Ս. Հերոնիմոս	175
Ս. Օգոստինոս	177

ՇՐՋԱՆ Գ.

814 — 1317

Մեծին Կարողոսի մահէն մինչեւ բողոքական
վերանորոգութիւնն

Հ Ա Տ Ա Վ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Ա.

Քրիստոնէութեան վիճակն Գ. Դ շրջանին մէջ 185

Բ.

Համառօտ ակնարկ խաչակրաց պատերազմի վրայ 191

Գ.

Լատինական եւ ֆունական եկեղեցեաց բա-
ժանումն 195

Դ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ 199

Ե.

Ակնարկ Քաղկեդոնի ժողովին վրայ 202

Զ.

Բաժանումն վրայ 'ի դաւանակցութենէ Հայոց 204

Է.

Եկեղեցական Մատենագիրք Հայոց 208

Հ Ա Տ Ա Վ Բ.

Ա.

Ակնարկ պապութեան վրայ Գ. Շրջանին մէջ 212

Բ.

Պապերն յ'Աւինիոն եւ Մեծ հերձուածն 221

Գ.

Անարկ Գ. Շրջանի Արեւմտեան Եկեղեցւոյ վա- նականութեան վրայ	227
---	-----

Դ.

Վարդապետութիւն եւ պաշտամունք Գ. Շրջա- նի մէջ	229
---	-----

Ե.

Միջին Դարու Լատինական Եկեղեցւոյ անուա- նի վարդապետներն	230
---	-----

Զ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ	233
---	-----

1080 — 1441

Է.

Եկեղեցական Մատենագրութիւն Հայոց 1080 — 1441	242
--	-----

Ը.

Պիեմօնտի Վոդուացիներն	245
---------------------------------	-----

Թ.

Աւբիգեանք	248
---------------------	-----

Ժ.

Վիկէֆեանք	250
---------------------	-----

ԺԱ.

Հուսեանք	253
--------------------	-----

ԺԲ.

Հերոնիմոս Սաւոնարօլա	258
--------------------------------	-----

ԺԳ.

Նեստորականք, Յակոբիկեանք, Մելքիդք,
Մարոնիդք, Թոմասեանք

Նեստորականք	265
Յակոբիկեանք	265
Մելքիդք	266
Մարոնիդք	267
Թոմասեանք	267

ՇՐՋԱՆ Դ.

1517—1643

ՀԱՏԱԾ Ա.

Տեղումսն արժարգութեան վրայ	269
----------------------------	-----

Բ

Լուսինք	280
---------	-----

Գ.

Վիճարանութիւն եւ յաղթանակ Լուսերի	289
-----------------------------------	-----

Դ.

Ուլըիկա Յուլնկլ (Զուլնկլ)	296
---------------------------	-----

Ե.

Հաստատութիւն վերանորոգութեան 'ի Գերմանիա	301
--	-----

Զ.

Հիւգընոյ կամ Հիւգեանք	311
-----------------------	-----

Է.

Վերանորոգութեան տարածումսն յ'Անգլիա	316
-------------------------------------	-----

Ը.

Վերանորոգումներն 'ի Ստորին Նահանգս, 'ի Տրանսիլվանիա, 'ի Հունգարիա, 'ի Լեհաստան, 'ի Իտալիա եւ 'ի Իսպանիա . . .	524
---	-----

Թ.

Յիսուսեանք (Ճիզվիտք) եւ Բողոքականութիւն . . .	529
---	-----

Ժ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ 1441—1700 . . .	557
--	-----

ԺԱ.

Մողաւիոյ, Վալաքիոյ եւ այլ գաղթականութիւնք . . .	559
---	-----

ԺԲ.

Վիճակ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ 1700—1867 . . .	542
--	-----

Պատասխանի Շրջաբերական Թւերն Պապին Հաւովայ . . .	545
--	-----

Շ Ր Զ Ա Ն Ե.

Հ Ա Տ Ա Վ Ա.

Սպէնէր եւ Բարեպաշտօնեանք . . .	559
Ֆրանկ . . .	562
Զէնգենդորֆ եւ Եղբարց Միութիւն . . .	565
Քուէրէրք, Մեթոդիստք, Մկրտականք . . .	570

Հ Ա Տ Ա Վ Բ.

Պապութեան տկարացումն . . .	576
----------------------------	-----

Հ Ա Տ Ա Ն Գ .

Յունական Եկեղեցի 381

Հ Ա Տ Ա Ն Գ .

Հռովմէական Եկեղեցին վերանորոգութենէն
գլխի 385

Հ Ա Տ Ա Ն Ե .

Աւետարանական Եկեղեցիք . Եզրակացութիւն 391

ՎԵՐՋԱՅԱՆ 397

ԽԱԶ ՕԳՆԵԱ՝ ԻՆԶ 402

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

— Թէպէտ յատուկ անուանց նկատմամբ վեհաշնորհ հեղինակն Արարատեան Հայոց կիրառութեան հետեւած է, սակայն տպագրութեան մէջ միօրինակ ուղղագրութիւն պահել հնար եղած չ'է:

Նմանապէս տպագրական ինչ ինչ անխուսափելի պատճառներէ տառական եւ այլ վրիպակներ սպրդած են, որոց ցանկն աստ կը զետեղենք առ 'ի գիտութիւն:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
14.	5.	Տիւ - Լիո	Տիւ - Լի
25.	24.	տեսլեա	տեսլեան
28.	2.	Մարգարէ	Մարգարէք
«	5.	Ագաքասին	Ագաքոսին
52.	4.	Ագաքաս	Ագաքոս
«	18.	Այն	այն
56.	11.	բուն	բուն
62.	17.	մեծագոյն	մեծածայն
69.	26.	որոյ	որոց
71.	17.	Անիկերտոս	Անիկետոս
85.	4.	Թէոփի	Թէոփիլ
«	12.	Փօթինօս	Փօթինոս
85.	17.	խաղաղասէ	խաղաղասէք
89.	17.	Լեւոնիդէոս	Լեւոնիդաս

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
98.	11.	Հելիոգորալ	Հելիոգաբալ
102.	52.	բարեաւս	բարեաւն
107.	2.	աւրենտիոս	Լաւրենտիոս
108.	10.	Դորոդէ	Դորոմէ
112.	8.	Կոստանդին	Կոստանդինոս
115.	10.	ի գործ	ի գործս
125.	6.	կը շինէին	կը շինէին
124.	14.	պիտի	պիտի
155.	5.	Գենչերիկոս	Գենգերիկոս
156.	51.	Գվօնշալը	Գվօնշայր
157.	29.	առնելով	անտես առնելով
147.	5.	Պօրփիւրոգինէս	Պօրփօրոգինէս
149.	26.	իշխանութեամբ	իշխանութեան
159.	9.	քոսացեալ	գօսացեալ
166.	27.	Անդրիանական	Անդրիական
179.	21.	մինչ մինչ	մինչ
181.	24.	նաւատիներն	նաւատովներն
186.	50.	Միգեւլաւ	Միչեւլաւ
187.	15.	Որդին Սվէա (տօւլաւ	որդին Սվէատօւլաւ
«	24.	Խերոսն	Խերսոն
189.	24.	Սուէնոն	Սուէնոն
«	25.	Որդին	որդին
190.	5.	Մօրսի	մօրսի
195.	5.	Լոմարինգայի	Լօմարինգիայի
195.	6.	ընդունած էր	ընդունած էր նաեւ
197.	18.	Կերուլարիոս	Կերուլարիոս

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
198.	27.	Յունական	Յունական
«	29.	Յոյնք քրիստ.	Յոյն Քրիստոնեայք
204.	24.	խնդրելու	գտնելու
205.	5.	որ ազգաւ	ազգաւ
206.	7.	որոյ վրայ գրած	որոյ գրած
207.	4.	Փող	Փօտ
208.	6.	արեգական	արեգակն
«	5.	Զրեակ	Զրեակ
210.	15.	Դռնեցիս	Դռնեցիս
«	7.	Թղթոյ վրայ	խնդրոց վրայ
215.	1.	Մարողիա	Մարողիա
219.	4.	Կալիքոտոս	Կալիքստոս
220.	17.	Լէկոնի	Լեւոնի
«	50.	կը տիրէր	կը տուէր
226.	14.	Քերարա	Ֆերարա
228.	9.	պէտք համ.	պարտք համարած
251.	4.	վանական կեանքն.	վանական կարգն
«	26.	Կլերոյի	Կլերովոյի
257.	25.	կաթողիկոս	կաթողիկոսի
244.	25.	մատենագրա	մատենագրաց կենսա
		(կան կէտերն	(գրական կէտերն
248.	14.	Կաթարեանց եւ.	Կաթարեանց կամ
250.	9.	Բեչիերի	Բեզիերի
264.	9.	դրուագներով	ոսկեգօծ դրուագ
			(ներով
272.	25.	կարող էր	կարող են
«	51.	վերին Գերմ. մէջ	բարձր գերմաներէնով
295.	9.	հրատարակու	հատորներու
		(Թեանց	
295.	5.	Սքեմն	սքեմն

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
296.	5.	Վիլտհաուզեն	Վիլտհաուզ.
298.	12.	Յուտա	Յուդայ
300.	4.	մտախոհ	միախոհ
306.	11.	Արքունքին	արքունիքն
315.	16.	չ'անյայտացաւ	չ'անհետացաւ
314.	2.	Մեդիզեան	Մեդիչեան
317.	18.	Աննա Պօլին	Աննա Բօլէյն
318.	17.	Ռոզեստր	Ռոշեստր
«	18.	մարուս	մօրուս
324.	6.	վեցերորդ	վեշտասաներորդ
325.	24.	Նահանգաց	Գաւառաց
329.	12.	Սիւիլ	Սեվիլ
330.	6.	դիւրափոխուեծ.	դիւրափոփոխուեծին
«	26.	Զրդ դարու	ԺԶրդ դարու
341.	21.	Խարազու	Խարասու
369.	8.	տազնապախաուն	տապախաուն
371.	5.	ճինդա	ճինդալ
380.	17.	շանաւորոյթիւն	շանաւարոյթիւն
384.	1.	Գոհարորդիւնն	Գոհարորդիւնն
388.	7.	Լիւցերն	Ի Լուցերն
«	9.	հասարակուեծն.	հասարակապետուեծան
390.	1.	Զերսկի	Զերսկի
404.	15.	ծոունդքն	ծնունդքն

ԳՐԻՔԸ ԵՆԹԱՐԿՎԵԼ Ե ՍԽԱՀԱՆՈՒՄՆ

10 / II - 427.

